ISSN: 2181-4163
IMPACT FACTOR: 8.2

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL

The international scientific journal "Interpretation and researches" publishes the results of scientific research conducted by school teachers, university students, professors and teachers, and independent researchers in the form of scientific articles. This journal is indexed in authoritative databases and published in electronic form.

The international scientific journal has certificate No. 054841 of the Agency for the Development of Information and Mass Communications under the Administration of the President of the Republic of Uzbekistan. The journal accepts articles in the following areas: 1. Exact sciences 2. Natural sciences 3. Engineering sciences 4. Pedagogical sciences 5. Social and human sciences 6. Medical sciences. Note for authors of articles: articles are accepted in Uzbek, Russian, English, Karakalpak.

INTERPRETATION AND RESEARCHES

GOOGLE SCHOLAR ZENODO CYBERLENINKA OPEN AIRE

interpretationandresearches.uz

№5
15.04.2023

International scientific journal

"INTERPRETATION AND RESEARCHES"

volume 1 issue 5

15. 04. 2023

International scientific journal
“Interpretation and researches”

Bosh muharrir:
R.I.Abdullayev

Bosh muharrir o‘rinbosari:
N.I.Xolmatova

Texnik muharrir:
X.D.Halimboyev

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiya agentligi tomonidan 2022- yil 22-dekabr sanasida №054841 raqam bilan davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan

ISSN 2181 - 4163

Jurnaldan maqola ko‘chirib bosilganda, manba ko‘rsatilishi shart.

Aloqa uchun:
Telefon: +99891-152-93-14
E pochta: talqin@bk.ru

interpretationandresearches.uz

Tahrir hay’ati a’zolari
(O‘zbekiston)

Masharipova Gularam Kamilovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti

Umarova Maxliyo Yunusovna
Filologiya fanlari doktori
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Gaylieva Ogulbay Kurbanmuradovna
Filologiya fanlari doktori (DSc)
Qoraqalpoq davlat universiteti

Ruzmatova Gulnoz Miraxrarovna
Falsafa fanlari doktori, professor
O`zbekiston Milliy universiteti

Navruzova Gulchixra Nigmatovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Buxoro muxandislik-texnologiya instituti

Djumaniyazova Feruza Djumanazarovna
Tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori
O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti

Akbarov Qobuljon
Tarix fanlari nomzodi
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Bazarov Otabek Odilovich
Tarix fanlari bo’yicha falsafa doktori
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Zokirov Sanjar Ikromjon o‘g‘li
Fizika-matematika fanlari bo'yicha falsafa doktori. Farg’ona politexnika instituti

Akramov Shukurjon To‘xtasinovich
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Xasanov Akbarjon Abdurashidovich
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Qo‘qon davlat pedagogika instituti

Ibragimova Mavluda Ro‘zmetovna
Kimyo fanlari bo‘yicha falsafa doktori
O‘zR FA Umumiy va noorganik kimyo instituti katta ilmiy xodimi

Tahrir hay’ati a’zolari
(Xorijiy davlatlar)

Abdukarimov Jamoliddin Ahmadaliyevich
Tarix fanlari nomzodi, dotsent
Xo‘jand davlat universiteti
Tojikiston

Muxtorov Kiromuddin Tochievich
Huquqshunoslik fanlari nomzodi, dotsent
Xo‘jand davlat universiteti
Tojikiston

Hamdamov Sherali Jumabekovich
Matematika-fizika fanlari nomzod
Xo‘jand davlat universiteti
Tojikiston

G‘ufronov Dodaxon Najmidinovich
Geografiya fanlari nomzodi
Xo‘jand davlat universiteti
Tojikiston

Bahriev Fayzullojon Faxriddinovich
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Xo‘jand davlat universiteti
Tojikiston

Fuat Serkan Say
Phd, Mersin Universiteti
Turkiya

Tuba Tombuloglu
Phd, Mersin Universiteti
Turkiya

Hayrettin İhsan Erkoç
Chanakkale Onsekiz Mart Universiteti
Turkiya

Abdul Khalil Ahmadoughli
Baxl Universiteti Til Va Adabiyot Fakulteti O’zbek Tili va Adabiyotı dotsenti,
Avg’oniston

ТЕХНОЛОГИЯ ДАРСЛАРИДА ТЕХНИК КОНСТРУКСИЯЛАШ ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЕЛЕМЕНТАР ГЕОМЕТРИЯ БЎЛИМИНИНГ АХАМИЯТИ

С.Қ.Убайдуллаев
АДПИ, “Иформатика ва аниқ фанлар” катта ўқитувчиси
Ф.Э.Турсунов
АДПИ, “Иформатика ва аниқ фанлар” катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада ўқувчиларнинг буюмни конструксиялаш унинг шаклини такомиллаштириш ёки деталларни рационал жойлаштириш мақсадида чизмага, схемага қисман ўзгартириш киритиб, берилган ҳужжатлар бўйича тасаввур қила олишни, уларни номлари, конструксиялаш содда ясашларни ўрганиб олишлари малакасини эгаллашнинг самарали усуллари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар. техник конструксиялаш шакл, методлар, амалий ишлар, техник конструксиялаш фигураларни фикрлаш.

Ўқувчиларни техник конструксиялашни максимал фикрлашни шакллантириш, чизиш ва ўлчаш қобилиятларини ўргатиш, фикрлашни ривожлантириш учун бир нечта ўқитиш усуллари мавжуд. Техник конструксиялашнинг пропедевтик курсини ўргатишнинг муҳим усули-кузатиш усули, таққослаш усулларидир. Индуктив фикрлашдан ташқари, дедукция элементлари ҳам қўлланилади. Амалий иш усуллари техник конструксиялаш материалларни ўрганишнинг энг самарали усулларидан биридир. Аалий машғулотлар ўқувчиларга техник конструксиялаш масалаларини шаклларнинг маъносини тушунишга ёрдам беради.

Техник конструксиялаш фигуралар ҳақидаги фазовий тасаввурлар, техник конструксиялаш фигураларни чизмачилик ва ўлчаш асбоблари ёрдамида ва бу асбобларнинг ёрдамисиз ўлчаш ва ясашларнинг амалий малакаларини (кўзда чамалаш, қўлда чизиш ва ҳоказо) таркиб топтирилади; ўқувчиларнинг нутқ ва фикрлашлари шу асосда ривожлантирилади.

Техник конструксиялаш тайёргарлигидаги муҳим камчиликлар, уларнинг дарс бериш жараёнида акс етади. Қатнашилган дарслар таҳлили шуни кўрсатадики, ўқувчиларнинг энг кенг тарқалган хатоси геомерик фигура тушунчасининг моҳиятини билмасликдир. Кўпинча “Синф тахтаси- бу тўғри тўртбурчак, танга- бу доира, уй томи- бу учбурчак” дейишади,гарчи табиатда учбурчаклар ҳам, тўғри тўртбурчаклар ҳам, доиралар ҳам (соф ҳолда) мавжуд

эмас. Булар абстракт математик тушунчалар бўлиб, табиатда эса у ёки бу шаклга ега нарсалар бўлиши мумкин.

Маълумки, болаларда техник конструксиялаш тасаввурларни шакллантиришга муҳим таъсири ўқувчиларнинг техник конструксиялаш тасаввур шаклланишига оид фаолиятлари муҳим таъсир кўратади. Тушунчаларни ўзлашритиш бўйича фаолият ичида асосийларидан бири таърифлар (таърифлашдир).

Бироқ бошланғич синфларда техник конструксиялаш тушунчалар билан танишишда таърифлардан фойдаланиш чегаралари ҳам аниқланмаган эди, чунки улар турли вариантларда турлича бўлиши мумкин. Бошланғич мактаб амалиётида икки хил оғиш мавжуд- таърифларнинг ортиқча кўплиги ва тўла йўқлиги. Униси ҳам, буниси ҳам таълимни эффектсиз (натижасиз) қилиб қўяди. Бу оғишлардан ўқитувчини қандай ҳимоя қилиш мумкин? Методистлар тўғри тўртбурчак, квадрат, ўткир ва ўтмас бурчаклар ва ҳоказолар тушунчаларини шакллантириш жараёнида бу тушунчалар мазмунини акс еттирувчи муҳим белгиларни кўрсатиш керак деб таклиф этишиди, бу белгилар мос фигурани уларга яқин жипс тушунчасидаги фигуралар ичидан ажратиб олишга имкон берадилар (тўғрибурчак-бу ҳамма бурчаклар тўғри бурчак бўлган тўртбурчак, квадрат- бу ҳамма томонлари тэнг бўлган тўғри бурчак, учбурчак- бу учта бурчакка ега кўпбурчак ва ҳоказо). Болалар турли фигураларни топиб олишда ва уларни синфларга ажратишда бу белгилардан фойдаланишлари керак. Кузатиш, ўлчаш, чизиш, қирқиш ва ҳоказо жараёнида бу белгиларни билиб олишни ташкил етиш 9-10 синфларда геометрия элементларини ўргатиш методикасининг муҳим ҳусусиятидир. Албатта, предметли ҳаракатларнинг заруриятини қабул қилган ҳолда ўқувчиларнинг ақлий фаолиятларига мақсадга мувофиқ раҳбарлик қилиш керак бўлиб, бу ўрганилаётган тушунча ва улар таърифларининг муҳим хоссаларини кашф этилишига йўналган бўлиши керак.

Ўқитувчи томонидан тушинтириш олиб бориш жараёнида нарсаларнинг “керакли” белги ва хоссаларига болалар диққатини жалб етиши керак. Бундан ташқари ўқувчилар техник конструксиялашфигура ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиши учун улар фигуралар хоссалари ва уларнинг муҳим белгиларини ажратиб олишга ўрганишлари керак бўлади. Бундай фаолият асосида эса фигурани тахлил қилиш ўқуви ётади. Шу билан бирга кўп сонли кузатишлар шуни кўрсатдики, барча бошланғич мактаб ўқитувчилари ҳам бундай тахлил фаолиятини амалга ошира олишмайди, муҳим белгиларни ажрата олишмайди. Кичик ёшдаги ўқувчиларнинг эса бунга кучлари этмаслиги аниқ.Математика таълим бошланғич босқичидаги яна бир муҳим ҳусусият шуки, бу асосан анъанавий курсларга таалуқли бўлиб, бу ерда фақат геометрия элементлари ўрганилади. Биринчи қарашда бу билан техник конструксиялаш тушунчалар

орасида ҳеч қандай алоқа ва муносабат бўлмайдигандек кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас “И-ИВ синфларда математик таълим методикаси” ўқув қўлланмасид кўрсатиладики, техник конструксиялаш материалнинг дарсликларда амалга оширилган дастурга киритилган асосий мазмуни “техник конструксиялаш билим-тасаввурларнинг йетарлича тўлиқ систэмасини шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, бу (мазмунга) техник конструксиялаш фигуралар образлари, уларнинг элементлари, фигуралар орасидаги муносабатлар киритилган“ Бу нарса ўқитиш амалиётида албатта ҳисобга олиниши керак. Билимларнинг систематик равишда шакллантириш томонга бўлган йўналиш бу алоқа ва муносабатлар ўқитувчи томонидан ҳис қилиб турилади. Шу билан бирга кузатишларимиз шини кўрсатадики, (ўқитувчиларнинг) кўпчилигида бошланғич мактаб математика курсида шакллантириладиган алоқалар ва муносабатлар ҳақида ва уларнинг ўрта мактабда кейинчалик ривожлантирилиши ҳақида аниқ тасаввурлар йўқ. Бу шунга олиб келадики, бундай муҳим обйектларнинг пропедевтикаси бошланғич мактабда ўқитиш амалиётида йетарлича амалга оширилмай қолади.

Барча кичик синфлар ўқитувчилари асосий техник конструксиялаш тушунчаларга 7-синфларда ўрганиладиган ихтиёрий техник конструксиялаш обектлами тушунадилар, бунинг ўрнига улар энг содда техник конструксиялаш фигуралар ҳақида гапиришлари керак. Бу билан улар томонидан назарияни қуришнинг аксоиматик методини билмасликлари сабаб бўлади, бу эса техник конструксиялаш материални баён етишда кетма-кетлилик ва системалиликнинг бузулишига олиб келади. Бунга мисоллар кўп. Масалан,учбурчак тушунҳчасини шакллантираётиб болалар унгача кесма тушунчаси билан танишмаганлари учун ўқитувчи учбурчак томонларини тўғри чизиқлар деб атаб ўзига “келишувчиликка” йўл қўяди. Акс ҳолда қандай қилиб бу ҳолда ишлатилаётган термини чексизлик хоссалари билан мувофиқлаштирсин. Ёки ўткир ва ўтмас бурчак тушунчалари тўғри бурчакни қаралмаган ҳолда киритилади.

Ўқувчиларни ички чизилган айланалар билан таништирар екан ўқитувчи шундай тушунтиради, ички чизилган айлана фигуранинг ичидан ҳамма томонларга тегиб туриши керак. Мэдианалар кесишган нуқта фақат тэнг томонли учбурчак учун ички чизилган айлана маркази бўлади, чунки бундай учбурчакда медиана биссектриса ҳам бўлади. Учбурчакка ички чизилган айлана маркази -бу биссектисалар кесишган нуқтадир. Ўқитувчи тушунтиришларидаги бундай терминлар кўплиги, баъзиларини ўқувчи умрида биринчи бор ешитишлари ҳам бўлиши мункин. Масалан, учбурчак биссектрисаси. Бизнингча, болаларнинг киритилаётган тушунча моҳиятига етиб боришига

ёрдам берармикан. Кейин учбурчакка ички чизилган айланани унинг радиусини топмасдан чизиш кўрилади.

Ўқитувчи болаларга бундай таълим беришда уларни доимо адаштиради, шуниси аниққи, болалар ҳар қанча қизиққанлари ҳам геометрияни бундай ўқитишнинг ижобий натижага еришиш ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Бу мисоллар ўқитувчининг у ёки бу тушунчани киритиш методикасини билмаслигини кўрсатади. Бунинг сабаби геометрия соҳасида ўқитувчининг чуқур назарийбилимлари ега эмаслиги. Хусусан назарияни қуришнинг дедуктив усулини билмасликдир.

Ҳозир ҳам у ёки бу техник конструксиялаштермини кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларига айтмаслик ва уни энгилроғи билан алмаштириш анъанаси мавжуд. Масалан “бурчакнинг учи” термини ўрнига “бурчакнинг ўткирлиги”, бошқа болар учун “томонлар тэнглиги”, ”бурчаклар ўткирлиги”. Агар у ёки бу фигурага нишатан қаралаётган ташқи соҳага фигуранинг биронта соҳаси ҳам тегишли бўлмаса,фигуранинг ташқи қисми ҳақида гап бўлиши мумкинми?

А.М.Пишкало ўз даврида тўғри айтган эдики, масалани бундай қўйиш (терминларни энгилроғига алмаштири) хато техник конструксиялаш тасаввурлар ҳосил бўлишига олиб келади, болаларнинг умумий ривожланишига салбий таъсир етади. Олим бу вазиятдан чиқишнинг тўғри йўлини таклиф етилаётган терминларнинг илмий мазмунини тўғри очиб беришдаги систематик кўрган эди.

Техник конструксиялаш тушунчаларни киритишда терминлардан нотўғри фойдаланиш шунга олиб келадики, ўқувчилар онгида нотўғри тасаввурлар босил бўлислиги ва топшириқларни нотўғри ифодалашлар қўлланишига, олиб келувчи нарсалар билан методик ишланмалар тўлиб тошган бўлади фақат баъзи мисолларни келтирамиз.

Шундай икки кесиб ўтувчи тўғри чизиқлар жуфтини танлангки, улар квадратнинг диагоналлари бўлсин. Танланган диагоналларга ега квадратни ясанг.Чизиқсиз қоғозда шундай иккита кесис ўтувчи тўғри чизиқларни чизинки, кейин шундай тўғри тўртбурчак чизингки, бу чизиқлар унинг диагоналлари бўлсин.

Шундай тўғри тўртбурчак чизилганки, унинг фақат битта бурчаги тўғри бурчак бўлсин.Шундай тўғри тўртбурчак чизингки, унинг фақат иккита бурчаги тўғри бурчак бўлсин. Иккита учбурчак чизиш мумкинми? уларнинг фақат иккита нуқтаси умумий бўлсин 4 та умумий нуқталари, Кўпроқ-чи? (Жавоб: 6тагача мумкин). Бу топшириқда учбурчак ҳақида эмас, балки уч звеноли синиқ чизиқ ҳақида гапириш керак эди, чунки учбурчак- текисликнинг қисми бўлиб, учта звеноли синиқ чизиқ билан чегараланган кўпбурчак тушунчаси билан ёпиқ синиқ чизиқтушунчалар худди доира ва айлана

тушунчалари каби бир -биридан фарқ қиладилар.Айлана чизинг. Унинг марказини белгилаб, қирқиб олинг. Бу топшириқни ҳам изоҳлашга ҳожат йўқ, чунки ким ҳам айланани қирқиб ола оларди.

Вараққа ёпиқ чизиқ чизинг. Унинг ичидан ва ташқисидан бир нечталарни белгиланг. Нуқталарни қайерга қўйиш мумкин ичкаригами? Бу ерда “ташқаридан” термини бутунлай нотўғри ишлатилган. Бундан ташқари болалар,ехтимол, қўйилган саволларга тўғри жавоб бера олмасликлари мумкин, чунки фигуранинг ички ва ташқи соҳасида нуқталар чексиз кўп ва бу нуқталар сонини таққослаш мумкин эмас. Тушунчанинг муҳим белгиларини тушунмасдан, жуда кўп ҳолларда ўқитувчилар уни ўрганишда зиддиятларга йўлиқишади, ва бу буни пайқашмайди ҳам. Масалан, текислик ва чексизлик тушунчаларини қараганда ўқувчиларга бундай машқни таклиф етишади. “Қайчини олинг ва текисликни сиздаги расм контури бўйича қирқинг. Сизда ёпиқ чизиқ, контур билан чегараланган текислик бор. Уни текис фигура дейилади. Уни чегараловчи ёпиқ чизиққи, унинг “чегараси” контури деймиз. Чегара ичида- фигуранинг ички қисми, ташқарисида ташқи қисми”.

Бу машқда шу келиб чиқадики, текис фигура-бу чегараланган текислик бўлиб, бунинг эса бўлиши мумкин эмас; агар чегара -бу чизиқ бўлса у ҳолда чегара ичи термини нимани англатади? Бу ерда текисликни тушунтиришдаги техник конструксиялаш фигура мантиқнинг бузилишини очиқ-ойдин кузатамиз. Ўқитувчи ўзига ўзи қарши чиқади, ва албатта биз бу ҳолда ўқитувчининг юқори техник конструксиялаш маданиятли деб айта олмаймиз, агар акси бўлмаса. Енди ўқитувчининг тўғри чизиқ ва нурни таққослашдаги ўқувчилар фаолиятини қандай таҳкил етишини кўриб чиқамиз. Бу фигура (нур) тўғри чизиққа нимаси билан ўхшаш деган ўқитувчи саволига ўқувчилар жавоб беришади: “ У чексиз фақат бир томонга, у ҳам тўғри чизиқ“ Ўқитувчи бундай тушунтиришга рози бўлади ва нур фақат тўғри чизиқни қисми бўлиб, у тўғри чизиқ эмас едган нарсани айтмайди. Бу фигура (нур) тўғри чизиқдан нимаси билан фарқ қилмайди? деган саволга жавоб шундай бўлиши мумкин: “Унинг бошланиши бор ёки охири бир томонлама. Ўқитувчини бу жавоб яна қаноатлантиради, лекин нуминг бошланиши бўлиб охири йўқ еканини айтиши керак эди. Ўқитувчи ўқувчиларнинг таълими учун жавобгар, ва улар фаолиятини шундай ташкил етиши керакки, улар тўғри фикрга келишлари керак. Кўпроқ геометрия элементларини ўқитишида дарсни ёки дарс қисмини эртак кўринишида олиб бориб қизиқарлилик усулини қўллайдилар. Бундай ертакларни тузишга жуда ҳам диққат билан киришиш керак, чунки унинг мазмуни муаллиф (эртак сўзловчи) техник конструксиялаш фигуралар ҳақида қандай тасаввурга егалиги билан боғлиқ.

Илмийлик таомилига беписанд қараб бўлмайди. Шундай қилиб, фақат яхши тайёрланган ўқитувчигина ўқувчиларни бошланғич геометрия бўйича яхши саводли ўқитиши мумкин, уларда у мантиқий тафаккурни, фазовий тасаввурни яхши ривожлантириши мумкин, предметни кейинчалик яхши ўрганишлари учун керак бўлган зарур билимларини олишга ёрдамлашган ҳолда. Бизнинг кузатишларимиз (дарслардан намуналар) шуни кўрсатадики, ўқувчилар билимининг чуқурлиги ўқитувчининг техник конструксиялаш тайёргарлигига боғлиқ бўлиб, бу нарса тушунча мукаммал эмас. Шундай қилиб тасдиқловчи тажриба ва дарсларнинг кузатилиши натижалари шуни кўрсатадики, дастур бўйича “Геометрия элементлари” бўлимининг мазмуни, ўрганиш ва шакллари такомиллаштиришга муҳтож.

Талабалар томонидан мактаб технология фанида олган билимлар ҳисобга олинган, кичик ёшдаги ўқувчиларни геометрия элементлари бўйича ўқитишга зарур техник конструксиялаш материал берилган. Бу педагог учун ҳозирги кунда мавжуд бўлган “Елементар геометрия” бўлимининг тўлиқ ва ҳажмдор баёнидир.Ўқувчиларнинг типик хатоларини аниқлаб муаллиф уларнинг пайдо бўлиш сабаблари кўп ҳолларда ўқитувчининг техник конструксиялаш тайёргарлигига боғлиқ еканини ишот қилиб берди. Бу илмий изланишларда математика ўқитиш методикаси курсининг таҳлили бажарилган ва таълимнинг турли шакллари ишлаб чиқилган.

Геометриянинг мактаб курсида унинг асосий тушунчалари синфдан синфга ўтган сари ўзгариб боради, Масалан, «кесма», «бурчак» »кўпбурчак» каби тушунчалар ноаниқ тушунчалар гуруҳига киради. Шунинг учун бошланғич синф ўқувчиларига «Учбурчак нима?» деб савол бериш нотўғри бўлар эди. Лекин бу саволни бошқа шаклда, «Учбурчак ҳақида нима дея оласиз?» деган саволга болалар ўз билими доирасида жавоб бера оладилар (учбурчакнинг учта бур чак, учта томонлари бор).

Қуйи синф ўқувчиларини техник конструксиялаш фигуралар билан таништиришни ерта бошлашга бўлган ҳаракат нафақат дастурий талабларни оширишга, шу билан бирга материални нотўғри ўзлашти-ришга қадар хатоларга йўл қўйишга, масалан,ўқувчилар квадратнинг тўғри бурчакли тўртбурчак еканлигини сезмайдилар, кўпбурчакли фигуралар ҳисобига фақат беш-олти бурчакли фигураларни киритадилар.

Бошланғич синфларда техник конструксиялаш материални ўрганишда болалар энг оддий тушунчалар: тўғри ва тўғри бўлмаган бурчаклар, кўп бурчакли фигуралар (бурчаклар сонига кўра учбурчак, тўртбурчак, бешбурчак) билан танишадилар.Машғулотни шундай тартибда олиб бориш керакки, унда болалар квадратни тўғри тўртбурчак, тўртбурчак ёки кўпбурчакли фигура деб атай олсинлар.

Техник конструксиялаш материални ўрганишда чизма ва ўлчов асбобларини қўллаш,оддий чизмаларни чизиш, техник конструксиялаш фигуралар тасвирини ясаш билан боғлиқ бўлган мунтазам амалий ишлар болаларда тегишли кўникмалар ҳосил қилишга хизмат қилади. Бундай ҳолатларда бажарилаётган ишларни сўзлар билан тарифлай олиш, дастурда кўзда тутилган символика (белги, рамз) ва атамаларни қўллай олиш муҳим аҳамиятга егадир.

Шуни ҳам назарда тутиш ғарурки, бошланғич синфларда олинган техник конструксиялашфигураларни ясаш ва ўлчашга доир кўникмалар болалар онгида узоқ вақтларсақланиб қолади.

Қурилмаларнинг аниқлиги ва ўлчашга оид дастлабки тасоввурлар болалар онгида бошланғич синфлардаёқ шакллана бошлайди. 9 синф ўқувчилари чизғич ёрдамида кесмаларни 1 см.гача аниқлик билан ўлчаш кўникмасига ега бўлишлари керак.Бундай шароитда зарурий амалий ишларни бажарилиши аниқлигини мунтазам кузатиб бориш зарур бўлади. Чизиш ашоблари ва қаламлардан фойдаланишда болалар олдига ёзиш ва ҳисоблаш кўникмаларини шакллантириш каби жиддий талаблар қўйиш керак.

Чизиш ва ўлчашга оид кўникмаларни шакллантириш ишларини аста – секин ва изчиллик билан, бунинг учун нафақат математика, бошқа фанлардан, жумладан, меҳнат дарси, тасвирий санъат, табиацҳунослик машғулотларидан ҳам фойдаланиш лозим.

Ўқувчиларни техник конструксиялаш фигуралар билан таништириш методикаси.

Мавзуни ўрганишдан мақсад.

1. Нуқта, кесма, бурчак, кўпбурчак, тўғрибурчак, квадрат каби техник конструксиялаш фигуралар ҳақида аниқ тасаввурларни шакллантириш.

2. Чизиш асбоблари ёрдамида ва уларсиз техник конструксиялашфигуралар ясаш учун амалий тажриба ва кўникмаларни шакллантириш.

3.Ўқувчиларнинг фазовий тасввурларини ривожлантириш.

Бошланғич синфлар ўқувчиларининг техник конструксиялаш фигуралар ҳақидаги тасоввурларини шакллантириш методикаси юқорида зикр етилган вазифалар алоҳида қўяди ва қуйидаги босқичларни ўз ичига олади.

Умуман айтганда бошланғич синфларда техник конструксиялаш билим беришда ўқувчиларнинг тасаввури кэнгаяди, математикани ўзлаштиришга бўлган еҳтиёжи қондирилади ва педагогик-психологик ҳусусиятлари техник конструксиялаш тушунчаларни ўзлаштириш жараёнида мустаҳкамланади.

Бошланғич синф ўқувчиларининг бошланғич техник конструксиялаш тушунчаларни ўзлаштириш пойдеворини яратиш ва уларни ўрганиш

методикасини ўзлаштириши фаолиятини ташкил етишда ўқитувчининг йетакчи ролини, унинг шахси, билими, ишга ва ўқувчиларга бўлган муносабати, методик маҳорати масаланинг муваффақиятли йечилишида катта аҳамиятга ега. Фазовий муносабатлар ҳақида тасаввурлар ҳосил қилиш ва уларда бошланғич синфларда геометрия элементларини ўрганишда фойдаланиш техник конструксиялаш тушунчалар мазмунини ўзлаштиришга имкон беради, атроф муҳитни бутун ранг-баранглиги билан хис қилишга олиб келади, реал мавжуд дунё ҳақида билимлардан аста-секин абстракт-техник конструксиялашдунёга, фазовий тафаккур ривожига, ўқувчиларининг умумий ривожланиш даражасининг юксалишига олиб келади. Шу билан бирга шунга эътибор бериш керакки, бунда техник конструксиялаш фигуралар устида амаллар бажариш мумкин бўлган объектлар еканлигини назарда тутиш ва ўқувчилар томонидан унинг қандай қабул қилинишига еътибор бериш керак, ҳамда ўқувчиларини мантиқий боғловчилар билан таништиришни унутмаслик керак.

Ўқувчилар фазовий шаклларни тасаввур қила олишни, уларни номлари, катакли қоғозга содда ясашларни ўрганиб олишлари керак. Бундан ташқари, улар кесма ва синиқ чизиқ узунлигини, кўпбурчак периметрини, тўғри тўртбурчак, квадрат ва умуман ҳар қандай фигуранинг юзини (палетка ёрдамида) топиш малакасини егаллаб олишлари керак.

Кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга математикани ўргатиш жараёнида ҳал етиладиган кўп масалалар ичида ўқувчиларнинг фазовий тафаккур ва тасаввурларини ривожлантириш яъни катта аҳамиятга ега.

Шу нарса аниқки аввалги мавжуд дастур ва методикага қараганда ҳозирги замон бошланғич мактаби жуда ҳам илгарилаб кетган. Бошланғич синфларда математикани ўрганиш давомида техник конструксиялаш материал талаб ва имконият даражасида арифметик материал билан боғланган.

REFERENCES:

1. Раҳмонов И., Қирғизбоева Н., Аширбоев А., Валиев А., Нигманов Б. Чизмачилик.Т.: “Ворис-нашриёт”, 2016

2. Н.Ташимов “Чизмачилик” (топографик чизмачилик), “Адабиёт учқунлари” Тошкент-2016

3.И.Раҳманов, Н.Қирғизбоева, А.Аширбоев, А.Валиев, Б.Нигманов “Чизмачилик”, “Ворис-нашриёт” Тошкент-2016

4. Ш.Шарипов, Н.Муслимов. “Техник ижодкорлик ва конструксиялаш”. - Т.: 2011 йил.

5. Г.Каримова,Х.Комилова ”Реклама ва дизайн”-Т.”Ўзбекистон” 2006 йил.

6. Ҳ.О.Жўраев, Ш.Ҳ.Қулиева, Ф.С.Тўрабеков, М.Н.Каримова “Техник ижодкорлик ва конструксиялаш”. - Т.,,Турон замин зиё” 2015 йил.

7. Санақулов Х.Р., Ходиева Д.П. Сатбаева «Меҳнат ва уни ўқитиш методикаси». Дарслик. Т.: ТДПУ. 2015-йил

INGLIZ TILINI CHET TILI SIFATIDA O`QITISHDA MADANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING O`RNI

Alimjanova Mehriniso
Farg’ona davlat universiteti o’qituvchisi

.

Abstract: So’nggi yillarda chet tilini o’qitishning madaniy jihatlariga qiziqish ortib bormoqda va bugungi kunda o’qituvchilar o’z o’quvchilarida madaniyatlararo kompetentsiyani egallashga yordam berishlari chet tili o`rgatish jarayonining asosiy jihatlaridan biriga aylandi. Shunday qilib, ushbu tadqiqot o`zbekistonlik ingliz tili o’qituvchilarining madaniyatlararo kompetentsiyani o’rgatish bo’yicha fikr va munosabatlarini o’rganish va bu fikr va munosabatlarning sinfdagi ilovalarida qanday va qay darajada aks ettirilganligini ko’rishdan iborat. Ma’lumotlar 503 ta ingliz tili o’qituvchilaridan so’rovnoma orqali to’plangan. Natijalar shuni ko’rsatdiki, til o’qituvchilari chet tilini o’qitishda madaniyatning rolini bilishadi, lekin ular o’quvchilarda madaniyatlararo kompetentsiyani rivojlantirish uchun ko’pincha madaniyatni o’qitishga kiritmaydilar.

**Kalit so`zlar:** madaniyatlar aro muloqot, ikkinchi til, til ko`nikmalari, kompetensiya.

So’nggi bir necha o’n yilliklarda til o’rganish va o’qitishdagi eng muhim o’zgarishlardan biri madaniy o’lchovning asosiy komponent sifatida tan olinishi bo’ldi. Ushbu o’zgarish tillarni o’qitish va o’rganish tajribasining tabiatini sezilarli darajada o’zgartirdi. Til o’rganish maqsadi endi chet tilida kommunikativ kompetentsiyani egallash nuqtai nazaridan belgilanmaydi, bu insonning chet tilida lingvistik, ijtimoiylingvistik va pragmatik jihatdan mos keladigan tarzda harakat qilish qobiliyatini anglatadi (Evropa Kengashi, 2001). Aksincha, u madaniyatlararo kompetentsiya nuqtai nazaridan aniqlanadi, ya’ni "shaxsning chet el madaniyati vakillarining xattiharakatlari, munosabatlari va umidlari bilan to’qnash kelganda o’zini moslashuvchan tarzda adekvat tutish qobiliyati demakdir" (Meyer, 1991, 138-bet). Ushbu ta’rif, aslida, kommunikativ kompetentsiya tushunchasiga qo’shimcha qiladi va uni madaniyatlararo kompetentsiyani qamrab olish uchun kengaytiradi. Bayram (1997) ta’kidlaganidek, o’zaro ta’sirning muvaffaqiyati nafaqat kommunikativ tilni o’rgatish maqsadi kabi ma’lumotlarning samarali almashinuvini, balki o’zlashtirish qobiliyatini ham anglatadi.

Madaniyatlararo muloqot kompetensiyasining ahamiyati

Chet tillarni o’rgatishda madaniyatlararo konikmalarni shakillarnitirish jihati o’qituvchilar va tadqiqotchilarning alohida e’tiborini tortuvchi omilga aylandi.

Ijtimoiy psixologiya sohasidagi tadqiqotlar, shuningdek, madaniyatlararo muloqotni o’rganish (Wiseman & Koster, 1993) madaniyatlararo aloqa holatlarida samarali va to’g’ri muloqot qilish uchun zarur bo’lgan til va ijtimoiy ko’nikmalar, bilim va munosabatlar haqida tushuncha berdi. Chet tillardagi madaniyatlararo o’lchov bu-Bayramning madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiya modeli taklififida tasvirlanganidek, asosiy kompetensiyalarni egallashga asoslangan samarali madaniyatlararo muloqotnitushunishni taklif etadi. Ushbu model yetti xil omillarni o`z ichiga oladi:

- Bilim;
- Munosabat;
- Sharhlash;
- O’zaro bog’lash qobiliyatlari;
- O’zaro ta’sir qilish qobiliyatlari;
- Siyosiy ta’lim;
- Tanqidiy madaniy xabardorlik.

Bilim deganda ijtimoiy guruhlar, omillar, amaliyotlar va o’zaro ta’sir jarayonlarini o’rganish nazarda tutiladi. Munosabatlar bir-biriga nisbatan qiziqish va ochiqlikni, shuningdek, madaniy qadriyatlar va e’tiqodlarni qayta ko’rib chiqishga, o’zgalar bilan o’zaro munosabatda bo’lishga va ularga kirishishga tayyorlikni o’z ichiga oladi. Tarjima qilish va bog’lash ko’nikmalari madaniy istiqbollarni aniqlash va tushuntirish, yangi madaniyatlar o’rtasida vositachilik qilish va faoliyat ko’rsatish qobiliyatini anglatadi.

Til o`rganishga ijodkorona yondashish va o’zaro ta’sir qilish ko’nikmalari madaniyat va madaniylar aro momila to’g’risida yangi bilimlarni egallash qobiliyati va real vaqt rejimida muloqot cheklovlari ostida bilimga munosabat va ko’nikmalarni boshqarish qobiliyati bilan bog’liq hisoblanadi. Shunday qilib, tanqidiy va madaniy onglilik o’z va boshqa madaniyatlardagi istiqbollar va amaliyotlarni tanqidiy baholash qobiliyati sifatida belgilanadi.

Kramsch va McConnell-Ginet (1992) yana madaniyatlararo yondashuvga asoslangan ta’limning asosiy yo’nalishi bu madaniyatlarga qaratilganligini ta’kidlaydilar, shu bilan birga u o’quvchining o’z mamlakati va tili o`rganilayotgan mamlakati o’rtasidagi taqqoslashni o’z ichiga oladi va shu bilan o’quvchilarga reflektiv munosabatni rivojlantirishga yordam beradi. Shuni alohoda takidlash joizki, bugungi kunda talabalarni ikkinchi chet tilidan foydalanishga o’rgatish ularni madaniyatlararo sezgir bo’lishga o’rgatish, ularda madaniy vositachi sifatida harakat qilish qobiliyatini shakllantirish, dunyoni boshqaning ko’zi bilan ko’rish va madaniyatni o’rganish ko’nikmalaridan ongli ravishda foydalanishni qo’llab-quvvatlashni anglatadi. (Sen Gupta, 2002). Bu doirada chet tilini o’rganuvchiga "madaniyatlararo so’zlovchi", "chegaralarni kesib o’tuvchi va ma’lum darajada

madaniy boyliklar va ramziy qadriyatlar tranziti bo’yicha mutaxassis" sifatida qaraladi (Bayram). & Zarate 1997, 11-bet).

Chet tilini o’rganuvchilarning kontseptsiyasidagi ushbu o’zgarish chet tili o’qituvchilariga nisbatan bildirilgan umidlarning o’zgarishiga olib keladi. Endi o’qituvchilardan nafaqat xorijiy til ko`nikmalarini o’rgatishlari, balki "bu kodni chet tili bilan bog’liq ijtimoiy-madaniy fonda kontekstuallashtirish va madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani egallashga yordam berish" kutilmoqda (Kastro, 1999, p.92). O’qituvchi ona tili va o`rgnilayotgan til o’rtasida vositachilik qilishi kutilmoqda.

Til o’qitishda madaniyatning roliga oid tadqiqotlar orasida Lessard-Clouston (1996) 16 xitoylik o’qituvchilarning ingliz tilini o’rganish va o’qitishda madaniyat haqidagi fikrlariga e’tibor qaratdi. Topilmalar shuni ko’rsatdiki, o’qituvchilar ingliz tilini o’rganishda madaniyatning rolini qo’llab-quvvatladilar, ammo ular o’zlarining ingliz tili darslarida madaniyatga qanday e’tibor berish kerakligini ko’proq tushunish zarurligini taklif qildilar. Shunga o’xshash tadqiqotda Serku (2002) ispan, ingliz, frantsuz va nemis tillari o’qituvchilari madaniyatlararo maqsadlarni qo’llab quvvatlayaptimi va qay darajada chet tilini o’qitish orqali madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani egallashga yordam berishga tayyorligini o’rganib chiqdi. Tahlil qilingan ma’lumotlar shuni ko’rsatdiki, ispaniyalik chet tili o’qituvchilari chet tilini madaniyatlararo tarqatish maqsadini qo’llab-quvvatlagan va ular o’z talabalarida madaniyatlararo kommunikativ kompetentsiyani rivojlantiradigan o’qituvchi bo’lishga tayyorlash borasida sezilarli ishlarni amalga oshirishgan. Bundan tashqari, Kastro, Serku va Garsiya, (2004) ispan tili o’qituvchilari madaniy maqsadlarni, jumladan, madaniyatlararo kompetentsiyani egallashni rag’batlantirish maqsadini qay darajada qo’llab quvvatlaganliklarini tekshirdilar. Umuman olganda, ma’lumotlar natijalari shuni ko’rsatdiki, ispan chet tili o’qituvchilari chet tilini o’qitishda madaniyatni o’rganish maqsadlariga erishishga harakat qilishdi. Madaniyatni o’qitish maqsadlariga kelsak, ular ochiq fikrga ega bo’lishdan ko’ra, talabalarning madaniyat bilan tanishishlarini targ’ib qilishni birinchi o’ringa qo’yishdi. Biroq, madaniyatlararo ko’nikmalarni egallashni rag’batlantirishga qaratilgan madaniyatlararo maqsadlar muhim deb hisoblanmadi. Yetti davlatdan 424 nafar o’qituvchi ishtirok etgan xalqaro tadqiqotda Sercu *va* boshqalar (2005) o’rtacha chet tili-madaniyati o’qituvchisini qaysi mamlakatda bo’lishidan qat’i nazar, madaniyatlararo kompetentsiyani o’qitish va amaldagi o’qitish amaliyotiga oid tushuncha va munosabat nuqtai nazaridan tavsiflashga qaratilganligi aniqlandi. Tadqiqot natijalari ikki xil o’qituvchi profilini aniqladi, ya’ni madaniyatni o’z sinf amaliyotiga integratsiya qilish muhimligiga ishonadigan ijobiy munosabatda bo’lgan chet tili o’qituvchisi va bu amaliyotni qo’llab-quvvatlamagan chet tili o’qituvchisi. Bundan tashqari, ma’lumotlar shuni ko’rsatdiki, o’qituvchilarning madaniyat

integratsiyasiga bo’lgan e’tiqodlari va ularning o’qitish amaliyotini shakllantirish usullari o’rtasida aniq bog’liqlik yo’q. O’qituvchilar, boshqa tadqiqotlardagi kabi, turli darajadagi muvaffaqiyatlar bilan madaniyatni o’qitishni o’quv dasturiga kiritishga harakat qilishdi (Lazar, 2001; Liddicot, 2004).

Xulosa

Yuqoridagi tadqiqot natijalari hamda soxada ilmiy izlanishlar olib brogan bir qancha ilmiy izlanuvchilar hamda qator taniqli mualliflarning ilmiy materiallarini o`rganib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, ingliz tilini va boshqa tillarni chet tili sifatida o`qitish jarayonlarida madaniyatlar aro muloqot ko`nikmalarini shakillantirish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatni o’qitish maqsadlariga kelsak, turk tili o’qituvchilari talabalarga boshqa fanlar va umuman hayot uchun zarur bo’lgan bilim va ko’nikmalarni, shuningdek, turli xorijiy tillarni o’rganish uchun zarur bo’lgan ko’nikmalarni egallashga yordam berish kabi ko’nikmalar maqsadlarini qo’llab quvvatladilar, Sercu va boshqalar*ning* tadqiqoti ochiqlik va bag’rikenglikni rivojlantirishni ma’qulladi va madaniyatlararo ko’nikmalarni ta’minlashdan ko’ra ko’proq bilimlarni uzatish nuqtai nazaridan madaniyatni o’rgatdi. Ikkala tadqiqotda ham o’qituvchilar chet el madaniyati, tarixi, geografiyasi va siyosiy sharoitlar haqidagi ma’lumotlardan ko’ra "kundalik hayot va tartiblar haqida ma’lumot berish" bilimini afzal ko’rdilar. Xulosa qilib aytadigan bo`lsak, madaniyatlar aro bilim va ko`nikmalar yuqorida ta’kidlab o`tilgan va boshqa o`rganilishi zarur bo`lgan sabablarga ko`ra chet tili o`rganish jaraynlarining ajralmas qismi bo`lib kelmoqda va bu kelgusida ham ilmiy izlanuvchilar, metodik mualliflar va chet tili o`qituvchilarining yana ko`proq izlanishlariga muhtoj bo`lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Atay, D. (2005).Til o’qitishning madaniy o’lchovi haqida mulohazalar. *Til va madaniyatlararo muloqot*, 5(3, 4), 222-237.

2. Byram, M. va Zarate, G. (1997). *Til o’rganish va o’qitishning ijtimoiy-madaniy va madaniyatlararo jihati*. Strasburg: Yevropa Kengashi.

3. Terras, M., Ramsay, J., & Boyle, E. (2010). A Psychological Perspective on Media Literacy. In S. D. Grahame (Ed.), *Science Education in a Rapidly Changing World* (pp. 75-86). Nova Science Publishers, Inc.. https://www.novapublishers.com/catalog/product_info.php?products_id=12768

4. qizi Oripova, M. H. (2022, October). CHET TILLARNI O ‘QITISHDA PSIXO-IJTIMOIY OMILLAR. In *INTERNATIONAL CONFERENCES* (Vol. 1, No. 13, pp. 48-51).

5. Holbekova, M., Mamajonova, M., & Holbekov, S. (2021). COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Экономика и социум, (3-1), 83-85.

6. Mirzayevna, M. (2021). Innovative technologies in foreign language teaching methodology. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 465-467.

7. Kasimova, G. (2022). IMPORTANCE OF ICE BREAKING ACTIVITIES IN TEACHING ENGLISH. *Science and innovation*, *1*(B7), 117-120.

8. Makhmudovna, K. G. (2022). Creative Strategies to Improve Vocabulary Teaching. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, *3*(10), 259-261.

9. Ibragimdjonovna, A. M. (2022). Developing professional communicative competence of medical students in a foreign language. *Eurasian Scientific Herald*, *15*, 45-50.

10. Isaqjon, T. (2022). Strategies and techniques for improving EFL learners' reading skills. *Involta Scientific Journal*, *1*(11), 94-99.

11. Ahundjanova, M. A. (2020). METHODS AND METHODS OF TEACHING RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE. *Экономика и социум*, (11), 46-49.

12. Abdukhalimova Sarvinozkhon. (2023). ERRORS AND OBSTACLES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION . Journal of New Century Innovations, 20(4), 108–112.

INGLIZ XALQ DOSTONI "BEOWULF" VA DOSTONNING LINGVOPOETIK JIHATDAN TAHLILI

Mirzayeva Moxigul Baxromjon qizi
FarDU lingvistika (ingliz tili) magistranti
Toirova Nargiza Isakovna
FarDU ingliz tili va adabiyoti fakultet dekani, dotsent

Abstrakt: Qahramonlik dostonlariga doir terminlarini o'rganishning yuqori darajasida ushbu sohaga oid davriy va ilmiy jurnallar, badiiy adabiyot, hujjatli va badiiy filmlarda namoyon bo'ladigan raqamli texnologiyalarga doir so'zlar, nominatsiyalarga bo'lgan qiziqish kundan kunga ortib bormoqda. Bu esa o'z navbatida, tillarni komparativ va kontrastiv qiyoslab o'rganishning dolzarbligini, muayyan jihatlardagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash zaruriyatini ko'rsatib beradi.

Maqolada ingliz xalq dostonlaridan biri Beovulf lingvopoetik tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lingvopoetika, doston, badiiy adabiyot, termin, qiyoslash, Anglo-Sakson, Torkelin.

Kirish:

Ingliz xalq dostonlarining eng mashhur va tarixiy namunalaridan biri bo'lgan Beovulf haqidagi she'r X asr boshlarida ikki xil ulamo tomonidan yozilgan bitta qo'lyozma orqali bizgacha etib kelgan. Ushbu qo'lyozma hozirda Londondagi Britaniya muzeyida saqlanmoqda. U nisbatan kech ochildi. Bosma nashrlarda (Uanlining Anglo-Sakson qo'lyozmalari katalogi) birinchi marta 1705 yilda tilga olingan, ammo 1731 yilda u yong'indan qattiq shikastlangan. U birinchi marta Daniya Torkelin tomonidan 1815 yilda nashr etilgan va birinchi inglizcha nashri 1833 yilga to'g'ri keladi. She'r ikki qismga bo'linadi, faqat qahramon Beovulfning shaxsiyati bilan bog'lanadi. Ushbu qismlarning har biri, asosan, Beovulfning ekspluatatsiyasi haqida hikoya qiladi; birinchisi (1-1887-oyatlar) Beovulf qo'shni mamlakatni ikkita dahshatli yirtqich hayvondan qanday qutqargani, ikkinchisida (2220-oyatdan oxirigacha) - u o'z vatanida qanday hukmronlik qilgani va ellik yil baxtli hukmronlik qilgani, olovni qanday yengganligi haqida hikoya qiladi. Shuningdek, dostonda Beovulf ajdaho tomonidan yetkazilgan zaharli jarohatlardan vafot etishi va uning otryadi tomonidan hurmat bilan dafn qilinish voqealari ham so'zlab berilgan. She'rning asosiy artikulyatsiyasi bir qator qo'shilgan epizodlar bilan buziladi, ular she'rning kelib chiqishi masalasi, uning murakkab kompozitsiyasini, paydo bo'lish vaqtini va hokazolarni aniqlash uchun juda muhimdir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya:

She’rning muqaddimasi Daniya qirollarining afsonaviy ajdodi Skild Skefingning go’daklik chog’ida xazinaga to’la qayiqda mo’jizaviy tarzda Daniya qirg’oqlariga suzib borgan va ulg’aygach qirol bo’lib, mamlakatni boshqargani haqida hikoya qiladi. U uzoq vaqt va baxtli ravishda mamlakatni boshqargan. Daniyani va Skildings klanini baxtli boshqargan. Skildning avlodlaridan biri, Healfdenning o’g’li qirol Xrotgar urushlarda muvaffaqiyat qozongan va shuning uchun boy edi. Bir kuni u o’z mulozimlari bilan ziyofatlar uchun keng va boy bezatilgan xona qurishga qaror qildi va butun dunyoni hayratda qoldirib, uni “Heorot” (“kiyik xonasi”) deb nomladi. Ammo bayramlarning quvnoq hayqiriqlari, qo’shiqchilarning qo’shiqlari va arfa sadolari uzoq vaqt davomida eshitilmadi. Undan unchalik uzoq bo’lmagan joyda, “botqoqlikda” dahshatli yirtqich hayvon Grendelning uyi bor edi. Bir kuni kechasi Grendel quvnoq ziyofatdan so’ng, beparvo bir guruh dam olish uchun joylashadigan ajoyib Xrotgar xonasiga keldi. Yirtqich hayvon uxlab yotganlarga hujum qildi, bir vaqtning o’zida o’ttizta ritsarni ushlab oldi va ularni tezda o’z uyiga sudrab, azoblab, yutib yubordi. Ertalab shodlik faryodi o’rnini dahshat faryodiga bo’shatdi; har oqshom yirtqich hayvon o’zining qonli o’ljasi uchun palatada paydo bo’la boshlaganida, achchiq nolalar yanada kuchayib borardi. Podshoh Hrotgar behuda nola qildi va nola qildi: u muammodan qocha olmadi. Uning xonasi bo’sh edi, bayramlar to’xtadi, umidsizlik va katta qayg’u hammani qamrab oldi.

Bu falokat haqidagi mish-mishlar nihoyat Geats yurtiga etib bordi (Gitlar Shvetsiyaning janubiy hududlarida istiqomat qilgan Skandinaviya Gaut qabilasi); Bu haqda qirol Gigelak ritsarlarining eng jasuri - Beovulf eshitgan. U kemani jihozlashni buyurdi va “oqqushlar yo’lida” Xrotgarga yordam berishga shoshildi; Beowulf bilan birga Gigelakning eng jasur 14 jangchisi ham suzib ketdi. Qirol Xrotgar ularni hurmat bilan qabul qildi. Ularning sharafiga uyushtirilgan ziyofat tugagach, Beovulf va uning Geat o’rtoqlari xonada qolishdi va daniyaliklar uylariga ketishdi.

Yarim tunda Grendel o’zining botqog’idan paydo bo’ldi, tezda eshiklardagi qulflarni urdi, Geatsga yaqinlashdi, birini ushlab oldi, suyaklarini ezib tashladi va qon so’ray boshladi. U boshqasiga qo’l cho’zishga ulgurmay turib, Beovulfning qudratli qo’li uni ushlab oldi va ular o’rtasida dahshatli kurash boshlandi. Butun bino larzaga keldi. Grendel bor kuchini yig’ib, yugurdi, yelkasidagi tendonlar yirtilib ketdi, suyaklari bo’g’imlardan sakrab chiqdi va butun qo’li, o’ng yelkasigacha Beovulfning qo’lida qoldi.

O’limdan yaralangan Grendel o’z botqog’iga sudraladi. Xrotgar g’olib sharafiga ziyofat berdi. U Beovulfga qimmatbaho sovg’alar olib keldi: zirh, dubulg’a va o’qi sof oltindan yasalgan bayroq, qimmatbaho qilich va qimmatbaho egarli sakkizta ot. Qirolicha uni qadah bilan salomlashdi va ikki qo’liga o’ralgan tilla halqalar, barmoqlariga uzuklar, yelkasiga tashqi ko’ylagi va bo’yniga dunyodagi eng og’ir bo’yinbog’ bo’lgan qimmatbaho marjonlarni qo’ydi. Bayram quvnoq va shov-shuvli

davom etib, qadimiy qahramonlar jasoratini tarannum etuvchi xonandalarning baland ovozda kuylashlari bilan davom etdi…Ammo keyin yarim tunda Xeorotning eshiklari yana g’ijirladi va zalga tashqi ko’rinishidan ayolga o’xshagan yangi yirtqich hayvon kirib keldi: bu Grendelning onasi edi. U o’g’lining o’limi uchun qasos olishga kelgan edi. Daniyaliklar qo’rqib uyg’onishdi, lekin Beovulf ular bilan birga emas edi, u o’ziga maxsus ajratilgan xonalarda dam oldi. Yirtqich hayvon haydab yuborildi va ertalab Beovulf uni qidirib ketdi. Izlar uni dahshatli botqoqqa olib bordi va tik qirg’oq ostidagi suv qonga bo’yalgan, dahshatli ilonlar va yirtqich hayvonlar to’plangan joyda, Beovulf qo’rqmasdan tubsizlikka tushdi.

Kun bo’yi Beovulf suvdagi yirtqich hayvonlar bilan kurashib, pastga tushdi; suv tubiga yetishi bilanoq, Grendelning onasini ushlab oldi va uni tubsizlikning noma’lum burchagiga olib bordi, u yerga suv kirmas edi. U qilich bilan urib, unga hujum qildi, lekin ular unga zarar yetkaza olmadilar. So’ng bir lahzadan foydalanib, devordan “devlar mahsuli” bo’lgan ulkan qilichni yulib oldi va bor kuchini yig’ib, uni o’ldirdi; xuddi shu qilich bilan u o’lgan Grendelning boshini kesib tashladi va o’zi bilan devlarning qadimiy qurollarini olmoqchi bo’ldi, ammo qilich, muzdek, uning qo’lida erib ketdi.

Xrotgar tomonidan ozod qilingan Xeorotda uyushtirilgan yangi ziyofat buyuk va shodlik namunasi edi, shoh qahramonni o’z vataniga jo’natish arafasida bergan sovg’alari saxovatli edi. She’rning birinchi qismi Beovulfning Gigelakga kelishi tasviri bilan shu sahna bilan tugaydi. Shundan so’ng qo’lyozmada sezilarli kamchilik bor.

She’rning ikkinchi qismida Beovulf keksa odam sifatida namoyon bo’ladi. Qirol Gigelak va uning o’g’li vafotidan so’ng, u ellik qish davomida Geats ustidan tinchgina hukmronlik qildi. Uning yurtida dahshatli ajdaho paydo bo’lib, o’zi qo’riqlagan xazinalardan o’g’irlangan kosa qasosini olish uchun mamlakatni olov bilan vayron qila boshlaganida, keksa Beovulf uni yakka kurashda o’ldirishga qaror qildi. U ajdahoning boshiga uradi, lekin uning kuchli qilichi sinib ketadi va ajdaho zaharli tishi bilan ritsarning bo’yni va ko’kragini tishlaydi. Yirtqich hayvon o’ldirilgan, ammo g’olib ham o’lik darajada yaralangan: bu Beovulfning so’nggi g’alabasi edi. U o’limidan oldin xazinalarni hayratga solish uchun g’ordan olib chiqishni buyuradi, dafn marosimining jadvalini belgilaydi va vafot etadi. Sodiq Geats kit burnida olov yoqadi, ustiga zirh va Beovulfning jasadini qo’yadi. Olov yonadi: qahramonning bevasi nola qiladi, jangchilar yig’laydi. Kul tepasida baland tepalik quradilar; uning atrofida o’n ikki qudratli ritsarlar o’lgan rahbarning ulug’vorligini kuylaydilar.

Muhokama va natijalar:

She’rning nihoyatda murakkab kompozitsiyasi diqqatni tortadi. U bizgacha yetib kelgan shaklda, shubhasiz, kechiktirilgan holatdagi yodgorlikdir. Lekin, ehtimol, u

ko’proq qadimiylarga asoslangan bo’lsa kerak, she’rning nihoyatda murakkab kompozitsiyasi hayratlanarli. Biroq, bu, ehtimol, xalq qo’shiqlari an’analaridan kelib chiqqan bir yoki bir nechta afsonalarning eski nashrlariga asoslangan. She’rni tahlil qilish va sanasini aniqlashning barcha qiyinchiliklari va tadqiqotchilari o’rtasidagi jiddiy kelishmovchiliklar aynan shuning natijasidir.

She’rning qahramonlik xalq eposi namunalariga mansubligi shubhasizdir. Buni birinchi navbatda she’r mazmuni va markaziy obrazi ko’rsatadi. Beovulf ko’p odamlar manfaati uchun jasorat ko’rsatadigan haqiqiy xalq qahramonining xususiyatlarini o’zida mujassam etgan. U daniyaliklarning do’stona xalqini dahshatli yirtqich hayvonlardan, Grendel va uning onasidan ozod qiladi. She’rning ikkinchi qismida u o’z vatanini ajdahodan qutqaruvchi “xalq otasi” sifatida namoyon bo’ladi. She’rda tasvirlangan “drujina” hayoti shuni ko’rsatadiki, asar umuman qabilaviy tuzumning parchalanishi boshlangan davrda, lekin uning o’rnini bosgan feodalizm shakllanishidan ancha oldin paydo bo’lgan. Bu, xususan, “shohlar” Xrotgar va Beovulf va ularning “mavzulari” o’rtasidagi patriarxal munosabatlardan dalolat beradi.

Bir holat Beovulfning barcha tadqiqotchilariga ayniqsa diqqatga sazovor bo’lib tuyuldi: Beovulf anglo-sakson qahramoni emas; she’rning harakati ham Angliya bilan chegaralanmaydi; she’rning birinchi qismida, ehtimol, Zelandda, ikkinchi qismida Jutlandda sodir bo’ladi. She’rda tasvirlangan voqealarda na burchaklar, na saklar ishtirok etmaydi. She’rning bu xususiyati boshqacha talqin qilingan: ba’zilar Beovulf haqidagi epik afsonaning qo’shilishi anglo-sakslar Britaniyaga ko’chib o’tmasdan, qit’ada yashab, daniyaliklar bilan qo’shni bo’lgan davrga bog’lashgan; boshqalar, aksincha, u keyinchalik, masalan, Daniya bosqinlari davrida paydo bo’lgan, bu esa o’zlari bilan anglo-sakslar uchun yangi shimoliy afsonalarni va Daniya qirollarining nasl-nasabiga alohida qiziqish uyg’otganligini ta’kidladilar. Beovulf tarixiy shaxs emas, lekin she’rda qisqa epizodlar yoki hatto tasodifiy ishoralar ko’rinishida bo’lsa ham - shimoliy ingliz xalqlarining o’zaro va janubiy ingliz qo’shnilari bilan bo’lgan tarixiy voqealar, nizolar va janglarning aks-sadolarini topish mumkin. She’rning tarixiy-geografik nomenklaturasi shuni ko’rsatadiki, she’rda ishlangan afsonalar, ehtimol, 6-asrning birinchi yarmida, mamlakatning shimolida joylashgan hududda rivojlangan bo’lishi mumkin.

Beovulfda og’zaki she’riy texnikaning mumkin bo’lgan izlari bilan bir qatorda, biz matnni yanada puxta va, ehtimol, ko’p vaqtli adabiy qayta ishlash izlarini topamiz. Buni, birinchi navbatda, she’rning katta hajmi (3183 bayt) ko’rsatadi. Dastlab she’rning har ikki qismi bir-biriga aloqador bo’lmagan, degan taxminlar bor; Grendel va uning onasi bilan bo’lgan janglar hikoyasi, mohiyatiga ko’ra, ajdaho bilan jang hikoyasi bilan faqat Beovulfning shaxsiyati bilan bog’liq. Shunday bo’lsa-da, she’rning har ikki qismida ifodalangan qahramon xarakteri, tili va o’lchovlari shuni

ko’rsatadiki, agar ikkala qism ham turli vaqtlarda yuzaga kelgan bo’lsa ham, har holda, xronologik jihatdan ular bir-biridan alohida farqli emas.

She’rning adabiy moslashuvi nasroniy kotibi tomonidan qilinganligiga shubha yo’q. “Beovulf” ning “muallifi” yoki to’g’rirog’i “muharriri” ni biz 8-9-asrlarning nasroniy ruhoniysi deb hisoblashimiz kerak. Uning qo’lida she’r, shubhasiz, juda muhim o’zgarishlarga duch keldi. U butparast xudolarning nomlarini va german mifologiyasining juda aniq izlarini ifodaladi va xristian g’oyalari elementlarini kiritdi. Masalan, u Grendelni Qobilning avlodi deb hisoblaydi, dengiz yirtqich hayvonlarini shayton deb ataydi, Daniya qirolining butparastligidan afsuslanadi, hatto daniyaliklar Grendel bilan qanday munosabatda bo’lishni bilmaganliklariga ishonadilar, chunki ular “haqiqatni” bilmaganlar. Ko’pgina qo’shimchalar Yangi Ahddan emas, balki Eski Ahddan olingan: Hobil, Qobil, Nuhning ismlari, to’fonga ishoralar - bularning barchasi to’g’ridan-to’g’ri inglizlarning e’tiborini tortgan Ibtido kitobiga qaytadi. Keyinchalik doston Sakson nasroniy shoirlari va ular tomonidan Anglo-Sakson she’rlariga ko’chirilgan. Grendel haqida gapirganda, shoir gigantlarni eslaydi, ularni “gigantlar” deb ataydi va Shaytonning nasroniy an’analarini Olimpiyachilarga qarshi isyon ko’targan titanlarning klassik afsonalari bilan aniq aralashtirib yuboradi.

Xristianlik ta’siri, shu bilan birga, she’rning nasroniygacha bo’lgan asosiga aniq zid holatda emas; u syujetning rivojlanishiga va hatto qahramonning xarakteriga ta’sir ko’rsatadigan ancha uzoqqa cho’ziladi. Xristian unsurlari she’r tuzilishiga bir qarashda ko’rganidan ko’ra chuqurroq kirib borgan; Beovulfning o’zi mohiyatan o’ziga xos nasroniy zohidiga aylantirilgan; u hayotda “xudodan qo’rqadigan” qahramonligi bilan ajralib turadi; u yetimlarning himoyachisi bo’lib, she’r so’nggida ajdahodan jonini evaziga qo’lga kiritilgan boylikni xalqqa qoldirishi mumkin bo’lgan narsasi ekanligi uchun osmonga minnatdorchilik bildiradi. “She’r” ning so’nggi epizodi - qahramonning o’limi tasviri - odatda juda xarakterli qarama-qarshiliklar - oldingi an’ananing nasroniy ruhida adabiy ishlov berish izlari bilan ajralib turadi.

She’rning so’nggi versiyasida Beovulf, bir tomondan, Sankt-Peterburg kabi nasroniy “ilon jangchilari’ ga o’xshaydi. Boshqa tomondan, Jorj Injil raqamlariga o’xshaydi, masalan, odamlarning qutqaruvchisi Muso, juda mashhur. Boshqa tomondan, Jorj Injil arboblariga, masalan, xalqning qutqaruvchisi Musoga, Injilning qayta hikoyalaridan anglo-sakson shoirlariga juda yaxshi ma’lum. She’rni qayta tiklash ustida ishlagan nasroniy kotibining ulushi “Beovulf” ni qadimgi adabiyot asarlariga yaqinlashtirishga imkon beradigan ba’zi xususiyatlar bilan bog’liq bo’lishi kerak. Beovulf muallifining nasroniy epik shoiri Juvenok (IV asr boshlari) bilan tanishishi ham shubhasizdir, uning she’ri (Historia Evangelica) Injil mazmunini Virgil, Lukresiy, Ovid, Horatsiy va boshqalarga taqlid qilish bilan mohirona

uyg’unlashtirgan. She’r xristian maktabining asosiga erta kirgan, qayta-qayta ko’chirilgan va o’rta asr ulamolarining qiziqishini uyg’otgan.

“Beowulf” ning alliterativ texnikasi qat’iy cheklov va buyuk san’at bilan ajralib turadi; she’r uslubining boshqa xarakterli xususiyatlari ham u bilan bog’liq: sinonimlarning qatorlanishi va metaforalarning tez-tez ishlatilishi buning yaqqol misolidir. Metaforalarning ko’pligi, umuman olganda, anglo-sakson she’riyatining xususiyatlaridan biri bo’lib, uni Skandinaviya she’riyati bilan yaqinlashtiradi. Shoir hamisha “arfa” o’rniga “hursandchilik daraxti”, “qilich” o’rniga “bolg’a o’g’li”, “dengiz” o’rniga “kit yo’li” yoki “oqqush yo’li”, “jangovar jo’ka” o’rniga “bolg’a o’g’li”, “Jangchilar” o’rniga “qalqonlar”, “urush soxtakorlari” va hokazo deyishni ma’qul ko’radi. Shu ma’noda Beovulfning stilistik texnikasi ajoyib tarzda ishlab chiqilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Akhmanova O., Zadornova V. / On Linguopoetic Stratification of Literary Text // Poetica: An International Journal of Linguistics. Literary Studies. Tokyo, 1977. № 7. P. 50-60.
2. Akhmanova O.S. (ed.) / Linguostylistics: Theory and Method// – The Hague-Paris, 1976.
3. Khoshimova, N. A. (2021). ASSOCIATIVE FIELDS OF THE COLLECTIVE AND INDIVIDUAL CONSCIOUS. *Theoretical & Applied Science*, (5), 436-439.
4. Hashimova, N., & Sattorov, T. (2021). USAGE OF ENGLISH MILITARY TERMINOLOGIES AS A NEUTRAL AND COLLOQUIAL VOCABULARY. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES (2767-3758)*, *2*(11), 162-167.
5. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o’zbek tillarining funktsional uslublari. *Молодой ученый*, (19), 584-585.
6. Xoshimova, N. (2019). External factors of associations’ individuality. *Scientific journal of the Fergana State University*, *2*(2), 134-136.
7. Toirova, N. I. (2019). The significance of the symbols of Mirror and Portrait in teaching Symbolism. *sign*, *1*, 22.
8. Mamajanova, M. (2021). MODEL CONCEPT MODELING IN LINGUISTICS TYPES OF LINGUISTIC MODELS. Экономика и социум, (1-1), 160-163.
9. Holbekova, M., Mamajonova, M., & Holbekov, S. (2021). COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Экономика и социум, (3-1), 83-85.

10. Mirzayevna, M. (2021). Innovative technologies in foreign language teaching methodology. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 465-467.

11. Kasimova, G. (2022). IMPORTANCE OF ICE BREAKING ACTIVITIES IN TEACHING ENGLISH. *Science and innovation*, *1*(B7), 117-120.

12. Makhmudovna, K. G. (2022). Creative Strategies to Improve Vocabulary Teaching. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, *3*(10), 259-261.

13. Akhmedova, M. (2012). Characteristics of bronchial asthma associated with allergic rhinosinusitis in children. *Medical and Health Science Journal*, *11*, 39-43.

14. Ibragimdjonovna, A. M. (2022). Developing professional communicative competence of medical students in a foreign language. *Eurasian Scientific Herald*, *15*, 45-50.

15. Isaqjon, T. (2022). Strategies and techniques for improving EFL learners' reading skills. *Involta Scientific Journal*, *1*(11), 94-99.

16. Mohira, A., & Isakjon, T. (2022). METHODOLOGY OF ENGLISH LANGUAGE. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, *3*, 68-71.

17. Ahundjanova, M. A. (2020). METHODS AND METHODS OF TEACHING RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE. *Экономика и социум*, (11), 46-49.

18. Ahundjanova, M. (2022). THE NEEDS FOR IMPROVING LEARNERS'AUTONOMY IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES–AS A KEY FACTOR TO BOOST LANGUAGE LEARNERS. *Science and innovation*, *1*(B6), 390-392.

19. Gafurova, N. I. (2021). Structural-semantical classification of construction terms in English and Uzbek languages. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(5), 571-575.

20. Gafurova, N. (2020). Ҳозирги замон тилшунослигида "Термин" ва унга турлича ёндашувлар. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, *1*(1), 58-62.

21. Mirzaaliyev, I., & Oxunov, A. (2021). EKVIVALENTSIZ LEKSIKANING O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, *2*(6), 209-212.

22. Oxunov, A. O. O. (2021). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA UNDOV SO'ZLAR (INTERJECTION) NING IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, *2*(12), 401-406.

23. Abdukhalimova Sarvinozkhon. (2023). HOZIRGI INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI ZIDLOV BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLARNING SEMANTIK TAHLILI . PEDAGOGS Jurnali, 27(1), 153–157.

24. Абдухалимова, С. (2022). THE CONCEPT AND CONTENT OF INTERCULTURAL DISCOURSE. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 5(4).

25. Abdumutaljonovna, P. S. (2023). TILSHUNOSLIKDA REKLAMA DISKURSI VA UNING IFODASI. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 15(1), 98-101.

26. Pakirdinova, S. (2023). ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA REKLAMA MATNI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSISYATLARI. Talqin va tadqiqotlar, 1(19).

27. Kochkorova, Z. A. Q. (2021). Translation aspects of the verbalizers of the concept of" wedding". *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(9), 989-994.

28. Mirzayev, A., & Oripova, S. (2022). COMMUNICATIVE METHOD–A NEW APPROACH IN THE PRACTICE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE. *Science and innovation*, *1*(B6), 778-783.

29. Ashurali, M. (2022). HOZIRGI KUNDAGI TA'LIM TIZIMIDA ONLAYN TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN METODNI TA'LIMGA JORIY QILISHNING AKTUALLIGI. *Involta Scientific Journal*, *1*(13), 25-28.

30. Узакова, Г. З. (2022). КОНЦЕПТ ВА УНИНГ ЛИСОНИЙ ВОҚЕЛАНИШ ЖАРАЁНИ. *Involta Scientific Journal*, *1*(13), 42-45.

31. Узакова, Г. З. (2022). THE INFLUENCE OF NATIVE LANGUAGE IN LEARNING/TEACHING FOREIGN LANGUAGE. *Involta Scientific Journal*, *1*(13), 38-41.

32. Kosimova, M. U. (2021). Different classification of functional styles. Ученый XX века. 4 (85).7-8.

33. Kosimova,M.U. (2022) The characteristics of scientific style. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. 12(05). 931-933

34. Abdumutaljonovna, P. S. (2022). Main Characteristics of Advertising Discourse in Modern Linguistics. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 9, 173-176.

35. Abdukhalimova Sarvinozkhon. (2023). ERRORS AND OBSTACLES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION . Journal of New Century Innovations, 20(4), 108–112.

36. Rustambek, O., & Ashurali, M. (2022). THE METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Involta Scientific Journal, 1(13), 106-110.

THE PRAGMATIC OCCURRENCE AND MENTAL PROPERTIES OF COLOR COMPONENT UNITS IN CONTEXT

Israilova Saodat Turapovna
Senior teacher of UzMU, candidate of philological sciences
National University of Uzbekistan Faculty of Journalism
Chair of Uzbek linguistics
israilovas404@gmail.com

Annotation. A pragmatic study of color-expressing lexemes have not yet been carried out in linguistics. The mental studies of color component units have only been partially studied. It is important to reveal the pragmatic features of color-expressing lexemes and to be able to express them in text and discourse, to what extent the pragmatic mental content is expressed in them and to what extent the reader understands it.

The scientific/theoretical conclusions gained in the process of this research are theoretically and practically important in addressing the colors and problems related to them. The research consists of introduction, three chapters, summary, the list of references and attachment.

Key words. Context, character-trait, color, pragmalinguistics, pragmatic meaning, mental traits, text, lingvoculturology, blue discourse.

The image of realities directly related to color also plays an important role in our mentality. This is not an accident, of course. Because, the world in which Man was born and opened his eyes is a colorful world. So, color gives a special impression to every person. Indeed, several verses of the Qur`an state that all the creatures of the world are created in different colors.

From the XIX th century onwards, the problem of language and culture has been in the spotlight of many experts in the field—philosophers, linguists and culturologists—as a phenomenon based on the reflection of being in the human mind and the anthropocentric principle of thinking. In the history of mankind, colors have different symbolic meaning, which reflect one or another reality in the ethnic, socio-political, economic, spiritual life of certain groups of society.

Pragmatic analysis and study of adjectives and adverbs is almost non-existent in Uzbek. However, being able to understand and analyze pragmatic content also requires intelligence from the reader. Admittedly from a pragmatic linguistic point of view, the reader must know and understand well when, where, to whom, what, how to speak.

The pragmatic features of linguistic activity, the study of the factors that give rise to these features that gives to rise to these features are important for determining the social nature of language. This makes it possible to find evidence that linguistic communication takes place in accordance with social and psycho-psychological laws and at the same time, the development of the language system. If issues such as why a person uses a sign (for what purpose) and how it is done are important for pragmatics, then the involuntary combination of characters can form a linguistic structure (syntax) and the structure of these characters can express the meaning they want(semantics) also begin to move into the scope of pragmatic analysis.

Logicians and philosophers, who are concerned about the content of speech structures and their structure according to grammatical rules, pay special attention to the application of these structures in speech activities. In this case, the linguistic experience of the researcher determines the defining criterion. For example, in determining whether the phrase "Golden Rectangle" is false in content, G.Klaus relied on his social experience, the knowledge he has accumulated in life, while knowing that it is grammatically correct is more of a native language(others for this may be a foreign language) depends on the extent to which the grammatical rules have been mastered. The important of pragmatic analysis is also evident here.

It is important to reveal the pragmatic features of color-expressing lexemes and to be able to express them in text and discourse, to what extent the pragmatic content is expressed in them and to what extent the reader understands it.

In addition to their semantics, stylistics and linguoculturology, color-expressing lexemes are distinguished by the beauty of their pragmatics and the depth of meaning. It is in the text that these cases become more pronounced. First of all, we would like to dwell on the lexemes of white and black quality, which are among the most active lexemes in artistic creation among the qualities of color. Note that most people refer to "white" when they say "black". These colors, which are used in comparison to each other, come to life in the images of good and evil. This can also be seen in the proverbs and phrases of our people, such as "Fifteen of the moon is black, fifteen is white", "black inside", "black face", "white heart".

—Was it my fault that I was "black"? Did I hear that when I had four children?

—Don`t talk too much (from colloquial speech).

The lexeme "black" was used in this dialogue. But notice that "black" here comes in a completely different sense, not in the sense of color. In this, it is advisable to first look at the semantics of the word "black". When the lexeme of black quality is used in speech only for the purpose of showing the color of the object, it is free from emotional-expressiveness, iti function is limited to the message about colour, to information. The same can be said for not only the black quality lexeme, but all color qualities. For example, a black pencil, a white notebook, a blue sky, a blue pen, red

blood and so on. In these combinations we encounter no methodological semantic features. Because such compounds are free from stylistic dyeing. However, if the dominant part of these adjective lexeme combinations changes, the semantic aspects of the adjective lexemes may also change, gaining a more precise methodological meaning. For example, the black past, white heart, blue wheather, red world and so on.

The lexeme ‘‘black’’ expressed the concept of ‘‘sign’’ color in the ancient Turkic language. Coming in figurative senses:1. "happiness is black", "sad"; 2. "heavy"; 3."bad"; 4."simple", "low-grade", "rough"; 5. "ink", "color". By the time of the old Uzbek literary language, there was an expansion in the semantic structure of the "black" lexeme. "Black" is used in fifteen different senses in modern Uzbek. It was the basis for the formation of about fifty artificial and compound words. The semantics of the modern Uzbek literary lexeme "chess pieces", "uneducated", "unhappy", "sad, unpleasant", "wrong, guilty" are not observed in the old Uzbek literary language. This is determined by the expansion of the semantic structure of the lexeme.

—He explained that black drugs had come out of the luggage.

After that, Asadbek did not speak for a few seconds.

If we look at this example, the pragmatics of the word "black" is shown. In the "black drug" combination, we actually observe a completely different meaning than the color of the drug. In fact, we can know that there is no such drug, on the contrary, it is poison, it is a drug, as a result of which many people's lives are ruined, its work is "black". Maybe that is why this poison is called a "black drug". We can also see this example too:

"Blacks" are ahead! The poor "white" is left…

Don't be too happy. You don't know what is happened…

In this debate, the words "black" and "white" are not about color, but about the pieces of the game of chess that everyone loves. Initially, the listener can not understand what the talk is about by saying "Blacks are ahead". The listener may not understand which "Black" is being said and why, but once the "Poor white" is remembered, it's not hard to see that it's about chess. So, it's not about color here, it's about something else altogether. Pragmatic analysis helps us to understand this inner meaning.

The white lexeme is widely used in art as a symbol of innocence, purity and peace. White is represented in the culture of almost all nations as a symbol of softness, honesty and kindness. In Uzbek culture, white is a symbol of purity and goodness. In some linguocultures, white comes as a symbol of cowardice. For example, white feathers were sent to a French soldier or officer who had fled military

service in World War I as a symbol of cowardice. The pragmatic meaning of the white lexeme is reflected in the discourse. We can see in these examples:

—How many greedy tyrants, who can not distinguish between black and white, thirst for each other's blood in the way of pleasure and as a result, the horrors of the future!

While sitting in such grief, Hasanali entered the room with a letter.

—I think this letter from Tashkent is from your father.

The "white" and "black" used in this passage from the work did not come in the sense of color, but in the sense of good and evil, good and bad of people.

— Put down your tea, put fifty in the white, — he ordered.

Asadbek had never sat in this room before, he had never asked for "fifty gramm of alcohol". He looked at his master as if he did not understand the porridge.

Here too, the lexeme "white" was used and it meant the type of drink, not in the sense of color. In these examples it can be seen that the white lexeme has moved away from its own semantics and manifested its exact pragmatics. In addition to white and black lexemes, we can also see the word red. Red is a symbol of vitality and life that flows from the blood in almost all cultures. Pragmatic expression of the red lexeme in the literary text:

—Dehqonqul! Hear it with your right ear and hear it with your left ear too! Red colour is not good!

What would happen to this man if it were red!

Dehqonqul! Red colour is bad, very bad. Because, red colour is the colour of blood!

In this text, red is not the colour, but the Tsarist Russian soldiers, the government.

We feel compelled to do pragmatic analysis in the following example:

—You drive in red.

—Sorry. (from Newspaper)

Even in this context, it is a bit difficult to know what the speaker is talking about, if we pay attention to it, it is not difficult to know that the conversation is about a red traffic light, that the driver violated the traffic rules. We can also see how important colors are in our lives from the red, yellow and green colors of traffic lights. Among the color-expressing lexemes, the green, blue and yellow lexemes also have a special place.

Do we wait so long for green? What do they do in big countries?! Life goes by waiting for the green! (from newspaper)

In this example it came in the sense of a green traffic light and carried a pragmatic meaning. Only when a sentence is analyzed pragmatically does its inner meaning become apparent.

—Are you yellow?

—Yes. (from newspaper)

Here, yellow is used not in its own sense, but in the sense of disease.In medicine, there is a hypothesis that this is referred to as yellowing of the patient's color as a symptom of the disease.

Or:

—Give me a piece of blueberry…

Here the lexeme blue, in addition to the meaning of color, signifies spring and its bounties. Spring is given in blue and the blessings of spring are also given in the blue example of plants, including mint and spinach.

—Caught with a bundle of blue, the work is bad.

In this sentence, too, blue has moved away from its meaning and expressed a pragmatic content.

In the Uzbek language, the world color has thirty-one meanings. The first and most popular are such as white, black and red and sometimes the "colour" means the face too. There are many words that express the concept of colour. When we say golden autumn, turquoise sky, emerald field, we mean yellow, blue and green.

As humanity`s intellect grew and society developed, so did its views on color. As a result, people understand the world in their mythological imaginations (for example, those who understand fire, sun or blood, the excitement of life through red), their customs (black and blue as a sign of mourning), the political life of the state and society and even dreams(for example, green is a symbol of happiness and motherhood), the meaning is directly decorated with colors.

There are a special scientific institute in Japan that studies colors. The color of the universe, the effect of colors on a person`s mood, the harmony of different colors, from the process of formation of human taste to colors, to the simple choice of the right tie are studied here. The Japanese are very attentive to colors. We have no less space than them. Our country is ten times more colorful than theirs and our poetry is ten times richer.

Each color has its own lingocultural character in the culture of each nation. It is determined by the lifestyle, culture and social status of the population of that nation. In particular, green is a unique symbolic color in the Muslim world. It also represents a sign of renewal, rejuvenation. Red, on the other hand, represents the blood flowing in our body and creates attraction, curiosity and stubbornness. Yellow sometimes means gold, sometimes it means disease. Colors are closely connected with the social-cultural life, customs, rituals, ancient views of this or that people. The mythological and religious views of the people are also reflected differently in color. In addition, the social life of nations, the geographical environment also leads to a diversity of attitudes towards colors. In particular, the poles of the earth are

represented in four different colors: east-green, south-red, north-black and west-white. At the same time, that color is considered sacred to the inhabitants of each of the regions.

The first manifestations of the use of symbolic images associated with color in our mentality and culture are mainly reflected in the folklore, folk customs and traditions. We know that folk oral art originated before the advent of writing and that its creation and spread are associated with living oral traditions. If we look at the historical roots of the symbol of colors, which have a traditional meaning in the works of folklore, we can see that the symbolic meaning of colors is in the perfection of the human mind—that is joy and sorrow, joy and sorrow in the human heart, we see that they are associated with awakening. As Sh. Turdimov admits in his article "The color of the color world" colors are more like sounds in terms of arousing emotions in a person. They not only enrich the imagination with the mysteries of nature, but also serve to express deep and touching emotions.In particular, these features in colors can be observed through them in the example of traditional symbolic meanings formed long ago in the art of speech.

In particular, in the treasury of meaning of the Uzbek people, there are a number of proverbs typed in images related to the idea, the color of the idea. The colors that create the symbolism associated with color in them are mainly white and black lexemes. Through these contrasting colors, the most disgusting, hateful traits in society, unhappiness, sorrow, slander, along with illness, goodness, purification, happiness, health and rank are expressed. For example, the white and black lexemes in the proverb "There is no black for white, there is no remedy for black" have become a noun phrase and have risen to the level of a symbolic image. White is a symbolic image of an innocent person, no matter how much they try to condemn him, he will eventually turn white and remain white. Because, the truth can bend, but not break. Black means that no matter how much a person who has committed a crime tries to justify himself, he will remain black and guilt, there is no way to fully justify him. The article "Black Heart-Wounded Heart" understands that it is inevitable that our people will hate black people, that is, they will be punished according to their deeds.

The symbolic image of the "black heart" in this place is extremely hardened, unchanging, because the "darkened" soul is again to itself, as if the wound had been healed, that is, as if nothing but death had lied. It is hoped that it will be restored as a result of specific measures. Because, in this world, it is clear to everyone that black babies are not born from mothers. As our forefather lived in a human society, they taught us how to treat whom, to draw conclusions based on the appearance, beauty or ugliness of this or that person, whether he was noble, handsome or unseen, disabled and so on. It is not necessary to respond accordingly, but to treat each person

according to his intellect, perfection, meaningful or pleasant speech, good deeds and respect in society. In this sense, "If every white face is not white and every black face is not black", "A black hen also lays white eggs", "Clear water flows from a black cloud", "Black cow also also gives white milk". The betrayal of both the husband and the family, the beautiful miracle of nature, the unforgivable and has been a symbol of an indestructible stain. At this point, "blackness" embodies anumber of frustrations, such as not being able to stand on one's own tw feet, being under curses and curses and even being separated from one`s country and one`s human relationships. This concept, which represents traditional symbolism, is familiar to all and can be interpreted in a variety of colors.

According to the article "If two lovers are one, they will not leave", those who do not know behind them are evil-minded villains who incite corruption, slander and libel. The proverb reminds us to be careful of black people so that such cases do not happen again. "The cow's black is outside, the man black is inside", in this proverb the symbol of mysterious people is expressed. This means that one can know the color of a cow by its appearance, but nobody can know the behavior of a person by his appearance. For it is well known that "the black hen also lays a white egg", as the inner essence is not determined by the appearance.

In addition to white and black, yellow, red and blue are also used in some places which in the original sense represent the subject symbol, while in the figurative sense they have their own symbolic meanings. For example, the proverb "When he sees a blue quail, the old horse also plays" is mostly figurative and the adjective "blue" in it is interpreted as a symbol of youth, beauty.

The word "yellow" was used in this article "If your motherland is alive, your color will not be yellow", which describes the inevitability of death and yellowing of the country due to the lack of peace and prosperity in the country. The yellowness in the proverb is symbolic.

In general, many of the symbolic images in Uzbek folklore are associated with colors that have acquired traditional symbolic meaning as a result of centuries of life experiences.

The complex state of mind of a person is most clearly manifested through colors. In this case, the colors are applied in a way that is specific to their natural properties. These properties are important because they are divided into hot and cold. While colors are an adjective of the detail that was initially expressed during the development of literature and served to enhance the artistic image, its function was later focused on performing a complex compositional task.

In Uzbek literature, a number of works on the use of colors in poetry have been discussed in general terms. The opinions of A.Kayumov, A.Hayitmetov, I.Hakkulov are noteworthy. Y. Is'hakov monography "Navoi Poetics" focuses mainly on the

figurative features of colors, religious and traditional aspects of our classical literature. Sh. Turdimov on the other hand, thought more about the poetic symbolism and the symbolism of color in Uzbek folk songs, relying more on the traditional point of view.

Color is first and foremost a natural phenomenon, not a religious concept. Due to this natural feature, humanity has used color in the way of its socio-ideologically, religious, goals, first of all, by assimilating its natural properties.

Colors began to be approached as a symbolic tool and the use of colors as a traditional approach. The symbolic and linguocultural features of colors are reflected not only in the proverbs of folk oral art, but also in folk songs and games. For example, the game "white poplar, blue poplar", "red flower" festivals are among them. A large part of the games were created in the past, the origin of which was the basis of the animistic, totemistic, fetishistic, various magical notions, religious views of our ancient ancestors. This can be seen either in the name of the games or in some of the motives that occur in them. For example, the popular "White poplar, blue poplar" game among children is based on the mythological views of primitive people about the colors white and blue, as well as totemistic imagery concepts related to the worship of trees.

"White poplar, blue poplar" is a play-song that has long lived in children's repertoire. Almost every work on Uzbek children`s folklore has commented on this game to one degree or another. G. Jahongirov trying to look at the historical and genetic roots of the game, argues that its origin was unfluenced by the appearance of war in the tribal period, its rules.

The game "White rice, blue rice" which is still played among the children of Khorezm is noteworthy. This game was formed mainly among the farming population, in which the emphasis was placed on the meaning of rice, indicating whether it yielded good or bad. In this case, while "white rice" means white, high-quality, good rice grains, it seems that the compound "blue rice" is applied to diseased, darkened, poor-quality rice. In these colors, too, the mythological notions of the ancients about white and blue and therefore in white—happiness, luck, light, goodness; in blue—death like symbolic reflections were reflected.

Analyzing the poetic symbolic language of this play, Sh. Galiyev describes the "white" and "blue" colors in it according to the seasons. According to the researcher, blue- spring is a period of the whole world dressed in green, while white is a poetic analogue of winter, which passes with white snow. In our opinion, the colors "white" and "blue" retained the original mythological concepts. In other words, the content of storing white, high-quality rice throughout the winter and replanting it in the spring and consuming low-quality rice before spring is leading the game. In the game, poplars are not brought in vain with "white" and "blue" colors. This reaffirms that

primitive people understood the concept of "white" as a symbol of happiness, goodness, health, peaceful life, blue as a symbol of death, evil.

It is obvious that each traditional children's game has its own history of origin and like other arts, they have undergone a certain historical-artistic process. By studying them, we can learn about the centuries-old cultural history of our people. The games introduce children to the past of our people, the path of historical development.

The traditional folk holiday "The red flower" associated with the spring awakening of nature has long been a traditional among the Khorezmians. "The red flower" festival is held every spring at the Bavoris bobo cemetery near Khiva. The holiday was attended by all segments of the population—younghs, children and adults. In folklore, the red flower festival is interpreted as a symbol of love and family. N.M.Lobacheva who collected ethnographic materials on the Khorezm people's red flower festival, considers this public holiday "a holiday that completes the spring festivities and begins the traditions of the summer season". The opening of red flowers occur in May-June. In some places, the festivals have been held for a month. That is, giving a red flower or rose to relatives, including friends was considered one of the unique customs of this holiday.

It is clear from these examples that colors play an important role in our national culture and mentality and they are reflected in every aspect of our society. It is our job to fully understand, feel and use colors properly. The long-cultural and symbolic study of disturbing colors in our lives in various forms is one of the most pressing issues facing our linguistics.

Much attention has been paid to semantics and symbolic meanings in symbolic words, including work on color qualities. In some works their connotative meanings are also taken into account. But no scientific work has been done to analyze them pragmalinguistically. For a pragmalinguistic analysis of color-expressing words, of course, examples are taken from lively conversations in life, so that its pragmatic features are more clearly demonstrated.

In our culture, however, colors with their different meanings are examples of folk oral art and lead in almost every aspect of society. Colors are closely connected with the socio-cultural life, customs, rituals, ancient views of this or that nation. The mythological and religious views of the people are also reflected differtly in color. In addition, the social life of nations, the geographical environment also leads to a diversity of attitudes toward colors. In particular, the poles of the earth are represented in four different colors: east-green, south-red, north-black and west-white. At the same time, that color is considered sacred to the inhabitants of each of the regions.

The first manifestations of the use of symbolic images associated with color in our mentality and culture are mainly reflected in the folklore, folk customs and traditions. We know that folk oral art originated before the advent of writing and that its creation and spread are associated with living oral traditions. If we look at the historical roots of the symbol of colors, which have a traditional meaning in the works of folklore, we can see that the symbolic meaning of colors is in the perfection of the human mind—that is joy and sorrow, joy and sorrow in the human heart, we see that they are associated with awakening.

In conclusion, it can be said that colors grow into a unique treasure and the more you go into it, the richer and more wonderful it becomes. Futher study of color-expressing lexemes from a linguocultural, pragmatic point of view is another topical issue facing our linguistics.

References:

1. Alpatov V.M. Language and culture.– M.: Languages of Slavian culture, 2003. – p. 225.
2. Vejbitskaya A. Language. Culture. Cognition. – M.: Russian dictionaries. 1996. – p.124.
3. Sodikova M. Words denoting colour in the Uzbek language: Candidate dissertation on philology. – Tashkent, 1963. – p.168.
4. Iskhoqov Yo. Symbols of colours // Poetics of Navoiy. – Tashkent: Fan, 1983. – p.p. 123-138.
5. Hakkulov I. About the interpretation of black colour again // Uzbek language and literature. – Tashkent, 2001. – №3. – p.p.17-20
6. Malikh T. Shaytanat. 4-part. –Tashkent: Sharq, 2001.
7. Khadiriy A. The past days.—Tashkent: Sharq, 1992.
8. Malikh T. Shaytanat. 3-part. –Tashkent: Sharq, 1997.
9. Murad T. The fields inherited from my father.—Tashkent: Sharq, 1994.
10. Jahongirov G`. The folk of Uzbek children. Tashkent, 1975. 110-p.
11. Galiyev Sh. The folk games of Uzbek children . Tashkent, 1998. 480-p.

БЎЛАЖАК ТЕХНОЛОГИЯ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАРИ

Ф.Э.Турсунов
АДПИ катта ўқитувчиси
Ш.Х.Жалодинова
АДПИ катта ўқитувчиси
shaxnozajaloldinova@gmail.com

Аннотация Ушбу мақолада бўлажак технология таълими педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашнинг инновацион гоялар ҳамда уларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришга асосланган ёндашувлар амалиётга татбиқи ҳақидаги фикрлар келтирилган.

Қалит сўзлар: ЮНЕСКО, олий таълим муассасалари, компетенция, ўқув муҳити.

Мамлакатимизда бўлажак мутахассислар, айниқса, бўлажак педагогларни касбий фаолиятга тайёрлашнинг инновацион гоялари ҳамда уларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришга асосланган ёндашувлар амалиётга татбиқ этилмоқда. Педагогика йўналиши таълим жараёнида касбий амалиётга мотивацион йўналтирилган ўқув муҳитини яратишда мослашувчан ёндашувларни қўллаш орқали талабаларда касбий маҳорат ҳамда компетенцияларни ривожлантириш долзарблик касб этмоқда. ЮНЕСКО томонидан белгиланган 2030 йилгача барқарор ривожланишнинг аниқ мақсадлари доирасида таълимга оид дастурларни такомиллаштириш, уларнинг очиқлигини таъминлаш бўйича тизимли ишлар амалга оширилмоқда [6]. Жумладан, педагоглик касбини танлаган талабаларда касбий-ахлоқий маданият, этика, масъулият ва жавобгарликка оид таълим манбаларини янгиликлар билан бойитиш ҳамда такомиллаштириш устувор вазифалардан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 27 февралдаги ПҚ-4623-сон “Педагогик таълим соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” [1] қарорлари ҳамда мазкур фаолият соҳасига оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга ошириб келинмоқда.

Давлатимиз раҳбари таъкидлаганидек, “Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз, деб биламиз” [4;124-б.].

Педагогика олий таълим муассасалари талабаларига дарс жараёнида ўқитувчилар иродали бўлиш, эркин ва мустақил фикрлаш, жавобгарликни ҳис қилиш каби фазилатларни сингдириш билан бир қаторда ўз хатти-ҳаракатларини бошқаришда масъулиятни ҳис қилишлари ҳақида умумий тушунчалар беради. Бироқ таълим муассасалари талабаларида касбий компетенцияларини тарбияловчи махсус дастур ва концепциялар йўқлиги муаммонинг мазмуний компонентини яратишга эҳтиёж мавжудлигини кўрсатди.

Ёшларнинг меҳнат бозори учун зарур бўлган касбий кўникмаларга эга бўлиши, ҳар томонлама камол топиши учун яратилаётган шарт-шароитлар уларнинг бевосита эркинликларини ҳам таъминламоқда. Шундай шароитда талабаларнинг касбий, шахсий компетенцияларини шакллантириш жараёнида масъулият ҳиссини тизимли, мақсадли ривожлантириб бориш уларнинг педагогик фаолияти янада такомиллашиб бориши учун имкон яратади. Шу сабабли педагогик масъулият узлуксиз таълим самарадорлигини ошириш, давлат ва миллатнинг барқарор ривожланишида таълимнинг ҳал қилувчи омили эканига боғлиқ равишда тадқиқ этилиши лозим бўлган муҳим муаммолардан бири экани айни ҳақиқатдир[3;7-б.].

Алоҳида таъкидлаш керакки, касбий компетенцияларини шахснинг жамият, жамоа, оила олдидаги жавобгарликни ҳис қилиши асосида шаклланиб боради. Шахс касбий компетенция тушунчалар мазмунини ўрганиб, англаб борар экан, мутлақ озод бўлиш истаги пайдо бўла бошлайди. Лекин тарихдан маълумки, бундай ҳолатлар инсонлар ҳаётида кўплаб фожиаларга сабаб бўлган ва аянчли якун топган. Шунинг учун ҳам эркинлик, жавобгарлик ва масъулият ўзаро бир-бири билан уйғун бўлиши зарур.

Булажак технология таълими укитувчиларининг фаолияти натижаси нафақат билимларни узатиш, балки шахсни ҳар томонлама камол топтиришдан иборат бўлиши зарур. Бунда педагогик таълимнинг мақсади – юқори даражада масъулиятли**,** касбий жиҳатдан етук янги авлод тарбиячисини тарбиялашдир. Уларда касбга садоқат, болаларга муҳаббат, маънавий маданият, шунингдек ўз илмига юксак иштиёқ билан ёндашиш, юқори профессионаллик, янгиликларни фаолиятга татбиқ этиш, доимий ўзини ўзи тарбиялаш каби фазилатларнинг шаклланишига алоҳида эътибор бериш лозим.

Демак, замонавий педагог ҳар қандай муаммони ечишга қодир бўлиши ҳамда фарзандларимизга юқори даражада таълим-тарбия бериши зарур[5]. Жамият олий таълим тизими зиммасига жуда катта масъулият юклайди, зеро олий таълим тизими жамиятнинг барча жабҳалари учун мутахассис тайёрлайди. Таълим тизими ижтимоий жараёнларнинг сифат даражасини шакллантириши, бошқариши, баланд ёки пастга ўзгартириши, ривожлан-тириши ёки инқирозга

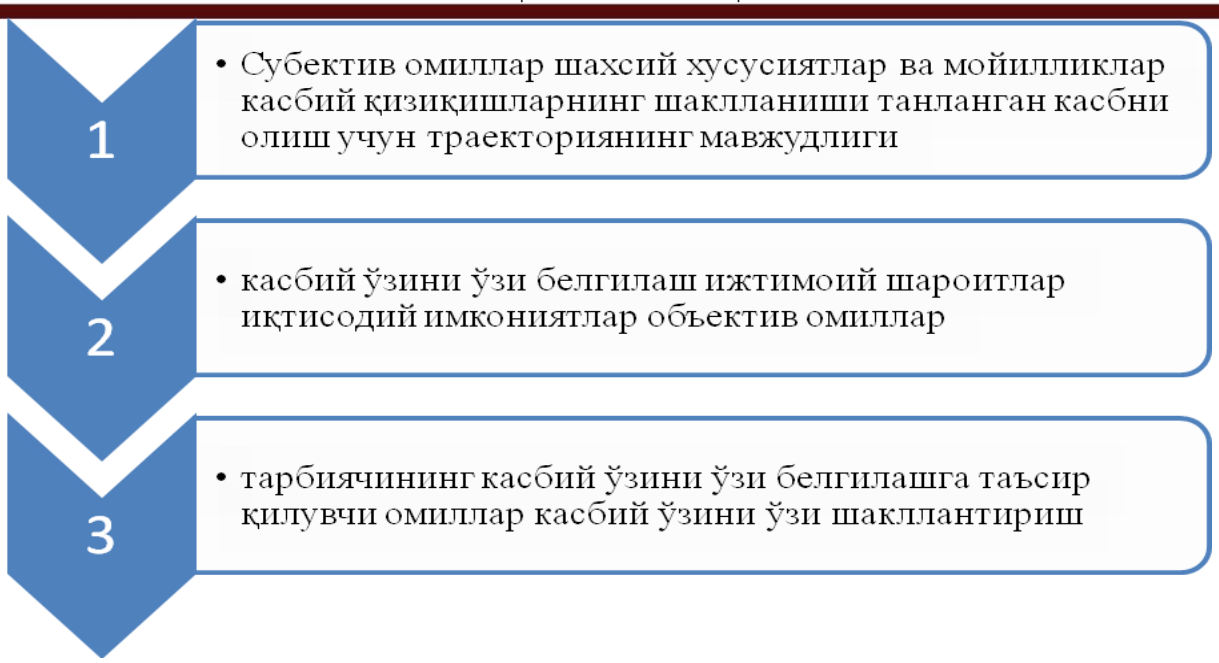
олиб келиши мумкин, улар мамлакатнинг кучли ва фаровон бўлишида ҳал қилувчи роль ўйнайди, десак муболаға бўлмайди.

Олий таълимнинг бўлғуси кадрларни касбий компетенцияларини камол топишлари қуйидагилардан иборат:

- талабаларга сифатли таълим бериш, уларни кўникма, малакага эриштириш. Зеро давлат ва жамият ривожланиши ҳамда барқарорлиги сифатли таълимга боғлиқ;
- жамиятни ривожлантиришда виждонан, ўз зиммасидаги вазифаларни юксак даражада бажара оладиган малакали кадрлар тайёрлаш;
- олий педагогик таълим муассасалари талабаларининг ижтимоий мавқеини кўтариш, касбий ривожлантириш, жамиятда ўз ўрни қандай бўлишига оид билимлар бериш;
- олий ўқув юрти барча ўқишга қабул қилинган талабалар ҳамда илмга интилувчан, иқтидорли ва салоҳиятли ёшлар учун кенг имкониятлар яратиб бериши зарур каби долзарб масалалардан иборат вазифалардан иборатдир.
- Ҳозирги вақтда олий таълим тизими олдида нафақат юқори малакали, рақобатбардош, замонавий инновацион ғояларга эга мутахассис, балки ўз виждонли фуқароси, маънавий етук, зиёли, юқори маданиятли инсонни тарбиялаш вазифаси турибди, шу боис унинг жамиятдаги ўрни беқиёс, имижи баланд, ижтимоий, иқтисодий, маданий соҳаларда илғор поғоналарда бўлиши шарт.

Олий таълим муассасасининг ижтимоий масъулият билан фаолият олиб бориши, ишлаб чиқариш сифати юқорилиги ушбу таълим муассасаси нуфузини оширади, таълим сифати юқори баҳоланиши, рақобатбардошликнинг ошишига олиб келади ва бу олий таълим маскани фаолиятининг янада самарали бўлиши билан бирга истиқболли режалар тузиш учун ҳам замин яратади.

Қуйида касб танлашга таъсир қилувчи омиллар ва уларнинг педагог ўзини касбий тахлил келтириб ўтилган. (1-расм).

1- Педагогик фаолиятда шаклланган эркинлик ва масъулият асосий инсоний, шахсий хусусиятларга айланади[3; 12-б.].

Давлатимизнинг бугунги сиёсати таълим-тарбия соҳасида умуминсоний кадриятларга эътибор қаратишни талаб қилмоқда. Шу билан боғлиқ ҳолда замонавий таълим бўлажак технология таълими укитувчиларининг жиддий талаблар қўймоқда. Бундан кўзланган мақсад таълим тизимини умумий урта таълимни бошқарувчи бўлажак педагогларни аниқлаш ва мустақил фаолиятда уларни қўллаш ҳамда бутун фаолиятни давомида касбий тушунчаларини тўлақонли сингдириш масалаларига эътибор қаратишдан иборатдир.

Булажак технология таълими укитувчиларида касбий эркинлик ва масъулият ҳиссини ошириш ўз ечимини кутаётган муҳим муаммолардан саналиб, у ижтимоий фаолият жараёнида мавжуд ҳолатлардан келиб чиқиб, амалга оширилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Педагогик таълим соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. ПҚ-4623-сон. 2020 йил 27 февраль. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 28.02.2020 й., 07/20/4623/0220-сон.

2. Абдуллаева Н.Ж. Педагогик масъулият орқали талабаларда касбий жозибадорлик сифатларини таркиб топтириш. “Замонавий узлуксиз таълимни рақамлаштириш: педагогика соҳасидаги замонавий тенденциялар ва ривожланиш омиллари” // Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2022. 12-13 апрель – Б. 24-29.

3. Абдукаримов Х. Профессиональное воспитание личности учителя в процессе непрерывного педагогического образования: Автореферат. дисс…докт.пед.наук. – Т.: 1998. – 46

4. Абдуллаева Н.Ж. Педагогик масъулиятни шакллантириш – касбий компетенцияларни ривожлантиришнинг интеграл компоненти сифатида // Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг илмий-методик журнали. – Тошкент, 2022. – № 2. ISSN 2181-7839. – Б.5-9.

5. Абдуллаева Н.Ж., Собиржонова Н. Бошланғич синф ўқувчиларида масъулият ҳиссини шакллантириш // Таълим, фан ва инновация. – Тошкент, 2021. –№4. – Б.20-24.

ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ПЕНИТЕНЦИАРНОЙ СИСТЕМЫ

А.А. Шамансуров
кандидат юридических наук, доцент, академик АН Турон, доцент Чирчикского государственного педагогического университета

Установление принципов уголовно- исполнительного права имеет важное методологическое и практическое значение. Уяснение принципов позволяет понять задачи, которые стоят перед органами государства, исполняющими наказания, связанные с исправительным воздействием, существо средств и методов, при помощи которых достигаются цели наказания, придает нужную направленность уголовно-исполнительному законодательству и практике его применения. Выявление принципов уголовно-исполнительного права содействует воспитанию работников учреждений по исполнению наказаний в духе строгого соблюдения законности, правильного понимания задач и характера деятельности этих органов государства, способствует более эффективному применению средств, методов и форм исправления, осужденных[1].

Принципы уголовно-исполнительного законодательства Республики Узбекистан перечислены в ст.6 Кодекса, которая показывает тесную взаимосвязь принципов законности, справедливости, гуманизма, демократизма, дифференциации и индивидуализации исполнения наказания, рационального применения принудительных средств и стимулирования правопослушного поведения осужденных, и вместе с тем их собственное глубокое содержание, свою очередь, влияет на формирование конкретных институтов и норм уголовно-исполнительного законодательства.

В Уголовно-исполнительном кодексе впервые в данной отрасли законодательства закреплены 7 основных принципов, которые ранее не находили своего места в исправительно-трудовом законодательстве и лишь в ИТК 1970г. декларировались отдельные его принципы. К ним следует отнести принцип законности (ст.10 ИТК) принцип индивидуализации исполнения наказаний (ст.7 ИТК). Тем самым система принципов исполнения и отбывания наказания в исправительно-трудовом законодательстве не сформировалась, в них находили свое отражение только отдельные стороны отмеченных принципов.

В принципах уголовно-исполнительною: законодательства нашли свое отражение общие принципы права, принципы отраслей права, регулирующих

борьбу с преступностью, а также принципы данной отрасли права. В совокупности они, во-первых, определяют содержание уголовно-исполнительного законодательства; во-вторых, предопределяют приоритетные направления развития данной отрасли законодательства и науки; в-третьих, обеспечивают системность правового регулирования общественных отношений, возникающих при исполнении наказаний; в-четвертых, они отражают общие требования обращения с осужденными, которые закреплены в международных актах, и наконец, в-пятых, обеспечивают реализацию Конституционных принципов, национального законодательства, регулирующих сферу борьбы с преступностью.

В отличие от действующего УК, в котором не только определена система принципов этой отрасли законодательства, но и сформулировано их содержание (ст.ст.3-10), в УИК они всего лишь перечислены. На наш взгляд, учитывая новизну и значимость принципов уголовно-исполнительного законодательства РУз, необходимо разместить их в уголовно-исполнительном кодексе отдельными статьями и сформулировать их содержание, как это сделано в Уголовном и Уголовно - процессуальном кодексах РУз.

Принцип законности получил свое закрепление в ст.ст. 14 и 15 Конституции Республики. Узбекистан, а также в ряде международных актов. В уголовно-исполнительном законодательстве этот принцип выражается в обеспечении верховенства закона, регулирующего исполнение наказания, и его приоритете перед другими нормативными правовыми актами. Так, в ст.1 УИК указывается, что уголовно-исполнительное законодательство основывается на Конституции Республики Узбекистан, самом УИК, а также на принимаемых в соответствии с ним других актах законодательства[2]. Принцип законности означает точное и неуклонное соблюдение уголовно-исполнительного законодательства учреждениями и органами, исполняющими наказания, персоналом этих учреждений, органами государственной власти и управления, должностными лицами, всеми организациями, взаимодействующими с учреждениями и органами, исполняющими наказания, отдельными гражданами. Принцип законности реализован также в ст.ст. 16-17 УИК, устанавливающих систему и формы контроля за деятельностью учреждений и органов, исполняющих наказания.

Принцип справедливости выражает отношение к социальным явлениям или поступкам людей со стороны государства, общества, отдельной личности.

Принцип справедливости в данной статье предполагает соединение наказания с исправительным воздействием. Это означает, что для достижения целей и задач уголовно-исполнительного законодательства активно должны применяться все средства исправления, предусмотренные законом. Они,

обеспечивая изоляцию осужденного от общества за совершение преступления, с одной стороны, обязаны формировать у осужденного правопослушное поведение, уважительное отношение к человеку, обществу, труду, нормам и традициям человеческого общежития, в том числе предупреждать совершение преступлений, с другой стороны.

Данный принцип пронизывает весь УИК (см., например ст.ст. 8-13). Так, в случаях, если осужденный проявляет свою активную позицию к исправлению, то нормами Кодекса она справедливо оценивается и приводит к облегчению условий отбывания наказания (ст.ст. 44,102,104,126,157); в то же время, если осужденный не желает встать на путь исправления, нарушает режим содержания, то в уголовно-исполнительном законодательстве закреплены нормы принуждения дисциплинарного и профилактического воздействия (ч.2 ст.ст.13, 44, 69-74, 105-112 и др.).[3]

Принцип гуманизма конкретизирован в ряде статей УИК В частности, в ст.8 подчеркивается, что осужденный имеет право «на охрану здоровья, в том числе получение медицинской помощи в амбулаторно-поликлинических и стационарных условиях, в зависимости от медицинского заключения; на социальное обеспечение». В ч.2 ст.62 указывается, что «режим обеспечивает… реализацию прав и законных интересов осужденных...; безопасности осужденных». Задачи гуманного отношения к осужденным конкретизированы в таких нормах, как право осужденных на выезд за пределы учреждений (ст.82), на свидание (ст.76), телефонные переговоры (ст.77), на получение юридической помощи (ст.10) и др.

Принцип демократизма выражается также в организации процесса исправления осужденных, открытой деятельности учреждений и органов, исполняющих наказания, осуществлении контроля за их деятельностью со стороны органов государственной власти, судебном, ведомственном контроле и прокурорском надзоре и, прежде всего в привлечении общественности к воспитательной работе с осужденными.[4]

Данный принцип закреплен в ч.2 ст. 7 УИК РУз, в которой к числу основных средств исправления осужденных отнесено общественное воздействие на них.

Принцип дифференциации и индивидуализации исполнения наказания представляет собой отражение межотраслевых принципов отраслей законодательства, регулирующих борьбу с преступностью – деференциации и индивидуализации ответственности и социальной справедливости.

Дифференциация исполнения наказания означает, что к различным категориям осужденных в зависимости от характера общественной опасности и тяжести совершенных преступлений, поведения в процессе отбывания

наказания применяются меры принуждения и ограничения прав в различных объемах Данный принцип, в частности, отражен в ст.45. устанавливающей виды исправительных учреждений, в которых должны содержаться различные категории осужденных, а различные условия отбывания наказания (гл.17-23) – в ст.61, определяющей основания изменения условий содержания в зависимости от поведения в сторону улучшения в порядке поощрения или ужесточения. Необходимо также отметить, что воспитательная работа с осужденными также организуется дифференцированно: с учетом вида учреждения, срока наказания и условий содержания и, безусловно, с учетом особенностей личности осужденного (ч.4 ст, 97).

Принцип индивидуализации исполнения наказания основывается на глубоком изучении индивидуальных особенностей личности осужденного и его поведения. Так, в ч.3 ст.7, в где закреплен названный принцип, определено, что средства исправления применяются с учетом вида наказания, характера и степени общественной опасности совершенного преступления, личности и поведения осужденного. В ч.3 ст.97 УИК отмечено, что воспитательная работа проводится также в индивидуальной форме. В ст. 6 УИК РУз предусмотрен принцип рационального применения принудительных средств и стимулирования правопослушного поведения осужденных. На наш взгляд, данный принцип имеет недостатки юридической конструкции и неудачно сформулирован.

Представляется, что указанный принцип можно было бы закрепить в УИК РУз в следующей редакции: «...рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования их правопослушного поведения...», что означает экономию репрессий, выбор мер принуждения и средств исправления при исполнении наказаний с минимальным и средств исправления при исполнении наказаний с минимальным карательным содержанием.[5]

Рассматриваемый принцип является одним из отраслевых. Данный принцип закреплен в нормах, устанавливающих ответственность осужденных (ч.2 ст.ст. 13, 32 и т.д.), основания, порядок и условия применения к ним мер взыскания (ст.ст.44,105,106- 112,126,127,158,159). При применении этих мер закон требует учитывать обстоятельства совершения нарушения, личность осужденного и его предыдущее поведение.

Рассматриваемый принцип предполагает целенаправленное воспитательное воздействие на осужденных, трудовое воспитание, общее образование, профессиональное обучение и профессиональная подготовка. Принцип стимулирования правопослушного поведения осужденных закреплен во многих нормах Кодекса. Это, прежде всего, нормы, поощряющие

осужденных к соблюдению порядка и условий отбывания наказания, добросовестному отношению к труду (ст.ст.44.102-104, 126, 157), изменений условий содержания осужденных (ст.61), возможность улучшения условий отбывания ими наказания (ст.ст. 113-135,141-160).

Представляется необходимым рассмотрение вопроса законодательного закрепления в УИК РУз принципа соединения наказания с исправительным воздействием. Так как, в УИК РУз. Ст. 2. одной из главных задач уголовно-исполнительного законодательства является исправление осужденных. Так же следует отметить то, что соединение наказания с исправительным воздействием означает комплекс различных воспитательных средств: труд, обучение, профессиональная подготовка, развитие самодеятельности и многое другое, применяемых с целью исправления осужденных и предупреждения совершения ими новых преступлений. Данный принцип является отраслевым, определяющим для характеристики уголовно-исполнительного законодательства. Принцип соединения наказания с исправительным воздействием, например, предусмотрен в УИК РФ ст.8. и УИК РК ст.6.[7] На основании изложенного, на наш взгляд, ст.6. УИК РУз. необходимо дополнить и изложить в следующей редакции: «Уголовно- исполнительное законодательство основывается на принципах законности, справедливости, гуманизма, демократизма, дифференциации и индивидуализации исполнения наказания, рационального применения мер принуждения, средств исправления осужденных и стимулирования правопослушного поведения, соединения наказания с исправительным воздействием».

Принцип демократизма выражается также в организации процесса исправления осужденных, открытой деятельности учреждений и органов, исполняющих наказания осуществления контроля за их деятельностью со стороны органов государственной власти, судебном, ведомственном контроле и прокурорском надзоре и, прежде всего в привлечении общественности к воспитательной работе с осужденными.

Данный принцип закреплен, в частности, в ч. 2 ст. 7 УИК РУз, в которой к числу основных средств исправления осужденных отнесено общественной воздействие на них. На основании изложенного, представляется, уместным рассмотреть ст.3 «Принципы кодекса» УК РУз, где среди перечисленных принципов, предусмотрен, так же как и в УИК РУз принцип демократизма. В ст. 6 УК РУз «Принцип демократизма» изложен следующей редакции: «Общественные объединения, органы самоуправления граждан или коллективы могут в случаях, предусмотренных законом, привлекаться к исправлению лиц, совершивших преступления.[9]

Представляется, возможным рассмотрение следующего варианта дополнений и изменений в УК РУз

Во-первых, в содержании данной статьи следует отметить недостатки, как неопределенность юридической конструкции, позволяющей давать ей произвольное толкование. Так, «Общественные объединения, органы самоуправления граждан или коллективы» не «имеют право», а лишь «могут в случаях предусмотренных законам, привлекаться к исправлению лиц, совершивших преступления».[10]

По справедливому мнению профессора М.Х Рустамбаева принцип демократизма должен требовать, обязать привлечение общественности, в частности, к процессу содействия исправления лиц, совершивших преступления. Аналогичная точка зрения профессора Г.А.Абдумажидова. Поддерживая точки зрения ученых, представляется, что на основании изложенного, ст.6. «Принцип демократизма» УК РУз., можно было бы изложить в следующей редакции: «Общественные объединения органы самоуправления граждан и коллективы участвуют в исправлении осужденных». [11]

Во-вторых, с учетом в того, что принцип демократизма, как было отмечено ранее, закреплен в содержании многих норм УИК РУз, такое же состояние в УИК России и Республики Казахстан: принцип демократизма закреплен в уголовно-исполнительных законодательствах. Представляется, что данное положение может вызвать интерес ученных и способствовать проведению научных исследований.[12]

В целях обеспечения реформирования уголовно-исполнительной системы, совершенствования уголовно-исполнительного законодательства в республике, по инициативе Главы нашего государства, осуществляются крупномасштабные программные мероприятия.

Согласно Стратегии действий по дальнейшему развитию Республики Узбекистан осуществляются системные меры по обеспечению верховенства закона и дальнейшее реформирование судебно-правовой системы, направленное на укрепление подлинной независимости судебной власти и гарантий надежной защиты прав и свобод граждан.

Республика Узбекистан является членом ООН. В связи этим встает вопрос о выполнении его международных обязательств по реформированию пенитенциарной системы на основе её дальнейшей гуманизации и совершенствования деятельности в соответствии с международными нормами.

Литература:

1. Шамансуров А.А. Научно-концептуальные основы

совершенствования уголовно-исполнительной системы Республики Узбекистан. – Ташкент. Институт философии и права, 2012. – 32 с.

2. Г.Абдумажидов, А.Шамансуров. Права осужденных: Международные и национальные стандарты // Демократизация и права человека. – Ташкент, 2011. - №3. - С. 125-127.

3. Шамансуров А.А. Теоритические и прикладные проблемы модернизации пенитенциарной системы. – Ташкент. ТГЮИ, 2015. – 216 с.

4. Шамансуров А.А. Пенитенциарные системы. LAP LAMBERT Academic Publishing, Deutschland, 2016.- 165с.

5.Шамансуров А.А. Модернизация пенитенциарной системы. – Т.: Центр изучения правовых проблем. 2021.-192б.

6. Комментарий к уголовно-исполнительному кодексу РФ. Под.ред.проф.Зубков А.И. М.: Инфра. М.-Норма, 1997.-С.16.

7. Постатейный учебный комментарий к УИК РФ.Под. общ.ред.проф. А.Я.Гришко. М.: «Илекса». 2006. -С. 29.

8. Уголовно-исполнительный кодекс РК. Алматы.: Юрист, 2011.-С.4.

9. Уголовно-исполнительный кодекс РФ. Новосибирск.: Сиб. унив. изд-во, 2006.-С.18.

10. Комментарий к уголовно-исполнительному кодексу РУз. – Т. Адолат. 2000-С.25-27.

11. Г.Абдумажидов. Жиноят-ижроия конун хужжатларнинг принциплари. Жиноят ижроия кодексига шархлар.-Т.: ТДЮИ, 2007. -С.13.

12. Рустамбаев М.Х. Курс уголовного право Руз. В 5-ти томах. Т.: ТГЮИ, 2009. Т.1. С.62

13. Уголовно-исполнительный кодекс Республики Узбекистан. Т.: «Адолат». 2008. -С.96.

ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ТАРМОҚЛАРИ ВА ТИЗИМЛАРИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Шамансуров Абдугапар Абдусаттарович
ю.ф.н. доцент, Академик АН Турон,
Чирчик Давлат педагогика университети доценти.
Нарбаева Д.
Чирчик Давлат педагогика университети 4 курс талабаси

Аннотация: мақолада телекоммуникация тармоқлари ва тизимларининг қамоқ тарзидаги жазоларни ижро этишдаги аҳамияти муҳокама қилинади. Жазо муассасаларида режим ва хавфсизликни таъминлаш. Пенитенциар тизимнинг бошқарув самарадорлигини ошириш. Инновацион ишланмалардан фойдаланиш

Калит сўзлар: жазоларни ижро этиш, электрон ҳужжатлар, назорат ва ҳимоя қилишнинг техник воситалари, жазоларни ижро этиш учун алоқа воситалари, видеокузатув, маҳкум.

Аннотация: в статье рассматриваются вопросы значения телекоммуникационных сетей и системы при исполнении наказаний в виде лишения свободы. Обеспечения режима и безопасности в учреждениях по исполнению наказаний. Повышения эффективности управления системы исполнения наказаний. Использования инновационных разработок

Ключевые слова: исполнение наказаний, электронные документы, технические средства надзора и охраны, средства связи уреждения по исполнению наказаний, видеонаблюдение, осужденный.

Abstract: the article discusses the importance of telecommunication networks and systems in the execution of sentences in the form of imprisonment. Ensuring the regime and security in penal institutions. Improving the management efficiency of the penitentiary system. Use of innovative developments

Keywords: execution of punishments, electronic documents, technical means of supervision and protection, communication facilities for the execution of punishments, video surveillance, convict.

Мамлакатни модернизация қилиш ва ислоҳ қилиш ва жиноий одил судловни либераллаштириш шароитида жазони ижро этиш тизимининг қийинчиликлари долзарб бўлиб бормоқда. Бундай шароитда жазоларни ижро этиш тўғрисидаги Қонунчилик ва умуман пенитенциар тизим тубдан яхшиланишга муҳтож. Ислоҳотлар давомида Конституциянинг қоидалари ва халқаро нормалар амалга

оширилиши керак, бу: инсонга ҳурмат, унинг ҳаёти, соғлиғи, қадр-қиммати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш.

Ўзбекистон Республикаси жазони ижро этиш тизимини такомиллаштиришнинг илмий ва консептуал асослари, жазони ижро этиш тизимини бошқариш самарадорлигини ошириш, инновацион ишланмалар ва илмий салоҳиятдан фойдаланишни назарда тутади:

идоравий назоратни такомиллаштириш, жазони ижро этиш тизими муассасалари ва органлари фаолиятини доимий мониторинг қилиш ва баҳолашнинг комплекс тизимини яратиш ва улардан фойдаланиш;

жазони ижро этиш тизимини янада ислоҳ қилиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун объектив маълумотларни олиш учун маҳкумлар ва ходимлар таркибини мунтазам равишда кузатиб бориш;[1]

электрон ёзувни жорий этиш, шу жумладан пенитенциар тизимнинг барча муассасалари ва органларини автоматлаштирилган иш жойлари билан жиҳозлаш, электрон ҳужжатларнинг ягона реестрини шакллантириш ва юритиш; ахборот-телекоммуникация инфратузилмасини такомиллаштириш ва маълумотларни узатиш ва қайта ишлаш тизимларининг ишлаши ва ривожланишини таъминлашнинг бошқа турлари, ахборот хавфсизлиги ва ахборот ҳимоя тизимлари;

фойдаланувчиларга жазони ижро этиш тизимининг ахборот ресурсларини идоралараро қоидалар ва шартномалар асосида жамоат алоқа тармоғига, ўзаро таъсир қилувчи ижро этувчи ҳокимият тармоқларига кириш имкониятини тақдим этиш;

назоратнинг замонавий техник воситаларини жорий этиш орқали жазони ижро этиш муассасаларида хизмат қилаётган шахсларнинг хатти-ҳаракатлари устидан назорат самарадорлигини ошириш, жазони ижро этиш тизими ходимларини ўқитиш сифатини ошириш ва хизмат кўрсатиш шароитларини яхшилаш; [2]

жазони ижро этиш тизими ходимларининг маҳкумлар билан мумкин бўлган ишдан ташқари алоқаларининг олдини олиш ва бостириш бўйича чора-тадбирларни такомиллаштириш, маҳкумларнинг ўзлари ва маҳкумларнинг жиноий бўлинмадан ташқаридаги шахслар билан жиноий алоқалари;

замонавий муҳандислик-техник ҳимоя ва назорат воситаларидан, жазони ижро этиш тизими объектларининг хавфсизлигини ташкил этишга янги технологиялар ва ёндашувлардан фойдаланишга асосланган маҳкумларнинг жиноий хатти-ҳаракатларига қарши курашиш тизимини яратиш, шунингдек уларни жиноят билан жиҳозлаш соҳасида ягона техник сиёсатни шакллантириш. ҳимоя ва назоратнинг муҳандислик-техник воситалари мажмуалари. Барча

тергов ҳибсхоналари ва жазони ижро етиш муассасаларини замонавий хавфсизлик тизимлари билан жиҳозлаш;[3]

жазони ижро этиш тизими ходимлари томонидан ҳуқуқбузарликларнинг, шу жумладан маҳкумлар томонидан содир этилган жиноятларнинг олдини олиш бўйича индивидуал профилактика чоралари мажмуини қўллаш;

электрон назорат технологиялари (видеокузатув, электрон билакузуклар, симсиз технологиялар ва бошқалар) ёрдамида маҳкумларнинг хатти-ҳаракатларини кузатишни жорий этиш.);

эскорт йўналишларини оптималлаштириш ва маҳкумлар ва қамоқда бўлган шахсларни ташиш билан шуғулланадиган давлат идоралари ва ташкилотлари билан ўзаро муносабатларни яхшилаш орқали махсус транспортни ташкил этиш даражасини ошириш;

маҳкумларни ташиш учун махсус транспорт воситалари ва махсус вагонлар ҳаракатини кузатиш учун глобал жойлашишни аниқлаш сунъий йўлдош тизимларидан фойдаланиш, махсус транспорт воситаларини замонавий видеокузатув ва алоқа воситалари билан жиҳозлаш;

пенитенциар тизим муассасаларининг хавфсизлик бўлинмаларини ходимларнинг мақбул сонини жалб қилган ҳолда маҳкумлар ва ҳибсдаги шахсларни изоляция қилиш вазифаларини бажаришга имкон берадиган прогрессив хизмат усулларига ўтказиш;[4]

махсус вагонларни янги конструкция моделлари билан босқичма-босқич алмаштириш, махсус transport воситаларига ўрнатилган ҳимоя, назорат ва алоқа воситаларининг техник воситаларини янгилаш.

Ўзбекистон Республикаси ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги тузатишлар бўлими, унинг бўлинмалари ва муассасалари фаолиятига босқичма-босқич жорий этишни таъминлаш учун: қўлланиладиган интизомий жазоларни қайд этишнинг автоматлаштирилган тизими назарда тутилган Қонуннинг кенг ва самарали бажарилишини таъминлаш зарур бухгалтерия маълумотларига фақат прокуратура томонидан ўзгартириш киритиш ҳуқуқини берадиган маҳкумларга; маҳкумлар ва қамоқда бўлган шахсларни назорат қилиш ва назорат қилишнинг замонавий техник воситалари;

Жазони ижро этиш бошқармаси, унинг бўлинмалари ва муассасалари томонидан хавфсиз алоқа каналлари орқали видеоконференсалоқа тизимлари, шу жумладан маҳкумлар учун масофадан видео ташрифларни ташкил этиш имкониятини беради.

Адабиётлар:

1. Шамансуров А.А. Научно-концептуальные основы совершенствования уголовно-исполнительной системы Республики

Узбекистан. – Ташкент. Институт философии и права, 2012. – 32 с.

2. Г.Абдумажидов, А.Шамансуров. Права осужденных: Международные и национальные стандарты // Демократизация и права человека. – Ташкент, 2011. - №3. - С. 125-127.

3. Шамансуров А.А. Пенитенциарные системы. LAPLAMBERT Academic Publishing, Deutschland, 2016.- 165с.

4. Шамансуров А.А. Пенитенциар тизимни модернизациялаш. – Т.: Хукукий муаммоларни урганиш маркази. 2021.-192б.

5. Постановление Президента Республики Узбекистан от11.08.2017 г. «О мерах по коренному совершенствованию деятельности органов внутренних дел в сфере исполнения наказаний, связанных с лишением свободы ».

OCHIQLIK, SHAFFOFLIK VA XALQ BILAN MULOQOTNI TA’MINLASHDA «ELEKTRON PARLAMENT»NING O‘RNI

Bobir-Mirzo To‘xtayev
Milliy Universiteti mustaqil izlanuvchisi
boburmirzo.toxtayev@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqola ochiqlik, shaffoflik va xalq bilan samarali muloqotni ta’minlashda “elektron parlament” faoliyatining vazifalari va Oliy Majlis faoliyatida ushbu vazifalarning ahamiyati borasida yoritilgan. Shuningdek, bugungi kunda “elektron parlament” tizimini rivojlantirish orqali dunyo mamlakatlarida xalq bilan samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish, ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash ko‘rsatgichlari o‘sib borayotgaligi statistik ko‘rsatgichlari orqali keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: “elektron parlament”, Oliy Majlis, ochiqlik, shaffoflik, xalq bilan muloqot, zamonaviy axborot-kommuniaksiya texnologiyalari, Internet, raqamli texnologiyalar, onlayn dasturlar, platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, veb-sahifa.

РОЛЬ «ЭЛЕКТРОННОГО ПАРЛАМЕНТА» В ОБЕСПЕЧЕНИИ ОТКРЫТОСТИ И ПРОЗРАЧНОСТИ

Аннотация: В данной статье описаны задачи «электронного парламента» в обеспечении открытости, прозрачности и эффективной диалог с народом и значение этих задач в деятельности Олий Мажлиса. Также показатели налаживания эффективного диалога с народом, обеспечения открытости и прозрачности в странах мира посредством развития системы «электронный парламент» показаны через статистические показатели.

Ключевые слова: «электронный парламент», Олий Мажлис, открытость, прозрачность, диалог с народом, современные информационно-коммуникационные технологии, Интернет, цифровые технологии, онлайн-программы, платформы, социальные сети, веб-страница.

THE ROLE OF "ELECTRONIC PARLIAMENT" IN ENSURING OPENNESS AND TRANSPARENCY

Annotation: This article discusses the task of the “electronic parliament” and ensuring openness, transparency and effective dialogue with the people and the meaning of the ethical task and accountability of the Oliy Majlis. Also, through statistical indicators, indicators of establishing an effective dialogue with the people,

ensuring openness and transparency in the world through the development of the "electronic parliament" system are shown.
Keywords: “e-parliament”, Oliy Majlis, openness, transparency, dialogue with the public, modern information and communication technologies, Internet, digital technologies, online programs, platforms, social networks, web page.

Kirish. Ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash, xalq bilan samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish “elektron parlament” faoliyatining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur vazifani amalga oshirish parlament faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, turli onlayn platforma hamda dasturlarni joriy etish orqali amalga oshiriladi.

Shuni ta’kidlash kerakki, “ochiqlik” va “oshkoralik” tushunchalari to‘liq sinonim sifatida qo‘llanilmaydi. Ochiqlik - bu kommunikativ xususiyatga ega bo‘lgan hodisa bo‘lib, uning mohiyati jamiyatning barcha siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy hokimiyat organlariga huquqiy kirib borish va ta’sir qilish kanallarining mavjudligi bilan ifodalaniladi. Shaffoflik esa fuqarolarni davlat organlari va tashkilotlari faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlardan qonun bilan mustahkamlangan va kafolatlangan holda foydalanish imkoniyati bilan tavsiflanadi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar orqali fuqarolarning siyosiy jarayonlarda qatnashishi hukumatning hisobdorligi, mas’uliyati va shaffofligi oshiradi. [1] Mazkur siyosiy ishtirokning har qanday rasmiy yoki norasmiy shakli ham qarorlar qabul qilishda ma’lum ma’noda ta’sir qiladi. [2]

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ochiqlik, shaffoflik va xalq bilan samarali muloqotni ta’minlashda “elektron parlament”ning ahamiyati borasida **A.Armit,** G.Sultanyan, T.Kingxam, **X. Dai, P. Norton, Dj. Griffit, A. Papaloi, D. Gouskos kabi tadqiqotchilar samarali faoliyat olib borishgan.**

Parlamentlararo ittifoqning 2022-yilgi dunyo “elektron parlament” hisobotida xalq bilan muloqotda “elektron parlament” institutining ahamiyati oshib borayotganligini ta’kidlanadi. Xususan, dunyodagi 100 dan ortiq davlat parlamentlari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomada qatnashganlarning 87 foizi yalpi majlis va qo‘mita majlislarining audio va video materiallari veb-sahifada yuklab borilishini, 78 foizi esa jonli veb-translyatsiyadan foydalanishi qayd etgan. Shuningdek, so‘rovnomaga ko‘ra, dunyodagi parlamentlarning 50 foizi yoshlarga murojaat qilish uchun raqamli vositalardan foydalanishini va 30 foizi esa buni rejalashtirganligini bildirgan. **[3]**

Xalq bilan muloqotda Internetdan foydalanish yil sayin o‘sib bormoqda. Jumladan, Parlamentlararo ittifoqning 2020-yilgi dunyo “elektron parlament” hisobotida dunyo davlatlari parlamentlarining 81 foizi mazkur jarayonda o‘sishni ta’kidlaydi. Shuningdek, parlamentlarning 76 foizi elektron pochtadan foydalanishini,

43 foizi veb-sahifaga ega ekanligini va 56 foizi fuqarolar bilan muloqotda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishi bildirgan. **[4]**

Bundan tashqari mazkur hisobot parlament qo'mitalari tomonidan ham raqamli muloqotdan foydalanish o'sib borayotganini ko'rsatgan. Xususan, 2020-yildan 82 foiz parlamentlarning qo'mitalari a'zolari mazkur raqamli texnologiyadan foydalanishini ta'kidlagan bo'lsa, mazkur ko'rsatgich 2018-yilda 75 foizni, 2016-yilda esa 67 foizni tashkil etgan. [4]

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tarixiylik, analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, mantiqiylik, qiyosiy tahlil v usullardan foydalanildi. Mamlakatimizda ochiqlik va shaffoflikni ta'minlashda hamda xalq bilan muloqotni yo'lga qo'yishda parlament instituti muhim o'rin egallab kelgan. Xususan, Westminster foundation for democracyning "O'zbekistonda onlayn elektron parlament platformasini yaratish bo'yicha tahliliy hisoboti"da O'zbekistonda 2000-yildan boshlab ochiqlikni ta'minlash borasida chora-tadbirlar amalga oshirila boshlanganligi e'tirof etiladi. O'sha yili parlament o'z tarixida ilk bor "fuqarolar kuni"ni tashkillashtirib, tabdir orqali fuqarolarni parlamentga murojaat qilishlari imkoniyati yaratiladi. [5]

2006 yildan Oliy Majlisning rasmiy veb-sahifasi ishga tushirilib ochiqlikni ta'minlash borasida ilk sa'y-harakatlar amalga oshirila boshlangan bo'lsada, sohada faol amaliy chora-tadbirlar 2017-yildan boshlanadi.

Tahlil va natijalar. "Elektron parlament" tizimining mamlakatimiz Oliy Majlis faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash hamda xalq bilan muloqotni yo'lga qo'yishidagi ahamiyati qo'yidagi yo'nalishlarda aks etadi:

Birinchidan, "elektron parlament" tizimining muhim tarkibiy qismi bo'lgan parlament veb-sahifalaridagi ma'lumot bazalarini boyitish, doimiy yangilash, yangi rukn va vazifalarini ko'paytirish orqali parlament faoliyatiga doir muhim bo'lgan ma'lumotlar jamoatchilik uchun ochiqligi ta'minlanadi.

Xususan, bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasining rasmiy veb-sahifasi orqali jamoatchilik uchun parlamenti tarixi, Qonunchilik palatasi Kengashi tarkibi a'zolari, Qonunchilik palatasi devoni xodimlarining ro'yxati, fraksiyalar va deputatlar guruhi, qo'mitalar, komissiyalar va deputatlar to'g'risidagi ma'lumotlar ochiqligi ta'minlangan.

Shuningdek, qonunchilik faoliyatiga oid qabul qilingan qonunlar (1990-2018-yillar), muhokama etilayotgan qonun loyihalari, yangi qonunlarga sharhlar va deputatlarning qonun(qaror) loyihalarini qabul qilishdagi ishtiroki bo'yicha ma'lumotlar doimiy tarzda yangilanib veb-sahifasiga yuklanib borilmoqda.

Bundan tashqari, parlamentning nazorat-tahlil faoliyatiga oid parlament so'rovi, parlament eshituvi, hududlarda va davlat organlarida qonunlarning ijrosini o'rganish

hamda qonun hujjatlari ijrosi yuzasidan axborotlarni eshitish bo‘yicha qo‘mitalar faoliyatida doir ma’lumotlar ochiqligi ta’minlangan.

Veb-sahifaga joylashtirilgan palataning choraklik va yillik axborotlari, parlament axborotnomasi, Qonunchilik palatasi ish rejasi, tadbirlar (palata majlislari, fraksiya yig‘ilishlari, qo‘mita va komissiya yig‘ilishlari) va saylovchilar bilan uchrashuvlar jadvali parlament faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni ta’minlashda muhim hisoblanadi.

Ikkinchidan, “elektron parlament” tizimining onlayn platforma va portallari orqali xalq bilan muloqot yo‘lga qo‘yilib, qonun va qarorlar ishlab chiqishda jamoatchilik fikri, takliflari hamda munosabatini inobatga olish ta’minlaniladi. Mazkur vazifalarga xizmat qiladigan platformalar ko‘plab davlatlarda mavjud. Xususan, Avstraliya va Buyuk Britaniyada e-Consultation on bills (qabul qilinayotgan qarorlar bo‘yicha maslahatlashuv); AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Avstraliya va boshqa ko‘plab Yevropa davlatlarida e-Petitions (elektron ovoz berish); Buyuk Britaniya, Skandinaviya mamlakatlari, Boltiq bo‘yi mamlakatlari va qator Yevropa mamlakatlarida e-Consultation on issues (biror muammoli masala yuzasidan maslahatlashuv); Avstraliya, Belgiya, Braziliya, Estoniya, Fransiya, Germaniya, Hindiston, Italiya, Niderlandiya, Norvegiya, Peru, Shveysariya, Buyuk Britaniya, Venesuela, Pokiston va Filippinda Online polls (onlayn ovoz so‘rov) kabi turlarga bo‘linib davlatlarda turlicha nomlanadi.

Mamlakatimizda ishga tushirilgan normativ huquqiy hujjatlarning muhokamasi portali (regulation.gov.uz) yuqoridagi maqsadlarga xizmat qiladi. Platforma orqali fuqarolarning huquq ijodkorligi jarayonidagi ishtiroki ta’minlanib, joylashtirilgan normativ-huquqiy hujjatlar borasida o‘z takliflari hamda fikr-mulohazalarini bildirish imkoniyati yaratilgan. Bugungi kungacha mazkur portalga 18867 ta hujjat muhokamaga qo‘yilgan bo‘lib, 18719 tasi bo‘yicha muhokama yakunlangan hamda 148 ta hujjat muhokamasi davom etmoqda. (2023-yil 23-mart holati bo‘yicha)

Qonun loyihalarining muhokamasi platformalaridan foydalanish darajasi dunyo davlatlarida ham o‘sib bormoqda. Misol uchun, **Parlamentlararo ittifoqning 2020-yilgi dunyo “elektron parlament” hisobotidagi tadqiqot so‘rov natijalariga ko‘ra, 2016-2020-yillarda** qonun loyihalari onlayn so‘rovnomasi 10%ga o‘sgan bo‘lib, dunyodagi 20% parlament mazkur platformadan foydalanishini ma’lum qilgan. Qabul kilinayotgan qarorlar bo‘yicha maslahatlashuv platformalaridan esa 30% dan ortiq, biror muammoli masala yuzasidan maslahatlashuv platformasidan esa 28% dan ortiq parlamentlar foydalanishini bildirgan. [6]

Uchinchidan, “elektron parlament” tizimida aholi bilan muloqot, ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash borasida muhim o‘rin egallab borayotgan vositalardan biri bu – ijtimoiy tarmoqlardir.

Xususan, Parlamentlararo ittifoqning tadqiqot natijalariga ko‘ra 2016-yilda ijtimoiy tarmoqlar xalq bilan muloqot qilishda radio va televideniyani ortda qoldiradi. 2018-yilda dunyodagi parlamentlarning 70% xalq bilan muloqotda ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishini ma’lum qilgan bo‘lsa, mazkur ko‘rsatgich 2020-yilda 76% ni tashkil etgan. Ijtimoiy tarmoqlar ichida Twitterdan foydalanish ko‘rsatgichi 68% ni tashkil etgan. Tarmoqlar orqali video materiallar ulashish esa 66% ga o‘sgan. **[7]**

Ijtimoiy tarmoqlar orqali xalq bilan muloqot qilish amaliyoti bugungi kunda ko‘plab davlatlarda tatbiq etilmoqda. Xususan, Finlyandiya parlamentining spikeri bo‘lgan Paula Risikko Facebook ijtimoiy tarmog‘i orqali “Spikerdan so‘rang” jamoatchilik bilan onlayn muloqotini amalga oshiradi. 30 daqiqa davom etgan jonli muloqotda tarmoq foydalanuvchilari parlament faoliyati bilan bog‘liq savollarini berishadi.

Xalq bilan muloqot qilishda birinchi o‘rinda ijtimoiy tarmoqlar, ikkinchi o‘rinda Twitter, uchinchi o‘rinda video ulashuvlar, to‘rtinchi o‘rinda parlament TV kanallari, beshinchi o‘rinda boshqa kanallar, oltinchi o‘rinda parlamentning veb-sahifa TV kanali qayd etilgan. Ijtimoiy tarmoqlarning mamlakatimiz Oliy Majlisi faoliyatida ham muhim ahamiyat kasb etib, “elektron parlament” tizimini shakllantirishning zaruriy tarkibiy qismidir.

Mutahassis olim G.Strebkova ochiqlik va shaffoflikni ta’minlash hamda xalq bilan muloqotni yo‘lga qo‘yishda “elektron parlament”ning o‘rni boasida quyidagi fikrlarni bildiradi: “Elektron parlament konsepsiyasining hayotga tatbiq etilishi natijasida fuqarolar jamiyatning huquqiy hayotida faol ishtirok etish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Ular davlatning qonun chiqaruvchi organlari faoliyatiga oid hujjatlardan erkin

foydalanishlari mumkin. Bu vakillik hokimiyatiga ishonchning yangi darajasini yaratish imkonini beradi. Bugungi kunda ishonch birinchi navbatda ochiqlikka asoslanadi. Saylovchi o‘z vakilining parlamentda nima bilan shug‘ullanayotganini, qanday qonunchilik tashabbuslarini taklif qilayotganini, u yoki bu qonun loyihasiga qanday ovoz berishini, deputatlik faoliyati uchun byudjet mablag‘larini qanday sarflayotganini bilishni istaydi”. [8]

Elektron parlament sohasida tadqiqotchi olim G. Abramenko “elektron parlament” fuqarolarni onlayn platformalar muhokasida ishtirok etishga jalb etish orqali demokratiyani rivojlantirishga hissa qo‘shadi. Shuningdek, davlat xizmatlarini samarali ko‘rsatishga ko‘maklashish, ochiqlikni ta’minlash va hukumatning boshqaruv jarayonlarida fuqarolarning ishtirokiga keng yo‘l ochadi. [9]

Xulosa va takliflar. Mamlakatimizda “elektron parlament” tizimining huquqiy asoslari, rivojlanish bosqichlari va tendensiyalari, shuningdek, Oliy Majlis faoliyatida ochiqlik, shaffoflik hamda xalq bilan muloqotda elektron parlamentning o‘rni bo‘yicha qo‘yidagicha xulosalarga kelish mumkin:

Birinchidan, mamlakatimizda “elektron parlament” tizimning huquqiy asoslari parlament faoliyatiga tegishli bo‘lgan xalqaro normativ-huquqiy hujjatlar, parlament va uning faoliyatiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etilishi bilan bog‘liq bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlar hamda “elektron parlament” tizimini shakllantirishga daxldor bo‘lgan hujjatlar guruhidan tashkil topgan.

Ikkinchidan, O‘zbekistonda “elektron parlament” tizimini shakllantirish bo‘yicha huquqiy asoslarini ishlab chiqish 2017-yildan keyin faollashdi. Xususan, 2017 – 2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasini “Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili” da amalga oshirishga oid Davlat dasturida belgilandi. [10]

Mamlakatimizda undan oldin qabul qilingan hujjatlar asosan, axborot olish kafolatlari va erkinligi, axborot erkinligi prinsiplari, davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatining ochiqligi, norma ijodkorligi kabi yo‘nalishlarni qamrab olgan edi.

Uchinchidan, O‘zbekistonda “elektron parlament” tizimining shakllanish bosqichlari rivojlanish tendensiyalariga ko‘ra, shartli ravishda ikki davrga ajratish mumkin. Xususan, mustaqillikdan keyingi davrdan 2016-yilgacha – bu davrda Oliy Majlis faoliyati yo‘lga qo‘yildi, ikki palatali parlamentga aylandi va Oliy Majlis palatalari faoliyatiga zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalar joriy etila boshlandi. Jumladan, Qonunchilik palatasining rasmiy veb-sayti, Senatining rasmiy veb-sayti hamda normativ huquqiy hujjatlarning muhokamasi portali.

Keyingi davr, 2017-yildan bugungi kungacha davrda tahlil qilsak, “elektron parlament” tizimi rivojlanishida jiddiy ishlar amalga oshirildi. Xususan, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatning rasmiy veb-sahifasi yanada takomillashtirildi, turli

manbalar bilan boyitilib, yangi imkoniyat va xizmatlar yaratildi. Bundan tashqari sohada ijtimoiy tarmoq va mobil messenjerlar faoliyati keng yo‘lga qo‘yilib doimiy yangilab borilishi ta’minlandi.

«Elektron parlament» tizimi samaradorligini ta’minlash maqsadida Qonunchilik muammolari va Parlament tadqiqotlari instituti tasarrufidagi mening fikrim.uz saytini, jamoatchilik kengashi qoshidagi parl.uz, elektron hujjat aylanish tizimi oliy majlis.gov.uz, deputatlar portali deputat.gov.uz va qonunchilik faoliyati tizimi qonun.gov.uz kabi saytlarni Qonunchilik palatasining parliament.gov.uz saytiga integratsiya qilish lozim.

Bundan tashqari, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlari, qabul qilinayotgan qonunlar to‘g‘risidagi axborotni fuqarolarga oddiy va tushunarli tilda yetkazib beruvchi Parl.uz Internet portalini takomillashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Milakovich, E. M. (2010). The Internet and Increased Citizen Participation in Government, JeDEM, 2 (1), pp. 01-09
2. Smith, S. & Dalakiouridou, E. (March, 2009). Contextualising Public (e) Participation in the Governance of the EuropeanUnion. European Journal of ePractice, No 7
3. World e-Parliament Report 2022. –p. 23 www.ipu.org
4. World e-Parliament Report 2020. –p. 37 www.ipu.org
5. Assessment for creation of e-parliament online platform in Uzbekistan. https://www.wfd.org/what-we-do/resources/assessment-report-e-parliament-wfd-uzbekistan
6. World e-Parliament Report 2020. –p. 67 https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2021-07/world-e-parliament-report-2020
7. World e-Parliament Report 2020. –p. 66 https://www.ipu.org/resources/publications/reports/2021-07/world-e-parliament-report-2020
8. Е.Г. Стребкова – «Модернизация законодательной власти в условиях информационного общества и государства” 2013 Саратов. Вестик. - С.191-194
9. Е. Г. Абраменко – «Цифровой парламент: опыт и перспективы” Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины. Пленарные доклады
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармойиши, 14.02.2017 йилдаги Ф-4849-сон https://lex.uz/docs/3114480

MIFOLOGIK AFSONALARDA EPIK HOMIYLIK MOTIVI TIPOLOGIYASI

Shirinova Fotima Shuhrat qizi
Navoiy Davlat pedagogika instituti 2-kurs magistri
Ilmiy rahbar: (PhD) **Rizayeva M.A**

Annotatsiya: Ushbu maqolada mifalogik afsonalarda uchraydigan epik homiylar, ularning paydo bo'lish ildizlari,bir nechta Epik ko'makchi qahramonlar obrazining mifik asoslari, syujet voqealaridagi o'rni va vazifalari haqida ma'lumot keltirilgan.

Kalit so'zlar: epik qahramon, Xizr obrazi, epik syujetlar, Sulton Hubbi, suv ma'budi, Xizr kesagi, Olovxo'ja pir, nukcha, ertak,doston, Adar xurro, Olov momo, Bundaxshn, Avesto.

ТИПОЛОГИЯ ЭПИЧЕСКОГО МОТИВА ПОКРОВИТЕЛЬСТВА В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ЛЕГЕНДАХ

Аннотация: В данной статье представлены сведения об эпических покровителях, встречающихся в мифологических легендах, о корнях их возникновения, мифической основе образа нескольких эпических второстепенных персонажей, их роли и задачах в событиях сюжета.

Ключевые слова: эпический герой, образ Хизра, эпические сюжеты, Султан Хубби, богиня воды, Хизр кесаги, Оловходжа пир, нукча, сказка, эпос, Адар хурро, Олов момо, Бундахшн, Авеста.

TYPOLOGY OF THE EPIC PATRONAGE MOTIF IN MYTHOLOGICAL LEGENDS

Abstract: This article provides information about the epic patrons found in mythological legends, the roots of their emergence, the mythical basis of the image of several epic supporting characters, their role and tasks in the events of the plot.

Key words: epic hero, image of Khizr, epic plots, Sultan Hubbi, water goddess, Khizr kesagi, Olovkhoja pir, nukcha, fairy tale, epic, Adar khurro, Olov momo, Bundakhshn, Avesta.

Mifologik afsonalarda epik homiylik motivi tipologiyasi O'zbek folklorining an'anaviy mifologik personajlaridan biri hisoblangan Xizr obrazi doston, ertak va afsonalarda o'ziga xos tarzda tasvirlanadi. Ertaklardagi Xizr obrazi epik qahrarnonni mushkul holatlardan xalos qiladigan homiy yoki o'zining yo'l-yo'riqlari,nasihatlari

va g'aroyib sehrli qudrati bilan unga yaqindan yordam beradigan g'ayritabiiy ko’makchi vazifasini bajarsa, afsonalarda qadimiy mifologik qarashlarni nisbatan mukammalroq aks ettirganligi bilan xarakterlanadi. O’zbek folklorida bu mifologik personaj boshiga mushkul ish tushgan epic qahramonga homiylik qiluvchi afsonaviy xaloskor, zukko nasihatlari bilan yaxshilik qiluvchi donishmand, hayot suvini ichganligi uchun abadiy barhayotlikka erishgan afsonaviy payg'ambar, ezgu pir yoki aziz avliyolardan biri sifatida talqin qilinadi.Xizr o’ziga xos sifatlariga, ko’rinishi va vazifalariga ega mifologik obrazlardan biridir. U haqda xilma-xil tasavvur va ishonchlar keng tarqalgan. Xizr bilan bog'liq xalq qarashlari, bu mifik obraz ishtirok etgan epik syujetlar o’zbek folklorida u bilan aloqador mifologik qarashlar silsilasi mavjudligini ko’rsatadi[1]. Dehqonlar xirmonni sovurib bo’lgach, chosh ustiga yetti dona toshni qo’yib, buni ‘’Xizr kesagi yoki baraka kesagi’’ deb atashgan. Bolalar choponining orqasiga yetti xil matodan quroq qilinishi udumining Xizr homiyligi bilan aloqadorligi, shuningdek, o’g'il bolalar do’ppisiga yetti qora tosh solib tumor qilinishi odatining Xizr madadi va uning yosh bolani yovuz kuchlardan himoya qilish vazifasi bilan bog’liqligi qimmatli dalillardan biridir. Xullas, Xizr obrazi hamisha mifologik homiy, madadkor ruh, chol qiyofasidagi g'ayrioddiy ko’makchi sifatida tasavvur qilingan. Xalqimiz orasida Xizr ezgu homiy sifatida qaraladi. An’anaviy xalq tasavvuriga ko’ra, Xizr, odatda, odamlarga oq soqolli, oq kiyimli chol sifatida namoyon bo’ladi. Ayni paytda Xizr o’z shakl-shamoyilini o’zgartirgan holda ham uchrashi mumkin. Turk mashoyixlarining “Har kun ko’rsang, Xizr bil, har tun ko'rsang qadr bil” deyishlari zamirida ham boshqa majoziy ma’nolar qatorida ayni tasavvur turibdi. Odatda, har bir odam umri davomida uch bor Xizr bilan duch keladi, deb aytiladi,lekin aksariyat hollarda odamlar Xizr bilan uchrashganlarini bilmaydi. Afsonalarga ko’ra, Xizrni boshqalardan farqlovchi belgi, uning bosh barmog’ining suyaksiz ekanligidir. Shu sababli har bir odam biror kishi bilan ko’rishganda sezdirmay u kishining bosh barmog'ini ushlab ko’rishi kerak emish. Mabodo bu barmoq suyaksiz bo’lsa, undan o’z tilaklarini so’rasa, Xizr bu tilaklarni amalga oshirar ekan. Odatda, Xizr odamlarning uchtagacha tilagini bajo keltirar ekan. Asosan, Xizrdan umr, farzand, davlat, martaba so’rash motivi ko’p uchraydi yoki Xizrning o’zi duch kelgan kishisidan ikkita bir-biriga qarama-qarshi maqsadning birini tanlashni so’raydi. So’rovchi nimaniki tanlasa, o’sha bajo bo’ladi. Xizrga uchragan odamni el orasida "Xizr ko’rgan”, “Xizr dorigan” deyishadi. Xiva shahrining Mayvastan mahallasida Qari Olovxo’ja yoki Olov Xo’ja pir mozori mavjud bo’lgan. Bu muqaddas joy haqidagi afsonada hikoya qilinishicha, Olovxo’ja shunchalik g'ayritabiiy kuchga ega bo’lgan ekanki, hatto olovda ham yonmas ekan. Bir kuni bir otashparast podsho buni sinab ko'rish uchun ellik arava o’tin keltirib, uning o’rtasiga Qari Olovxo’jani o’tirg'izib qo’yib, so’ngra olov yoqishni buyuribdi.

[1] O’zbek mifologiyasi.www.ziyouz.com

Alanga so'nganidan keyin Olovxo’janing kul-puliyam qolmagandir, deb o’ylagan odamlar ne ko’z bilan ko’rsinlarki, u soppa-sog' turgan emish.[2] Boshqa bir rivoyatga ko’ra, Olovxo’ja pir Xivadagi To’rl shovvoz bobo maqbarasida o’ziga dahma qurdirishni xondan ikimos qilgan. Ammo xon Mayvastanda unga atab maqbara bunyod etgach, Olovxo’ja arazlab Ko’hna Urganehga, Shayx Najmiddin Kubro qadamjosiga ketgan, deydilar.[3] Olovxo’ja obrazining tarixiy asoslari zardo’shtiylik davri mifologiyasiga borib taqaladi. Ma’lumki, o’tmishda har bir qabilaning doimo yonib turadigan o’chog’i bo'lgan, bunday o’choqlar muqaddas hisoblanib, ularning olovi sira o’chirilmagan. Ana shunday muqaddaso’choqlardan biri qadimgi Xorazm madaniyatining noyob obidasi Jonbosqal'a yaqinidagi ibtidoiy ovchilar qarorgohi o’rnidan topib o’rganilgan. Ajdodlarimizda o'choq va olov mo’tabar tutilganligini hozirga qadar saqlanib qolgan ko’plab rasm-rusumlar va aytimlar ham tasdiqlaydi. Xususan, Toshkent viloyatining Bo’ka tumanidagi Qoraqo’yli qishlog'ida nikoh to'yining ertasi kuni oilaning o’chog'idagi o’t alanga olganda kelin o’choqqa salom qildirilgan. Bunda kelin olov yonib turgan o’choqqa bir bo'lak quyruq yog'ini tashlagan. Ana shu udum “yog'-o'choq” deyilgan[4] Andijon viloyatining Xo’jaobod ifimanida urf bo’ lgan **"o’tga chaqirdi**” udumida esa to’yning ertasi kelin qo’ni-qo’shnim va qarindosh ayollar guvohligida o’choqqa yog' quyilgan.[5] Qashqadaryo viloyatida esa kayvoni kelinning qo'liga ozgina moy solingan cho’michni tutqazib, o’choq yoniga boshlab borgan. So’ngra **"Qo’ling yog'lik bo’lsin’’,** - deb kelinga cho'michdagi moyni o’choqqa to’ktirgan.’’ Xalq qarashlariga ko’ra, o’choqdagi o’tda shu xonadon ahli ota-bobolarimng ruhi namoyon bo’lar emish. O’choqdagi olovni o’chirish -- ajdodlar ruhining ramziy madadi va ruhiy homiyligidan mahrum bo’lishni anglatgan. O’zbek mifologiyasida olovning antropomorf, ya’ni inson shaklida tasavvur qilinishi va obrazlantirilishi an’anasi mavjud ekanligini uy o’chog'ini o’ziga makon qilgan mifologik personaj olov momo haqidagi tasavvurlar ham tasdiqlaydi. Etnograf olima O.A Suxareva tomonidan XX asrning 20-yillarida Samarqand shahrining Go’ri Amir yodgorligi atrofida yashovchi aholi orasidan topilgan ma’lumotlarga ko’ra, doyalar tug'ruq boshlanishidan avval bo’lajak ona yotgan uy ostonasining ustiga "nukcha”, y a’ni pilik yoqishgan va “Ostonaga nukcha qo’ydim, Olov momo keling, obi otashdek tez keling!” - deytshar ekan.[6]Bundan tashqari, “Bundaxishn”da aytilishicha, birinchi muqaddas **olov** “Adar xurro”ni Jamshid

[2] Ипак Йули афсоналари. Туплам, нашрга тайинловчи, сузбоши ва изохлар муаллифи: М.Жураев. — Тошкент: Фан, 1943. - .42.
[3] Рахмонов Д.. Юсупов С. Хоразмда мукаддас жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари. ~ Тошкент. 1963. - Б. 13.
[4] « УзР Узбек тили , адабиёти ва фольклор институти Фольклор архиви. Инв.1648.
[5] Журабоев А. Узбек тили туй маросим номлари (Андижон группа асари материаллари асосида): Филол. Фанлари номзоди ... диес. Тошкент, |97|, _ В .200 -2 01.
6 Шониёзщв К. Учбеки-карлуки. Ташкент, 1964 .1 5 1 -1 5 2 .
[6] Сухарева О .М Мать н ребенок у таджиков . Самарканда и кишлака Кусохо. Каимбадам и Ш.кристана) / Праи. Т.З. - Ташкент, 129. - С .128 .

Xorazmda yoqqan emish. “Avesto”da olov ma’budi “Atar” (ya’ni “O’tar” - “o’t egasi”) obrazi ham mavjud. Qari Olovxo’ja xorazmliklarning olov kulti hamda o’t-olovni o’zida mujassamlashtirgan ma’budlar to’g'risidagi qadimgi mifologik tasavvurlari asosida yuzaga kelgan. Demak, Olovxo’ja obrazi bilan bog’liq tasavvurlarning kelib chiqishida qadimgi zardo’shtiylik mifologiyasidagi olov tangrisi - Atar (ya’ni O’t+-er) haqidagi miflar ham muhim rol o’ynagan. Ajdodlarimizning buyuk ma'naviy obidasi hisoblangan ‘’Avesto’’mifologiyasi o’zbek folklori obrazlar tizimining shakllanishi va taraqqiyotida muhim o’rin tutgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O’zbek mifologiyasi.www.ziyouz.com

2. Ипак Йули афсоналари. Туплам, нашрга тайинловчи, сузбоши ва изохлар муаллифи: М.Жураев. — Тошкент: Фан, 1943. - .42.

3 Рахмонов Д.. Юсупов С. Хоразмда мукаддас жойлар ва уларнинг вужудга келиш

сирлари. ~ Тошкент. 1963. - Б. 13

4. « УзР Узбек тили, адабиёти ва фольклор институти Фольклор архиви. Инв.1648.

5. Журабоев А. Узбек тили туй маросим номлари (Андижон группа асари материаллари асосида): Филол. Фанлари номзоди ... диес. Тошкент, |97|, _ В .200 -2 01.

6 Шониёзщв К. Учбеки-карлуки. Ташкент, 1964 .1 5 1 -1 5 2. Сухарева О.М Матьн ребенок у таджиков . Самарканда и кишлака Кусохо. Каимбадами Ш.кристана) / Праи. Т.З. - Ташкент, 129. - С128

.

MOTIVATION FEATURES OF FORMATION OF PLANT NAMES IN ENGLISH LINGUACULTURE

Latipjonova Malikakhon Odiljon qizi
The second year post-graduate student
at Andijan state institute of foreign languages
akilam96@mail.ru

Annotation: A good knowledge of various aspects connected with plants is necessary to investigate the semantic motivation of plant names. One of the prerequisites is an appropriate knowledge of botany, involving in particular the identification of plants and their typical features, such as general appearance, shape and appearance of leaves, color and shape of flowers, fragrance, blossoming period and potential healing properties. Another key factor is the study of the usage of plants, which include healing properties, alleged magical properties, customs associated with plants, beliefs and legends.

Key words: motivation, botany, color, shape,fragnance, blossoming period, potential healing properties, magical properties,root, phytonyms, metaphorical plant names, plants, fruits.

As is generally known, etymology is the settlement of the origin of words. The essence of etymological research is both a reconstruction of the original form of the word (its root), and its original - etymological - meaning. Let us quote here the sentence written by Wiesław Borys, author of the first full Polish etymological dictionary: *"The task of etymological research is to reproduce the original motivation of the given word (indication of its immediate derivative basis), to detect and explain its structure, to indicate word-formation morphemes and to reproduce its supposed primary meaning and explain its further semantic development"*. Thus, the etymology includes, besides reaching the original form, the presentation of its semantic motivation and the semantic development of the given word. None of these elements of reconstruction can dominate and none can be omitted either. Franciszek Sławski, eminent Polish Slavicist, even claims that *"the reconstruction of the motivation should be considered as the basic goal of etymology"*.

In the case of plant names, especially non-scientific ones, this new meaning is frequently based on connotative properties, associated with particular genera or species of plants. This motivation should be expanded to include affective and evaluative factors with reference to historical and dialectal phytonyms. A good knowledge of various aspects connected with plants is needed to investigate the semantic motivation of plant names. One of the prerequisites is an appropriate

cognizance of botany, involving in particular the identification of plants and their typical features, such as general appearance, shape and appearance of leaves, colour and shape of flowers, fragrance, blossoming period and potential healing properties. Another key factor is learning about the usage of plants in the countryside. This may include healing properties, alleged magical properties, customs associated with plants, beliefs and legends. It is related to the researcher's knowledge of how a plant was perceived and used in the past (including antiquity), because one can often encounter old names. Only a proper erudition connected with all these aspects can guarantee a correct reconstruction of the semantic motivation of plant names. According to scholars, properties of plants which are the most important for a human being can be classified into three groups:

- Environmental characteristics (including the blossoming period, as the most significant for the development of the plant, and harvest time),
- Physical properties,
- Functional properties (usage of the plant).

Researchers studying dialectal plant names, such as, underline the belief in extraordinary - evil or good - powers of selected plants and legends associated with them play an important role in the process of naming plants. This includes religious references and superstitions, but various symbolic connotations are important too.

Semantic motivations for plant names

Taking into consideration the above-mentioned criteria of semantic classification of names enumerated by researchers studying historical and dialectal plant names, we can present the following general motivational mechanisms to establish the basis of the semantic motivation of names in the process of nomination:

- the appearance of the plant;
- the place of its occurrence;
- the properties of the plant;
- its usage;
- other motivations typical of a specific genus or species.

Each of these factors can influence plant names It is obvious that each of these general motivations involves a range of detailed ones (Waniakowa 2012: 67-68). It should also be noted that a large number of phytonyms refer to at least two properties of "given" species, for instance to the appearance and the place of occurrence, especially since many of the names are two-word compounds. Metaphorical plant names, which are also abundant in botanical nomenclature, represent a separate issue. They comprise secondary names, so in each case the basis for the metaphor, for example, its primary motivation, should be deciphered. Secondary names also include names transformed due to an association with another name; this process is often linked to folk etymology. Another group comprises names that have evolved from

other plant species based on some similarity; and another group is associated with beliefs and legends, but in this case a certain feature of the plant (i.e. given species) constitutes the motivational basis, too.

Thus we can present four main factors conditioning the semantic classification of plant names, which are the following:

- the appearance of plants,
- the properties of plants,
- the place of occurrence of plants,
- the usage of plants.

The majority of these main motivations are composed of many particular elements. Plant names connected with the appearance of plants hide a multitude of detailed motivations, for instance: the colour of flowers, the appearance of inflorescences, the shape of flowers, characteristic infructescence, specific seeds (for example, their colour), characteristic leaves, the shape of leaves, the size of leaves, the colour of leaves, the arrangement of leaves, the shape of the root, the appearance of whole plants and the physical similarity to other plants. It is worth remembering that some species have many names connected with the appearance in different stages of vegetation because they change their look.

Plant names associated with the properties of plants are also very diversified. For example, phytonyms connected with sounds made by plants (for example, *rustling, scraping*), specific tactile impressions made by plants (for example, *hair, thorns*), characteristic features of flowers, characteristic fruits, specific features of the whole plant, healing properties (for example, *pain-killing, stanching blood, healing wounds*),specific vegetative properties (for example, *speed of mellowing*), blossoming time, harvest time, smell, chemical reactions caused by plants (for example, *the ability to make foam*), characteristic properties of juice, specific taste, negative properties (for example, *poisonous, intoxicant*), positive properties (for example, *honey-yielding, milk-producing*), supposed magical powers (for example, apotropaic), positive powers (*legends and beliefs*) as well as properties characteristic to other species.

The names associated with the usage of plants are significantly less diversified. This group involves names connected with assignment of a species for fodder, names associated with using a species as a medicine and names connected with applying given species in the household. All the above-mentioned features of plants can be the basis of motivation for their names. This is why there are so many (dialectal and historical) names for one species in every language. Each species can have many names motivated by its various features; a given name depends on the feature that was considered as the most important by people who named the species in a given time and place.

Names that were not motivated by semantic shift, but were in English introduced by translation from another language – these names may have originated by semantic shift, but because they did not result from the English language I did not include them in my final list. In this category are also included names which come from a non-English metaphorical shift but can be considered transparent to an English speaker and plant names from Old English and Middle English, not transparent to the average English speaker.

References:

1. *Этимологический словарь польского языка* (в пяти томах, от A до Ł, 1952—1982), Славский, Францишек

2. Wiesław, Boryś CZAKAWSKIE STUDIA LEKSYKALNE. DZIEDZICTWO PRASŁOWIAŃSKIE W SŁOWNICTWIE CZAKAWSKIM, Instytut Slawistyki PAN, Warszawa 1999, 185. (Język na pograniczach 21) // Зборнник Матице српске за филологију и лингвистику 47/1-2, Нови Сад 2004, 499-503

O’ZBEK VA NEMIS TILLARIDA RAVISHNING TUZILISHIDAGI TAFOVUT VA O’XSHASHLIKLAR

Buranova Nafisa
NamDU Lingvistika (nemis tili), 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o’zbek va nemis tillaridagi ravish so’z turkumi o’zaro qiyoslangan. Ikki til oilasiga mansub tillar o’rtasidagi o’xshash va farqli xususiyatlar ilmiy va nazariy jihatdan bir nechta misollar orqali yoritib berilgan.

Kalit so’zlar: Sodda ravish, tub ravish, so’z birikmasi, tarkibiy qism.

Annotation: This article the idioms of the Uzbek and German languages Similatieres and differences between languages belonging to two language families are scientifically and theoretically explained through several examples.

Key words: simple expression, root expression, word combination, component.

Kirish. Har qanday tilda bo’lgani kabi o’zbek va nemis tillaridagi ravishlar ham tildagi so’z boyligining asosiy qismini tashkil etadi. O’zbek va nemis tillari bir-biriga mutlaqo qardosh bo’lmagan tillar bo’lganligi uchun ham, har qanday til hodisasini ushbu tillarda qiyoslab o’ganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan sanaladi.

Ravish - mustaqil so‘z turkumlaridan biri bo’lib, harakat va holatning belgisini, shuningdek, belgining belgisini bildiradi. Ravishlar morfologik tarkibiga ko’ra asosan uch guruhga bo’linadi:

1) Sodda ravishlar; 2) Qo’shma ravishlar; 3) Juft ravishlar.

Sodda ravishlar. Birgina so’zdan iborat bo’lgan ravishlar sodda ravishlar deyiladi. Sodda ravishlar o’zbek tilida tuzilishi jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1) Tub ravishlar. Bular morfologik jihatdan tarkibiy qismlarga bo’linmaydi.

Masalan:sira, zo’rg’a, arang, to’satdan, zo’rg’a, arang, bultur, olg’a, yana, nari, beri, eng, sekin, doim nari, ilgari va boshqalar.

Yasama ravishlar. Bular morfologik tuzulishiga ko’ra ikki qismdan – asos va so’z yasovchi qo’shimchadan iborat bo’ladi. Har xil so’z turkumiga mansub bo’lgan asosga so’z yasovchi qo’shimchalar qo’shilishi bilan yasama ravish hosil bo’ladi.

Masalan: do’stlarcha, mardona, donolarcha, qahramonona, tasodifan, aravalab, yashirin, yangicha, soldatchasiga, hazilnamo, mardlarcha kabi.

Asosiy qism. Nemis tilida ham sodda ravishlar o’zbek tilidagi kabi tuzilishi jihatidan ikki guruhga ajraladi:

1) Tub ravishlar. Bular morfologik jihatdan tarkibiy qismlarga bo’linmaydi.

Masalan: dort, da,, bald, wann?, sehr, wie?, sonst va boshqalar.

2) Yasama ravishlar. Bular morfologik tuzulishiga ko’ra ikki qismdan – asos va so’z yasovchi qo’shimchadan iborat bo’ladi. Har xil so’z turkumiga mansub bo’lgan asosga so’z yasovchi qo’shimchalar qo’shilishi bilan yasama ravish hosil bo’ladi.

Bunda so’zning asos qismiga ma’lum bir qo’shimcha yoki boshqa bir so’z turkumiga oid bo’lgan so’z qo’shilishi orqali hosil bo’ladi. Bu so’z yasash usuli eng ko’p tarqalgan so’z yasash usullaridan biri hisoblanadi.

Masalan: abends, mittags, morgens, nachts, anfangs, beiderseits, allerseits, allerorts, eilends, schnellstens, bestens, frühestens, neuerdings, jährlings, seewärts, talwärts, nordwärts, westwärts, seltsamerweise, lächerlicherweise, schrittweise, bekanntermaßen, mancherlei, keinerlei va boshqalar [1].

Qo’shma ravishlar. Ikki yoki undan ortiq so’zlarning o’zaro birikishidan hosil bo’lgan ravishlar qo’shma ravishlar hisoblanadi.

O’zbek tilida qo’shma ravishlar quyidagicha ko’rinishlarga ega:

1) Qismlari alohida qo’llana oladigan, mustaqil leksik ma’noga ega bo’lgan qismlardan tarkib topgan ravishlar. Bunday ravishlarning qismlaridan birortasi ham morfologik qo’shimchalar olmaydi. Masalan: bir lahza, bir oz, bir zamon, bir zum, hech qachon, hech vaqt kabi.

2) O’z leksik ma’nolarini saqlagan so’zlarning aniqlovchi-aniqlanmish munosabatda birikishidan tarkib topgan ravishlar. Masalan: o’tgan kun(i), shu zahoti, hamma vaqt, kuni kecha, shu yerda, bu yerda, shu yoqqa, shu kuyi, shu kecha, tunov kun kabi .

Qiyosiy grammatika fani mustaqil fan sifatida o’z tekshirish obyekti, metodi, ilmiy-nazariy va amaliy aspektlariga ega. Hozirgi nemis va o’zbek tillarida ravishlarni quyidagicha qiyoslash mumkin.

1. Ravish har ikkala tilda ham ish-harakatning qay holda bajarilishini, paytini, sababini, o’rnini va ba’zan predmetning belgisini ifodalaydi.

2. Ravishlar nemis tilida ham o’zbek tilida ham asosan ikki usul, ya’ni affiksatsiya (morfologik usul) usuli hamda kompozitsiya (sintaktik usul) usuli bilan yasaladi.

3. O’zbek tilida morfologik usul bilan ravish yasash, negizga -cha, -larcha, -day, -dek, -lab, -ona, -an, -lay (-layin), -nama, -ligicha, -(i)ncha, n(in), -iga, (-siga), -gacha, -chasiga,-siz, -simon kabi yasovchi affikslar qo’shish bilan hosil qilinsa, nemis tilida ravishlar -lings, -wärts, -lich, -sam, -weise, -maßen, -weise, -dings, - seits,-wegen, -wiellen, -halben, -willen –wegen, -s singari suffiks va yarim suffikslar yordamida yasaladi:

4. O’zbek va nemis tillaridagi ravish yasovchi qo’shimchalarning ayrimlari ma’no jihatdan ma’lum darajada mos kelsada, lekin ba’zilari butunlay mos kelmaydi.

-lings, -lich suffikslari yordamida yasaluvchi ravishlar ma’nosi o’zbek tilining -larcha, -day, -dek affiksi bilan yasaluvchi ravishlarning ma’nolariga yaqin keladi.

5. O’zbek tilidagi ayrim ravish turlari nemis tilidagi ravishlarga mos kelmaydi.

Bu ravishlarning ba’zilari nemis tiliga sifat bilan berilsa, boshqalari esa so’z birikmalari orqali ifoda etiladi, jumladan o’zbek tilidagi do’stona ravishiga xos ma’no nemis tiliga freundlich yoki freundschaftlich sifati yordamida ifoda etiladi.

6. So’zlarning o’zaro qo’shilishi natijasida qo’shma ravish yasash kompozitsiya usulida amalga oshiriladi. Nemis tilida kompozitsiya usuli bilan ravishlarning yasalishi quyidagicha:

1) Ikki qadimgi ravishlarning qo’shilishidan ravishlar yasaladi;

2) Qadimgi ravishlar (bisland, vorgestern, übermorgen, jahraus, jahrein)ning boshqa turkumga oid so’zlar bilan qo’shilishi yoki otning sifat, olmosh va son bilan qo’shilishidan qo’shma ravishlar yasaladi;

3) Nemis tilining qadimgi davrida ravish hisoblanib, hozirgi davriga kelib predlogga ko’chib, turg’un holatga kelgan predlogli ravishlar deb ataladigan ravishlar qo’shma ravishlarning maxsus gruppasini tashkil qiladi.

7. O’zbek tilida kompozitsiya usuli bilan qo’shma, murakkab va juft ravishlar yasaladi. Bunday ravishlar komponentlarining birikish formasi va qanday turkumga oid so’zlardan tashkil topishiga ko’ra bir necha turga bo’linadi.

1) Ko’rsatish olmoshlariga jo’nalish, o’rin-payt yoki chiqish kelishigida kelgan yer, yoq so’zlaridan biri qo’shilishi orqali ravish yasaladi;

2) Belgilash olmoshi har biri bilan bosh, jo’nalish, o’rin-payt, chiqish kelishigidagi ot, ravishlarning qo’shiluvi orqali ravish yasaladi;

3) Bosh, chiqish, o’rin-payt kelishigidagi ot va ravishlarning bir so’zi bilan qo’shilishi orqali yasaladi;

4) Hamma, hech va alla so’zlarining ot yoki ravishga qo’shilishi bilan ravish yasaladi;

5) So’zlarning takrorida ham ravishlar yasaladi: Bunday ravishlarda komponentlar aynan bir shaklda yoki turlicha shaklda bo’lishi mumkin;

6) Antonimlarning o’zaro birlashishidan juft ravishlar yasaladi;

8. O’zbek tilida bo’lganidek, nemis tilida ham ravish so’z turkumi boshqa so’z turkumlari hisobiga boyib boradi: otlar, fe’llar, butun so’z birikmalari ravish so’z turkumiga o’tadi. Adverbializatsiyaning kerakli sharti leksik ma’noning zaiflashuvi yoki ravishlangan so’z va so’z birikmalari ma’nosining o’zgarishidir.

9. Nemis tilida ravish gapda hol, aniqlovchi, ot - kesim vazifalarida, shuningdek, ba’zi ravishlar og’zaki nutqda fikrni obrazli ifodalash maqsadida qo’llanadi. O’zbek tilida ravishlar gapda kesim, fe’l-kesimga bog’lanib, hol vazifalarida keladi.

10. Ravishlar ma’no jihatidan har ikkala tilda ham quyidagi turlarga bo’linadi:

1. O’rin ravishlari (lokale Adverbien);

2) Payt ravishlari (temporale Adverbien);

3) Holat ravishlari (modale Adverbien, Adverbien der Art und Weise);

4) Sabab ravishlari (Adverbien des Grundes);

5) Maqsad ravishlari (Adverbien des Zieles, der Folge und der Bedingung);

6) Miqdor - daraja ravishlari (Adverbien des Maßes und des Grades).

11. Ravishlar morfologik tarkibiga ko’ra har ikkala tilda ham asosan sodda, qo’shma, juft ravishlarga bo’linadi. O’z navbatida sodda ravishlar o’zbek tilida ham nemis tilda ham tuzilishi jihatidan tub va yasama ravishlarga ajraladi:

12. Ikki yoki undan ortiq so’zlarning o’zaro birikishidan hosil bo’lgan ravishlar qo’shma ravishlar hisoblanadi. O’zbek tilida qo’shma ravishlar komponentlari alohida qo’llana oladigan, mustaqil leksik ma’noga ega bo’lgan qismlardan tarkib topgan ravishlar hamda o’z leksik ma’nolarini saqlagan so’zlarning aniqlovchianiqlanmish munosabatda birikishidan tarkib topgan ravishlarga bo’linsa, nemis tilida qo’shma ravishlar quyidagicha ko’rinishlarga ega boladi:

1) Olmosh-ravishlar (da, hier, wo o’rin ravishlari va an, auf, für, gegen va hokazo predloglarning birikuvidan yasaladi);

2) o’rin ravishlari + her yoki hin;

3) Predlog + her yoki hin;

4) Sifat + her yoki hin;

5) Ot + predlog;

6) Predlog + ko’rsatish olmoshi

Xulosa. O’zbek va nemis tilarida ravishlarning qiyoslanishi quyidagi xulosalarni berdi: Har ikkala tilda ham ravishlar harakat va holatning, ba’zan belgining belgisini ifodalaydi. Fe’lga bog’lanib keladi. Har ikki tilda ham sodda va yasama ravishlarga ajratiladi va qo’shimchalar qo’shish orqali yasaladi. O’zbek tilida ravishlar asosan hol vazifasida, nemis tilida esa boshqa gap bo’laklari vazifasida kelishi ham uchraydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

1. Admoni W. Der Deutsche Sprachbau. – Moskau – Leningrad: 1972.

2. Binjaminow J. R. Vergleichende Typologie der deutschen und usbekischen Sprache. –T.: «Ўқитувчи», 1982.

3. Duden, Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. 4., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben und bearbeitet von Günter Drosdowski. Bibliographisches Institut Mannheim/Wien/Zürich. Dudenverlag, 1984.

4. Umarxo’jayev M. Qiyosiy tipologiya masalalari. – Samarqand: SamDChtI, 2006.

5. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1966.9. Мирсагатов Т.С. Немецкая грамматика. Синтаксис (Vergleichend c dem Usbekischen). Ташкент - «Учитель» - 1980 г.

LEARNING ENGLISH THROUGH POETRY

Н.Хошимова
Docent at Fergana State University
М.Мадаминова
Student at Fergana State University

Abstract: The article is devoted to the relevance of using poetry in the study of a foreign language, the stages of work and criteria for selecting English poetry for the learning process. Poetry is a solid and effective teaching tool for the English language. It provides fantastic chances for English learners to improve reading, writing, speaking, and listening. Poetry is a great way to teach English since it is authentic, can be used to describe sentiments and emotions, is a good cultural carrier, and may help students develop their language knowledge and skills. Poetry, which includes a variety of narrative, lyrical, and dramatic topics, is frequently regarded as the most advanced literary genre. The students' level of proficiency, the teachers' teaching style, and the poetry texts they choose are some of the challenges teachers encounter when teaching English through poetry.

Key words: poetry, pronunciation, rhythm, creation.

The popularity of learning foreign languages in Uzbekistan is growing from year to year. Based on the emerging situation, the head of state has put forward a number of strict requirements to ensure teaching at a high quality level and achieve concrete results. Since September 2021, on the basis of the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to raise the level of activities to promote the learning of foreign languages in the Republic of Uzbekistan" dated May 19 last year, based on ten schools in two cities and eight districts began functioning secondary educational institutions specializing in the teaching of foreign languages.

The measures taken are phased in throughout the republic from the first grades of secondary schools in the form of play and conversation lessons, and from the second grade onwards with the acquisition of the alphabet, reading, and grammar. Specialized schools will be given the freedom to choose appropriate books, advanced curricula and methods, and instruction will be conducted in a foreign language.

One method of teaching English is by using literature that is native to the language; literature can be used as authentic material in English language instruction. Poems are one of several literary pieces that can be used to teach English.

Poems always stimulate our senses and advance literature. Students benefit from making a mental sketch or representation of whatever they may experience, justify, and discuss. Everyone is drawn to poetry because it has a musical and rhythmic

quality. Poetry unites people because it is global and universal. It serves as a platform for expression on a bigger scale. It calls both focus and attention, two things that pupils typically lack. Poetry may significantly alter ELT since it is so adaptable. Poetry comes in a wide variety of styles. Poetic language can be straightforward or ornate. Poems often begin with an intriguing historical allusion to epics, folktales, and other sources from not only Uzbekistan but also from many other non-English speaking nations.

Poetry is a beautiful, rhythmic arrangement of words. Studying and writing poems can give expression and communication to all students and teachers. We need poetry to promote language education emotionally and holistically. Poem helps us spontaneously use metaphors, adjectives, phrases, and symbolic words to express emotion. When we read, hear, or write something aloud and rhythmically, we assimilate it easily. Poetry can be used in a variety of ways in ELL classrooms. There are numerous opportunities to educate and use language through poems. It offers many opportunities to learn vocabulary and structure. It's difficult to introduce poetry to ELL students in the classroom. The first thing a teacher must do is get pupils ready for it. A teacher must first be aware of the level of student knowledge regarding poetry's forms, structure, rhyme scheme, and rhythm. Poetry can be simple or complex. We can begin using poetry in the classroom depending on the pupil's level in a variety of ways, including:

- The difference between poems and prose can be discussed.
- Provide a brief story and request that some lines be changed into a poetry piece.
- Read poetry aloud, as well as stories and prose, in a poetic style so that kids can follow.
- Moreover, vocabulary is crucial because many terms are only appropriate for use in poetry prose.
- Poems contain sentences and structures that students are unlikely to encounter in prose.

The goal of teaching English through poetry is to inspire language learners with new methodologies, practical advice, and ideas. It does not imply that English instruction entails learning poetry, but rather passionately learning L2 (English) with the help of poetry. Poetry learning needs additional effort. Students' attention and motivation will increase as they commit more time and energy.

Poetry for teaching is beneficial because it acts as a trigger over the mind. It is often referred to as a "balm for the mind," and its versatility makes learning motivating, memorable, and engaging for the entire classroom. If we look back in poetry history, we will find Epics, Tales, and Folklore that are sung by so-called illiterate people, but they learn it by heart and reproduce it many times over.

Similarly, 'Tanka' in Japan and 'Shi' in China both successfully promote language teaching. They make historical, cultural, and mythological references easy to memorize and enrich our knowledge of a specific language. Students can gain a number of benefits from poetry, including:

- In poetry creation, a pupil can use and fit words.
- Correct vocabulary usage and grammatically correct language can be taught.
- Students can earn the right to use thesaurus, phrases, structure, verbs, and tenses.
- Encourage students' inventiveness and creativity while also increasing their self-esteem. These are the fundamental applications of poetry in EET (Effective English Teaching).
- It instills emotions, rhyme, and friendly expression in the classroom.

Poetry helps to language enrichment because it:

- Increase vocabulary
- Stress, sound, and rhythm
- Fluency in pronunciation

Everything has both advantages and disadvantages, much like a coin with two sides. It takes time to teach English through poetry, and occasionally a poem's poor composition can have disastrous effects. A right click always improves beauty, and a wrong click ruins memories. Some learning-related activities poetry as language:

- Vocabulary worksheets and a quiz.
- Sentences that were linked together.
- Words that rhyme.
- Events whose photographs can be shown to students.
- Language lab with recording and background music capabilities.
- Several fascinating themes based on training, stories, and current situations that can meet the demands of natives.
- Constructive debate and discussion in class.
- Motivation and encouragement.

Some assignments and projects that can be part of the curriculum include:

- Add one or two stanzas to the most famous poems on the syllabus using creative writing.
- Create a poem using the given group of 50 to 100 words.
- To write applications, letters, and event reports in poetic form.
- Reconstruction of nursery rhymes and children's poems is also an excellent mind blogger.

I personally teach undergrads whose first language is Uzbek, and the majority of them come from a semi-rural background. When school erase poetry for 8- 11 grade pupils, the classroom teaching became dull and boring as poetic content make understanding easier open and free. When pupils are tasked to imagine and explain something, they effortlessly use words, structures, and constructions. And they are boosted because they find their creativity appropriate and appropriate. Poetry is important in teaching the use of phrases, structures, and construction.

The primary goal of this research is to demonstrate that poetry is not limited to literature. However, in order to understand or adopt a language, you must be proficient in poetic formation. Even simple prose contains poetry that can be understood if you are fluent in both. This paper attempted to demonstrate how poetry and related activities could improve ELL. As a teacher, we have to focus on vocabulary, our target language and use of grammatically correct sentences. Songs, folk tales, and other forms of poetry contain a great deal of depth, demonstrating the importance of poetry learning and teaching. It has a deep meaning that we must comprehend in order to better understand language.

References

1. Khoshimova, N. A. (2021). ASSOCIATIVE FIELDS OF THE COLLECTIVE AND INDIVIDUAL CONSCIOUS. *Theoretical & Applied Science*, (5), 436-439.

2. Hashimova, N., & Sattorov, T. (2021). USAGE OF ENGLISH MILITARY TERMINOLOGIES AS A NEUTRAL AND COLLOQUIAL VOCABULARY. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES (2767-3758)*, *2*(11), 162-167.

3. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o'zbek tillarining funktsional uslublari. *Молодой ученый*, (19), 584-585.

4. Xoshimova, N. (2019). External factors of associations' individuality. *Scientific journal of the Fergana State University*, *2*(2), 134-136.

5. Toirova, N. I. (2019). The significance of the symbols of Mirror and Portrait in teaching Symbolism. *sign*, *1*, 22.

6. Mamajanova, M. (2021). MODEL CONCEPT MODELING IN LINGUISTICS TYPES OF LINGUISTIC MODELS. Экономика и социум, (1-1), 160-163.

7. Holbekova, M., Mamajonova, M., & Holbekov, S. (2021). COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Экономика и социум, (3-1), 83-85.

8. Mirzayevna, M. (2021). Innovative technologies in foreign language teaching methodology. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(12), 465-467.

9. Kasimova, G. (2022). IMPORTANCE OF ICE BREAKING ACTIVITIES IN TEACHING ENGLISH. *Science and innovation*, *1*(B7), 117-120.

10. Makhmudovna, K. G. (2022). Creative Strategies to Improve Vocabulary Teaching. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, *3*(10), 259-261.

11. Akhmedova, M. (2012). Characteristics of bronchial asthma associated with allergic rhinosinusitis in children. *Medical and Health Science Journal*, *11*, 39-43.

12. Ibragimdjonovna, A. M. (2022). Developing professional communicative competence of medical students in a foreign language. *Eurasian Scientific Herald*, *15*, 45-50.

13. Isaqjon, T. (2022). Strategies and techniques for improving EFL learners' reading skills. *Involta Scientific Journal*, *1*(11), 94-99.

14. Mohira, A., & Isakjon, T. (2022). METHODOLOGY OF ENGLISH LANGUAGE. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, *3*, 68-71.

15. Ahundjanova, M. A. (2020). METHODS AND METHODS OF TEACHING RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE. *Экономика и социум*, (11), 46-49.

16. Ahundjanova, M. (2022). THE NEEDS FOR IMPROVING LEARNERS'AUTONOMY IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES–AS A KEY FACTOR TO BOOST LANGUAGE LEARNERS. *Science and innovation*, *1*(B6), 390-392.

17. Gafurova, N. I. (2021). Structural-semantical classification of construction terms in English and Uzbek languages. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(5), 571-575.

18. Gafurova, N. (2020). Ҳозирги замон тилшунослигида "Термин" ва унга турлича ёндашувлар. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, *1*(1), 58-62.

19. Mirzaaliyev, I., & Oxunov, A. (2021). EKVIVALENTSIZ LEKSIKANING O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, *2*(6), 209-212.

20. Oxunov, A. O. O. (2021). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA UNDOV SO'ZLAR (INTERJECTION) NING IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, *2*(12), 401-406.

21. Abdukhalimova Sarvinozkhon. (2023). HOZIRGI INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI ZIDLOV BOG'LANGAN QO'SHMA GAPLARNING SEMANTIK TAHLILI . PEDAGOGS Jurnali, 27(1), 153–157.

22. Абдухалимова, С. (2022). THE CONCEPT AND CONTENT OF INTERCULTURAL DISCOURSE. МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА, 5(4).

23. Abdumutaljonovna, P. S. (2023). TILSHUNOSLIKDA REKLAMA DISKURSI VA UNING IFODASI. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ, 15(1), 98-101.

24. Pakirdinova, S. (2023). ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA REKLAMA MATNI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSISYATLARI. Talqin va tadqiqotlar, 1(19).

25. Kochkorova, Z. A. Q. (2021). Translation aspects of the verbalizers of the concept of" wedding". *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, *11*(9), 989-994.

26. Mirzayev, A., & Oripova, S. (2022). COMMUNICATIVE METHOD–A NEW APPROACH IN THE PRACTICE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE. *Science and innovation*, *1*(B6), 778-783.

27. Ashurali, M. (2022). HOZIRGI KUNDAGI TA'LIM TIZIMIDA ONLAYN TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN METODNI TA'LIMGA JORIY QILISHNING AKTUALLIGI. *Involta Scientific Journal*, *1*(13), 25-28.

28. Узакова, Г. З. (2022). КОНЦЕПТ ВА УНИНГ ЛИСОНИЙ ВОҚЕЛАНИШ ЖАРАЁНИ. *Involta Scientific Journal*, *1*(13), 42-45.

29. Узакова, Г. З. (2022). THE INFLUENCE OF NATIVE LANGUAGE IN LEARNING/TEACHING FOREIGN LANGUAGE. *Involta Scientific Journal*, *1*(13), 38-41.

30. Kosimova, M. U. (2021). Different classification of functional styles. Ученый XX века. 4 (85).7-8.

31. Kosimova,M.U. (2022) The characteristics of scientific style. Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. 12(05). 931-933

32. Abdumutaljonovna, P. S. (2022). Main Characteristics of Advertising Discourse in Modern Linguistics. Texas Journal of Multidisciplinary Studies, 9, 173-176.

33. Abdukhalimova Sarvinozkhon. (2023). ERRORS AND OBSTACLES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION . Journal of New Century Innovations, 20(4), 108–112.

34. Rustambek, O., & Ashurali, M. (2022). THE METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. Involta Scientific Journal, 1(13), 106-110.

BUXORO SHAHAR GODONIMLARINING AYRIM LISONIY XUSUSIYATLARI

Uchqunova Aziza Sulaymonovna
BuxDU o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrasi magistranti
a.s.uchqunova@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur axborotda o‘zbek tilida toponimlar, Buxoro shahridagi ko‘cha nomlari (godonim), ularning morfemik va leksik tahlili, antropogodonimlar, topogodonimlar, kasb-hunarga oid godonimlar, inshoot, o‘simlik bilan bog‘liq bo‘lgan godonim, gidrogodonimlar, ularning mazmun-mohiyati, etimologiyasi haqidagi ma’lumotlar misollar asosida bayon etilgan.

Аннотация: В данной статье приведены топонимы на узбекском языке, названия улиц (годонимов) в городе Бухара, их морфемный и лексический анализ, антропонимы, топогодонимы, годонимы профессионального характера, годонимы, относящиеся к строениям, растениям, гидрогодонимы, их значение, этимология на основе приведенных примеров.

Annotation: This article provides toponyms in the Uzbek language, names of streets (hodonyms) in the city of Bukhara, their morphemic and lexical analysis, anthroponyms, topogodonyms, professional hodonyms, hodonyms related to buildings, plants, hydrogodonyms, their meaning, etymology based on the given examples.

Kalit so‘zlar: toponim, toponimiya, urbonim, godonim, morfemalar, qo‘shma so‘z, antropogodonim, gidrogodonim, topogodonim, inshoot, o‘simlik, kasb-kor bilan bog‘liq godonimlar.

Ключевые слова: топоним, топонимия, урбаноним, годоним, морфемы, сложное слово, антропогодоним, гидрогодоним, топогодоним, строение, растение, годонимы, относящиеся к профессии.

Key words: toponymy, urbanonym, godonym, morphemes, compound word, anthropogodonim, hydrogodonim, topogodonim, structure, plant, profession-related godonyms.

Toponimlar tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan bo‘lib, uzoq davrlar yashaydi. Qadimiy paytda maydonga kelgan nom keyingi xalqlar uchun oddiy toponimdan boshqa narsa emas, uning qanday ma’noni anglatishi haqida har doim ham o‘ylab o‘tirishmaydi. Turli soha vakillari – tilshunoslar, geograflar, tarixchilar, arxeologlar, geologlar, etnograflar toponimikaga murojaat qiladilar. Toponimlar manzilgina emas, balki ko‘pdan-ko‘p axborot – tarixiy, geografik, lingvistik ma’lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega bo‘lib,

ma'nosiz nom bo'lmaydi. Lekin ko'pgina joy nomlarining ma'nosi vaqt o'tishi bilan yo'qoladi yoki hozirgi kishilar uchun tushunarsiz bo'lib qoladi.

Joy nomlariga qarab o'tmishda qanday xalqlar yashaganini, turli millat xalqlarininig o'zaro aloqalarini, ularning turmush tarzini, maishiy hayotini, bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishi – migratsiyasini bilib olish mumkin.

Turli davrlarda yashagan va turli tillarda gaplashgan xalqlar O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbeklarning ham etnogenezida muayyan darajada ishtirok etgan va hududning tarixiy toponimiyasida o'ziga xos iz qoldirgan. Buni O'rta Osiyoning o'tmishda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi yoki o'troq bo'lgan aholisining hozirgacha saqlanib qolgan urug'-qabila nomlarida ham ko'rish mumkin. Joy nomlari juda qadim zamonlarda, ibtidoiy tuzum davrida paydo bo'la boshlaganligi ma'lum. Ular ming yillar davomida to'plana borgan va hozirgi vaqtda Yer sharida behisob toponimlar bor. Lekin hammasi bo'lib dunyoda qancha joy nomlari bor ekanini hech kim bilmaydi, buni hisoblab chiqishning iloji ham yo'q. Har bir qishloqda va uning yon-berida bir necha quduq, kichik jar, ayrim qoya, hovuz, chekka yer, buloq, tepalik, xirmonjoylar, yolg'izoyoq yo'llar uchraydiki, ularning nomlari shu qishloqdagi bir guruh odamdan boshqa hech kimga ma'lum emas. Bunday kichik obyektlarni eng mukammal topografik xaritadan ham topib bo'lmaydi.

Toponimiyada turli-tuman atamalar qo'llanadi. Jumladan, shahar ichki obyektlarining nomlari *urbonimlar* deb atalishi manbalarda qayd etiladi. Bunday obyektlar shahar tarkib topgan davrdan boshlab paydo bo'lgan. 1989-yilda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi geografik obyektlarni nomlash va qayta nomlash siyosatida ham burilish nuqtasi bo'ldi, toponimlarni milliylashtirish harakati boshlandi.

Biz toponimikasini tahlil qilmoqchi bo'lgan Buxoro shahri qadimda atrofi bepoyon sahrolar bilan o'ralgan. Bir vaqtlar Buyuk ipak yo'lida joylashgan shahar eng qadimgi manzilgohlardan biri bo'lib, uning tarixi ikki ming besh yuz yildan oshadi. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobida ushbu shahar haqida bir qadar qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Bu asarda O'rta Osiyoning VIII-XII asrlardagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti yoritilgan. Shu bilan birga eski Buxoro va uning yaqinidagi bir necha yuz geografik nomlar tilga olingan. Shunisi qiziqki, X-XI asrlardagi ko'pgina geografik nomlar hozirgacha saqlanib qolgan.

Bugungi kunda shahar hududida to'rt yuzdan ortiq ko'cha mavjud. Har bir ko'chaga berilgan nom o'ziga xos etimologiyaga – kelib chiqish tarixiga ega. Ko'cha nomlari – godonimlar (godonim – yunoncha: ko'cha, yo'l) shahardagi liniyali obyektlar – shohko'cha, ko'cha, torko'cha, bulvar, xiyobon, suv qirg'oqlari, sohillar va boshqalarning atoqli oti [2, 26] ekanligini inobatga olsak, ularning turli ma'no guruhlari ajratilishi mumkin. Biz tahlillarimiz davomida ana shu joy nomlarini morfologik va leksik tahlil qilishga harakat qilamiz.

Shahar hududidagi Siyohkoron, Tagbandbofon, Gavkushon, G'oziyon, So'fiyon, So'zangaron, Quyi Murg'kushon, Sarrofon, Halvopazon, Chitbofon, Sobungaron, Kosagaron, Mirakon, Ravg'angaron, Pistashikanon, Bo'yrabofon, Zargaron, Charmgaron, Orifon kabi godonimlar tarixiy nomlar sirasiga kiradi. Ularning tarkibidagi ***-on*** affiksi o'zbek tilida aksariyat toponimda uchraydi. Bu affiks kishilarning qandaydir ijtimoiy guruhga, chunonchi: 1) muayyan millatga – *Arabon* (arablar); 2) qandaydir urug'-aymoqqa – *O'zbakon* (o'zbeklar), *Minggon* (ming urug'idan bo'lgan kishilar); 3) ma'lum tabaqaga – *So'fiyon* (kotiblar); 4) hunar-kasbga – *Bo'yrabofon* (bo'yra to'quvchilar), *Kosagaron* (kosa ustalari), *So'zangaron* (igna ustalari); 5) diniy e'tiqodga mansub ekanligini bildiradi: *G'oziyon* (g'oziylar, ya'ni din yo'lida kurashganlar) va h.k. ma'noli nom yasashga xizmat qiladi [3; 5; 6].

Buxoro shahrida -gar qo'shimchasi orqali yasalgan godonimlar ham uchraydi. Ushbu qo'shimcha forsiy tildan bo'lib, shu tildagi lug'atda "...payvandi kalimasoz, ki ba kalimoho hamroh omada manohoyi zerinro medihad"[16, 25] deya izohlanadi va biror kasb-kor bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari yasashi misollar asosida ko'rsatiladi. Yuqorida keltirilgan ko'cha nomlari va Kamongar godonimi ham shunday misollar jumlasidandir.

-gar qo'shimchasi o'zbek tilidagi ot, harakat nomi, sifat, sondan ot yasovchi -chi unumli morfemasi bilan ma'nodoshlik hosil qiladi. O'rganilayotgan hududda –chi orqali yasalgan toponimlar ham uchraydi, masalan: Quduqchi, Temiryo'lchilar, Suvchilar kabi.

O'rta Osiyoda, xususan, O'zbekiston bilan Tojikistonda sermahsul formantlardan biri *-iston* qo'shimchasidir. Bu komponent mamlakat, o'lka nomini yasaydi yoki biror narsaning ko'p ekanligini bildiradi. O'zbekiston – "O'zbeklar mamlakati" kabi" [14, 32]. Buxoro shahrida bu qo'shimcha orqali yasalgan Shahriston va Registon godonimlarini misol keltirish mumkin. Shahriston toponimi tarixiy nom va Buxoro shahrining eng qadimgi, dastlab vujudga kelgan qismi sifatida manbalarda qayd etib o'tilgan bo'lsa, Registon ham tarixiy va Buxoro Arki oldidagi katta maydonga nisbatan ishlatilgan nom sifatida e'tirof etiladi [9; 10; 11].

O'zbekiston toponimlari tarkibida eng ko'p uchraydigan affikslar qatorida turuvchi *–zor* qo'shimchasi orqali yasalgan ko'cha nomlariga ham duch kelamiz. Jumladan: Gulzor, Lolazor, Olmazor, Tutzor, Shaftolizor, O'rikzor kabi. O'rin-joy otini yasashga xizmat qiluvchi bu morfema -goh, -xona, -loq, -iston kabi qo'shimchalar bilan ma'nodoshlik hosil qiladi.

Buxoro godonimlari sirasida –goh affiksli nomlar ham uchraydi. XII asrda shahar tashqarisida Iyd namozlari o'qish uchun qurilgan Namozgoh masjidi bilan bog'liq Namozgoh godonimi tarkibida mazkur qo'shimcha uchraydi.

Buxoro godonimlari o'ziga xos leksik-semantik jihatlarga ega. Buni Buxoro godonimlarining tarkibi, ularda qo'llangan lug'aviy asoslardan bilb olish mumkin.

Geografik nomlar tarkibida bir xil elementlarning takrorlanishini olimlar allaqachonoq payqagan. Masalan, XII-XIII asrlarda ijod qilib, 10 jildlik “Mu’jam ul-buldon” (“Mamlakatlar lug‘ati”)ni tuzgan arab geografi va filologi Yoqut Hamaviy shahar-qishloqlaming nomlari tarkibida keladigan *obod* unsuri fors tilida aholi punkti ma’nosini bildiradi, masalan, Asadobod “Asad qishlog‘i” demakdir, deb yozgan edi” [14, 31].

Buxoro shahar godonimlari orasida ham tarkibida *obod* so‘zi mavjudlari bor. Bular sirasiga Ruxshobod, Hayotobod, Elobod, Fayzobod, Ashxobod, Davlatobod, Xalqobod, Xo‘ja Nurobod, Gulobod, Suvobod, Fathobod, Amirobod, Yangiobod, Zafarobod kabilarni kiritish mumkin. Ikkinchi qismi *obod* so‘zi bilan ifodalangan joy nomlari imlo qoidasiga binoan hamisha qo‘shib yoziladi. Nomlardagi *obod* komponenti, *o‘zlashtirilgan yerda tashkil qilingan qishloq* ma’nosini ifodalaydi. Shuningdek, *obod* so‘zi Movarounnahrda X asrlardan boshlab kishi ismlariga qo‘shilib, qishloq, mahalla, guzar, ko‘cha nomlari yasalishida ishtirok etgan. Ayniqsa, X-XI-asrlarda bu lisoniy amaliyot kuchaygan. Bu davrda yangi yerlar o‘zlashtirilib, yangi qishloqlar paydo bo‘lgan [13, 23-39].

Buxoro godonimnlari sirasida *rabot* komponenti alohida o‘rin va mavqega ega. Bu so‘zga “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da quyidagicha izoh berilgan: 1) mustahkamlangan qo‘rg‘onlarda soqchilar turadigan joy yoki bir-biridan ma’lum masofada joylashgan istehkom; qo‘rg‘on; 2) savdo yo‘llaridagi mustahkamlangan manzil, karvonsaroy; 3) shahardan chetroqdagi turar joy [17-1, 610].

Shunday qilib, dastlab *rabaz* deganda ichki shaharni emas, balki shahar atrofidagi devor hamda shaharga tutash qishloq-mahallalar tushunilgan. Keyinchalik bu ikki atama bir-biriga qo‘shilib, ham *karvonsaroy*, ham *rabot* yoki *rabod* deb ataladigan bo‘ldi. Buning sababi shu ediki, deb yozadi V.V.Bartold, istilochilar qurgan rabotlar bu erda oldindan mavjud bo‘lgan g‘aribxonalar va ibodatxonalarga juda o‘xshab ketar edi. Shuning uchun ham bunday tayyor binolar rabotlarga moslashtirilgan. Buning ustiga rabot qurish ham masjid solish kabi savob ish hisoblangan. Bu so‘zlarning yaqinlashishini shundan bilsa ham bo‘ladiki, Buxoro yaqinida yashab o‘tgan Juybor shayxlari (xo‘jalari)ning arxivlarida (XV-XVI asrlar) bu atamalar bir-biridan deyarli farq qilmagan: *rabaz* ~ og‘ilxona, hovli joy, *rabot* – qo‘rg‘on, qo‘ra. Shuningdek, S.Qorayev rabot (ravot, rabod) so‘zi ishtirokidagi toponimlarning O‘zbekistonda 200 dan ortishini va ularning aksariyati Zarafshon vodiysida ekanligini qayd etgan [14, 212].

A.R.Muhammadjonovning ta’kidlashicha, rabot/ravot atamasi ikki komponentli bo‘lib, u *ra* hamda *bot/vot* so‘zlari qo‘shiluvidan yasalgan. Atamaning birinchi komponenti *ra* aslida fors-tojik tilida “yo‘l” ma’nosini anglatuvchi *roh/rah* so‘zidan. Uning ikkinchi komponenti *bot/vot* esa so‘g‘diycha *vat/vata* so‘zidan. U “qo‘noq” va “manzil” ma’nolarini anglatgan [12, 43].

Rabot so'ziga professor T.Nafasov quyidagicha ta'rif bergan: *"Rabot (arabcha) – arab istilosidan so'ng savdo yo'llarida qurilgan tevaragi devor bilan o'ralgan manzil, karvonsaroy, harbiy istehkom, shahardan tashqarida qurilgan saroy. Saroy, qo'rg'on, maschit, qishloq so'zlari bilan birikib joy nomlari yasalganda aholi maskanining hajmi, shakl, miqdor, ko'rinishi, tuzilishi, qarashlilik, qaysi toifa kishilari tomonidan yaratilishi va kimlarga xizmat qilishi kabi tabiiy va sostial-ijtimoiy belgilar nomlanishiga mezon qilib olingan"* [13, 198-199].

Buxoro shahrida toponimiyasi tarkibiy qismida "rabot" so'zi bor ko'cha nomlari ham mavjud: Kaltarabot, Rabotiqozi kabilar shular jumlasidandir. *Kalta* so'zi fors tilida "qisqa" ma'nosini bildirgani bois ushbu joyning kichikroq bo'lganini taxmin qilish mumkin. "Rabot" va "qozi" so'zlaridan tashkil topgan Rabotiqozi nomi qozilar yashovchi joy yoki qozi boshchilik qiladigan yoxud qoziga qarashli maskan ma'nosini ifodalaydi.

Buxoro godonimlari tarkibida *xona* komponenti vositasida shakllangan toponimlar ham anchagina. *Xona* so'ziga "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "uy yoki binoning devor bilan ajratilgan qismi, bo'lma" [17-2, 331] deb ta'rif berilgan. Aslida forscha-tojikcha bo'lgan *xona* so'zidan yashash manzili, biror narsa turadigan, saqlanadigan joy ma'nosidagi ko'plab so'zlar yasalishi mumkin. Godonimlar tarkibidagi *xona* komponenti turlicha ma'nolarini ifodalagan: Alotxona – alot/olot/arlot urug'iga mansub kishilar yashaydigan joy, Janafarxona – janafar urug'iga mansub kishilar yashaydigan joy, Havzi Jilovxona – otxonalar joylashgan manzildagi hovuz, Darvozai Sallohxona – Buxoroning janubiy darvozasi, Korxona – ishxona mavjud joy, To'pxona – to'p joylashgan maskan kabilar.

Shahar godonimlari orasida tarkibi ikki yoki undan ortiq asosning qo'shilishidan hosil bo'lgan va yagona struktur-semantik birlikni tashkil etgan nomlar ham uchraydi. Masalan, Juvozqog'oz, Rabotiqozi, Bog'ishamol, Gulchorbog', Otbozor, Bozorigul, Qizilqum, Ko'chabog', Temirbog'i, Gulbahor kabi ikki komponentli ko'cha nomlari mazmun jihatdan uncha ham izoh talab qilmaydi. Ammo shahar hududida shunday qo'shma so'z shaklli ko'cha nomlari borki, forsiy (tojik) tilidan bexabar kishi uchun biroz tushunarsiz. Misol uchun, Halvopazon. Bu so'z *halvo+paz+on* kabi qismlarga ajraladi. *Halvo* so'zi o'zbek tilidagi holva (shirinlik turi), *paz* – *pazidand* esa pishiruvchi, tayyorlovchi ma'nosini beradi. *-on* affiksi haqida yuqorida to'xtalib o'tdik. So'zning umumiy ma'nosi "holva tayyorlovchilar"dir. Chitbofon toponimi tarkibi *chit+bof+on* ko'rinishida tahlil qilinadi. Bunda *chit* – yengil ip gazlama bo'lib, qadimda yog'och dastgohda paxta ipidan to'qilgan mato hisoblanadi. "bof" so'zi esa forsiy tildan "o'ramoq", "to'qimoq"deya tarjima qilinadi. Ushbu godonim "chit to'quvchilar" degan mazmunni beradi. Yana shunday tahlilni Xo'ja Aspgardon godonimi misolida davom ettirish mumkin. Xo'ja so'zi fors tilidan bo'lgan unvon bo'lib, turkiy tilli mamlakatlarda ham qo'llangan. Ushbu atamaning umumiy ma'nosi

“hurmatli shaxs”, “yuqori martabali kishi” ma’nosini beradi. *Asp+gardon* shaklida tarkibiy qismga ajraluvchi keyingi so‘zda esa “asp” -ot (hayvon), “gardon” – aylantiruvchi, qaytaruvchi kabi mazmunlarni beradi. Umuman, bu godonim “otlarni aylantiruvchi, davolovchi Xo‘ja” ma’nosiga ega.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, toponimlar – yerning tili deya bejizga ta’riflanmagan. Darhahiqat, xalq tomonidan qo‘yilgan nomlarga qarab biror hudud tabiati, relyefi, iqtisodiyoti, ijtimoy hayoti, etnografiyasi, aholisining tarkibi, kundalik turmushi to‘g‘risida ko‘p ma’lumotlarni bilib olish imkoni mavjud. Buxoro shahar ko‘cha nomlarining lisoniy tadqiqi orqali qadim shahar tarixi, uning o‘tmishi boy bo‘lganligi borasida bilimga ega bo‘linadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Adizova N. Buxoro tumani toponimlari. Monografiya. –T.: Navro‘z, 2020. – 120 b.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган, 2006. –Б.26.
3. Kilichev B.E. Onomastika. O‘quv qo‘llanma. –Buxoro, Durdona, 2023. – 180 b.
4. Киличев Б.Э. Топонимлар таркибидаги сонлар ҳақида // “Ilm sarchashmalari” Urgench, 2021, 3-son. –B.148-151.
5. Kilichev B.E., Timur Khojaoglu, Nodira Adizova Classification of Oykons (On the Example of Bukhara Region)/ International Journal of Culture and Modernity ISSN 2697-2131, 2022, Volume 16.
6. Kilichev B.E., Safarova M.Z. The Concept of Totemism and Ethnonym/ Central asian journal of literature, philosophy and culture. Volume: 03 Issue: 05 May 2022.
7. Kilichev B.E., Safarova M.Z. Toponyms Formed On The Basis Of Nation Names International Journals of Sciences and High Technologies. Vol. 25 No. 1 February 2021, pp. 104-107.
8. Kilichev B.E., Safarova O. Study of toponyms in the language of the work. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol.10/ Issue 1, Jan. (2022) 92–95.
9. Kilichev B.E., Bafoyeva N. A. Some characteristics of onomastic units in Abdullah Qodiriy's novel “Bygone days” Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. ISSN: 2249-7315 Vol. 12, Issue 01, January 2022.
10. Kilichev B.E A way of making words on proper nouns// International Journal on Integrated Education Volume 3, Issue II, Feb 2020. p. 96-98.

11. Kilichev B.E., Safarova M.Z. Bukhara region’s typical toponyms transformed by means the names of nations. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA. 2021 02 94.

12. Муҳаммаджонов А. Работ атамаси этимологияси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1995. – 2-сон. – Б.43.

13. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. – Т.: Муҳаррир, 2009. – 430 b.

14. Qorayev S. Toponimika. –T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – 318 b.

15. Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. –М.: Наука, 1976. – Б.187-188.

16. Фарханги тафсирии забони тожики. Ҷилди 1. –Душанбе, 2008. –С.25.

17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдлик, 1-жилд. –М.: Рус тили, 1981. –Б.610; 2-жилд. –М.: Рус тили, 1981. –Б.331.

MATEMATIKA DARSLARIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH
USE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN MATHEMATICS LESSONS

Muattar Tuxtabayeva
O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi"
matematika fani bosh o'qituvchisi
muattartuxtabayeva@gmail.com

Annotatsiya: Matematika eng ko'p vaqt talab qiladigan o'quv predmeti bo'lib, o'quvchisining asosiy vazifalaridan biri matematikani o'rganishdir. Matematikani yaxshi o 'zlashtitrib olish uchun qoshimcha adabiyotlardan hamda AKT dan foydalanish tezroq bilim saviyasini kotarishga yordam beradi.Agar darslarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishsa qanday yutuqlarga erishishlari maqolada ko 'rsatib otilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchi, o'qituvchi,dars, matematika, geometriya, AKT, kompyuter

Annotation: Mathematics is the most time-consuming subject, and one of the main tasks of a student is to study mathematics. The use of additional literature and ICT in order to master mathematics will help to quickly raise the level of knowledge. The article shows what achievements can be achieved if information and communication technologies are used in the classroom.

Key words: student, teacher, lesson, mathematics, geometry, ICT, computer.

Bugungi kunda personal kompyuterlarning ommaviyligi va mavjudligi telekommunikatsiyalardan keng foydalanish bilan ajralib turadi, bu esa ishlab chiqilgan axborot texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etish, uni takomillashtirish va modernizatsiya qilish, bilim sifatini yaxshilash, o'rganish motivatsiyasini oshirish, individuallashtirish prinsipidan maksimal darajada foydalanish imkonini beradi. Matematika eng ko'p vaqt talab qiladigan o'quv predmeti bo'lib, talabalardan doimiy, mashaqqatli va katta hajmdagi mustaqil ishlarni talab qiladi. Shuning uchun matematika o'qituvchisining asosiy vazifalaridan biri matematikani o'rganish ko'nikmalarini, o'rganish va fikrlash madaniyati elementlarini shakllantirish va rivojlantirishdir. Matematika darslarida aqliy yukning ko'payishi o'qituvchini o'quvchilarning o'rganilayotgan mavzuga bo'lgan qiziqishini, dars davomida ularning faolligini qanday qo'llab-quvvatlash haqida o'ylashga majbur qiladi. Mavzuga qiziqishni saqlab qolish va o'quv jarayonini yuqori sifatli qilish uchun men

o‘qituvchilarni darslarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan faol foydalanishlarini taklif etaman.

Matematika darslarida AKTdan foydalanish o‘qituvchiga ishning ravshanligi va tezligi tufayli materialni o‘rganish vaqtini qisqartirishga, o‘quvchilarning bilimlarini interaktiv ravishda sinab ko‘rishga imkon beradi, bu esa o‘rganish samaradorligini oshiradi, shaxsning barcha imkoniyatlarini – kognitiv, axloqiy, ijodiy, kommunikativ va estetik, o‘quvchilarning aql-zakovati, axborot madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi.

O‘quv jarayonida AKTdan foydalanish zamonaviy jamiyat uchun dolzarb muammolardan biri - ta‘lim sifatini hal qilishni o‘z ichiga oladi.

AKTdan foydalangan holda o‘quvchilarini o‘qitishni tashkil etish jarayoni quyidagilarga imkon beradi:

- bir tomondan, talabalar uchun ushbu ish shaklining yangiligi va g‘ayrioddiyligi tufayli ushbu jarayonni qiziqarli qilish, boshqa tomondan, zamonaviy kompyuterlarning multimedia imkoniyatlaridan foydalangan holda uni qiziqarli va yorqin, xilma-xil qilish;
- ta‘limni vizualizatsiya qilish muammosini samarali hal qilish, o‘quv materialini vizualizatsiya qilish imkoniyatlarini kengaytirish, uni yanada tushunarli qilish, telekommunikatsiya vositalaridan foydalanish tufayli talabalar uchun zarur bo‘lgan o‘quv materiallarini masofaviy ma‘lumotlar bazalarida bepul qidirish, bu esa talabalarning qidiruv harakatlariga bo‘lgan ehtiyojini shakllantirishga yordam beradi;
- o‘quv jarayonini ko‘p bosqichli vazifalarning mavjudligi, o‘quv materialini individual sur'atda singdirish va o‘zlashtirish orqali, mustaqil ravishda, ma‘lumotni idrok etishning qulay usullaridan foydalangan holda individuallashtirish, bu o‘quvchilarda ijobiy his-tuyg‘ularni keltirib chiqaradi va ijobiy o‘quv motivlarini shakllantiradi;
- savollarga javob berishda talabalarni ozod qilish, chunki kompyuter natijalarni yozib olishga imkon beradi (shu jumladan baho bermasdan), xatolarga to‘g‘ri javob beradi; yo‘l qo‘yilgan xatolarni mustaqil ravishda tahlil qilish va tuzatish, fikr-mulohazalar mavjudligi sababli o‘z faoliyatini sozlash, natijada o‘zini o‘zi boshqarish qobiliyatlari yaxshilanadi;
- mustaqil o‘quv-tadqiqot faoliyatini amalga oshirish (modellashtirish, loyiha usuli, taqdimotlar, nashrlar va boshqalarni ishlab chiqish), shu bilan o‘quvchilarda ijodiy faoliyatni rivojlantirish.

O‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish inson fiziologiyasi ma‘lumotlariga asoslanadi: eshitilgan materialning 1/4 qismi, ko‘rilgan narsaning 1/3 qismi, ko‘rilgan va eshitilganlarning 1/2 qismi, agar talaba bu jarayonda faol ishtirok etsa, materialning 3/4 qismi inson xotirasida qoladi.

Ta‘limni kuchaytirish maqsadida o‘quvchilarning mustaqil ishlarida matematikani o‘qitishda ilgari qo‘llanilgan klassik ta‘lim shakllari bilan bir qatorda, o‘quv fanlari dasturlari tobora ko‘proq foydalanilmoqda: dasturlar-darsliklar, o‘quv dasturlari, lug‘atlar, ma‘lumotnomalar, ensiklopediyalar, video darsliklar, elektron ko‘rgazmali qurollar kutubxonalari, tematik kompyuter o‘yinlari.

K. F. Gaussning "matematika quloqlar uchun emas, ko‘zlar uchun fan" degan so‘zlarini inobatga olgan holda, matematika AKTdan foydalanish barcha o‘quv faoliyatini faollashtirishi mumkin bo‘lgan fanlardan biri ekanligiga ishonaman: yangi materialni o‘rganish, uy vazifasini tayyorlash va tekshirish, mustaqil ish, tekshirish va nazorat ish, darsdan tashqari ish, ijodiy ish.

G. K. Selevkoning so‘zlariga ko‘ra, axborot texnologiyalari quyidagi versiyada amalga oshirilishi mumkin:

- "penetratsion" sifatida (individual didaktik muammolarni hal qilish uchun alohida mavzularni, bo‘limlarni o‘rganishda kompyuterdan foydalanish);
- asosiy sifatida (ishlatiladigan pedagogik texnologiyada eng muhim);
- monotexnologiya (barcha o‘qitish va o‘quv jarayonini boshqarish, shu jumladan diagnostika, nazorat va monitoringning barcha turlari kompyuterdan foydalanishga asoslangan bo‘lsa).

Matematikani o‘qitish jarayonida axborot texnologiyalaridan turli shakllarda foydalanish mumkin. Men foydalanishga tavsiya etayotgan yo‘nalishlar quyidagi asosiy bloklar shaklida ifodalanishi mumkin:

- multimedia dars senariylari;
- darsda bilimlarni sinash;
- DTM uchun tayyorgarlik;
- sinfdan tashqari ishlar.

Multimedia darslarida foydalanish quyidagi printsiplarni amalga oshiradi:

Vizualizatsiya printsipi. Har qanday darsda tasviriy materiallar, audio materiallar, noyob illyustratsiyalar manbalaridan foydalanishga imkon beradi. Materialning ravshanligi uning talabalar tomonidan o‘zlashtirilishini oshiradi, chunki o‘quvchilarni idrok etishning barcha kanallari ishtirok etadi - vizual, mexanik, eshitish va hissiy.

Tabiatga muvofiqlik prinsipi. Materiallardan foydalanish internet o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otadi. Multimedia prezentatsiyalaridan foydalanish mavzuni o‘rganishning har qanday bosqichida va darsning har qanday bosqichida tavsiya etiladi. Multimedia taqdimoti shaklida o‘quv materialini taqdim etish o‘qish vaqtini qisqartiradi, bolalar salomatligi resurslarini bo‘shatadi.

Quvvat printsipi. Taqdimot darslaridan foydalanish texnik jihatdan o‘rganilayotgan yoki o‘rganilgan materialga qayta-qayta qaytishga imkon beradi.

O‘quv qo‘llanmalaridan foydalanish bitta darsda oldingi darslarning materialini chaqirishga imkon beradi.

Ilmiy tamoyil: multimedia ta‘limida ushbu prinsipni o‘zgartirish yanada asosiy asosga ega bo‘ladi.

Mavjudlik printsipi: ushbu texnologiya tabaqalashtirilgan ta‘lim texnologiyasi bilan birlashadi va bir vaqtning o‘zida darsda monitor yoki ekranga ko‘p darajali vazifalarni, nazorat va test topshiriqlarini, murakkablikdagi vazifalarni ko‘rsatishga imkon beradi.

Tizimlilik printsipi:AKT- prezentatsiyalar darslaridan foydalanish bitta mavzu bo‘yicha darslar tizimini ko‘rib chiqishga, shuningdek oldingi darslarning elementlarini namoyish etishga, yangisini tushuntirishga imkon beradi.

Ketma-ketlik printsipi: an’anaviy darslarda bo‘lgani kabi, o‘quv materiallari ham katta hajmda va mustahkamroq esda qoladi.

Men yangi materialni taqdim etishga ham, o‘tganlarni takrorlashga ham bunday darslarni o‘tkazishni taklif qilaman.

O‘rganilgan materialni birlashtirganda, talabalarning mustaqil ishlashi uchun ko‘pincha "o‘quv elektron nashri"dan foydalanish kerak. Ushbu foydalanish quyidagi maqsadlarni amalga oshirishga imkon beradi:

- ta‘limni individuallashtirish va farqlash;
- talabalarning turli xil ijodiy faoliyatini rag‘batlantirish;
- o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini tarbiyalash;
- texnik muammolarni bartaraf etish orqali talabaning mazmunli ishi ulushini oshirish;
- o‘quv jarayonida tadqiqot faoliyatining o‘ziga xos og‘irligini oshirish;
- axborot hajmini va talabaning o‘z amaliy faoliyatini oshirish imkoniyati.

Dars davomida o‘quvchilarning harakatlarini kompyuter va o‘qituvchi tomonidan nazorat qilish, bajarilgan vazifalarni talabadan o‘qituvchiga tarmoq orqali yuborish, shuningdek, kompyuter yordamida o‘zini o‘zi boshqarish imkoniyati mavjud bo‘ladi.

Axborot manbalari orasida Internetni alohida ta’kidlash kerak, men talabalarga nazariy materiallar to‘plangan saytlarni, shuningdek talabalar o‘zlarining tayyorgarlik darajasini mustaqil ravishda tekshirishlari mumkin bo‘lgan saytlarni, onlayn rejimdagi testlarni tavsiya qilaman.

Internet birinchi navbatda muhim ma‘lumot manbai hisoblanadi. Axborot hajmining o‘sishi munosabati bilan axborot madaniyatini shakllantirish zarur. Bu axborot manbalarini, ular bilan oqilona ishlash usullari va usullarini bilish, ularni amaliy faoliyatda qo‘llashni anglatadi. Shuning uchun talabalar matematika o‘qituvchisi bilan birgalikda Internet resurslaridan foydalanadilar.

Imtihonga tayyorgarlikning eng samarali usullaridan biri bu test topshiriqlarini hal qilish usuli. Imtihonga tayyorgarlik ko‘rish uchun test texnologiyalaridan amaliy foydalanish shuni ko‘rsatdiki, testlar ustida ishlash usullari bilan tanish bo‘lgan talabalar o‘zlarining tayyorgarlik darajasi bo‘yicha oddiy darsliklar va topshiriqlar bo‘yicha o‘qigan o‘quvchilaridan ustundir, albatta, ularni istisno qilib bo‘lmaydi.

Darsda bilimlarni nazorat qilish uchun an'anaviy nazorat va o‘lchash materiallaridan tashqari men maxsus tayyorlangan multimedia taqdimotlari va testlaridan foydalanishni ham tavsiya qilaman.

Shunday qilib, AKT quyidagilarga imkon beradi:

- talabalarning o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshirish;
- talabalarni o‘quv jarayoniga jalb qilish, ularning qobiliyatlarini ochib berishga hissa qo‘shish,
- materialni topish, tanlash va loyihalash qobiliyatini rivojlantirish;
- sinf ishini tashkil qilishda aniqlikni ta'minlash.

Taqdimotni (yoki hatto uning alohida slaydini) darsda ishlatish shakllari va joyi, albatta, ushbu dars mazmuniga, o‘rgatish maqsadiga bog‘liq. Shunga qaramay, amaliyot sizga bunday qo‘llanmalardan foydalanishning ba’zi umumiy, eng samarali usullarini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi:

- Yangi materialni o‘rganayotganda. Turli xil vizual vositalar bilan tasvirlashga imkon beradi. Dastur, ayniqsa, jarayonning rivojlanish dinamikasini ko‘rsatish zarur bo‘lgan hollarda foydalidir.
- Og‘zaki mashqlar paytida. Vazifalarni tezda taqdim etish va ularni bajarish natijalarini sozlash imkonini beradi.
- Frontal mustaqil ishlarni tekshirishda. Og‘zaki bilan bir qatorda natijalarni vizual nazorat qilishni ta'minlaydi.
- Uy ishlarini tekshirishda. Texnika mustaqil ish uchun ishlatiladigan usulga o‘xshaydi.
- O‘quv xarakteridagi muammolarni hal qilishda. Bu rasmni bajarish, qaror rejasini tuzish va ushbu reja bo‘yicha mustaqil ishning oraliq va yakuniy natijalarini nazorat qilishga yordam beradi.

Geometriya darslarida multimedia prezentatsiyalaridan eng muvaffaqiyatli foydalanish. Geometrik shakllarni tasvirlash, kompyuter matematikasi vositalaridan foydalangan holda bo‘limlarni qurish ushbu mavzuni o‘qitish xususiyatini o‘zgartiradi. Talabalar darslikdagi qora va oq rangdagi rasmlarni afzal ko‘rishadi, ularning joylashishini sichqonchaning oddiy harakati bilan o‘zgartirish mumkin, shuningdek siz ushbu raqamlarning parametrlarini o‘zgartirishingiz mumkin,tez, qulay va eng muhimi, vizual va qiziqarli.

Geometriyani o‘rganish, ayniqsa dastlabki bosqichda, o‘quvchilarga qiyinchilik tug‘diradi. Bu ko‘plab yangi tushunchalar va ta'riflarning kiritilishi, teoremalarni

isbotlashda mantiqiy mulohazalarni yaratish zarurati, ob'ektning haqiqiy hayotdan tashqi ajralishi bilan bog‘liq. Kompyuterdan foydalanish o‘quv tamoyillaridan birini – ko‘rinishni amalga oshirish orqali jarayonni sezilarli darajada osonlashtiradi. Chizmalar talabalar oldida quriladi, teoremalarni isbotlashda mantiqiy zanjirni bir vaqtning o‘zida bir necha marta takrorlash va barcha kerakli elementlarni (burchaklar, segmentlar va boshqalar) ajratib ko‘rsatish mumkin bo‘ladi. Tayyor chizma ustida ishlash konstruktiv qobiliyatlarni rivojlantirishga, nutq madaniyati ko‘nikmalarini, mantiq va fikrlash ketma-ketligini rivojlantirishga yordam beradi, turli xil murakkablikdagi muammolarni hal qilish uchun og‘zaki rejalarni tuzishga o‘rgatadi.

Animatsiya yordamida "vazifalarni jonlantirish" mumkin. Masalan, "Geometriya" o‘quv qo‘llanmasida foydalanilganda, talabalar aylanish jismlari (silindr, konus) qanday olinishini kuzatadilar. To‘rtburchakning o‘z tomoni atrofida aylanishi natijasida silindr olinadi va talabalar buni ko‘rishadi va shuning uchun ular yangi materialni yaxshiroq qabul qilishadi.

Matematikadan DTM ga tayyorgarlik bosqichida har bir talaba o‘z bilim darajasini "onlayn" testdan o‘tish orqali bilib olishi, so‘ngra natijalarni muhokama qilishi va bilimlaridagi bo‘shliqlarni ko‘rishi, ularga tezda javob berishi, ularni yo‘q qilish bo‘yicha ishlarni rejalashtirishi mumkin.

Endi nafaqat elektron o‘quv qo‘llanmalaridan foydalanish, balki Internet-resurslar bilan ishlashni online tashkil qilish, mavzu bo‘yicha onlayn testlardan foydalanish mumkin bo‘ldi.

Oliy o‘quv yurtlariga kirish imtihoniga tayyorgarlik ko‘rishda axborot texnologiyalaridan foydalanish juda ko‘p afzalliklarga ega:

- bitiruvchilar tomonidan materialni eng yaxshi idrok etish, o‘zlashtirish va birlashtirishga imkon beradi,
- qayta aloqa tizimi bilimlarni tezda nazorat qilish va tekshirishga imkon beradi,
- imtihonga tayyorgarlik ko‘rishda tayyor elektron mahsulotlardan foydalanish o‘qituvchi va talaba faoliyatini kuchaytirishga, mavzuni o‘qitish sifatini oshirishga imkon beradi.

Internetning ta‘lim resurslaridan foydalanish menga matematikani o‘qishning mazmuni va metodologiyasini sezilarli darajada idrok qilishga imkon beradi. Ular orasida:

abut.uz
ziyonet.uz
cict.uz
utube.uz
akt.uzedu.uz va boshqalar.

Axborot texnologiyalaridan foydalanish quyidagi qulay imkoniyatlar yaratadi:

- ta‘lim motivatsiyasini oshirish;
- individual faoliyat;
- talabaning shaxsiga e’tibor qaratish;
- axborot kompetentsiyasini shakllantirish;
- ijod erkinligi;
- ta‘limning interaktivligi.

Kompyuter mahsulotlaridan foydalanish quyidagi didaktik muammolarni hal qilishga imkon beradi:

- mavzu bo‘yicha asosiy va chuqur bilimlarni o‘zlashtirish
- olingan bilimlarni tizimlashtirish
- talabalarni imtihon muhitiga psixologik jihatdan sozlash
- eng qiyin savollarga javob berishga o‘rgatish
- talabani eng qisqa vaqt ichida imtihonga tayyorlash, shu bilan birga uning ko‘plab foydali umumiy ta‘lim ko‘nikmalarini shakllantirish.

Darsda kompyuter texnologiyalari:

- vaqtni tejash;
- bilim va ko‘nikmalarni ko‘p tomonlama va har tomonlama tekshirishga imkon berish;
- motivatsiyani oshirish;
- qiziqishni kuchaytirish;
- dars tezligini tanlashga imkon berish;
- materialni vizual va rang-barang tarzda taqdim etish.

Xulosa:

Darsda axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quv jarayonini talabalar uchun yanada samarali va jozibali qilishga qodir. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o‘qitish bola uchun ijodiy izlanishlarga aylanadi, undan qoniqish olish mumkin va buning natijasida o‘zini tasdiqlash mumkin.

Men nafaqat talabalarning bilim sifati darajasini oshirish, balki ularning shaxsiy fazilatlari va xulq-atvor usullarini shakllantirish, ijodiy fikrlashni rivojlantirish kerak deb hisoblayman.

Men AKT amaliyotida foydalanish va kompyuter tomografiyasining ko‘p funksional xususiyatini ta’kidlayman: o‘qitish, rivojlantirish, kommunikativ, diagnostika, umumiy madaniy, aks ettirish.

- An’anaviy ta‘limda yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarining o‘quv jarayonini ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda farqlashga imkon beradi, ijodiy ishlaydigan o‘qituvchiga o‘quv ma‘lumotlarini taqdim etish usullarini kengaytirishga imkon beradi, o‘quv jarayonini moslashuvchan boshqarishga imkon beradi, ijtimoiy ahamiyatga ega va dolzarbdir.

- Sifatli o‘rganish uchun zarur bo‘lgan asosiy bilim jarayonlari sifatida fikrlash, tasavvurni rivojlantirishga yo‘naltirishni amalga oshirish;
- Talabalarning bilim va mustaqil faoliyatini samarali tashkil etishni ta’minlash;
- Hamkorlik qobiliyatining namoyon bo‘lishi.

Adabiyotlar:

1. Единая коллекция цифровых образовательных ресурсов http://school-collection.edu.ru /catalog/teacher/

2. Информационные технологии в преподавании математики http://www.rusedu.info/Article790.html

3. Фестиваль открытый урок http://festival.1september.ru/

4. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА “ИНСОН ГЎЗАЛЛИГИ” КОНЦЕПТИ

Мажитова Сабоҳат Жамиловна
Самарқанд Давлат университети, Тожик тили ва хорижий Шарқ тиллари кафедраси доценти

Аннотация: Гўзаллик тимсоли форс классик адабиётида жуда кўп ишлатиладиган, бадиият мулкида ўта теран ва хилма-хил маънолар кўлами ва мафҳумлар орқали тавсиф этиладиган лексик-семантик гуруҳлардандир. Ушбу мақолада форс-тожик мумтоз адабиётининг йирик вакили Абдураҳмон Жомий (XV аср) ғазалларида “инсон гўзаллиги” концептига, инсоннинг ҳусну жамоли тавсифига оид луғавий маъно бирликлари тадқиқ этилган. Шоир поэзияси асосида рамзий сўз ва ифодалар таҳлили билан буюк адибнинг хилмахил образлар яратиши ва семантик майдонни кашф этиши байтлар асосида кўрсатилиб, шоирнинг юксак поэтик маҳорати ёритилган.

Таянч сўзлар: ғазал, тушунча, ассоциация, инсон гўзаллиги, лингвопоэтика, семантик хусусиятлар, лексик-семантик гуруҳлар, бадиий тасвир воситалари.

THE CONCEPT OF “HUMAN BEAUTY” IN THE GAZEL OF ABDURAHMAN JOMIY

Sabohat Jamilovna Majitova
Doctor, Philosophy in Philology (PhD),
Samarkand State University, Uzbekistan

Annotation: The symbol of beauty is one of the lexico-semantic groups widely used in Persian classical literature and is characterized by a range of deep and diverse meanings and concepts in artistic properties. This article explores lexical units associated with the concept of "human beauty" and the description of human beauty in the ghazals of Abdurakhman Jami (15th century), a great representative of the Persian-Tajik classical literature. By analyzing symbolic words and expressions based on the poet's poetry, the creation of various images by the great writer and the discovery of a semantic field based on stanzas are shown, as well as the high poetic skill of the poet is emphasized.

Keywords and expressions: Ghazel, Symbol, Concept, Association, Human beauty, Human concept, Semantic nuances, Lexical and semantic groups, Means of artistic description, Word Indication and Sign.

INTRODUCTION

Мақолада келтирилган фикрларни тушуниш учун тадқиқотчи форс-тожик адабиётидаги энг етук ва сермаҳсул ижодкор Абдураҳмон Жомийнинг адабий меросидан, шоир яшаган даврнинг адабий ҳаётидан хабардор бўлиши мақсадга мувофиқдир. Шунингдек бадиий услуб, ўзига хослик, маъноларни тўлалигича кашф қилиниши натижасида на фақат адибнинг шеърият олами, қолаверса Шарқ мумтоз шеъриятнинг жозибаси, шоирнинг юксак поэтик маҳорати ва унинг теран қалб сирларини англашга имкон беради. Ушбу мақоланинг асосий мақсади Абдураҳмон Жомий поэзиясида “Инсон гўзаллиги”нинг концепти ва луғавий маъно гуруҳига мансуб сўзлар шоир нигоҳида ва бир тушунча атрофидаги ранг-баранглик, маъно теранлиги ва бадиий нозикликларни кўрсатишга интилишдир.

RESULTS OF THE RESEARCH AND THEIR DISCUSSION

Тилшуносликнинг илмий тилида рамзий тушунчалар “концепт” дейилади. “Концепт” термини лотин тилидан олинган бўлиб, conceptus – “тушунча” маъносини ифодалайди. Бу термин математик мантиқий термини бўлиб, Копенгаген тилшунослик мактаби намояндалари томонидан тилшунослик фанига татбиқ қилинган. Таниқли тилшунос олим Аҳмаджон Қуронбеков Алишер Навоий асарларини “конкорданс” асосида ўрганиш жараёнида “концепт” сўзига шундай таъриф берган: “Концепт – инсон онгидаги маданий қатламнинг йиғиндиси”. [5,32]. Демак, бир тушунча, бир сўзга боғлиқ қатор маданий ва маънавий ҳис-туйғулар билан боғлиқ ягона ассоциатив майдон бу айнан шу сўзнинг концептидир. Ассоциация – лот. Association – қўшилиш сўзидан олинган бўлиб психологияда бир тасаввурнинг иккинчиси билан боғликлиги ва бири иккинчисини туғдириш ҳодисасини англатади. [6,5].

Классик мумтоз адабиёт ассоциатив соҳа тасаввурининг тафаккур ва интеграциялашувининг ёрқин намунаси бўлиб, рамзий атамалар орқали дунё ва инсон, ундаги муайян рамзий истилоҳлар шоирнинг барча мавжудот ҳақидаги тасаввурлари ва улар билан боғлиқ ички кечинмаларини, жозибали, ноёб мажозий ўхшатишлар ва талқинлар асосида ифодалайди. Бунинг учун мумтоз шоирлар ижодидан намуналарни ўрганиш ва ҳатто шоир ишлатган биргина сўзнинг ассоциатив соҳасига назар ташлашнинг ўзи кифоя, чунки шоир тафаккурининг нутқ кучи, образлилиги, маъно жозибаси бевосита сезилади.

Форс ва тожик мумтоз шоири XV аср илму фан осмонидаги ёрқин юлдузлардан бири Абдураҳмони Жомий (1414-1492) буюк нотиқ ва алломалар – Рўдакий, Фирдавсий, Беруний, Ибн Сино, Носири Хисрав, Умари Хайём, Низомий, Саноий, Аттор, Мавлавий, Ҳофиз ва бошқалар қаторида ўзининг юксак ғоя ва тимсоллар, сўзнинг ижодий қудрати, кенг билим, маданият ва

адабиётдаги ғайриоддий тахайюли билан шундай шарафли мақомга лойиқдирки, кейинги давр олим ва адиблар уни “хотимат-уш-шуаро”, яъни форс ва тожик адабиётининг мумтоз даври (IX-XV асрлар)даги барча ютуқлар жамланмаси деб аташган.

Жомий ижодида ғазал маҳорат билан куйлаган бўлиб, ҳис-ҳаяжоннинг барча жанбалари, шавқ ва иштиёқ, умид ва ноумидлик, самимийлик ва ғазаб, ишқу муҳаббат, сабру тоқат ҳамда ифтихорни кузатамиз, шоир ўз кечинмаларини чуқур ҳиссиёт ва шоирона тасвирлар асосида тасвирлаб, халқнинг яшаш шароитига, одамларнинг хулқ-атворига, табақаланиши ва мансаб-мартабасига мувофиқ тарзда кўплаб луғат бирликларни рангбаранг воситалар орқали ифодалаган. Шоир, асосан бадиий матннинг тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, “инсон”нинг барча хусусиятларини, Аллоҳ томонидан унга инъом этилган фазилатларни шоирона тасвирлар ва сўз бойлиги билан жонлантиради.

Тадқиқот жараёнида Абдураҳмони Жомий ғазалларининг “Жомеъ луғати” (конкорданс)[2;3] асосида 1799 та ғазалдан “инсон” тушунчасини ифодаловчи сўз ва иборалар сонини ўрганиб, уларни лексик-семантик гуруҳларга ажратишга қарор қилдик. Яъни бу луғат бирликларни шоир ғазалиётининг конкорданси асосида кўриб чиқиб, қўйидаги луғавий мавзу гуруҳларига ажратиш мумкин, жумладан: *инсоннинг жамиятдаги ўрни ва табақаланиши, инсонларнинг хулқ-атвори, инсоннинг диний-ирфоний фаолияти, руҳий ҳолати, жисмоний ҳолати, инсон номлари, инсон тана аъзолари, инсон гўзаллиги, инсоннинг ақлий фаолияти, иззат-икром ифодаси, меҳр-муҳаббат ифодаси, дўстлик ифодаси, душманлик ифодаси, кийим кечак номлари, зеб-зийнат номлари, нутқий қобилият, емиш номлари, орзу истаклари, тил ва миллат номлари, инсон яшаш манзиллари, таълим ва тарбия, касбу кор ва ҳунар мафҳумлари, инсоннинг хислат ва хусусиятлари* ва бошқалар.

Намуна сифатида мазкур мақола доирасида Жомий ғазалиётидаги “инсон гўзаллиги”га алоҳида эътибор қаратилди. “Инсон гўзаллиги” маъно гуруҳининг ассоциатив майдонининг таҳлили Абдураҳмон Жомий ғазалларига чирой бағишлаган ва шоир бу сўзлардан ўринли фойдаланиб, шоирона ифодалар орқали ғазал тилини бойитган. Зеро Жомий келтирган рамзий сўзлар бир тушунчанинг мутародиф қатори бўлиб, инсон гўзаллигини бир бирига ўхшамаган рамз ва тимсоллар орқали тасвирлаган ва уларни ўз ўрнида турли хил услублар ва воситалар асосида ифода этган. Жумладан:

Ба ораз **гул**, ба мў **сунбул**, ба бар **насрин**, ба тан **симин**,
Ба қад **тўбо**, ба рух **ҷаннат**, ба хат **тўтӣ**, ба лаб **шаккар**.
Қабо **дебо**, кулаҳ **зебо**, бадан **нозук**, камар **чобук**
Иборат **хуш**, сухан **дилкаш**, даҳон **кўчак,** миён **лоғар**

Ба зулфи турраи **мушкину** гуфтори **лаби ширин**
Сумансою камарфарсою рўҳафсою ҷонпарвар.
Туӣ дар **гулшану** барзан, туӣ, дар **хубиву ҳашмат**
Гули хумро, **бути раъно, маҳи анвар, шаҳи кишвар.** [3,190]
(Ораз ичра гул, соч ила сунбул, бари насрин, тани симин,
Қади тӯбо, рухи жаннат, хати тӯтий, лаби шаккар.
Қабо майин абрешим, кулоҳ зебо, бадан нозик, ўзи чаққон,
Одобли, сӯзи дилкаш, оғзи кичик, бели нозик.
Сочу зулфи мушкин, сӯзи ширин
Сумансою камарфарсою рўҳафзою жонпарвар.
Ягонасан гулшанда, ягонасан чирой ила ҳашаматда
Гули хумро, бути раъно, маҳи анвар, шаҳи кишвар.)

Мавлоно Жомийнинг бу ғазалида келтирилган сифатловчи алоҳида сўзлар шеърда лаффу нашр санъати орқали ифодаланиб, адибнинг шоирлик маҳоратининг юксаклигидиан далолатдир. Шоир маъшуқнинг гўзаллигини тўрт байтда 29 та мажозий сўз ва ибораларни қўллаган: *гул, сунбул, насрин, симин, тӯбо, жаннат, тӯтий, шаккар, дебо, зебо, нозук, чобук, хуш, дилкаш, кўчак, лоғар, мушкин, ширин, сумансо, камарфарсо, рўҳафсо, жонпарвар, гулшан, хубиву ҳашмат, гули хумро, бути раъно, маҳи анвар, шаҳи кишвар.* Ва ё кейинги ғазалда:

Аҷаб **мавзуну матбӯӣ**, аҷаб **зебову раъноӣ,**
Аҷаб **шӯхи дилоромӣ,** аҷаб **моҳи дилороӣ.**
Ба ғамза **офати ҷонӣ,** ба қомат **сарви бӯстонӣ,**
Ба рух **шамъи шабистонӣ,** ба лаб **лаъли шакарҳоӣ.** [2.970]

(Жуда мавзун ва зебову раъносан, жуда шӯх ва ойдек дилоромсан, Ишваю ноз ила жоннинг ороми, қомат ила сарви бӯстонсан, юзинг шамъи шабистондир, лабинг эса лаълу шакардир).

Жомий инсон гўзаллигини ифодаловчи сўзларни ошиқнинг шефта қалбидан маъшуқннг ҳусну лутфини сифатлаш, васф қилиш, муносиб ташбеҳлар орқали баён этган. Зеро “шарқ мумтоз адабиётида маъшуқанинг олий сифатларини куйлаш орқали гўзал ҳаёт ва бебаҳо лаҳзаларни куйланганлигини англаймиз”[9,175]. Жумладан ғазалда “*мавзуну матбўъ, гўзал ва раъно, офати жон, сарви бўстон, шамъи шабистон, лаъли шакархо” –* сингари таъбирлар айни шу маънони ифодалашга хизмат қилган. Юқоридаги байтлардаги мажозий сўз ва ибораларнинг барчаси инсон гўзаллигини ифодалаш мақсадида қўлланилган бўлиб, “инсон гўзаллиги”нинг ассоциатив майдонини ташкил қилган.

Шоир ғазал жанридан ўта моҳирлик билан фойдаланиб, сўз ва ибораларнинг қўлланишига диққат билан қарайди, бу каби тушунчаларни ўта

эҳтиёткорлик ва нозик дид билан танлайди ва шунинг учун ҳам унинг ижоди XV аср шеъриятининг ёрқин намунасидир. Жомий ғазалларида инсон гўзаллигини ифодаловчи сўзлар ишқ жозибаси, ошиқнинг уйғониши, юксак муҳаббат туйғулари, меҳрга тўла қалб ва унинг барча ташқи ва ички туйғуларини рамзий ва шеърий образлар воситасида баён этилган. Бу масалага боғлиқ ҳолда “The symbolical meaning of “love” in the ghazels of abdurahman djami” номли мақоламизда “ишқ” тимсолининг бир ғазал атрофидаги маъно концептини очишга ҳаракат қилганимиз [7,957].

Жумладан, фақатгина инсоннинг гўзал чеҳра ва беқиёс ҳуснини ифодалаш учун *анбарфишон, анбарин, анбарфом, анжуманоро, базмафрўз, баҳористон, зебо, боғ, баҳор, бо обу тоб, бофарру зеб, бадри мунир, гул, гулбун, гулистон, гулузор, гулранг, гулгун, гулчеҳра, гулзор, гулрўй, гулрух, гулсифат, гулранг, гуландом, гулбарг, гулрухсор, гуҳар, гавҳар, ганҷина, ганҷинапардоз, гулзори Хутан, чеҳраи пургул, моҳманзар, моҳваш, моҳтоб, моҳрух, моҳрў, паричеҳра, парирў, парирух, суманрухсор, сурхрў, сурати чин, фалаксимо, фаришта, фаррухжамол, хубрў, хушрў, хушсурат, хушчеҳра, хуршедрух, хуршедрўй, тозарўй, тозарух, лолагун, лоларух, гандумгуна, ҳилол, хуршедрух, ҳусноро, ҳур, ҷаннат, офтоб, офтоби тобон, малаксимо, савсану гул, моҳи чордаҳ, бадри мунир, моҳи дилафрўз, рўи накў, нури меҳру сипеҳр, шамъи шабистон сингари* 75 ортиқ сўз ва ибораларни ўринли қўллаган.

Ё ин ки инсоннинг кўзларининг васфига шоир *афсунгар, азиз, бино, беҳбуд, боиноят, бомарҳамат, болутф, бино, шаҳло, дилжў, дилфиреб, ғизолона, гавҳаррез, дурфишон, мунаввар, махмур, мастона, наргис, пурноз, пургуҳар, пурафсун, пурхумор, пуришва, раъно, равшан, сурмасой, оҳувона, оҳуваш, туркона, сеҳрангез, борикбин ва жаҳонбин, вафокўш, жоду, сиёҳу ораста, хушбин, шўхчашм, шикорандоз, фаттон, чашми хуш, чашми тараҳҳум, чашми некўи* каби 40 ортиқроқ сўз ва бирикмалардан ўз мавридида қўллаган.

Ҳамда қадду қоматининг тавсифини *бути навраста, гулбадан, заринкамар, мавзуну матбўъ, маҳваш, ниҳол, насринбар, нуну қалам, нозукниҳол, париваш, парипайкар, офтобмисол, сарв, сарвболо, сарвқад, сиҳиқад, сиҳисарв, сарви дилҷў, сарви бўстон, симтан, симинбар, симинтан, суманбар, санавбар, садаф, сарви гуландом, тозасарв, шамшод, хушхиром, хушқаду боло, ростқад, қомати дилжў, қади раъно, қади мавзун, тани гулфом, тангқабодек* 35 ортиқ сифатлар билан тавсиф этгани Жомийни бу мавзуда қўли баландлигидак дарак беради.

Шунингдек, шунга ўхшаш кўплаб сўз ва ибораларни келтиришимиз мумкинки, шоир улардан наққош ранг танлаганидек, жуда нозиклик билан инсон чиройи, гўзаллиги тавсифларини кетмакет келтирган. Юқоридагилардан ташқари биз шоир поэзиясида *абрўкамон, анбарбез, абирафшон, афсункор, баландахтар, беҳамто, беназир, боғ, баҳор, зеб, зевар, зебо, зебонигор, зинат,*

заррин, заррингуҳар, дилрабо, дилдор, дилафрўз, диловез, дилбар, дилкушо, дилнавоз, дилором, дилжӯ, дилоро, дилошӯб, дурдона, гавҳар, гандумгун, гетифурўз, гул, гулузор, гулчеҳра, гулбадан, гулрўй, гулрух, гулсифат, гулранг, гуландом, гулбарг, гулрухсор, гуҳар, ғунча, ғунчасон, ғунчасифат, ғунчадаҳон, жонон, жонона, жонбахш, жавҳар, жонгудоз, жамол, жамолафзо, жаҳоноро, жамил, жонпарвар, лайливаш, лўъбат, латиф, лолагун, лолаузор, муҳайё, мунаввар, муаттар, моҳу ҳур, моҳрух, моҳрў, моҳпайкар, моҳжабин, моҳманзар, моҳваш, моҳтоб, малоҳат, малаксифат, малакваш, мушкин, мушкбӯ, машкхат, мушкбор, мушкбез, мушкфом, марғуб, меҳрафрўз, меҳрубон, меҳрораз, меҳрталъат, мушкинҳилол, мушкинғизол, мўътадил, ноёб, новакфикан, нозанин, нозпарвард, ниёзпарвар, насрин, нафис, нозук, нозукниҳол, нигор, нўшлаб, нӯшинлаб, нилуфар, оламоро, пари, паризод, париваш, паричеҳра, парирў, паймонгусил, пероста, покиза, покдоман, раъно, суманбў, сумансо, суманрухсор, сурхрў, санам, сабзхат, симиндаҳан, симинзақан, сунбул, сунбулузор, суханвар, силсиламӯ, сабоҳат, содаузор, туркона, тозарўй, тозарух, танноз, фаррух, фаррухжамол, фархунда, фархундафол, фалаксимо, фаришта, фарзона, хушхиром, хуршедваш, хуршедмисол, хушнуд, хушгувор, хумро, хиромон, хужаста, ҳумоюн, хубон, ҳусноро, ҳилол, ҳур, ҳурваш, ҳурнажод, ҳурзода, ҳуру парӣ, ҳусн, шаккар, ширинлаб, ширинзабон, ширинкалом, ширинсухан, ширинтакаллум, шикебо, шўъбада, шаҳрошӯб, шабафрӯз, шаккарафшон, офтоб, чолок, качкулоҳ, ҷаҳонтоб, хиргоҳнишин ва бошқалар.

Шоирнинг фақатгина ғазалларида “инсон гўзаллиги”ни ифодаловчи консептлар 200 дан ортиқ луғат бирлиги воситасида ифодаланиб, муайян хил тафаккур ва тасаввур атрофида жамланиб, бир-бирини тўлдириб, шоирнинг яратувчанлик маҳоратини намоён эта олади. Аммо шоирнинг бошқа асарлари, махсусан “Ҳафт авранг” достонларидаги Лайли, Ширин, Зулайходек сиймоларнинг сифатлари асосида бу тавсифлар камолига етиб, бу мажозий сўзлар янада кўпайиши табиий. Зеро ишлатилган мажозий сўз ва ибораларнинг аксарияти шоирнинг ихтиролари бўлиб, бу ихтиролар назм ва наср доирасида ўзгача қўлланилади ва шоирнинг сўз бойлиги ва шоирлик маҳоратининг қанчалик юксаклигини кўрсатади. Зеро П.Н.Червинский таъкидлаганидек “назмда сўз семантик майдон жиҳатидан фаолроқ, конкрет, серқирра ва мураккаброқ бўлади”[8,7].

Таҳлиллар натижасидан маълум бўлишича, Жомийнинг қалби ҳис-туйғуларга бой, ҳиссиётли ва сеҳрли мумтоз шоирлардан эканлигига ва шоир ихтирочилик ва янги маъно ва шаклни кашф қилиш билан бирга, ўзининг поэтик маҳорати ва сўз бойлиги билан “инсон гўзаллиги”ни ажойиб тарз ва усулларда тасвирлаган. Шоир ғазалиётини варақлаганда ва уларни қироат

қилганда китобхоннинг кўз олдига гўзалликка бой, беқиёс, ой мисол, қуёш каби тенги йўқ маъшуқ сиймоси гавдаланади ва гўё моҳир наққош мўйқалами билан бу гўзал чеҳрани безатиб, ҳусну латофати, гўзаллигига янада чирой қўшаётгандек.

Адабиёт:

1. Афсаҳзод А. Ҷомӣ – адиб ва мутафаккир. – Душанбе: Ирфон.1989.-384с.
2. Абдураҳмон Жомийнинг “Фотиҳат уш-шабоб” девонининг жомеъ луғати (конкордanси).//Мураттиб: Мажитова С.Ж. – Тошкент: Фан ва технология. 2018.-934 б.
3. Абдураҳмон Жомийнинг “Воситат-ул-икд” ва “Хотимат ул-ҳаёт” девонининг жомеъ луғати (конкордanси).//Мураттиб: Мажитова С.Ж. – Тошкент: Фан ва технология. 2018.-904 б.
4. Имомназаров М.С. Мумтоз форс шеърияти бадиятшунослиги ва жанрлар типологияси. – Т., 2015.-275 б.
5. Қуронбеков А. Алишер Навоийнинг “Хамса” достонларидаги рамз ва тимсоллар. – Т.: “Фан ва технология” нашриёти, 2015. – 228 б.
6. Қуронбеков А . Ҳофиз ғазалиётида маънолар силсиласи. – Тошкент: Фан, 1994.-207 б.
7. S.J.Majitova, A.S.Khankhojaeva. The symbolical meaning of “love” in the ghazels of abdurahman djami. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11 (1), 957-966
8. Червинский П.Н. Семантика слова в системе стихотворного целого. – Растов-на Дону, 1980.-стр.7.
9. Хасанова М. Саккокий қасидаларининг “насиб” қисмида маъшуқа тимсоли // Шарқ аёли: кеча ва бугун. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент, 2013. - Б. 172-176.
10. دکتر محمد معین. فرهنگ فارسی. تهران،۱۳۷۱

ЛЕКСИК КОМПЕТЕНЦИЯНИНГ КОММУНИКАТИВЛИККА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАМОЙИЛЛАРИ

Ачилов Шохрухбек Шарибжон ўгли
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
Таълим ва тарбия назарияси ва методика кафедраси таянч докторанти
Эргашева Сайёрахон
ЎзДЖТУ қошидаги академик лицейи
1-босқич лицей ўқувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада чет тилларни ўқитишда коммуникатив компетенцияни шакиллантириш, ривожлантириш ҳамда такомиллаштиришнинг муҳим аҳамиятлари хакида ва коммуникатив компетенциянинг амалий ва назарий муаммолари, замонавий адабиётларда коммуникатив компетенция тушунчасига доир бир неча фикр мулохаза ҳамда таърифларнинг таҳлилий тузилиши хакида сўз юритилади .

Калит сўзлар: Лексик компетенция, коммуникатив компетенция, компетентлик, лексика, сўз ясалиши, лингвистик элементлар, лексик бирлик, лингвистик луғат .

Аннотация: В данной статье говорится о важности формирования, развития и совершенствования коммуникативной компетенции при обучении иностранным языкам, практических и теоретических проблемах коммуникативной компетенции, несколько мнений о понятии коммуникативной компетенции в современной литературе и аналитической структуре определений.

Ключевые слова: Лексическая компетенция, коммуникативная компетенция, компетенция, лексика, словообразование, языковые элементы, лексическая единица, лингвистический словарь.

Annotation: This article talks about the importance of the formation, development and improvement of communicative competence in teaching foreign languages, practical and theoretical problems of communicative competence, several opinions about the concept of communicative competence in modern literature and the analytical structure of definitions.

Key words: Lexical competence, communicative competence, competence, vocabulary, word formation, language elements, lexical unit, linguistic dictionary.

Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимининг асосий вазифаларидан бири шахсий ва ижтимоий еҳтиёжларни қондиришга қодир, малакали, етук мутахассислар тайёрланишини таъминлашдан иборат. Бундай мутахассислар ўз

дунё қарашларини такомиллаштириш ва бошқа мамлакатлар билан ижтимоий, сиёсий ва бошқа сохаларга оид тажрибалар алмашишда чет тилини мулоқот воситаси сифатида ишлатишлари даркор . Айнан шу мақсадда чет тилларни ўқитишда коммуникатив компетенцияни шакиллантириш, ривожлантириш ҳамда такомиллаштириш мамлакатимиз таълим тизимида муҳим аҳамият касб этиб улгурган.

Замонавий адабиётларда коммуникатив компетенция тушунчасига доир бир неча фикр мулохаза ҳамда таърифлар келтириб ўтилган бўлиб унинг таҳлилий тузилишига доир қатор қарашлар мавжуд.

Ўтган асрнинг 60 - йилларида Д. Хаймс (Dell Hymes) “коммуникатив компетенция” концептини фанга киритди. Д. Хаймснинг фикрича КК грамматик, социолингвистик, стратегик, дискурсив компетенцияларни қамраб олади . Д. Хаймснинг ушбу назарияси чет тилларини ўқитишдаги муҳим қадамлардан бири бўлди. Ўтган асрнинг 80 – йилларида М. Канейл (M. Canale) ва М. Свейн (M. Swain) КК назариясини ривожлантиришда давом этдилар ва ўша даврдан бошлаб ушбу тушунча кенг тарқала бошлади. Улар билимлар тизими ва қобилиятлар билан бирга мулоқотни шакллантирадиган комуникатив компетенциянинг асосий тузилишини ишлаб чиқишди:

- грамматик компетенция (лексика, фонетика, тўғри ёзиш, семантика ва синтаксис) ;
- социолингвистик компетенция (аниқ нутқ жараёнида шакли ва тузилиши бўйича контекстга мос келувчи);
- дискурсив компетенция (оғзаки ва ёзма нутқда мантиқан боғланган ибораларни туза олиш);
- стратегик компетенция (чет тилда мулоқот жараёнида нутқий ва ижтимоий билимлардан келиб чиқиб тилни етарли даражада билмасликни муҳим манбалар билан компенцасия қилиш).

Шунингдек коммуникатив компетенциянинг амалий ва назарий муаммоларини хориж педагог олимларидан Д. Уилкинс (Jennifer D. Wilkins), А. Хардинг (A. Harding), П. Хартман (P. Hartman), Д. Джонсон (D. Johnson), Н. Керр (N. Kerr), Ж. Хилл (J. Hill), М. Лонг (M. Long), П. Потер (P. Potter), Брунер (Bruner), Жин Пижет (Jin Piaget)томонидан ўрганилган ва ҳозир такомиллаштирилмоқда.

Мамлакатимизда ушбу термин 2000 йилдан кейин истеъмолга кенг кириб келди. Педагогик атамалар луғатида “Компетенция” - муайян муаммо ва масала, ҳодиса борасида шахснинг билим, тажриба, мутасаддиликка эга бўлиши ва уларни ҳал қилишга етадиган салоҳияти тушунилади дея тариф берилади. Жамол Жалоловниг дарслигида коммуникатив сўзига “kommunikativ lot. kommunikatsiya – kommunikatsiya bilan bog´liq; ~ akt (nut´giy amal/parcha

/jarayon/muloqot) ~ birlik/topshiriq/yónalish / zarurat / muhit / malaka / vazifa~(-funksiya) maqsad / niyat / mashq;~ intensiv, interactiv metod (chet til óqitish metodlaridan); ~ yónalish, metodika, usul; ~ kognitiv/kumulativ metod деб, компетенцияга эса “компетенция [lot. competentia < competo – intilaman] : til ~ si (tilga layoqat, til bilishga yaroqlilik, lisoniy (- nutqiy) iqtidor, saviya) деб таъриф берилади ”.

Коммуникатив компетенсия қуйидаги асосий компетенциялардан иборат: лингвистик компетенция, социолингвистик компетенция, прагматик компетенция, лексик компетенция, грамматик компетенция, семантик компетенция, фонологик компетенсия, орфографик, компетенцияси орфоепик компетенция, прагматик компетенция. Шуни такидлаб ўтиш жоизки хар қандай тилни ўргатиш ва ўрганишда лексик компетенцияни шакллантириш жараёни катта қизиқиш хамда ахамият касб этиб қўшимча изланишларни талаб қилади, чунки професор Павлованинг сўзи билан айтганда "айнан лексик захирани бойитиш, ривожлантириш ва такоммиллаштириш тингловчиларнинг чет тилини билиш малакаларининг барча босқичларида асос бўлиб хизмат қилади"

Чет тили лексик компетенциясини такомиллаштириш жараёни чет тили лексик захирасининг ўзаро боғлиқ ҳамда уйғун бўлган бирлигларини етарли даражада билиш ва ўзлаштиришни назарда тутади, шу ўринда айтиш жоизки лексик компетенция коммуникатив жараён асосида шакилланса, коммуникатив компетенция ҳам шубхасиз лексик компетенция шакилланиниши, ривожланиши, такомиллашиши билан бир қаторда шакилланади, ривожланади ҳамда такомиллашади. Лексик компетенция коммуникатив компетенциянинг таркибий қисимларидан бўлиб мулоқот қилиш учун мавзулар, нутқ ҳаракатларида суҳбатдошларнинг ижтимоий ва коммуникатив роли, мавзу турлари ва уларни тузиш учун зарур лингвистик элементларнинг ўзлаштирилишини назарда тутади.

Лексик компетенция деганда икки тилдаги лексик билимларни ҳажмини таққослай олиш, сўз маъносининг тузилишини аниқлай олиш ва сўздаги миллий маънони англай олиш ва лексик билимлар, малакалар, кўникмаларга асосланган билимлар назарда тутилади. Шунингдек Е.Н.Соловованинг фикрича “Лексик компетенция бу лексик элементларни ўзида жамлаган тилнинг луғат таркибини билиш ва уни нутқда ишлата олиш қобилиятидир, лексик элементлар деганда сўз бирикмалари, турғун сўз бирикмалари (фразали иборали феъллар), сўз ясовчи лингвистик элементлар (қўшимчалар), мураккаб предлоглар назарда тутилади. Лексик компетенцияни етарли даражада ўзлаштириш нутқ фаолиятининг барча турларида ижобий самара беради. Айнан шунинг учун ҳам Чет тилини ўргатишда асосий эътибор асосан лексикага қаратилади. Лексик компетенция продуктив ва рецептив турдаги лексик

малакаларни такомиллаштириш асносида шакилланади, ривожланади ҳамда такомиллашади. Лексик компетенция такомиллаштириш деганда талабаларнинг чет тили лексик элементларини эгаллаши ва уни нутқда эгалланган билимлар, кўникмалар тарзида амалий ишлатишини тушунамиз. Испан тилини ўрганаётган талабалар учун Лексик компетенция қуйидаги кўринишда бўлади.

- испан тили сўзидаги товушни ўхшата олиш;
- лексикондан сўзни дарҳол топа олиш;
- сўзни табиий шаклини билиш;
- лексик ва грамматик шаклда келадиган сўзни топа олиш;
- бирор предметни ажратиш ва унга доир лексикани ишлатиш;
- бир фикрни ҳар хил лексик манбалар билан ифодалай олиш;
- нотаниш сўзни гапдаги бошқа сўзлардан ҳамда лингвистик элементлардан келиб чиқиб топа олиш;
- нутқни тўғри лексика хамда лингвистик элементлар орқали жазибалий ва ифодали қилиш;
- сўз ясовчи лингвистик элементлар орқали гапни мазмунли қилиш;
- лексик заҳирани етишмаслигини бошқа усуллар билан тўлдира олиш;

нутқда лексикани ўзи тўғирлай олиш ва сўз ясалишини бошқара олишга эришиш;

Испан тили лингвистик элементларини танлаш, хусусан, уларнинг мунтазамлик даражасини аниқлаш асосида амалга оширилади. Бунинг учун биз испан тили кўрпуси материалларида келтирилган О.С.Суарес, Ф.Х. Риудаветс, Х.К.Агъяр ва Г.Родригесларнинг, испан тилининг префикс морфолексик муносабатларини белгиловчи 134109 дан зиёд мисолларини таҳлил қилиш асосидаги тадқиқотларида келтирилган маълумотлардан фойдаланамиз. Шунингдек, биз испан тили кўрпусининг суффикслар луғатида келтирилган маълумотлардан фойдаланамиз. (El Diccionario de sufijos de la lengua española (DISULE). URL: http://www.sufijos.lli.ulaval.ca/). Унда 29 000 дан ортиқ испанча сўзларнинг расмий таркибий қисмлари бўйича таҳлил тақдим этилган ва функционал, категорик ва лексик хусусиятлар ва уларнинг ишлаб чиқариш имкониятлари келтириб ўтилган.

Бизнинг назаримизда испан тили лексикасини нутқда ишлатишда транспозиция жараёнини тавсифловчи хамда функционаллиг хусусиятига эга лингвистик элементлар (аффикслар) ни билиш алохида ахамият касб этади бинобарин лексикани ўргатиш бу сўз ишлата олишни эгаллашдир. Сўзни ишлатиш бу фақатгина сўзларни билишни эмас балки улардан ўз нутқида фойдалана олиш ва бошқаларнинг ҳам нутқида уни тушуна олишни талаб қилади. Бизнинг вазифамиз лексикани талабаларнинг хотирасида узоқ вақтга

қолишини, зарур пайтда улардан фойдалана олишни, сўзни нутқ фаолиятига тўғри кирита олишни таъминлашдир.

Олийгоҳлардан бакалавр талабалар ўқув соатлари ва режаларидан келиб чиққан ҳолда чэт тилни билиши учун маълум бир сондаги сўз билишлари керак. Шунинг учун лексикани танлаш мураккаб илмий жараён ҳисобланади ва танлашнинг самарали усулларини талаб қилади. Лексик материал ҳажми учун аниқ талаблар мавжуд. Олий ўқув юрти дастурига мувофиқ фаол лексик минимум ўқишнинг бошидан охиригача маълум бир сондаги лексик бирликни ташкил этади. Мана шу миқдор CEFRталабларига (B2,C1) мос келади ва чет тилда эркин мулоқот қилиш имконини беради. Испан тилида берилган Лексик компетенция тушунчаси ҳақидаги баъзи бир фикрларни келтириб ўтишни ҳам жоиз деб топдик. Гомез Молина, Хосе Рамон каби методистларнинг ишларини таҳлил қилиши натижасида қуйидаги фикр билдирилади. “Concepto de competencia léxica para Lahuerta y Pujol (1996: 121) “la capacidad para relacionar formas con significados y utilizarlas adecuadamente se denomina competencia léxica, y al lugar donde reside el conocimiento de esa competencia se le denomina lexicón mental”. La competencia léxica en el currículo de español para fines específicos (EPFC) el Marco de referencia común europeo (Council of Europe, 2001: 126-131) define la “competencia léxica como el conocimiento del vocabulario de una lengua y la capacidad para utilizarlo; posteriormente, señala que la competencia semántica comprende la conciencia y el control de la organización del significado que posee el alumno” . Ёки лексик заҳирани ошириш муҳимлиги тўғрисида испаниялик бошқа мутахассислар M.ª Pilar Núñez Delgado ва Cristina del Moral Barrigüete қуйидаги илмий таҳлилни келтирадилар. “Tradicionalmente se ha venido produciendo una identificación bastante arraigada en el ámbito escolar entre conocimiento del vocabulario y dominio de la lengua en general, y así, una de las frases más habituales de los profesores para sintetizar las carencias en el dominio de la lengua propia o extranjera suele ser la de “Tienen muy poco vocabulario”, que viene a expresar la creencia de que un manejo amplio y preciso del léxico garantiza la posesión de destrezas comunicativas suficientes.(Pérez Basanta, 1999). Шундай қилиб бир лексик бирликни ўзлаштириш бир неча бўлимлардан ташкил топади:

а) эшитганда лексик бирликни тушуниш ва уни талаффуз эта олиш,

б) лексик бирликни ёзув шаклини билиш ва уни ёза олиш,

в) лексик бирликни морфологиясини тўғри ифодалай билиш,

г) лексик бирликни бир неча маъноларини билиш ва контекстга мослаб тўғри ишлата олиш,

д) грамматик категориясини билиш,

е) лексик бирликни синтактик туза олишини билиш,

ж) лексик бирликни маъно (синонимлар, омонимлар) жиҳатдан ишлата олиш,

з) лексик бирликларни бирикмаларда ишлата олиш,

и) тез-тез ишлатилиш соҳасини билиш,

к) лексик бирлик қандай маданий ахборотни етказа олаётганлигини билиш,

л) бошқа тилларда унинг эквивалентларини билиш.

Хулоса қиладиган бўлсак бу руйихат Лексик компетенциянинг асосий тамойилларини ўз ичига олади. Virginia De, Alba Quiñoneslар Лексик компетенцияга “el conocimiento del vocabulario de una lengua y la capacidad para utilizarlo” (2002:108) дея таъриф берадилар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак лексик компетенцияни ўргатишда лингвистик луғатларнинг асосий турлари, улардаги сўзнинг маъно тузулиши, тилнинг актив ва пассив лексикаси, янги ўзлаштирилган сўзлар идиомаларнинг таржимаси, янги сўзлар ясалиши ва мано хосил бўлишида лингвистик элеменларнинг транспозицион, функционал, мутацион, хусусиятлари ва бошқа жиҳатлар жуда муҳим ҳисобланади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Alba Quiñones, Virginia De. La competencia léxica. una propuesta de actividades sobre los campos léxicos para las clases de ELE. Revista didactica Español.http://marcoele.com/descargas/13/alba-competencia_lexica.pdf

2. El Diccionario de sufijos de la lengua española (DISULE). URL: http://www.sufijos.lli.ulaval.ca

3. Canale, M. and Swain, M, 1980.Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics Vol I Chomsky, N; 1965.Aspects of the Theory of Syntax. Ambridge, Mass, MIT.

4. La competencia léxica en el currículo de español para fines específicos (EpFC) José Ramón Gómez Molina.http://cvc.cervantes.es/ensenanza/biblioteca_ele/ciefe/pdf/02/cvc_ciefe_02_0009.pdf

5. Suárez O.S., Carreras Riudavets F.J., Pérez Aguiar J.R., Rodríguez G.R. Relaciones morfoléxicas prefijales del español// Procesamiento del Lenguaje Natural. URL: http://www.gedlc.ulpgc.es/art_ps/art36.pdf.

6. Фомина Т.Д. Методика отбора английской лексики для средней общеобразовательной школы: автореф. дисс. … канд. пед. наук 13.00.02/Т.Д. Фомина. - М., 1991. - 210 с.

7. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). - М.:Издательство ИКАРЮ.Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин.2009.

8. Павлова, Л.П. Формирование иноязычной лексической компетенции у студентов экономического вуза / Л.П. Павлова // Инновационные образовательные технологии. – 2011. – №2. – С. 44-50.

TRICHODERMA ASPERELLUM ZAMBURUG'I, UNING IKKILAMCHI METABOLITLARI, BIOLOGIK FAOLLIGI

Shomurodova Marjona Zarif qizi
Qarshi davlat universiteti kimyo yo'nalishi 3-bosqich talabasi
Raupova Bahor Sherzod qizi
Qarshi davlat universiteti kimyo yo'nalishi 3-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: QarDU Noorganik kimyo kafedrasi o'qituvchisi
Ro'ziyeva Zarnigor Qahramonovna

Annotation. Trichoderma asperellum is a widespread, soil-borne fungus of the Hypocreaceae family recognized worldwide for its broad-spectrum antimicrobial and plant growth-promoting properties. In order to increase the presence of this fungus, research is being carried out in several soils. Research shows that the isolate of the fungus Trichoderma asperellum is considered to be an active substance against insect pests.

Key words: Antagonist, extract, hexane projection, microorganism, secondary metabolite.

Аннотация. Trichoderma asperellum - широко распространенный почвенный гриб семейства Hypocreaceae, признанный во всем мире благодаря своим антимикробным свойствам широкого спектра действия и способствующим росту растений. Чтобы увеличить присутствие этого гриба, проводятся исследования на нескольких почвах. Исследования показывают, что изолят гриба Trichoderma asperellum считается активным веществом против насекомых-вредителей.

Ключевые слова: Антагонист, экстракт, гексанли проексия, микроорганизм, иккиламчи метаболит.

Annotatsiya. Trichoderma asperellum Hypocreaceae oilasiga mansub keng tarqalgan, o'tkir spektrli mikroblarga qarshi va o'simliklarning o'sishini yaxshilovchi xususiyatlari tufayli butun dunyoda tan olingan tuproqda mavjud bo'lgan zamburug' hisoblanadi. Ushbu zamburug'ning mavjudligini ko'paytirish maqsadida bir qancha tuproqlarda tadqiqotlar olib borilmoqda. Tadqiqotlar Trichoderma asperellum zamburug'i izolyatining hasharotlarni qiruvchi zararkunandalarga qarshi faol modda hisoblanishini izohlamoqda.

Kalit so'zlar: Antagonist, ekstrakt, geksanli proyeksiya, mikroorganizm, ikkilamchi metabolit.

Kirish

Mikologik izlanishlar atrof-muhit va sog'liqni saqlashning turli sohalarida zararli mikroorganizmlar uchun yangi moddalar to'lqinini ishlab chiqarmoqda.Bu esa mikologiya sohasini rivojlanishi uchun katta hissa qo‘shmoqda. Trichoderma asperellum Ascomycota turiga,, Sordariomycetes sinfiga, Hypocreales turkumiga va Hypocreaceae oilasiga mansub va antibiotiklardan tashqari fermentlarni ishlab chiqarish orqali ham mikroblarga hujum qilish qobiliyatiga ega.Trichoderma asperellum 70yildan ortiq vaqt mobaynida o'simlik zararkunandalariga qarshi

foydalanilgan. Trichoderma asperellum kasalliklarga qarshi kurashishda, o‘simliklarning hosildorligini yuqori darajada oshirishda hamda qishloq xo‘jaligida keng qo‘llaniladi. Qishloq xo'jaligi chiqindilaridan olinadigan kompost va Trichoderma asperellum shtammi bodring o‘simligida Rhizoctonia solanini yo‘qotadi.

Biz zararli zamburug‘larga qarshi kurashish maqsadida *Trichoderma* asoerellum zamburug‘i ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib bordik. Bu zamburug‘ turli xil tuproqda,ildizlarda va bargli muxitlarda keng tarqalgan. *Trichoderma* asoerellum zamburug‘i tijorat fermentlari, o‘simliklarning o‘sishini tezlashtiruvchi fitogormonlari, o‘simliklardagi kasalliklarni nazaroratlovchi antibiotiklar ishlab chiqarish xususiyatiga egaligi bilan ishlab chiqarishda sanoatda va dori tayyorlashda katta ahamiyatga ega.

Global miqyosda *Trichoderma asperellum zamburug‘i* samarali biologik nazorat preparati sifatida katta muvaffaqiyatlarga erishgani isbotlandi,chunki ular muhim tibbiy salohiyatiga ega bo‘lgan turli ikkilamchi metabolitlarni sintez qilish uchun noyob qobiliyatga egadir.Adabiyot manbalarida Faul va boshqalar mikroorganizmlar hosil qiluvchi turli xil organik va noorganik komponentlarni xromatografik usullar yordamida ajratish va yaxshilash usullarini keltirib chiqaradi. Mikroorganizmlarda mavjud moddalarning tuzulishini va ularni kuchliroq bilish, turli xil biotexnologik jarayonlarda qo'llab-quvvatlanadi. Yig'ish vaqtida Trichoderma turkumli zamburug‘lar ishlab chiqarilgan organik birikmalarni aniqlash uchun GSX–MS xromatografiya usullari zarur. Trichoderma zamburug'larining turli xil uchuvchan metabolitlari GSX-MS xromatografiya bilan aniqlangan.

Geksanli guruhlardan har xil tizimlarda YuQX qo'yilganda aniq bir pik bermay qolguncha davom ettiriladi. Aniqki, organik erituvchi yordamida geksan kuchsiz eritiladi. Ekstraktni birinchi geksanda yutilishini, ekstraktning yog'simon moddalaridan tozalab olishdan tarkib topgan. Geksanli guruhni GSX da olib borildi.

Kolonkada geksanli fraksiya chiqqandan ajratib olingan modda GSX-MS-dan bir qancha sohalar uchun kerakli moddalar mavjud ekanligi aniqlandi (1-jadval).

1-jadval

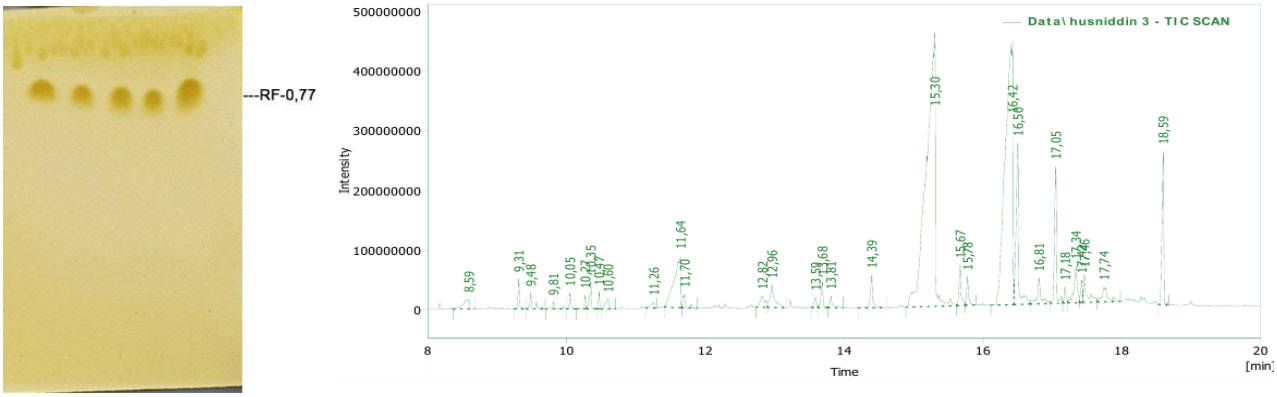
Geksanli fraksiyadan aniqlangan Trichoderma asperellum zamburug‘ining ikkilamchi metabolitlari:

№	Metabolit nomlari	Kimyoviy formula	Molekulyar massa g/mol	Yutilish vaqti
1	(1R,4R,4aS,8aR)-4,7-Dimethyl-1-(prop-1-en-2-yl)-1,2,3,4,4a,5,6,8a-octahydronaphthalene	$C_{15}H_{24}$	204.3511	11,402
2	1H-Cycloprop[e]azulene, 1a, 2, 3, 4, 4a, 5, 6, 7b-octahydro-1, 1, 4, 7-tetramethyl	$C_{15}H_{24}$	204.35	11,535
3	7-epi-trans-sesquisabinene hydrate	$C_{15}H_{26}$	222.37	11,628
4	Tricyclo[5.2.2.0(1,6)]undecan-3-ol, 2-methylene-6,8,8-trimethyl-	$C_{15}H_{24}O$	220.35	12,273
5	Tetradecane, 2,6,10-trimethyl-	$C_{17}H_{36}$	240.5	12,448
6	(1R,7S,E)-7-Isopropyl-4,10-dimethylenecyclodec-5-enol	$C_{15}H_{24}O$	220.3505	12,696
7	Cedren-13-ol, 8-	$C_{15}H_{24}O$	220.3505	12,789
8	Longipinocarveol, trans-	$C_{15}H_{24}O$	220.35	13,004
9	2(1H)Naphthalenone, 3,5,6,7,8,8a-hexahydro-4,8a-dimethyl-6-(1-methylet	$C_{15}H_{22}O$	218.3346	13,276
10	1H-Cyclopenta[a]pentalen-7-ol, decahydro-3,3,4,7a-tetramethyl-, 4-methy	$C_{17}H_{28}O_2$	264.4	13,405
11	Dihydroxanthin	$C_{17}H_{24}O_5$	308.4	13,713
12	2-[4-methyl-6-(2,6,6-trimethylcyclohex-1-enyl)hexa-1,3,5-trienyl]cyclohex-1	$C_{23}H_{32}O$	324.5	14,423
13	2-Hydroxy-4,4,8-trimethyltricyclo[6.3.1.0(1,5)]dodecan-9-one	$C_{15}H_{24}O_2$	236.35	14,692
14	l-(+)-Ascorbic acid 2,6-dihexadecanoate	$C_{38}H_{68}O_8$	652.9	15,100
15	Hexadecanoic acid, ethyl este	$C_{17}H_{34}O_2$	270.4507	15,287
16	Bicyclo[9.3.1]pentadeca-3,7-dien-12-ol, 4,8,12,15,15-pentamethyl-, [1R-(1	$C_{20}H_{34}O$	290.4834	15,491
17	1-Heptatriacotanol	$C_{37}H_{76}O$	537.0	15,752
18	17-Pentatriacontene	$C_{35}H_{70}$	490.9	15,975
19	cis-13-Octadecenoic acid	$C_{18}H_{34}O_2$	282.5	16,240
20	Octadecanoic acid	$C_{18}H_{36}O_2$	284.5	16,361
21	(E)-9-Octadecenoic acid ethyl ester	$C_{20}H_{38}O_2$	310.5	16,401
22	Heptadecanoic acid, 15-methyl-, ethyl ester	$C_{19}H_{38}O_2$	298.5038	16,541
23	4,8,13-Cyclotetradecatriene-1,3-diol, 1,5,9-trimethyl-12-(1-methylethyl)-	$C_{20}H_{34}O_2$	306.5	17,254
24	9-(2',2'-Dimethylpropanoilhydrazono)-3,6-dichloro-2,7-bis-[2-(diethylamino)	$C_{30}H_{42}Cl_2N_4O_3$	577.6	18,558
25	Octadecane, 3-ethyl-5-(2-ethylbutyl)-	$C_{26}H_{54}$	366.7	19,776

Tuzilishi aniqlangan metabolitlarning biologik xususiyatlari o'rganilganda asosiy qismi efirsimon moddalar va terpinoid guruhlariga xos moddalar bo'lib,

antimikrob, antioksidant va yallig'lanishga qarshi ta’sirga ega ekanligi aniqlandi.Octadecanoic acid guruhiga kiruvchi birikmalar (19,20,21,25) yarali yallig'lanishga qarshi, hipokolesterolemik, saratonni oldini olish, gepatoprotetive, nematidid, antiekzemik, 5-alfa reduktaza ingibitori ekanligi bir adabiyotlarda keltirilgan.Geksanli fraksiyada olingan 25 ta metabolitlardan ko'p qismi past molekulyar yog‘ kislotali moddalar ekanligi aniqlandi. Yog‘ kislotali metabolitlar yoki to'yinmagan yog‘ kislotalar antifungal samaradorligi zanjir uzunligining oshib borishi bilan ortadi. Aniqlangan metabolitlarning ayrimlari tibbiyot va kosmetika sohasiga oid istiqbolli moddalar sifatda qo'llaniladi.

Xromatografik kolonkadagi ekstraktlarni taqsimlashlarga ajratish geksandan olingan elyuent sifatida xloroformda davom ettirildi. Xloroformli fraksiyalarda moddalar ajralishiga qarab YuQX qo'yib borildi. YuQX uchun xloroform - metanol 19:1 sistemadan foydalanildi. Xromatografik plastinkada yagona pik bergan fraksiya yig'ib borildi va Rf nuqtalari aniqlandi. Rf nuxtasi 0,77 ga tengligi aniqlandi (3-rasm). Xloroformlidagi ikkilamchi metabolitlar GSH da aniqlandi (3-rasm).

1-rasm.Xloroformli fraksiyaning yupqa qatlamli va gaz suyuqlik xromatografiyasi

Tajriba davomida GSX xromatografiyasida aniqlangan uchuvchan metabolitlar MS ma’lumolar bazasida idenfikatsiya qilindi.(2-jadval)

2-jadval

Trichoderma asperellum zamburug‘ining Xloroformli fraksiyada aniqlangan ikkilamchi metabolitlari

№	Metabolit nomlari	Kimyoviy formula	Molekulyar modda g/mol	Yutilish vaqti
1	Undecylenic acid	$C_{11}H_{20}O_2$	184.27	11,255
2	9-Oxononanoic acid	$C_9H_{16}O_3$	172.22	11,639

3	Isopropyl palmitate	$C_{19}H_{38}O_2$	298.511	11,700
4	Cyclopentadecanone, 2-hydroxy-	$C_{15}H_{28}O_2$	240.3816	12,821
5	9-Octadecynoic acid, methyl ester	$C_{19}H_{34}O_2$	294.4721	12,957
6	9,12-Octadecadienoyl chloride, (Z,Z)-	$C_{18}H_{31}ClO$	298.9	13,588
7	Tetradecanoic acid	$C_{14}H_{28}O_2$	228.37	13,685
8	Geranyl isovalerate	$C_{15}H_{26}O_2$	238.37	13,807
9	Pentadecanoic acid	$C_{15}H_{30}O_2$	242.40	14,394
10	n-Hexadecanoic acid	$C_{16}H_{32}O_2$	256.4241	15,304
11	Heptadecanoic acid	$C_{17}H_{34}O_2$	270.5	15,777
12	Oleic Acid	$C_{18}H_{34}O_2$	282.5	16,422
13	Octadecanoic acid	$C_{18}H_{36}O_2$	284.5	16,501
14	1-Naphthalenepropanol, a-ethenyldecahydro-2-hydroxy-a,2,5,5,8a-pentam	$C_{20}H_{36}O_2$	308.5	16,806
15	1,3,6,10-Cyclotetradecatetraene, 3,7,11-trimethyl-14-(1-methylethyl)	$C_{20}H_{32}$	272.5	17,046
16	7,10,13-Eicosatrienoic acid, methyl ester	$C_{21}H_{36}O_2$	320.5	17,182
17	Oxiraneoctanoic acid, 3-octyl-, cis-	$C_{19}H_{36}O_3$	312.5	17,741
18	Diisooctyl phthalate	$C_{24}H_{38}O_4$	390.6	18,594

GSX-MS ma'lumotlar bazasida aniqlangan uchuvchan metabolitlar ichida, *Undecylenic acid, Pentadecanoic acid* metaboliti *Myrothecium verrucaria, Saccharomyces cerevisiae nisbatan,* Heptadecanoic acid metaboliti *Botrytis cinerea, Cladosporium cucumerinum, Fusarium oxysporum, Phytophthora infestans, Pythium aphanidermatum, Sphaerotheca fuliginea* ga nisbatan, Oleic Acid uchuvchan metaboliti *Crinipellis pernicosa, Pythium ultimum* ga nisbatan yuqori antimikroblik xususiyatlariga ega ekanligi adabiyot manbalarida ma'lum.Tetradecanoic acid, 9-Octadecynoic acid, methyl ester, 9,12-Octadecadienoyl chloride, (Z,Z)-, Octadecanoic acid metabolitlari esa yarali yallig'lanishga qarshi,hipokolesterolemik, saratonni oldini olish, gepatoprotektiv, nematitsid, antiekzemik, 5-alfa reduktaza ingibatori hisoblanadi.

Xulosa

Trichoderma asperellum zamburug'ining asosiy metabolitlari fenollar va terpinoidlar guruhiga mansub moddalar ekanligi va ushbu metabolitlar antimikrob, yallig'lanishlarga qarshi vosita, nematisit va antiekzemik yallig'lanishga qarshi ikkilamchi metabolitlar ekanligi aniqlandi. Terpenoidlar yer yuzidagi eng ko'p tarqalgan tabiiy birikmalar bo'lib, turli xil uchuvchan va uchuvchan bo'lmagan ikkilamchi metabolitlarni o'z ichiga oladi. Ularning ko'pchiligi zamburug'lar tomonidan sintez qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Cai F., Yu G., Wang P., Wei Z., Fu L., Shen Q. Harzianolide, a novel plant growth regulator and systemicresistance elicitor from Trichoderma harzianum. Plant Physiol. Biochem., 2013, 73**, -p.** 106–113.

2. Bhardwaj N., and Kumar J. Characterization of volatile secondary metabolites from Trichoderma asperellum. J. Appl. Nat. Sci., 2017, 9**, -p.**954–959.

3. McMullin D. R., Renaud J. B., Barasubiye T., Sumarah M. W., and Miller J. D. Metabolites of Trichoderma species isolated from damp building materials. Can. J. Microbiol. 2017, 63**, -p.** 621–632.

4. Keswani C., Mishra S., Sarma B. K., Singh S. P., and Singh H. B. Unraveling the efficient applications of secondary metabolites of various Trichoderma spp. Appl. Microbiol. Biotechnol. 2014, -v.98**, -p.** 533–544.

5. Zeilinger S., Gruber S., Bansal R., and Mukherje P. K. Secondary metabolism in Trichoderma–chemistry meets genomics. Fungal Biol. Rev., 2016, -v.30**, -p.** 74–90.

6. Faull, J.L., Graeme-Cook, K.A., Pilkington, B.L.; Production of an isonitrile antibiotic by an UV-induced mutant of Trichoderma harzianum; Phytochemistry, (1994); 36: 1273–1276.

7. Siddiquee, S., Cheong, B. E., Taslima, K., Kausar, H., & Hasan, M. M. (2012). *Separation and Identification of Volatile Compounds from Liquid Cultures of Trichoderma harzianum by GC-MS using Three Different Capillary Columns. Journal of Chromatographic Science, 50(4), 358–367.* doi:10.1093/chromsci/bms012.

8. Citron, C. A., Riclea, R., Brock, N. L., & Dickschat, J. S. (2011). Biosynthesis of acorane sesquiterpenes by Trichoderma. RSC Advances, 1(2), 290. doi:10.1039/c1ra00212k.

9. Dandekar R, Fegade B, Bhaskar VH. GC-MS analysis of phytoconstituents in alcohol extract of Epiphyllum oxypetalum leaves. Journal of Pharmacognosy and Phytochemistry, 4(1), 2015, 149-154.

10. Gershon H, Shanks L. Antifungal activity of fatty acids and derivatives: structure-activity relationships. In: Kabara JJ ed. The Pharmacological Effect of Lipids. Champaign, IL: American Oil Chemists' Society; 1978:51-62./

AFG'ONISTON O'ZBEKLARI MAZORI SHARIF SHEVASIDA FONETIK JARAYONLAR

Parvin Salihi
Balx davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi
katta o'qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.7825669

Annotatsiya. Ushbu maqola Afg'oniston o'zbeklarining Mazori sharifda istiqomat qiluvchi aholi shevalarining fonetik jarayonlarini ilmiy asosda assimilatsiya hodisasi tadqiqiga bag'ishlangan. Albata maqolada dastlabki namunalarini berishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Assimilatsiya, Dissimilatsiya, Reduksiya, kombinator, pozitsion.

Abstract. This article is devoted to the study of the phenomenon of assimilation of the phonetic processes of the dialects of the population of the Afghan Uzbeks living in Mazori Sharif on a scientific basis. Of course, the article tried to give the first samples.

Key words: assimilation, dissimilation, reduction, combinator, positional.

Kirish

Assimilatsiya: Assimilatsiya lotin tilidagi "assimilara" so'zidan olingan bo'lib, o'xshatib olish demakdir. Tovush moslashishi to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Tovush moslashishi to'liq *(yoz + sin = yossin)* yoki qisman *(yoq + sa = yoxsa, tanbur – tambur)* moslashish bo'ladi[7].

Mazori sharif shevasida ham assimilatsiya hodisasi mavjud bo'lib, uni atroflicha yoritish lozim bo'ladi. Rus tilida undosh tovushlarning bir qancha xususiyatlarini, jumladan: yon tovushlari ta'sirida yumshashi, jarangli, jarangsiz tovushlarga o'tishi kabilarni assimilatsiya hisoblab, uning turli xillari ko'rsatiladi[8].

1- Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundir. Uning prograssiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga singdirsa, regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi[9].

Mazkur forma (AB>AA) asosan so'z o'zaklariga qo'shimchalar qo'shilganda vujudga keladi. Mazori sharif shevasida, ayniqsa progressiv to'liq assimilatsiya ko'p uchraydi: vb>bb: tovba (tavba), vn>vv: birovvi (birovni), jn >jj: gräräjti (grajni), g'n

[7] Mengliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 60.
[8] Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent: 1999. – B. 107.
[9] Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti. 2021. – B. 43.

> g‘g‘: bog‘g‘i (bog‘ni), zn>zz: bïzï (bïznï), yn>yy: öyyï (uyni), mb>mm: dömmä (dumba), shi>shsh: gushti (gushtni) va boshqalar[10].

Tavba dep ʒatma, äytganimdi qïyïn. Bïravdï balasïnï nïma munča azar beräsän. Bäsïr xan mutardï gäraʒtï astïya quyiŋ. Baramdï qozïsï semisliktän dummäsini kötärälmäj qaptï. xuʒäjin gуštï kelusi qänčä.

Hamda progressiv moslashishda oldingi tovush keyingi tovushni o‘xshatib oladi[11]. Masalan, otdan-attan, ishdan-ištän, qatiqdan-qatïqtan, sarakdan-säräktän, salod-salat va boshqalar.

*Mudïr sajïp **ištän** nečä bäʒä keläsis, sïsga getij išim bar. Čupan **attan** bïr xäbär apke qänä avqatʒïjäjäppa. Apa bïr älämiš **qatïqtan** qänčä ʒav tušädï. Patïma säräktän balalärïŋdï ʒïjïp al. Qïzïm gettij salat qïp ke ʒïjïk.*

Progressiv assimatsiya: bunda oldin kelgan tovush ta’sir etib, keyingi tovushni o‘ziga o‘xshatadi. Masalan, ketdi-*ketti*, aytdi-*äjtti*, yotdi-ʒattï, qaratdi- *qärätti*, yig‘latdi-*ʒïlättï,* ko‘rsatdi-*körsättï* va boshqalar.

*Tayam bazar **ketti**mä. Singä bï gäplär kem **äjtti**. Atam ʒanyä ištän kep **ʒattï**, turkeldï äjtämän. Bu balanï kem ʒïlättï. Bïsdï ujdiï singä kem körsättï.*

2- Regressiv assimilatsiyada qo‘shimcha o‘zak morfima va o‘zakka qo‘shimchalar qo‘shilganda hamda sandhy holatda yuzaga keladi: a) assimilatsiyaga uchramasdan avalgi undoshlar paydo bo‘lishi o‘rin jihatdan o‘zgarmaydi: dsh>shsh poshsha (podshoh), es>ss: yossä (yozsa), sössïs (so‘zsiz), tussïs (to‘zsiz), ts>ss: assä (atsa), ʒassa (yotsa) kabi [12]holatlarni o‘z ichiga oladi.

*ʒamal **paššanïka** baryïn yïz ser buyday tartïp berädi apkeläsän. Patïmq bïgïn axšam qazanïŋ **tussïs** böptï. Ämät bajdï äjtiŋ enäk **assa** min kättä engïmdi sataman. Mäjdä bäčälär **ʒassa** ʒaj täjläp ber ʒatsïn.*

Regressiv moslashishda esa oldingi tovush keyingi tovushni o‘xshatib oladi[13]: masalan, shanba-*šämbä*, ichsa-*išsä*, oqshom-*axšam,* uch-*uš*, kech-keš kabi.

*Äkä sïs baraberiŋ min ketiŋisdän **šämbä** kun baraman. Ullim davandï ʒïllï suvmïnan **išsäŋ** böladï. näʒip **uš** kečädän biri qäqä dalïp ketniŋ. Baj baba axdam bïsdïka keliŋ, getij nan qïptï. Min därstän **axšam** čïyämän, sin ketäbär. ʒeriŋ **keš** böptï ketämis. Čalaptï tussïs qïpsaŋ ukam.*

Yoki boshqa ibora bilan aytganda *regressiv assimilatsiya:* keyingi tovushning ta’siri bilan oldingi tovushda o‘zgarish ro‘y beradi. Masalan: *pochta – po‘šta, maqtanchoq – maxančaq, uchta – ušta* kabi.

*Namïxuda qïzïŋïs qänčä **maxtančaq** böptï. Bïgïn ämät baj **ušta** qoj aldi. Min elgäri bazar **ušta** savlïgtï utïsmïŋ aldïm.*

[10] Abdullayeva D. O‘zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent: 1999. – B. 110.
[11] Mengliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 61.
[12] Abdullayeva D. O‘zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 112 bet.
[13] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021.

To'liq assimilatsiya. Bu hodisa ikki har xil, ayrim vaqtlarda ikki bir xil tovushlar(ab yoki aa)ning boshqa tildagi bir xil tovushlar (cc)ga o'tishi natijasida sodir bo'ladi va ko'pincha o'zakka qo'shimchalar qo'shilishi tufayli yuzaga keladi[14]: ab>cc> rg>ll: billä (birga), AA>CC:dd>tt: qanttän (qantdan), qästtän (qastdan), bn>pp: kitappi (kitobni).

Sin barar min šäpiqmïnän ***billä*** *baraman. Ämättï kitappï qärdä, tavïp ber. memman äkä qanttänäm alïŋïslar. Bïgïn* ***qästtän*** *özïm barmadtm.*

To'liq assimilatsiyada. O'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar tushiniladi. Masalan, oldi~*alli*, keldi~*kelli*, qoldi~ *qallï,* bo'ldi~*belli* va boshqalar. shunga ko'ra mazori sharifning atrof-muhitidagi qarluq vakillarining shevasi assimilatsiyani xuddi shu turiga mos keladi.

Apa min ämättän qäjsi nirsä yuvaraman ***allïŋ****. Bäsïr Ƶan äzïr* ***kelli****.* ***Belli*** *min bir soatdan suŋ baraman.*

To'liqsiz assimilatsiyada, tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-jarangsizlik va boshqa holatlariga (artikulatsiyasi yaqinligi) ko'ra qisman o'xshab, ketishi mumkin: oshgan~ *äškän*, ishga~*iškä*, ketgan ~ ketkän, qusgan~ *quskän*, kesgan~*keskän*, bosgan~ *baskän*, jotgan~*Ƶatkän,* yetgan~*Ƶitkän kabi.*

Atam azïr ketti šï väx mätäptän ***aškan****. Nemät häkim äkäŋdi äjt ertän iškä yarï bersin. Ƶeriŋär bïsdïkï keskän aš qïptï, aš ïčämïs. Šäpïq atasï baskän ezdi sinäm bastïŋ. Alï bï väx hämmä uxläp jatkan, kejinraγ baramïs. Šaiat mïna šï väx atamalar Ƶetkän bösa.*

Shuningdek, boshqa iboraga ko'ra, murakkab to'liqsiz assimilatsiyada ikkita har xil undosh bir-biriga o'xshamagan xil undosh tovushlarga almashadi va ko'pincha o'zaklarga qo'shimchalar qo'shilishi natijasida vujudga keladi: bd>pt: mättäptän (maktabdan), čd>št: qaštï (qochdi), čn>št: hištïmä (hich nima), qd>xt: tïxtï (tiqdi).

Qïzïm ***mätäptän*** *čïxtïn tesräy ke. Ämät bïgïn därstän* ***qaštï****. Bäsïr qaγan nandï kïstäsïγa* ***tïxtï.***

Dissimilatsiya. So'zdagi bir xil yoki bir-biriga qisman o'xshash tovushlardan birining artikulatsiyon (aniq talaffuz qilish) jihatdan farq qiladigan boshqa tovush tomon o'zgarishi dissimilatsiya hodisasidir. Dissimilatsiya juda kam uchraydigan fonetik hodisa bo'lib, ko'proq sonor tovushlarda sodir bo'ladi[15].

So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush ta'sirsiz tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir[16]: zarur- *zarïl*, devor-*devāl*, qimat- *qï:mät* kabi.

Baj äkä bïgïn mutärïŋïdï berip turïŋ, köp ***zarïl*** *išim bar. Usta äkä bïgïn laj qïläjïk gettij* ***devāl*** *örïp berïŋ. Bïgïn buγdaj köp* ***qï:mät*** *ekän.*

[14] Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 112 bet.
[15] Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – 113 bet.
[16] Ashirboyev S. O'zbek diyaliktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

Boshqa ibora bilan aytganda, dissimilatsiya lotincha disimilate so'zidan olingan bo'lib noo'xshashlik degan ma'noni beldiradi. Bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Tovush noo'xshashligi hodisasi ham ikki xil bo'ladi:

a) proressiv noo'xshashlik: oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rni va usulini o'zgartiradi va tovushning sifatida o'zgarish – noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: zarur – *zaril,* zarar – *zalal*, *birorta* – *birantä,* madad – *madat,* masjid-*mäčit,* kabob – *kabap*, qasob-*qasap,* savob-*savap,* rubob – *rubap* kabi.

Äkä beš xurak ***kabap*** *qujiŋ meman keldi. balam qudγtan bïr buška suv ap bergin* ***savap*** *bölädï. Birantä šär barabersä mini xäbär qïγïn išim bar. HaʒÏ äkä ʒeriŋ mäčïkä baramïs. Ämät xan ʒamal qasaptï alïγa baryïn ikki keli guš berädi ap keläsän.*

b) regressiv noo'xshashlik: keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi[17]. Masalan: *pochta – po'shta, maqtanchoq – maxtačaq, uchta – ušta,* kachmushtak- *käšmïštäk* kabi.

Xalït samanxananï körgïn bïr ***käšmïštäk*** *yäγäč bar šünï apke. Ertän bazar buγdaj aparsängïs mini uš buʒï buγdaj qušäman satïp kelin.*

Metateza. U so'z tarkibidagi undoshlarning almashishidir [18] : qumursqa~ qurmursqa va boshqalar.

Shuningdek, mazori sharif shevasi vakillarining nutqida shunday so'zlarni uchratdikki ular assimilatsiyaning metateza turiga sedq qiladi: tupraq ~ turpaq, kïrpïk~kïprïk, bujra~burja, äjländim ~ äjnäldim, ahval ~ avhal, yamγïr~ yaγmïr, töγrädï ~ töryädï va boshqalar. Quyida mazkur so'zlar gapda qo'llanilishi shevadan misollar bilan ko'rsatiladi:

Bäčälärdi äjtgin häjatädän gittij ***turpaγ*** *tašïsïn ertän laj qïlämïs. Qïzïm nïma mïnča* ***kïrpïgïŋ*** *tugïlïp ketipti. xuʒäjtn* ***bujra*** *nečä pul. Usta äkä šu tamγa nečä* ***bujra*** *asak ʒïtädï. Baj äkä bïr* ***avhalï****ŋïsdï alaj dep keldim.*

Metateza so'zlardagi yonma-yon harf va tovushlarni ixtiyorsiz ravishda oldin-keyin qilib, almashtirib talaffuz qilishdir[19]. Supirgi ~ šïprkï, chappa~čppa, chiltor~ čïltr va boshqalar.

Ämät ʒan ujdin ***šïprkï****nï apke. Nandï* ***čppa*** *qolïŋmïnan ʒijmä. Bäsirä uydin mini* ***čïltarmdï*** *apke.*

Sandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlovchi so'zdagi) tovushga qisman moslashadi: menga ber ~ *mïγamber*, hayron bo'ldim ~ *häjrāmbollïm* yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi

[17] Mingliyev B. Ona tili. – Toshkent, 2015. – B. 61.
[18] Ashirboyev S. O'zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.
[19] Abdullayeva D. O'zbek tili oshoba shevasining fonetik xususiyatlari. – Toshkent, 1999. – B. 114.

(keyingi so‘z unli bilan boshlansa) jaranglashadi*:* bo‘lak odam ~*bölägadam,* kerak edi ~*kerägidi*.

Pärïtxan sin barmasaŋ ***bölägadamdï*** *köräj, bïgïndan qamastn apparïp bersin. Ämättän bašqa* ***bölägadamkim*** *bar. šu baltalarïŋdï apkep bersäŋ mingä* ***kerägidi.***

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning sirg‘alovchi variantiga ega bo‘lishini sipratizatsiya deyiladi [20] : *yubordi ~ ʒüvärdi, yuqoldi~ʒuγaldï, yïrtïldï~ʒïrtïldï* (qipchoq shevasida). Ammo mazori sharifdagi qarluq shevasi vakillarining nutqida ham ushbu hodisa ko‘zga uchraydi: sabr qïl ~*savïr qïl*, gapi~*gäpï*, surabti~s*urattï*.

Baba savïr qïp turïŋ min keläapmän. Atam axšamdan biri sïzdï surattï. Appa bemalal kelevariŋ hiš gäpï ʒöy, uy özïŋtsdïkï.

Spontan o‘zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta’sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘ladi: suyak ~ *sujäg,* qarg‘a ~ *qäryä*, sariq ~ *sarï*, qora ~ *qärä*, qobug‘*~qabïy,* sovuq ~suvïγ, issiq~ ïssïγ, yilqi ~ ʒïlqï, yulduz~ ʒïldïs, yo‘l~ ʒöl, yumurtqa~ ʒumurtqa, yilka~ ʒïlka va boshqalar (mazori sharif qipchoq shevasi).

Därsäxadi ustïdan ***sujäglärdï*** *ʒïjïp ayïn. Ertäminän* ***qäryä*** *nïmä mïnčä qayïlläp qaldï. Apaŋ älämiš pïškän bösa gitij* ***sarï*** *ʒav apke ʒïjïk. Teräkti* ***qabïylärïn****ï ʒïjïp ayïn otïn bölädï. Bïgïn hava köp* ***suvïy*** *böptï. Bïxarïnï ʒaqqïn tam* ***ïssïy*** *böstn köp suqqa qattïm. Asmanya* ***ʒïldïs*** *čïγïptï ertän attap čïγädï. Mïnäbï kuča kättä ʒülγä čïγäma. Patïma äkäŋä ikkitä* ***ʒumïrtqa*** *qatïrïp ber. ullïm* ***ʒïlkäŋdï*** *kötärïp ötïr.*

Reduksiya. So‘z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ *k (i)š(i),* katta ber ~ *ket (i) vär*, sharif ~ *šär(i)p. Bashir ~ bashir ~ b(a)š(ï)r* va boshqalar*:*

Atasï bïgïn pešïngä nečä ***kišï*** *keladi, šunga qäräp gurïč täjläj. Sin* ***ketävär*** *min ketiŋdän kelämän.* ***Šärïp*** *äkä axdam qäqä ketbidiŋis, uyiŋïsga bardïm ʒöyakan sïs.* ***Bäšïr*** *äkä keliŋ ixtilāt qïp ötïrämïs.*

Eliziya. Tovush tushishi bo‘lib, ikki ko‘rinishga ega, ya’ni ikki tovushni tushib qolishi[21]: bora oldi ~ barāldï (a), ko‘ra oldi ~ körāldï(ä), kela qoldi~keläldi (a) va so‘z tarkibidagi pozitsiya kuchsizlangan undoshning tushib qolishidir: suppurgi ~ *šïpïkï*, issiq ~ *ïsïy*, katta~kätä va boshqalar.

Ämät töjya ***barāldï*** *ma. mäʒïtti qäčān* ***körāldïŋ****. ujdin* ***šïpïrkïnï*** *apkep däräxtï astïnï šïpïrïp gïlämdï tušägïn ötïrämïs. Nečä kundan biri häva köp* ***ïsïy*** *böptï.*

Sinerezis. Ikkilamchi cho‘ziqlik sinerezisga olib keladi. Ma’lumki intervokal pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-yon kelib qolgan ikki unli o‘zaro singishib, nutqda cho‘ziq unlini hosil qiladi. Bu fanda

[20] Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.
[21] Ashirboyev S. O‘zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 43.

sinerizis hodisasi deyiladi. Shevalarimizda bunga misollar ko‘plab topiladi: zahar ~ za:r, shahr~ ša:r, o‘g‘il~ u:l, sihat~sia:t, zarur ~ zär:l, shamol~ šäma:l va boshqalar.

Mïnäbï aštï ʒïjïp aγïn **zä:rdij** ačï ekän. Birdän **ša:rγäča** qänčä ʒöl bar. **Ullïm** ujdin beldi apke hävsgä suv qujämïs. **Sia:tiŋis** jäxši mä äkä. Mutärïŋïsdï berip turïŋ köp **zär:l** böptï.

Uchlamchi (empatik) cho‘ziqlik. Bunday cho‘ziqlik namangan shar shevasining hozirgi-kelasi zamon fe’lida yorqin ko‘rinadi, ya’ni bu fe’l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko‘rsatkichi a va boshqa shakllada ishtirok etgan **a** unlisi odatdagiga nisbatan cho‘ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo‘lishsiz shaklida **j** undoshi tushib qolishi mumkin va bo‘lishislik affiksdagi **a** unlisi ham ikkilangan cho‘ziqlikka ega bo‘ladi: bilmayman~ ***bi:lmä:: (j)mä::n,*** bo‘lmaydi~***bomä:: (j)di***, men aytmayman ~ mä: ätmä:: (j)mä, sen bilmaysan ~ ***sä: bi:lmä:: (j)sä:*** ushbu hodisa mazori sharif shevasida ham ko‘zga uchraydi: bilmayman~ *bi:lmä: (j)mä:n*, kelmayman~ *ke:lmä:: (j)mä:n,* min qolmayman~*mä:qa:lmä: (j)mä:n*, sen bilmaysan~ *sä: bi:lmä:: (j)sä:n*.

Tovush mosligi. O‘zbek shevalaridagi so‘zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko‘zga tashlanadiki, bir so‘z ayni ma’nosini saqlagan holda ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu o‘zgarish so‘z ma’nosiga putur yetkizmaydi[22]: do‘ppi ~ *toppï*, kel~ *gäl*, yo‘l~ *ʒol* va boshqalar. shuningdek so‘zlar Mazori sharif shevasi vakillarining nutqida ham ko‘p uchraydi: yo‘l~*ʒol*, yilqi~ *ʒïlqï*, yilon~*ʒïlan*, choy~*čaj*, bedana~ *bödänä*, issiq~*ïssïγ*, yilka~ *ʒïlka*, do‘ppi~*toppï*. Bu kabi so‘zlardagi j//ʒ, q//γ, e//ö, a//ä, d//t undoshlari mosligi namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. ABDULLAYEVA D. O‘ZBEK OSHOBA SHEVASINING FONETIK XUSUSIYATLARI. – TOSHKENT: 1999.
2. Ahmad, Amini Aziz. "THE INTERPRETATION OF AGRICULTURAL WORDS IN" BABURNAMA”." INTERPRETATION 7.12 (2021).
3. ASHIRBOYEV S. O‘ZBEK TILI DIALIKTOLOGIYASI. – TOSHKENT: NODIRA BEGIM NASHRIYOTI, 2021.
4. Nadim M. H. ETHNOCULTURAL SITUATION OF UZBEK PEOPLE IN NORTHERN AFGHANISTAN //Theoretical & Applied Science. – 2021. – №. 6. – С. 490-492.
5. DADABOYEV H., XOLMONOVA Z. TURKIY TILLARNING QIYOSIY-TARIXIY GRAMMATIKASI. – TOSHKENT: ILM ZIYO NASHRIYOT UYI, 2015.

[22] Ashirboyev S. O‘zbek dialiktologiyasi. – Toshkent: Nodira begim nashriyoti, 2021. – B. 46.

6. ISHONCH Z. HOZIRGI O‘ZBEK TILI GRAMMARI: KONODO, QADIM XUROSON NASHRIYOTI, 2013.

7. MENGLIYEV B. ONA TILI. – TOSHKENT: 2015.

8. Надим M. X. SHIMOLIY AFG ‘ONISTON O ‘ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASI O ‘ZIGA XOSLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3.

9. MURODOVA N. O‘ZBEK TILI DIALIKTOLOGIYASI. – TOSHKENT.

10. Choriyeva, Charos Salomovna. "RELIGIOUS LEXICAL UNITS DEFINING PERSONAL NOUNS IN UZBEK DICTIONARIES." Web of Scientist: International Scientific Research Journal 3.12 (2022): 1022-1025.

11. Надим M. X. SHIMOLIY AFG‘ONISTON O‘ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASI O ‘ZIGA XOSLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3.

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА НАРУШЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОЙ СФЕРЕ

Нематов Нурсултан Шавкатвеч
студент направления Юриспруденция, Факультет Лесного хозяйства и ландшафт дизайне.
Научный руководитель: **Назаров Эльбек Алимович**
преподаватель кафедры «Гуманитарные науки» Ташкентского государственного аграрного университета

Аннотация: В данной статье говорится о понятии, видах и особенностях юридической ответственности за нарушение аграрного законодательства.

Annotatsiya: This article deals with the concept, types and features of legal liability for violation of agricultural legislation.

Ключевые слова: аграрный сектор, законодательство, юридическая ответственность, гражданско-правовая ответственность, дисциплинарная ответственность, административная ответственность, уголовная ответственность.

Keywords: agricultural sector, legislation, legal liability, civil liability, disciplinary liability, administrative liability, criminal liability.

По мере того, как государство осуществляет свою деятельность в каждой сфере, оно осуществляет регулирование и совершенствование существующей системы путем принятия нормативных правовых документов, которые считаются важными в применении права. Роль принимаемых законов в государственном управлении и обществе очень велика. Поскольку каждый сектор взаимозависим, реформы, проводимые в одном секторе, обязательно повлияют на другой сектор. Мы можем видеть это на примере инноваций, реализованных в нашей стране за последние годы. Сегодня в контексте ряда реформ в сфере аграрных отношений особое внимание уделяется проблеме охраны окружающей среды и природных ресурсов. Роль права в охране природных ресурсов несравнима и имеет особое значение.

Законодательство аграрной отрасли направлено на регулирование сложных аграрных отношений, регулирует общественные отношения в земельной, имущественной, трудовой и организационно-управленческой сферах, которые взаимосвязаны и направлены на организацию сельскохозяйственного производства. Говоря о нарушении требований аграрного законодательства, в первую очередь необходимо учитывать общественные отношения,

регулируемые законодательством в этой сфере. Объем и направления этих общественных отношений таковы:

Во-первых, общественные отношения, связанные с экономической деятельностью сельскохозяйственных товаропроизводителей;

во-вторых, общественные отношения, связанные с использованием природных ресурсов сельскохозяйственными товаропроизводителями;

в-третьих, общественные отношения, связанные с организацией труда в сельском хозяйстве;

в-четвертых, общественные отношения, связанные с организацией и управлением в сельском хозяйстве;

в-пятых, общественные отношения, связанные с отношениями собственности в сельском хозяйстве, и т. д.

Законодательство об аграрной сфере выступает как форма, отражающая и закрепляющая государственную аграрную политику, влияющая на формирование и развитие правовых институтов в сфере правового регулирования аграрных отношений. Ответственность за нарушение аграрного законодательства является одной из форм юридической ответственности и имеет следующие признаки:

1) все правонарушения совершены в сфере сельского хозяйства;

2) объектом правонарушения являются общественные отношения в сельском хозяйстве или аграрной сфере;

3) нарушения в сфере сельского хозяйства обычно затрагивают несколько объектов: землю, воду, растения, лес, природную среду, сельскохозяйственное производство, здоровье человека и др. причиняет вред;

4) к лицам, совершившим правонарушения, связанные с аграрной отраслью, применяются меры дисциплинарной, административной, гражданско-правовой, уголовно-правовой ответственности.

Нарушение аграрного законодательства является основанием для привлечения к ответственности и считается правонарушением, совершенным в аграрной системе. Классификация правонарушений, связанных с аграрным сектором, осуществляется по следующим признакам. К ним относятся: по предмету правонарушения; по объекту защиты; по санкциям; по способу нанесения ущерба; по социальному риску.

Согласно статье, правонарушения, связанные с аграрным сектором, состоят из правонарушений, связанных с охраной системы сельскохозяйственного производства и использованием природных ресурсов. Например, правонарушения, направленные на нарушение права владения, пользования и владения природными ресурсами. По объекту охраны правонарушения, связанные с аграрным сектором, подразделяются по

признакам отрасли. К ним относятся в области экономики; в сфере экономической деятельности; в области охраны окружающей среды и рационального использования природных ресурсов; включает правонарушения против порядка деятельности органов власти, органов управления и общественных объединений. Согласно их санкциям, правонарушения, связанные с аграрным сектором, состоят из дисциплинарных, гражданско-правовых, административных и уголовных правонарушений. По способу причинения вреда нарушения, связанные с аграрной сферой, представлены ненадлежащим исполнением условий договора, ненадлежащим использованием природных ресурсов, повреждением природных объектов и т.п.

Нарушением в аграрной сфере является ущерб, причиненный аграрной системе Республики Узбекистан в результате противоправных действий или бездействия виновного, посягательства на ее развитие и углубления экономических реформ, проводимых в аграрной системе, а равно нарушения законодательства и требований в аграрной сфере.

Характерными признаками правонарушений в аграрной сфере являются нарушение аграрного законодательства, то есть нарушение прав, наличие вины, опасность для общества и развития аграрного строя, и определяются последствиями причиненного им ущерба. К правонарушению в сфере сельского хозяйства относятся следующие признаки: деяние (действие или бездействие); вина (ответственность и наказание в результате нарушения установленного законом порядка); нарушение закона (нарушение требований закона и иных правовых документов); неотвратимость ответственности (дисциплинарной, гражданско-правовой, административной и уголовной в зависимости от степени общественной опасности преступления); Вредоносность (причинение вреда или создание реального риска его причинения). Субъектами ответственности за нарушение аграрного законодательства являются должностные лица органов государственной власти и управления, граждане, главы фермерских хозяйств, фермеры и землевладельцы, иные работники в сфере сельского хозяйства, при этом основной деятельностью является продукция сельскохозяйственных предприятий, связанных с производством и реализацией, сельскохозяйственные кооперативы (фермерские хозяйства), руководители ферм.

Укрепление трудовой дисциплины в агропромышленном комплексе является одним из эффективных методов обеспечения законодательства в этой сфере. Дисциплинарная ответственность определяется в трудовом законодательстве как способ воздействия на работника, виновного в неисполнении им своих трудовых обязанностей в соответствии с законом или в ненадлежащем их исполнении. Дисциплинарный проступок со стороны

работника является основанием для применения дисциплинарного взыскания. Дисциплинарная ответственность за нарушение законодательства об аграрной сфере наступает в связи с неисполнением трудовыми обязательствами своих обязанностей по реализации планов и мероприятий в аграрной сфере либо ненадлежащим их исполнением, а также в случае нарушения используются требования аграрной отрасли, соблюдение которых оговорено в трудовом договоре или правилах внутренней трудовой дисциплины.

Следующим видом юридической ответственности за нарушение аграрного законодательства является гражданско-правовая ответственность. Гражданско-правовая (имущественная) ответственность имеет важное значение в развитии, упрощении и защите различных форм собственности в условиях рыночных отношений. Согласно нашей конституции, «использование имущества не должно наносить вред окружающей среде, не должно нарушать права и охраняемые законом интересы граждан, юридических лиц и государства». В противном случае такой ущерб будет возмещен в установленном порядке, в большинстве случаев, в гражданско-правовом порядке.

В отличие от других видов ответственности за нарушение требований аграрного законодательства, административная ответственность представляет собой вид юридической ответственности, широко применяемый при регулировании данных отношений. Для привлечения к административной ответственности необходимы следующие основания:

1) наличие в преступлении признаков правонарушения в области сельского хозяйства;

2) вина субъекта правонарушения в виде умысла или неосторожности;

3) наличие в законодательстве об административной ответственности нормы, предусматривающей санкцию за его нарушение и запрещающей его совершение.

Глава 10 Кодекса об административной ответственности устанавливает административную ответственность за сельскохозяйственные правонарушения, к которым относятся: осквернение полей, повреждение накопленного в поле сельскохозяйственного урожая, его доставка или уничтожение, повреждение саженцев (статья 104); Нарушение порядка возобновления сорта сельскохозяйственных культур и размещения сортов (статья 104.1); Непринятие мер по обеспечению защиты посевов, содержащих наркотические вещества (статья 105); Непринятие мер по уничтожению дикой конопли (статья 106); Нарушение правил борьбы с карантинными вредителями, болезнями растений и сорняками (статья 107); Перевозка материалов, не прошедших карантинный досмотр и надлежащую обработку (статья 108); Нарушение правил карантина животных и иных ветеринарно-санитарных правил (статья 109); Жестокое

обращение с животными (статья 111); Техническое использование сельскохозяйственных машин механизаторами и грубое нарушение правил техники безопасности (статья 112).

Одним из видов юридической ответственности за нарушение аграрного законодательства является уголовно-правовая ответственность, которая является наиболее строгим видом ответственности, применяемой только в случае совершения деяния, запрещенного Уголовным кодексом. Уголовная ответственность за нарушение требований аграрного законодательства - правовое последствие, выражающееся в применении приговора суда, наказания или иной меры правового воздействия к лицу, виновному в совершении преступления, нарушающего установленный Уголовным кодексом порядок ведения сельского хозяйства. Преступление, связанное с нарушением законодательства об аграрной сфере, представляет собой предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние, находящееся под угрозой наказания, причиняющее вред системе сельского хозяйства Республики Узбекистан, окружающей среде и ее отдельным компонентам, рациональному использование природных ресурсов - любое действие или бездействие, ставящее под угрозу эффективность, качество производства сельскохозяйственной продукции, законные интересы сельскохозяйственных предприятий и граждан, осуществляющих сельскохозяйственное производство.

Итак, аграрный сектор является важной отраслью, определяющей развитие и темпы роста нашей страны. Поэтому определение норм ответственности за нарушение требований аграрного законодательства имеет особое значение в профилактике правонарушений в аграрной сфере и в социально-экономическом развитии этой отрасли.

Рекомендации

1 Дж. Т. Холмо'минов и др. Аграрное право (учебник). Т-2020.

2 Усмоналиев М. Уголовное право (Общая часть). Учебник для высших учебных заведений. - Ташкент: Поколение нового века, 2005.

3 Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности.

4 Земельное право (учебное пособие). Т-2016.

5 www.lex.uz

MAKTABGACHA TA'LIMDA O'QUV FAOLIYATINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ibragimova Xurshida Xusanbayevna
Andijon davlat Pedagogika instituti
Pedagogika-psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Maktabgacha ta'lim tizimining dolzarb masalalaridan biri bolalarni o'quv faoliyatidagi pedagogik-psixologik jixatdan tayyorlash masalasi yoritilgan.Bog'cha yoshi davrida yosh va jins hususiyatlari o'ziga xos xarakterga ega bo'lishi va shaxs shakillanishining dastlabki o'quv faoliyati mazmuni ko'rsatilgan.Maktabgacha yoshdagi bolalar bilish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari va shaxsiy layoqatlari yoritib berilgan.

Abstract: In this article, one of the urgent issues of the pre-school education system is the preparation of children from the pedagogical-psychological aspect of educational activities. Age and gender characteristics have their own character during kindergarten age and the initial training of personality formation. the content of the activity is shown. The specific characteristics of cognitive processes and personal abilities of preschool children are highlighted.

Аннотация: В данной статье одним из актуальных вопросов системы дошкольного образования является подготовка детей с педагогико-психологической стороны воспитательной деятельности.Возрастно-половые особенности имеют свой характер в период детсадовского возраста и начальной подготовки личности показано содержание деятельности, выделены особенности познавательных процессов и личностных способностей дошкольников.

Kalit so'zlar;ta'lim –tarbiya,o'quv faoliyati,maktabgacha ta'lim muassasasi, jismoniy salomatlik,xissiy farovonlik,intelektual rivojlanish,aqliy va ijtimoiy rivojlanish,psixik jarayonlar.

Key words: education, training, educational activity, preschool educational institution, physical health, emotional well-being, intellectual development, mental and social development, mental processes.

Ключевые слова: воспитание, обучение, воспитательная деятельность, дошкольное образовательное учреждение, физическое здоровье, эмоциональное благополучие, интеллектуальное развитие, психическое и социальное развитие, психические процессы.

Kirish: Maktabga tayyorgarlik murakkab tushuncha bo'lib, fiziologik, pedagogik va psixologik tayyorgarlikni o'z ichiga oladi. Amalda, bu shuni

anglatadiki, muvaffaqiyatli maktabda o'qish uchun bolaning jismoniy salomatligi va fiziologik tizimlarning etarli darajada etukligi, bilimlar, ko'nikmalar majmui, kognitiv jarayonlar va shaxsiy fazilatlarning ma'lum darajada rivojlanishi kerak. Bular maktabda muvaffaqiyatli moslashish va o'rganishning "uchta ustuni". Agar ushbu ko'rsatkichlarning kamida bittasi normaga mos kelmasa, bola yangi ijtimoiy darajaga o'tishda turli qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Sog'lig'ining zaiflashishi va organizmning etukligi ta'lim faoliyati va yangi ijtimoiy munosabatlar tomonidan ilgari surilgan aqliy va jismoniy stress darajasini ushlab turolmasligida namoyon bo'ladi. Bilim, ko'nikma va malakalarning etarli darajada rivojlanmaganligi o'rganishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki o'rganish ketma-ketligi printsipi buziladi. Maktabga psixologik tayyorgarlikning etarli emasligi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi: xatti-harakatlarning buzilishi, shartli rol munosabatlarini qabul qila olmaslik tufayli stress darajasining oshishi, yangi faoliyatdan qochish reaktsiyalari, regressiya reaktsiyalari va boshqalar. O‘quv faoliyatining yangi bilimlarni o‘zlashtirish kabi maxsus maqsadi mavjud. 0’qish ko‘nikmasi o‘quv vazifalarini amaliy hayotiy vaziyatlardan ajratish va uni qabul qilishni nazarda tutadi.O’quv faoliyati natijasida inson yangi bilim, ko’nikma va malakalar egallaydi, yoki mavjudlarini o’zgartiradi, o’z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillashtiradigan jarayondir.O’quv faoliyati bu shunday faoliyatki, unda shaxsning psixik jarayonlari shakllanadi va rivojlanadi, uning asosida yangi faoliyatlar yuzaga keladi. O’quv faoliyat insonning butun hayoti davomida namoyon bo’luvchi uzluksiz jarayondir. Bu jarayon shaxs ontogenezining maktabgacha davrning oxirgi bosqichlarida shakllantiriladi. Maktabgacha yosh davrida o‘qishning motivatsion asoslarini — bilishga qiziqish (qiziquvchanlikni) rivojlantirish muhim hisoblanadi. Didaktik o‘yinlar bilish, o‘quv faoliyatini shakllantiradigan o‘yinning maxsus shaklidir. Mehnat va o‘quv topshiriqlari tufayli bajarilgan mahsuldor faoliyat turlarida maktabgacha yoshdagi bola shaxsining rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar yaratadi: natijaga erishish, xulq-atvorni boshqarish va rejalashtirish, o‘z-o‘zini baholash, yangi motivlar, mehnatsevarlik kabilarni shakllantiradi.

Adabiyotlar tahlili va metadologiyasi:

Maktabgacha ta’limda o’quv faoliyatining muammosini nazariy o‘rganish maqsadida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, ilmiy manbaalarni o‘rganib chiqib,ma’lumotlar olish.

- Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalarni o’quv faoliyatiga tayyorlashni psixologik tahlil qilish.
- Bolalarni o’quv faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash, rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik omillar ahamiyatini amaliy tadqiq etish.

•Maktabgacha ta’lim tarbiya tizimida tarbiyalanuvchilarni o’quv faloliyatga ijtimoiy psixologik tayorgarligini o'rganish va tahlil qilish.

Muhokama.

Maktabga tayyorgarlik ko'p komponentli ta'lim bo'lib, murakkab psixologik va pedagogik tadqiqotlarni talab qiladi. Maktabga intellektual tayyorgarlik fikrlash jarayonlarining rivojlanishi bilan bog'liq - ob'ektlarni umumlashtirish, taqqoslash, ularni tasniflash, muhim xususiyatlarni ajratib ko'rsatish va xulosalar chiqarish qobiliyatini talab qiladi. Bolada majoziy va fazoviy, tegishli nutqni rivojlantirish, kognitiv faoliyatni o'z ichiga olgan ma'lum bir g'oyalar kengligi bo'lishi kerak.

Maktabga tayyorgarlik murakkab tushuncha bo'lib, fiziologik, pedagogik va psixologik tayyorgarlikni o'z ichiga oladi. Amalda, bu shuni anglatadiki, muvaffaqiyatli maktabda o'qish uchun bolaning jismoniy salomatligi va fiziologik tizimlarning etarli darajada etukligi, bilimlar, ko'nikmalar majmui, kognitiv jarayonlar va shaxsiy fazilatlarning ma'lum darajada rivojlanishi kerak. Bular maktabda muvaffaqiyatli moslashish va o'rganishning "uchta ustuni". Agar ushbu ko'rsatkichlarning kamida bittasi normaga mos kelmasa, bola yangi ijtimoiy darajaga o'tishda turli qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Sog'lig'ining zaiflashishi va organizmning etukligi ta'lim faoliyati va yangi ijtimoiy munosabatlar tomonidan ilgari surilgan aqliy va jismoniy stress darajasini ushlab turolmasligida namoyon bo'ladi. Bilim, ko'nikma va malakalarning etarli darajada rivojlanmaganligi o'rganishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, chunki o'rganish ketma-ketligi printsipi buziladi. Maktabga psixologik tayyorgarlikning etarli emasligi bir qator muammolarni keltirib chiqaradi: xatti-harakatlarning buzilishi, shartli rol munosabatlarini qabul qila olmaslik tufayli stress darajasining oshishi, yangi faoliyatdan qochish reaktsiyalari, regressiya reaktsiyalari va boshqalar.

"Maktabga tayyorgarlik" tushunchasining umumiy xususiyatlari Bola shaxsini rivojlantirish, o'qitish samaradorligini oshirish va qulay kasbiy rivojlanish muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish ko'p jihatdan bolalarning maktabga tayyorgarlik darajasi qanchalik to'g'ri ekanligi bilan belgilanadi.Zamonaviy pedagogika va psixologiyada "tayyorlik" yoki "maktab yetukligi" tushunchalarining yagona va aniq ta'rifi hali ham mavjud emas.

Bolaning maktabga tayyorgarligi ma'lum bir dunyoqarashda, aniq bilimlar zaxirasida, asosiy qonuniyatlarni tushunishda va turli bosqichlarda yuzaga keladi. Bolalarning maktabga intellektual tayyorgarligi Qiziqish, hissiy rivojlanishning yangi, etarlicha yuqori darajasini o'rganish istagi, shuningdek, majoziy tasvirlar, xotira, nutq, fikrlash, tasavvur, ya'ni rivojlanishi kerak. barcha aqliy jarayonlar. 6-7 yoshga kelib, bola o'z manzilini, u yashaydigan shaharning nomini bilishi kerak; o'z qarindoshlari va do'stlarining ismlari va otasining ismini, kim va qaerda ishlayotganini bilish; yil fasllari, ularning ketma-ketligi va asosiy xususiyatlarini

yaxshi bilish; haftaning oylarini, kunlarini bilish; daraxtlar, gullar, hayvonlarning asosiy turlarini farqlash. U vaqt, makon va bevosita ijtimoiy muhitda harakat qilishi kerak.

Tabiatni, atrofdagi hayot hodisalarini kuzatish, bolalar fazoviy-vaqt va sabab munosabatlarini topishni, umumlashtirishni, xulosa chiqarishni o'rganadilar. Bola: 1. Oilasi, hayoti haqida bilishi kerak. 2. Atrofingizdagi dunyo haqidagi ma’lumotlar zaxirasiga ega bo‘ling, undan foydalana oling. 3. O`z mulohazalarini bildira olish, xulosa chiqara olish qobilyatiga ega bo’lishi lozim.

Intellektual tayyorgarlik ko'rsatkichlari; Tasviriy komponent; 1. Sub'ektning xilma-xil xususiyatlarini,idrok etish qobiliyati. 2. Majoziy asosda vizual xotira. 3. Mavzu (hodisalar) haqidagi mavjud fikrlarni umumlashtirish qobiliyati. 4. Analogiya, taqqoslash, sintez aqliy operatsiyalarini ishlab chiqish. 5. Evristik fikrlash. Verbal komponent; 1. Ob'ektlarning turli xususiyatlarini sanab o'tish, ulardan asosiylarini ajratib ko'rsatish qobiliyati. 2. Nutqga asoslangan eshitish xotirasi. 3. Tanish yoki o'zi tanlagan atamalar yordamida ko'plab yagona tushunchalarni umumlashtirish qobiliyati. 4. Tasniflash, tahlil qilishning aqliy operatsiyalarini ishlab chiqish. 5. Tanqidiy fikrlash.

Natija. O’quv faoliyatining psixologik moxiyatini o’qituvchi va o’quvchining o’zaro ta’siriga asoslangan o’quv-bilish jarayoni tashkil etadi. Dastlab shaxs faoliyatilarining barcha bosqichlarida o’rganish haqidagi masalaga to’xtalamiz.

O’rganish doimo ma’lum darajada organizmning biologik yetilishiga tayanadi. Masalan: bolaga bosh miyadagi nutq uchun javob beradigan bo’limlar yetilmaguncha gapirishni o’rgatib bo’lmaydi. Bu ikki jarayon o’rtasida teskari aloqa ham mavjud: ta’lim va o’qish organizmning yetilishiga ham ma’lum ma’noda ta’sir ko’rsatadi.

Insonda bir necha o’rganish turlari mavjud.Ulardan birinchisi markaziy nerv sistemasidir, bu esa rivojlangan hayvonlarda ham mavjud.

Ta’lim o’rganishdan farqli ravishda rejali va ongli boshqariladigan tashkiliy jarayondir. O’rganish esa stixiyali ravishda ro’y beradi. O’qish o’quv faoliyatining tarkibiy qismi sifatida, o’quvchilarning ishi bilan bog’liq ravishda tashkiliy jarayon sifatida namoyon bo’ladi. Birinchi holda o’qish ta’limning bir tomoni hisoblanadi, ikkinchi holda ijtimoiylashuvning natijasidir. O’rganish har qanday faoliyatning natijasi bo’lishi mumkin, ta’lim va o’qish tushunchalari esa maxsus o’quv faoliyati faoliyatning asosiy motivi sifatida bilishga qiziqish yoki individning psixologik taraqqiyoti nazarda tutilsa, o’quv faoliyati haqida gapiriladi. Agar motiv individning u yoki bu ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo’lsa,,”o’rganish” tushunchasidan foydalaniladi. Bunday yo’l-yo’lakay o’rganishga misol sifatida ma’lumotlarni ixtiyorsiz ravishda eslab qolish, o’quv maqsadlarini ko’zda tutmagan harakatlarni misol keltirishimiz mumkin. Ta’lim va o’qish – har doim ongli jarayonlardir, o’rganish esa ongsiz darajada ham ro’y berishi mumkin. Ta’lim, o’qish va o’rganish

orasidagi yana bir farq ma’lumotlarni o’zlashtirishga tayyorlik turli yosh davrlarida namoyon bo’ladi. O’rganishning elemantar turlari – imprinting, shartli reflektor va operant turlariga – bola tug’ilishi bilanoq amalda tayyor bo’ladi. O’qish bilim, malaka va ko’nikmalarni o’zlashtirish uchun ongli, maqsadga yo’naltirilgan qobiliyat sifatida bolada 4-5 yoshligida namoyon bo’ladi, mustaqil o’qishga tayyorlik maktabning birinchi sinflarida, 7-8 yosh atrofida vujudga keladi.

Bolaning maktabda o'qishga psixologik tayyorgarligi maktabgacha yoshdagi bolalik davridagi aqliy rivojlanishning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bolaning maktabga psixologik tayyorgarligidir. Bolalarni maktabga tayyorlash ko'p qirrali vazifa bo'lib, bola hayotining barcha sohalarini qamrab oladi.

Maktabga psixologik tayyorgarlik deganda tengdoshlar guruhida o'qish sharoitida maktab o'quv dasturini o'zlashtirish uchun bolaning aqliy rivojlanishining zarur va etarli darajasi tushuniladi. Har ikki jihat ham bolaning ta’lim faoliyati muvaffaqiyatli bo‘lishi, shuningdek, uning yangi sharoitlarga tez moslashishi, yangi munosabatlar tizimiga og‘riqsiz kirishishi uchun muhim ahamiyatga ega. Maktabga psixologik tayyorgarlik bir xil pozitsiyalardan ko'rib chiqildi, ya'ni motivatsion reja eng muhimi deb topildi. Ta'lim motivlarining ikki guruhi ajratildi: • o'rganishning keng ijtimoiy motivlari yoki "bolaning boshqa odamlar bilan muloqot qilish, ularni baholash va ma'qullash ehtiyojlari, o'quvchining o'quv tizimida ma'lum o'rinni egallash istagi bilan bog'liq bo'lgan motivlar. unga mavjud ijtimoiy munosabatlar"; ta'lim faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan motivlar yoki "bolaning kognitiv qiziqishlari, intellektual faoliyatga bo'lgan ehtiyoj va yangi ko'nikma, qobiliyat va bilimlarni o'zlashtirish".

Bolaning psixik taraqqiyotini o‘yinsiz tasavvur qilish qiyin. Ma’lumki bolaning yoshi ulg‘ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgani sari uning atrofdagi narsa va hodisalar dunyosi ham kengayib boradi. Bolaning Maktabgacha yoshidagi davrida, uning faoliyat doirasiga atrofidagi kuchi yetadigan, qo‘lidan keladigan narsalardan tashqari, kattalarning faoliyatlariga doir, yani ularning hali mutlaqo aqllari yetmaydigan, jismoniy jihatdan kuchlari etmaydigan narsalar ham kiradi. Chunki ular turmush tajribalarining ozligi va binobarin, haddan tashqari qiziquvchanliklari tufayli atrofdagi hamma narsa va hodisalarni bilishga intilaveradilar.Maktabgacha yoshidagi bolalar uchun mavxum nazariy faoliyatning ya’ni nazariy yo‘l bilan bilish faoliyatining bo‘linishi mumkin emas. Bu yoshdagi bolalarning atrofdagi narsalarni bilish faoliyatlari faqat bevosita harakat shaklida bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi bola atrofidagi narsalar dunyosini bilish jarayonida shu narsalar bilan bevoisita amaliy munosabatda bo‘lishga intiladi. Bu o‘rinda shu narsa e’tiborliki, bola bilishga tashnaligidan atrofdagi o‘zining kuchi,aqli etadigan narsalar bilangina emas, balki kattalar uchun mansub bo‘lgan, o‘zini kuchi ham, aqli ham etmaydigan narsalar bilan ham amaliy munosabatda bo‘lishga, ya’ni bilib olishga intilaveradi. Buning natijasida

bolaning xaddan tashqari tez ortib borayotgan turlari ehtiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o‘rtasida keskin qarama – qarshilik yuz beradi. Masalan: bola avtomashinani, tramvayni o‘zi xaydagisi,rostakam otga minib yurgisi,uchuvchu bo‘lib samolyotda uchkisi,rostakam militsioner bo‘lgisi keladi. Biroq, bola o‘zidagi bunday extiyojlarni birortasini ham xaqiqiy yo‘l bilan qondira olmaydi. Chunki bu yoshdagi bolada bunday kasblarga mansub bo‘lgan murakkab ko‘nikma va malaka yo‘q. Bu o‘rinda tabiiy bir savol tug‘iladi. Bolalarning tobora ortib borayotgan turlicha extiyojlari bilan ularning tor imkoniyatlari o‘rtasida qarama – qarshilik qanday yo‘l bilan xal qilinadi? Bu qarama – qarshilik faqat birgina faoliyat orqali, ya’ni bolaning o‘yin faoliyati orqaligina, xal qilinishi mumkin. Chunki birinchidan, bolalarning o‘yin faoliyati qandaydir moddiy maxsulot ishlab chiqarishga qaratilgan emas. Bolalarni o‘yinga undovchi sabab (motiv) ham o‘yindan kelib chiqadigan natijaga emas,(o‘yindan ko‘pincha xech qanday natija kelib ham chiqmaydi), balki shu o‘yin protsessidagi turli xarakterlarga bog‘liqdir. Ikkinchidan esa bolalar o‘yin jarayonida o‘z ixtiyorlaridagi narsalarni, ularni qiziqtirgan, ammo kattalargagina mansub bo‘lgan narsalarga aylantirib (cho‘pni ot qilib, stulchani avtomashina qilib) kuchlari etgancha erkin faoliyatda bo‘laveradilar. Shunday qilib, bolalar atroflaridagi kattalar uchungina mansub bo‘lgan, xali o‘zlarining kuchlari ham, aqllari ham yetmaydigan juda ko‘p narsalarni faqat o‘yin faoliyati orqali o‘zlashtiradilar. O‘yin orqali ular voqelikdagi narsa va xodisalarni biladilar.

Xulosa: Haqiqatdan ham bolaning maktabgacha yoshidagi davri shu qadar mazmundor va aktiv davrdirki, bu davr bolaning kelgusi o‘sishida albatta o‘z aksini qoldiradi. Lekin bundan bolaning maktabgacha yoshidagi davri, uning qanday odam bo‘lib chiqishni batamom belgilab beradi, degan ma’no kelib chiqmaydi. Mana shuning uchun bola shaxsining shaklllanishi faqat maktabgacha yoshidagi davr bilangina bog‘lab bo‘lmaydi. Umuman inson o‘z tabiati jihatidan deyarli butun umri davomida tarbiyalanuvchi mavjudoddir. Lekin har bir odam harakteriga xos bo‘lgan shaxsiy xislatlarning yuzaga kelishida uning har bir yosh bosqichida olgan ta’lim tarbiyasini aksi sezilib turadi. Bolaning yashash sharoitida yuzaga kelgan bu o‘zgarishlar uning psixik jihatdan o‘sishiga ta’sir etmay qolmaydi. Mana shuning uchun bola maktabgacha yoshidagi davrida faqat jismoniy jihatdangina o‘smay, balki psixik jihatdan ham taraqqiyotning yana bir yuqori pog‘onasiga ko‘tariladi. Maktabgacha yoshidagi bolaning har bir xatti – harakatidan uning mustaqilligi, nutqning elementar bo‘lsa ham, gramatik jihatdan to‘g‘ri shaklini amaliy o‘zlashtira boshlaganligi ko‘rinib turadi. Maktabgacha yoshidagi bolalarning ko‘zga tashlanib turuvchi hususiyatlaridan yana biri ularning taqlidchanlik va serharakatliklaridir. Maktabgacha yoshidagi davrida bolalarning naqadar serharakat bo‘lishlari barcha ota – onalarga tarbiyachilarga ma’lum bu yoshdagi bola butun kun davomida xilma – xil

va tinimsiz harakat qilish orqali atrofdagi muhit va odamlar bilan munosabatda bo‘ladi.

Maktabgacha ta’lim uzluksiz ta’limning boshlang’ich qismi hisoblanadi. U bolani sog’lom va rivojlangan shaxs bo’lib shakllanishini ta’minlab beradi. Shunday ekan bu tizim faoliyatini yanada kuchaytirish zarur. O'quv faoliyati bu bolaning o'ziga qaratilgan faoliyatdir. Bola nafaqat bilimni o'rganadi, balki bu bilimlarni qanday o'zlashtirishni ham o'rganadi.O’quv faoliyati, har qanday faoliyat singari, o'z predmetiga ega - bu shaxs. Agar boshlang'ich sinf o'quvchisi, bola uchun o'quv faoliyati muhokama qilinadigan bo'lsa. Yozish, hisoblash, o'qish, o'rganish,bilan birga, bola o'z-o'zini o'zgartirishga e'tibor qaratadi - u o'z madaniyatiga xos rasmiy va aqliy harakatlarning zarur usullarini egallaydi. O'zini o'ylab, u o'zini avvalgisiga va o'zini hozirgi xolati bilan taqqoslaydi. Har bir shaxsning o'zgarishlari yutuqlar darajasida kuzatiladi va aniqlanadi.O’quv faoliyatidagi eng muhim narsa - bu o'z-o'zidan fikrlash, yangi yutuqlar va sodir bo'lgan o'zgarishlarni kuzatib borishdir.

Foydalanilgan adabitlar:

1. G`oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.

2..Nishonova Z.T., Alimova G.K. Bolalar psixologiyasi va psixodiagnostikasi. - T.: TDPU, 2017.

3.. G‘oziyev E. Ontogenez psixologiyasi. Nazariy - eksperimental tahlil. - T.: Noshir, 2010.

4. Do‘stmuhamedova Sh.A., Nishonova Z.T. va boshqalar. yosh davrlari va pedagogik psixologiya. -T.: Fan va texnologiyalar, 2013.

5. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. -T.: O‘qituvchi, 2010.

6. Елконин Р.Б., Венгер А.Л. Особенности психологического развития детей 6-7 летнего возраста. М., Педагогика 1998.

ЧИСЛЕННОЕ РЕШЕНИЕ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ДИРАКА

Абдуназаров Рабимкул
старший преподователь Джизакского филиала Национального университета Узбекистан
Маматов Аброр Номоз угли
студент, Джизакского филиала Национального университета Узбекистан

Аннотация. Рассматривается задача восстановления системы Дирака по двум спектром. Предложен эффективный алгоритм численного решения обратной задачи, реализующий дискретизированный вариант известного процедуры Гельфанда Левитана. Приводится результаты контрольных расчетов.

Ключевая слова: обратная задача для системы Дирака, процедура Гельфанда Левитана, ядро спектральной меры, собственная числа, краевая задачи для системы Дирака.

NUMERICAL SOLUTION OF THE INVERSE PROBLEM FOR THE DIRACK SYSTEM

Abdunazarov Rabimkul
senior teacher
rabimkulabdunazarov@gmail.com,
Маматов Аброр Номоз угли
student, Jizzakh branch of the National University of Uzbekistan,
mamatov_an@gmail.com

Annotation. The problem of reconstructing the Dirac system from two spectra is considered. An efficient algorithm for the numerical solution of the inverse problem is proposed, which implements a discretized version of the well-known Gelfand Levitan procedure. The results of control calculations are given.

Keywords. inverse problem for the Dirac system, Gelfand Levitan procedure, spectral measure kernel, eigenvalues, boundary value problem for the Dirac system.

Рассмотрим оператор Дирака

$$D[Y] = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ -1 & 0 \end{pmatrix} \frac{dy}{dx} + \begin{bmatrix} p(x) & q(x) \\ q(x) & -p(x) \end{bmatrix} Y, \qquad Y = \begin{bmatrix} y_1(x) \\ y_2(x) \end{bmatrix} \tag{1}$$

в конечном интервале $[0,\pi]$. Здесь $p(x)$ и $q(x)$ – непрерывные действительные функции.

Пусть задача на собственные значения оператора

$$D[Y] = \lambda Y \quad (2)$$

при граничных условиях

$$y_1(0)\cos\alpha_0 + y_2(0)\sin\alpha_0 = 0 \quad (3)$$

$$y_1(\pi) = 0 \quad (4)$$

порождает дискретный спектр $\{\lambda_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$, а при граничных условиях

$$y_1(0)\cos\beta_0 + y_2(0)\,sin\,\beta_0 = 0$$

$$y_1(\pi) = 0$$

дискретный спектр $\{\mu_n\}_{n=-\infty}^{\infty}$. Здесь α_0 , β_0 - действительные числа; кроме того, $\alpha_0 \neq \beta_0$ и $0 < \alpha_0,\ \beta_0 < \pi,\ 0 < \beta < \pi$.

Известно [1], что по спектрам $\{\lambda_n\}_{-\infty}^{\infty}$ и $\{\mu_n\}_{-\infty}^{\infty}$ однозначно определяются ядра спектральной меры $[a_n]^{-1}$ и, следовательно, по ним восстанавливаются функции $p(x),\ q(x)$.

Здесь

$$a_n = \int_0^x \{\varphi_1^2(x,\lambda_n) + \varphi_2^2(x,\lambda_n)\}\ dx,$$

причем $\varphi(x,\lambda_n) = \begin{pmatrix}\varphi_1(x,\lambda_n)\\ \varphi_2(x,\lambda_n)\end{pmatrix}$ – собственная функция задачи (2)-(4).

В настоящей работе будет произведена численная реализация решения обратной задачи по двум наборам спектров при различных граничных условиях в одном конце интервала. Предлагаются эффективные методы вычисления опреатора (2)-(4) с некоторой точностью по данным наборам спектров $\{\lambda_n\}_{-N}^{N}$ и $\{\mu_n\}_{-N}^{N}$. Полное решение данной задачи состоит из последовательно решаемых следующих трех подзадач:

I. Определение коэффициентов асимптотики спектре.

II. Вычисление ядра спектральной меры $[a_n]^{-1}$ при $n < N$.

III. Вычисление ядра спектральной меры $[a_n]^{-1}$ при $n > N$

IV. Восстановление функции $p(x)$, $q(x)$ по дискретизированному интеграла Гельфанда- Левитана.

Для проведения оценок точности вычислений будем считать, что выходные данные $\{\lambda_n\}_{-N}^{N}$ и $\{\mu_n\}_{-N}^{N}$ нам заданы с точностью до $\varepsilon = 0(\frac{1}{N^5})$. Априорные требования на гладкость восстанавливаемого потенциала следующие: $p^{(4)}(x), q^{(4)}(x) \in L_1[0,\pi]$.

Задача I. Пусть $p^{(4)}(x), q^{(4)}(x) \in L_1[0,\pi]$. Тогда собственные значение $\{\lambda_n\}_{-\infty}^{\infty}$ при больших n имеют следующую асимптотику:

$$\lambda_n = n - \frac{\alpha_0}{\pi} + \frac{\alpha_1}{n} + \frac{\alpha_2}{n^2} + \frac{\alpha_3}{n^3} + \frac{\alpha_4}{n^4} + O\left(\frac{1}{n^5}\right)$$

Нам задано $2N-1$ число $\{\lambda_n\}_{-N}^{N}$ с точностью до $\varepsilon = O\left(\frac{1}{N^5}\right)$.

Пользуясь методами разностного исчисления, определяем значения $\alpha_0, \alpha_1, \alpha_2, \alpha_3, \alpha_4$. Вычисления осуществляются по формулам[2]-[6]:

$$\alpha_4 = \frac{\Delta_2 W_N - \Delta_2 W_{\frac{N}{2}}}{G[N, N/2]} + O\left(\frac{1}{N^2}\right); \quad \alpha_1 = \frac{\Delta_2 W_{-N+2}}{2} + O\left(\frac{1}{N^4}\right),$$

$$-\frac{\alpha_0}{\pi} = \frac{\Delta_2 W_N}{2} - \frac{\alpha_4}{2}\left[\frac{6N^2 - 12N + 4}{N^2(N-1)^2(N-2)^2}\right] + O\left(\frac{1}{N^6}\right),$$

$$\alpha_2 = W_N + \frac{\alpha_0}{\pi}N^2 - \frac{\alpha_4}{N^2} + O\left(\frac{1}{N^4}\right), \alpha_3 = W_{-N+2} - \alpha_1 N^2 + O\left(\frac{1}{N^2}\right),$$

где

$$W_n = \frac{\lambda_n + \lambda_{-n}}{2}n^2, \quad W_{-n} = \frac{\lambda_n - \lambda_{-n} - 2n}{2}n^3,$$

$$\Delta_2 W_n = W_n - 2W_{n-1} + W_{n-2},$$

$$G\left(N, \frac{N}{2}\right) = \frac{6N^2 - 12N + 4}{N^2(N-1)^2(N-2)^2} - \frac{96N^2 - 384N + 256}{N^2(N-2)^2(N-4)^2} = O(\frac{1}{N^4})$$

Здесь предполагается, что N –четный.

Задача II. В наших предположениях собственные значения $\{\lambda_n\}_{-\infty}^{\infty}$ имеют асимптотику (7), а также

$$\mu_0 = n - \frac{\beta_0}{\pi} + \frac{\beta_1}{n} + \frac{\beta_2}{n^2} + \frac{\beta_3}{n^3} + \frac{\beta_4}{n^4} + O\left(\frac{1}{n^5}\right),$$

где константы β_i $(i = 0{,}4)$ вычисляются как указано в задаче I.

Получим рабочую формулу для вычисления $[a_n]^{-1}$ при $n < N$. Согласно [I] , восстановление ядра по двум спектрам производится формулой

$$\frac{1}{a_n} = \left[\frac{\sin(\alpha_0 - \beta_0)}{\mu_n - \lambda_n}\prod_{\substack{k=-\infty \\ k\neq n}}^{\infty}\frac{\lambda_k - \lambda_n}{\mu_k - \lambda_n}\right]^{-1} \tag{5}$$

Можно заметить, что формула (5) содержит в себе очень медленно сходящееся бесконечное произведение и непосредственное использование этой формулы привело бы к большой потере точности. Поэтому формулу (5) необходимо преобразовать так, чтобы выражения для $[a_n]^{-1}$ не содержали бы медленно сходящих бесконечных произведений. Для этого преобразуем бесконечное произведение (сходящееся как $\sum_{k=1}^{\infty} O(\frac{1}{k^2})$) с целью убыстрения его сходимости. Введем следующие обозначения:

$$f_1(\lambda_k) = k^2 + \lambda_k\lambda_{-k} - \left(\frac{\alpha_0}{\pi}\right)^2 + 2\alpha_1, \qquad f_2(\lambda_k) = \lambda_k + \lambda_{-k} + \frac{2\alpha_0}{\pi},$$

$$\bar{\lambda}_n^2 = (\lambda_n + \frac{\alpha_0}{\pi})^2 - 2\alpha_1, \qquad \tilde{\lambda}_n^2 = (\lambda_n + \frac{\beta_0}{\pi})^2 - 2\beta_1$$

$$\Psi_1(\lambda_n) = \prod_{\substack{k=1 \\ k\neq n}}^{\infty}\left[1 - \frac{f_1(\lambda_k) - \lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2 - \bar{\lambda}_n^2}\right],$$

$$\Psi_2(\lambda_n) = \prod_{\substack{k=1 \\ k\neq n}}^{\infty}\left[1 - \frac{f_1(\mu_k) - \lambda_n f_2(\mu_k)}{k^2 - \tilde{\lambda}_n^2}\right],$$

$$\Psi_3(\lambda_n) = \frac{(\lambda_n - \lambda_{-n})\left(n^2 - \tilde{\lambda}_n^2\right)(\lambda_0 - \lambda_n)\tilde{\lambda}_n \sin\left(\pi\bar{\lambda}_n\right)}{\left[n^2 - \tilde{\lambda}_n^2 - f_1(\mu_n) + \lambda_n f_2(\mu_n)\right]\left(n^2 - \bar{\lambda}_n^2\right)(\lambda_n - \mu_0)\bar{\lambda}_n \sin\left(\pi\tilde{\lambda}_n\right)}.$$

После некоторой алгебраической операции над формулой (8) получим

$$a_n = \sin(\alpha_0 - \beta_0)\Psi_3(\lambda_n)\frac{\Psi_1(\lambda_n)}{\Psi_2(\lambda_n)} \qquad (6)$$

С целью убыстрения сходимости произведений, встречающихся в (9), для $\Psi_1(\lambda_n)$ записываем

$$\Psi_1(\lambda_n) = exp\left\{\sum_{\substack{k=1 \\ k\neq n}}^{\infty} ln\left[1 - \frac{f_1(\lambda_k) - \lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2 - \bar{\lambda}_n^2}\right]\right\} = exp\left\{\sum_{\substack{k=1 \\ k\neq n}}^{N} + \sum_{k=N+1}^{\infty}\right\}.$$

Так как для $k > N$

$$f_1(\lambda_k) = -\frac{R_1'}{k^2} + O\left(\frac{1}{k^4}\right), \qquad f_2(\lambda_k) = \frac{2\alpha_2}{k^2} + O\left(\frac{1}{k^4}\right),$$

имеем

$$\sum_{k=N+1}^{\infty} = \sum_{k=N+1}^{\infty} ln\left[1 + \frac{R_1' + 2\alpha_2\lambda_n}{k^2\left(k^2 - \bar{\lambda}_n\right)}\right] + O(\frac{1}{N^6}) \qquad (7)$$

Здесь

$$R_1' = \alpha_1^2 + 2\alpha_3 + \frac{2\alpha_0\alpha_2}{\pi}.$$

Если учесть, что

$$\sum_{k=1}^{\infty}\frac{1}{(k^2 - a^2)k^2} = \frac{1}{2a^4} - \frac{\pi^2}{6a^2} - \frac{\pi}{2a^3}ctg(a\pi)$$

и

$$ln\left[1 + \frac{1}{N^2(N^2 - a^2)}\right] \approx \frac{1}{N^2(N^2 - a^2)} + O(\frac{1}{N^6})$$

при больших N, для (7) имеем

$$\sum_{k=N+1}^{\infty} ln\left[1 + \frac{R_1' + 2\alpha_2\lambda_n}{k^2\left(k^2 - \bar{\lambda}_n{}^2\right)}\right] = \sum_{k=1}^{\infty} ln\left[1 + \frac{R_1' + 2\alpha_2\lambda_n}{k^2\left(k^2 - \bar{\lambda}_n{}^2\right)}\right] -$$

$$-\sum_{k=1}^{N} ln\left[1+\frac{R_1'+2\alpha_2\lambda_n}{k^2\left(k^2-\bar{\lambda}_n{}^2\right)}\right] \approx (R_1'+2\alpha_2\lambda_n)\sum_{k=1}^{\infty}\frac{1}{k^2\left(k^2-\bar{\lambda}_n{}^2\right)} -$$

$$-\sum_{k=1}^{N} ln\left[1+\frac{R_1'+2\alpha_2\lambda_n}{k^2(k^2-\bar{\lambda}_n{}^2)}\right] = (R_1'+2\alpha_2\lambda_n)\left[\frac{1}{2\bar{\lambda}_n{}^4}-\frac{\pi^2}{6\bar{\lambda}_n{}^2}-\frac{\pi}{2\bar{\lambda}_n{}^3}ctg(\bar{\lambda}_n\pi)\right] -$$

$$-\sum_{k=1}^{N} ln\left[1+\frac{R_1'+2\alpha_2\lambda_n}{k^2(k^2-\bar{\lambda}_n{}^2)}\right]+O(\frac{1}{N^6})$$

Отсюда

$$\Psi_1(\lambda_n) = exp\left\{\sum_{\substack{k=1\\k\neq n}}^{N} ln\left[1-\frac{f_1(\lambda_k)-\lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2-\bar{\lambda}_n^2}\right]-\sum_{k=1}^{N} ln\left[1+\frac{R_1'+2\alpha_2\lambda_n}{k^2\left(k^2-\bar{\lambda}_n{}^2\right)}\right]\right.$$

$$\left.+(R_1'+2\alpha_2\lambda_n)\left[\frac{1}{2\bar{\lambda}_n{}^4}-\frac{\pi^2}{6\bar{\lambda}_n{}^2}-\frac{\pi}{2\bar{\lambda}_n{}^3}ctg(\bar{\lambda}\pi)\right]\right\} =$$

$$=\prod_{\substack{k=1\\k\neq n}}^{N}\left[1-\frac{f_1(\lambda_k)-\lambda_n f_2(\lambda_k)}{k^2-\bar{\lambda}_n^2}\right]/\prod_{k=1}^{N}\left[1+\frac{R_1'+2\alpha_2\lambda_n}{k^2\left(k^2-\bar{\lambda}_n{}^2\right)}\right]\times$$

$$\times exp\left\{(R_1'+2\alpha_2\lambda_n)\left[\frac{1}{2\bar{\lambda}_n{}^4}-\frac{\pi^2}{6\bar{\lambda}_n{}^2}-\frac{\pi}{2\bar{\lambda}_n{}^3}ctg(\bar{\lambda}\pi)\right]\right\}$$

Аналогично вычисляется и $\Psi_2(\lambda_n)$. Получим:

$$\Psi_2(\lambda_n)=\prod_{\substack{k=1\\k\neq n}}^{N}\left[1-\frac{f_1(\mu_k)-\lambda_n f_2(\mu_k)}{k^2-\tilde{\lambda}_n^2}\right]/\prod_{k=1}^{N}\left[1+\frac{R_1+2\beta_2\lambda_n}{k^2(k^2-\tilde{\lambda}_n^2)}\right]\times$$

$$\times exp\left\{(R_1+2\beta_2\lambda_n)\left[\frac{1}{2\tilde{\lambda}_n{}^4}-\frac{\pi^2}{6\tilde{\lambda}_n{}^2}-\frac{\pi}{2\tilde{\lambda}_n{}^3}ctg(\tilde{\lambda}_n\pi)\right]\right\}$$

Подставляя вычисленные значения $\Psi_1(\lambda_n)$ и $\Psi_2(\lambda_n)$ в (9), получим рабочие формулы для вычисления $[a_n]^{-1}$ при $n<N$. Здесь

$$R_1=\beta_1^2+2\beta_3+\frac{2\beta_0\beta_2}{\pi}.$$

Задача III. Асимптотика спректральной меры $[a_n]^{-1}$ задачи (2)-(4) при больших n имеет следующую асимптотику [1],[2]

$$[a_n]^{-1}=n-\frac{c_0}{\pi}+\frac{c_1}{n}+\frac{c_2}{n^2}+\frac{c_3}{n^3}+\frac{c_4}{n^4}+O\left(\frac{1}{n^5}\right)$$

Отклоняясь от классического метода (например [7], [8]), для определения коэффициентов асимптотики приступим по следующему:

- Определяем по формулу (9) первые $2N-1$ значения чисель $[a_n]^{-1}$ с точностью до $\varepsilon = O\left(\frac{1}{N^5}\right)$, где $-N < n < N$.

- Аналогично, как в пункте Задачи I, пользуясь методами разностного исчисления, определяем значения c_0, c_1, c_2, c_3, c_4 .

Задача IV. По имеющийся данными λ_n , μ_k и $[a_n]^{-1}$, решая дискретизированную интегральную уравнению Гельфанда -Левитана определяется значения функций $p(x)$ и $q(x)$ в интервале $[0, \pi]$. Это задача аналогично решается как показано в работе [2],[6].

Литература:

1. Б.М.Левитан. И.С.Саркисян. Операторы Штурма-Лиувилля и Дирака. Москва (МГУ). 1984 г.

2. Rabimkul A. NOKORREKT SHARTLARDA SHTURM-LIUVILL OPERATORI PARAMETRLARINI TIKLASH MASALALARI //International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2022. – С. 24-28.

3.Abdunazarov R. Issues of effective organization of practical classes and clubs in mathematics in technical universities. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. Current Issue: Volume 2022, Issue 3 (2022) Articles.

4. Rabimkul A., Haydarovich H. O. Calculating The Volume Of Liquid In Cylinder Vessels Which Have Curved Borders Level 2 Geometric Surface //The American Journal of Applied sciences. – 2021. – Т. 3. – №. 12. – С. 16-21.

5. Рабимкул, А., Иброҳимов, Ж. Б. ў., Пўлатов, Б. С., & Нориева, А. Ж. қ. (2023). АРГУМЕНТЛАРНИ ГУРУҲЛАРГА АЖРАТИБ БАҲОЛАШ УСУЛИДА КЎП ПАРАМЕТРЛИ НОЧИЗИҚЛИ РЕГРЕССИЯ ТЕНГЛАМАЛАРИНИ ҚУРИШ МАСАЛАЛАРИ. *Educational Research in Universal Sciences*, *2*(2), 174–178. Retrieved from http://erus.uz/index.php/er/article/view/1704

6. Абдуназаров Р. Штурм–лиувилл операторини учун тескари масалани сонли усулда ечиш муаммолари //Современные инновационные исследования актуальные проблемы и развитие тенденции: решения и перспективы. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 369-372.

7. Абдуназаров Р. О численной реализация решения обратной спектральной задачи для оператора Дирака. Вопросы вычислительной и прикладной математики. Выпуск 95. Ташкент. 1993. Стр. 10-20.

8. А.И. Аптекарев. О численной реализации решения обратной задачи Штурма-Лиувилля. Препринт ИПМ № 32, Москва, 1982 г.

SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF TRANSLATING LITOTES IN ENGLISH AND RUSSIAN

Abdusamatova Omonabonu Gulomjon qizi
Andijan State institute of foreign languages
Master`s degree student (2-course)
ominahonn@mail.ru

Abstract. Translation process is very complicated work as it has its own rules and principles. Especially, translating a figurative language is considered as the most difficult part of translation. A figurative language includes all stylistic devices, such as hyperbole, metaphor, metonymy, similes, epithet, litotes and etc. These tropes have their own functions. Translator must be very attentive while translating them and it is very important to find appropriate version. These reasons made the author do research on this theme. In this article the author will discuss the problems of translating litotes from English into Russian.

Key words: translation, a figurative language, tropes, litotes, synonym, equivalence, negation, double negation.

Аннотация. Процесс перевода очень сложная работа, так как имеет свои правила принципы. Особенно перевод образного языка считается самой сложной частью перевода. Образный язык включает в себя все стилистические приёмы, такие как гипербола, метафора, метонимия, сравнение, эпитет, литоты и другие. Эти тропы имеют свои функции. Переводчик должен быть очень внимательным при их переводе,и очень важно найти подходящий вариант. Эти причины заставили автора провести исследование по данной теме. В данной статье автор рассмотрит проблемы перевода литоты с английского на русский язык.

Ключевые слова: перевод, образный язык, тропы, литоты, синоним, эквивалентность, отрицание, двойное отрицание.

Annotatsiya: Tarjima jarayoni juda murakkab hisoblanadi, sababi uning qoidalari va tamoyillari mavjud.Ayniqsa, majoziy tilning tarjimasi tarjimaning eng qiyin qismi hisoblanadi.Majoziy til barcha uslubiy vositalarni o`z ichiga oladi, bular giperbola, metafora, metonimiya, epitet, litota va boshqalarni o`z ichiga oladi.Bu troplarning o`ziga hos vazifalari bor.Tarjimon esa ularni tarjima qilayotganda juda e`tiborli bo`lishi va mos keluvchi variantni topishi lozim.Ushbu sabablar muallifni shu mavzuda tadqiqot qilishga undadi.Ushbu maqolada muallif litotalarni ingliz tilidan rus tiliga tarjima qilishdagi muammolarni ko`rib chiqadi.

Kalit so`zlar: tarjima, majoziy til,troplar, litotalar, sinonim,ekvivalentlik, inkor, ikki tomonlama inkor.

Meanings of the sentences with culture specific contexts have their own uniqueness in the conceptual structure, and the translator seeks the best to realize the maximal reduction of meaning loss. Meanwhile, the gap between some languages is significantly higher, and each population has a deep-rooted tradition with society. This should be recognized by the translator himself.

Translation between languages is aided by resemblance of cognate word forms. Translation between unrelated languages may be aided by traditional equations that have evolved in step with a shared culture. For shedding the light on the nature of meaning, thinking is rather radical in translation theory. Here it is, if anywhere, that stimulus meaning detaches itself from the words that have it. The texts should be first translated with observation conspicuously shared by the translator. The translator sometimes succeeds in the basic task of recognizing the sufficient numerous culture specific phenomena[1].

Douglas Robinson's challenging "The Translator's Turn" is a lot more than a book about teaching translation[9]. Drawing on (at least!) such disciplines as philosophy, theology, psychology, literary criticism and the main orientations in translation studies, the author's purpose is to provide "an alternative paradigm for the study of translation," a "physicalist" one, acting as a counterbalance to the "mentalist" bias in mainstream theories. In literary works, adding figurative language is vital because it aims to create certain effects in the expressions that make the readers feel and imagine the feeling the characters possess and how the story happens. By giving different sense, readers can keep their attention to the literary works.[9]

A large number of tropes (turns of speech in which a word or expression is used in figurative sense) are characteristic of the literary style. The tropes are based on the transfer of features of one object or phenomenon to another. There are different reasons for transferring the features in a trope, which are divided into simple ones like epithets, comparisons, metaphors, allegories, ironies, hyperboles, etc.

Translation is a complex process of transferring information from one language to another. There are still different approaches to studying the theory of translation and how to transform the linguistic units of the source text and the target text.

The challenge for the translator is to translate the meaning of the source text in such a way that the reader understands what is being said. But this is not always easy to achieve, because not all the concepts that exist in the source language, are fully contained in the target language, so there is a difference between the concepts of reality and the non-equivalent vocabulary[3].

Figurative language is the prominent characteristic of literature. It has different style in expressing the messages and ideas, such as metaphor, personification, hyperbole, simile, etc. The dictions mostly use connotative expressions rather than

denotative expressions. Connotative expressions give special nuance to the situation of the literary works. They compel the readers to dig their understanding in relating one phenomenon with the others. Even, reading between the lines is the main key to understand the meaning. By doing this, sometimes, some people regard literary works as the complex works because they need more interpretation to figure out what the real meaning is.

Translating figurative language is not as simple as ordinary language. Figurative language mostly uses connotative expressions rather than denotative expressions which have parable words so the translator needs to understand the meaning and to decide whether figurative language will be perceived or not. Different translation techniques that are used in translating figurative language can be applied as long as the content and the style can be well delivered.

In translating literary works, some aspects have to be noticed by the translator because literary works have their own characteristics that make them different from other works. Sometimes, problems are faced by the translators during the translating process.

Translating figurative language is quite complicated for the translator. It needs further interpreting to catch the messages because the translator needs to understand figurative language, not only in terms of content but also sense. Moreover, in translating figurative language, the translator needs certain techniques so the content and sense of figurative language do not vanish.

Basically, in analyzing figurative language, linguistics has an important role to it. Even though figurative language is commonly known in literature, it remains to the functional and artistic purpose. First, as a functional purpose, it acts as semantic signifiers related to the meaning. Second, as artistic purpose, it aims to beautify the form in literary works. The scope covering figurative language is called as stylistics.

Figurative language is one of the elements that exist in literary works, such as novel. It makes literary works differ from other works in which it can give imagination and suggestion by expressing the message to the readers. The other expert stated that figurative language means something other than the actual meaning of the words.

In other words, each word possibly brings different meaning depending on the context. It is called as ambiguity. Furthermore, to prevent misunderstanding, the readers have to read between the lines to figure out the meaning.

Di Yanni categorizes types of figurative language into seven. They are simile, metaphor, personification, hyperbole, metonymy, litotes, and synecdoche.I would like to analyze the translations of litotes[10].

Let`s analyze some more examples and their translations in Russian.The examples are below.

"This is my unpretentious hut."(Это моя не прихотливая хижина).

In fact, this sentence expresses a house. However, the speaker tends to give understatement to his house which is not pretentious or luxurious. Furthermore, he said *"my unpretentious hut"* instead of *"my unpretentious house"*. Here, the author wants to emphasize that his house is very simple.If we pay attention to its translation in Russian.The example was translated word-by-word and the meaning is similar.According to Jakobson as quoted in "An Advanced Resource Book", any text which is functioned as source text can be translated or conveyed into target text so the transferable source text into target text is called as translatability. However, there is one condition in which the text cannot be translated, it is called untranslatability. He categorizes poetic expression as untranslatability. The reason is because poetic expression contains two components which are meaning and style. Commonly, it happens in translating literary works which contains special use of language, figurative language. The meaning and style cannot be separated in figurative language[5].

Moreover, translating figurative language in literary works is challenging for the translator because it seems like reproducing a new work by perceiving the meaning and style of figurative language in the source text [7]. The ambiguity available in the source text makes the translator has to fully understand the meaning and decide the appropriate translation techniques. In order to gain deep understanding, the translator has to read and re-read the source text and find companion of source text or any other text from the author [2]. It aims to keep the meaning and style of figurative language of the source text that is translated in the target text so they can be well understood by the readers. By doing this, a good quality translation product can be achieved.

It is related to the definition of translating by Nida and Taber. They state that translating consists of reproducing the source text by regarding into two terms, such as meaning and style. Thus, to translate literary works, the translating techniques that are used should be appropriate so that the source text and target text will be equivalent.

In literary circles, plenty of poets as well as writers have used this concept to convey strange and vivid images. It changes the thought process and thereby beautifies and adorns the literary works. Most of the literary works describe litotes in such a way that the words described are not false, but do not come near a complete description of the action in question. Rather, they are presented in a passive tone and demand more careful attention from the reader. Even figurative language use litotes to convey messages in a clear and impressive manner [8].

Especially in poetry or during the exaggerating the speech or something, user often says "no ordinary city", about a kind a city that means a very special or different city. There the usage of litotes identifies the exaggeration.***"That sword was***

not useless to the warrior now" **expresses the meaning** ***"The warrior has a use for the sword now."*** **There are three versions of translation in Russian:**

1 ***(Этот меч не был бесполезным для воина)***

2 ***(Этот меч был полезным для воина)***

3 ***(Этот меч понадобился воину)***

In the first example the sentence was translated word-by-word, but in the second example adjective was changed with the synonym.If we pay attention to the third variant of translation, the adjective was changed into the verb.In these examples the method of translation differs, but the meaning is similar.

The double negotiation in the example **"*He was not unfamiliar with the works of Dickens*"** gives the affirmative meaning that the speaker knows something that ***"He was acquainted with the works of Dickens." (Он бл знаком с произведениями Диккенса).***This is very appropriate translation, because double negatives were translated as an affirmative sentence. There the litotes creates the ironic effect of the utterance.

The example ***"She is not as young as she was"*** emphasizes that ***"She's old"(Она не так молода как была)*** positive effect is weakened and some lack of the speaker's confidence in the statement.Here, we can see word-by-word translation.

Another example also is considered by above given statement **"*He's no oil painting."*** The speech is going to acquaint the information in polite way that real meaning is ***"He's not ugly." (Он не уродлив).*** However, speaker does the speech in lessening and hiding there a saying in order not to terrify the listener.Russian version is equivalent with English version.

However, understated litotes instead of hyperbolic, litotes often seems to turn attention away from itself, like its cousin, paralyses, which emphasizes something by pretending to ignore it, and it can disarm potential opponents and avoid controversy; yet it emphasizes whatever it touches. Litotes describes the object to which it refers not directly, but through the negation of the opposite. The account given in various rhetorical textbooks reveals a picture of the rhetorical figure litotes which is to put it aptly not very clear.

The figure litotes is one of those methods which are used to talk about an object in a discreet way. It clearly locates an object for the recipient, but it avoids naming it directly. Regularly used examples of litotes:

"To be a good actress, she must always work for the truth in what she's playing," the man said in a voice not empty of self-love.("Чтобы быть хорошей актрисой, она всегда должна добиваться правды, что играет",-сказал мужчина голосом, не лишенным любви к себе.) The example contains that the functions of statement. There is the phenomenon clarifies with making polite the

speech and lessening that the speaker emphasizes it without confident. There is the man was full of self-love. Here is also equivalent variant is given

Following example creates the ironic effect of the utterance**. *It was not unnatural if Gilbert felt a certain embarrassment. (Было вполне естественно, что Гилберт почувствовал некоторое смущение).***In Russian variant positive sentence was given instead of double negatives.

There is the main statement refers to lessening of the saying of the user. The ***idea was not totally erroneous. (Идея не была полностью ошибочной).*** The thought did *not displeasu*re. No Following instruction is not be excluded above given definition that also the author used understatement. Not uncommunicative, that double negation refers to the positive aspect and there is the meaning that user is communicative and sociable but without confidence. I was quiet, but *not uncommunicative*; reserved, but not reclusive; energetic at times, but seldom enthusiastic. Nothing was changed while translating into Russian.

Next example is negation with preposition also considered two negative aspects that usage of litotes understates. ***He had all the confidence in the world, not without reason.(Ему доверяли все в мире не без причины).***In this example we can see word-by-word translation.

The same above given definition is met here. Kirsten said *not without* dignity**:*"Too much talking is unwise."(Слишком много говорить-неразумно).***All words in the sentence were changed into appropriate ones in Russian.

Followings are some of the commonly used litotes:

The phenomenon emphasizes indirect attitude to the speaker. The speaker uses not exact aspect but he or she makes the politeness his or her speech, so again lessening: ***"They aren't the happiest couple around".(Они не самая счастливая пара вокруг).***

This example clarifies the speaker's aim that she or he does not want to speak directly and describes the fellow in a good and softening way. ***"He's not the ugliest fellow around!"(Он не самый уродливый парень вокруг).***

This example exaggerates to lessen the speech of the speaker and litotes reduces categorical features of the statement: ***"She's not the brightest girl in the class(Она не самая умная девочка в классе)."***

The function of litotes has much in common with that of understatement; next example is also in this way. ***"The food is not bad"(Еда не плохая).***

Weakening is the effect of the utterance and the positive evaluation. Saying instead of excellent, speaker supplies the phrase not bad. Following example exaggerates may be used with intonation, anyway it expresses synonymous of the word *"right"*.***"You are not wrong."(Вы не ошибаетесь)*** It is already common used phrase among English people. There litotes interdepends to the culture of the speaker.

"Einstein is not a bad mathematician."(Эйнштейн неплохой математик) From the example, listener of the speaker can understand that he is excellent mathematician and there the litotes foundation is ironic effect of the utterance.

"It won't be easy to find crocodiles in the dark."Это не легко найти крокодилов в темноте).The litotes lessens the main phenomenon that reduces categorical features of the statement. Speaker uses: ***"It won't be easy…" rather than to say: it will be difficult.***

"He is not unlike his dad."(Она мало чем отличается от своего отца)The litotes become phraseological combination and synonymous means of expression. Litotes not only understates sign but also emotionally tinctures statement.

"That's no small accomplishment."(Это немалое достижение).The litotes creates the ironic effect of the utterance in this statement. There is the user clarifies that something is big accomplishment that used large strength.

"He is not the kindest person I've met."(Он не самый добрый человек, которого я встретил) In this example litotes reduces categorical features of the statement.

"That is no ordinary boy. "Он необычный мальчик).Litotes functions as softening, lessening of the statement. The speaker can use direct meaning that this boy is smart or very clever or may be wunderkind; however the real meaning is hidden in indirect statement.

The above given examples were translated into the Russian language and have similar aspects from all points of view.

"He is not unaware of what you said behind his back.(Она в курсе того,что вы сказали за его спиной)" There author uses negatives that litotic construction converts an ironic sentiment by its understatement. However, double negatives lost their negation while translating.

There is the example which litotes intensifies the sentiment intended by the writer and creates the effect of strong feelings moderately conveyed. ***"This is no minor matter."(Это не второстепенное дело)***.The writer says instead of huge or major event, no minor that lessens the statement.

"The weather is not unpleasant at all."(Погода совсем не неприятная).This example contains the litotes in softening form of the statement.

"She's no doll."(Она не кукла).In this example, litotes lessens the phenomenon and conveys it into ironic aspect. There the writer uses the statement that she is clever enough. Following example also appropriate to this statement***:"She's no idiot".(Она не идиот)***

"That's not a meager sum."(Это не мизерная сумма).There is the litotes reduces categorical features of the statement.

The same observation is used in the following example. ***"That's no mean feat."(Это не значит страх*** [6]**.**

In the examples above we can see equivalence in translations.Concluding everything, I can say that, translating a figurative language, especially litotes from English into Russian is ***no minor matter.***Because we may face some problems during translation.Sometimes we have to change double negatives into positive word,sometimes we should find suitable synonym.The translator should include such aspects while translating.

REFERENCES:

1. Ahmed.M.N. "The semantic view of translating litotes from English into Arabic".2011
2. Bush.P. "Mona Baker"
3. Davlyatova.M.Sh. "Problems of translating stylistic devices from English into Russian fiction"
4. Dimitriu.R. "Translating through tropes and versions".1999
5. Hatim.B.A & Munday.J. "An adv anced resource book"
6. Khasanah.D.U. "The English translationof figurative language in Iwan Setyawan`s "9 summers and 10 autumns"".
7. Landers.C.E. "Literary translation"
8. Nida.E.A &"Taber.Ch.R. "The theory and practice of translation".1982
9. Robinson.D. "The translator`s turn".1991
10. Yanni.D

REPRESENTATION OF THE CONCEPT GOD/XUDO IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS

Xudoyberdiyeva Nilufar Sayfullo qizi
Uzbekistan State World Languages University

Abstract: The article describes conceptual interpretation of God in English and Uzbek proverbs. Each nation uses stable phrases in everyday speech along with words and stable combinations of words, one of the varieties of which are proverbs. They attract speakers with their semantic capacity and ability to be used in various speech situations and for different speech purposes.

Key words: Concept of God, theolinguistics, proverbs, phraseological units, theolinguistics, concept, kinguoculturology, parameology, interpretation of proverbs.

INTRODUCTION

The word "concept" is a broad notion that is used in new fields of linguistics like Cognitive Linguistics, Linguoconceptology and Linguoculturology. Many notable scholars, including G.V. Alefirenko, Yu.S. Stepanov, N.D. Arutyunova, E.S. Kubryakova, D.S. Likhachev, V.A. Maslova, D.U. Ashurova, M.R. Galiyeva worked on it. The concept can be analyzed and explained from linguistic and cultural points of view. A concept is defined as knowledge structure that can be objectified inlanguage through lexical, phraseological and other linguistic unit that objectifies this concept (Stepanov, 2004; Maslova, 2007; Ashurova, Galieva, 2018, 2019 etc.).

MAIN PART

According to linguoculturology, a "concept" is a mental, cultural, and nationally unique unit that is distinguished by a variety of emotional, expressive, and evaluative components. It is also a constituent part of the national conceptosphere (Stepanov Yu.S., Arutyunova N.D., Karasik V.I., Slyshkin G.G., Vorkachyov S.G., Pimenova M.V., Ashurova D.U., Galieva M.R.).

Yu. S. Stepanov notes that the concept has a "layered" structureincluding: a) main (actual, known to every bearer of culture); b) additional (passive, historical, which is relevant for individual cultural bearers); c) the inner form, which is usually not realized in everyday life and is known only to special researchers [Stepanov, 2004 p.46-48].

Z. D. Popova and I. A. Sternin believe that the concept consists of: a) an image (perceptual and cognitive); b) information content that defines the main, essential and distinctive features of the concept; c) interpretive field, which is a set of diverse, sometimes contradictory cognitive features [Popova, Sternin, 2007, pp.106-110].

V. I. Karasik and G. G. Slyshkin distinguish three components in concept structure, including: a) conceptual (informational and factual); b) figurative (cognitively metaphorical); c) value (evaluative, normative) components (Karasik, Slyshkin, 2004).

The concept of "God" is one of the basic concepts that exist in any culture. Depending on the language and cultural tradition, numerous names for God are employed, and titles are occasionally used to allude to God's characteristics. The capitalized and un-capitalized pronouns God and god in English are used by many religions as nouns to refer to many deities or explicitly to the Supreme Being.

There are numerous proverbs with the component God/Xudo in both languages, and they mostly have similar meaning. In most proverbs God is seen as kind, generous, protector of the weak, the ill, and the unfortunate. But there are also proverbs that reflect sarcastic attitude to the God who is believed to be on the side of the rich or his image is evaluated negatively:

God is **powerful/ almighty**	**Eng:** Man does what he can, God does what he will; All things are possible with God; GOD made the country, man made the town, The man appoints, the God disappoints
	Uzb*:* Yaratganning erki bor qaydan buloq chiqarsa, Qozonchining erki bor qaydan quloq chiqarsa; Yer og'asi – xudo, Suv og'asi – sulton; Sinmasni kulol yasamas, O'lmasni xudo yaratmas.
God is **charitable/ merciful**	**Eng:** The nest of the blind bird is made by god; Every man for himself, and God for us all; Take the goods the gods provide; Give the birds crumbs, God gives you loaves; God helps those who cannot help themselves; God, who thinks of sparrows, cares for souls.
	Uzb: Devonaning ishini xudo o'nglar; Sabr tagi – rahmon, Shoshgan ishi – shayton; Podshoning holi tang bo'lsa gadoni axtarar, gadoning holi tang bo'lsa Xudoni axtarar: Yoshni Xudo saqlar, Qarini ovqat; Yakkaning yori xudo, Bo'lmasa eldan judo;
God **punishes**	**Eng:** whom the Gods would destroy, they first make mad; God gives his anger by weight, but his pity without measure; the mills of God grind slowly, yet they grind exceeding small; Man's extremity is God's opportunity; the Lord giveth, the Lord taketh away; Heaven sent and heaven stole; God pities weakness, but punishes

	wickedness.
	Uzb: Xudo urgan tuyani, Vaysulqora na qilsin; Xudo urganni payg'ambar ham hassasi bilan turtar; Qurbon, qurbonda to'ymaganni xudo urgan:
God loves **beauty, cleanliness, risk and piece**	**Eng:** Where there is peace, god is; Cleanliness is next to godliness; God looks to clean hands, not to full ones.
	Uzb: Xunukdan xudo bezor; Dilozori – xudobezori; Tuyaga kishan sol-da, tavakkalni xudoga qil; Yaxshilik qil, suvga sol, Baliq bilur, baliq bilmasa, Xoliq bilur.
God **may not help**	**Eng:** God help the rich man, let the poor man beg; God help the rich, the poor can look after themselves; The Gods send nuts to those who have no teeth; God helps them that help themselves
	Uzb: Xudoga ishonib, och qolma; Bekordan xudo bezor; Boy ham boyga, Xudo ham boyga; Sichqon, mushuk do'st bo'lsa, Omborni xudo urar;

In spite of the fact that most conceptual features of the concept "God" coincide in both English and Uzbek, there some proverbs that express conceptual features that are peculiar to one of the languages:

God is **wise**	**Uzb:** Qof tog'ini qodir bilar.
God is **faithful/true**	**Uzb:** Baxildan omonat ajab, Karimdan xiyonat ajab

The analysis of the linguistic material shows that in proverbs created by people places like Church, Mosque and their workers (priests, monks, etc) are negatively evaluated:

Where God builds a church, the Devil will build a chapel;
The Nearer the church, the farther from God.
Mullani aytganini qil, qilganini qilma;

Mullaning sallasi oq, Yuragi qora;

Nafsi buzuq hayitda o'lar, Dini buzuq — masjidda;

Qo'ziqorin go'sht bo'lmas, qori – imom do'st;

The given proverbs with a religious connotation represent sarcastic attitude of ordinary people towards representatives of churches and mosques that are supposed to be the most devout and pious people but appear to be the most corrupted because they lack sincere devotion to God, they are further away from Him.

As is known, one of the cultural values of Uzbek people is hospitality. Guests are warmly welcomed at any time of the day. Hence, many Uzbek proverbs focus stress on the significance of Uzbek hospitality:

Mehmon – atoyi xudo.

The aforementioned example can serve as a clear indicator of that how glad and delighted Uzbeks to have visitors at any moment, considering that they are sent by God. However, there is a proverb, ***"O'zi kelgan mehmon - atoyi xudo, Chaqirib kelgan mehmon - gadoyi xudo,"***which does not contradict the meaning of the one given above or fit the perception of Uzbek people as being hospitable.

CONCLUSION

The analysis of paremiological units showed that in both English and Uzbek proverbs reflecting conceptual features of the concept "God" as Almighty, Merciful, Cheritable, Wise, Faithful, May/not help, Punishes and etc. are represented.

It should be noted that in the paremiological fund of the English language there were not used any synonmys to the word God. However, in Uzbek language, the concept of "God" is mainly verbalized by the lexeme "Xudo", which is explained by the fact that unlike other doublet nominations (Qodir, Xolik, Karim, Rahmon) borrowed from Arabic language (Asmaul Husna – beautiful names of Allah), the lexeme "Khudo" is wide spread in Central Asian countries.

References

1. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: Turon-Iqbol, 2018. 168 p.
2. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: Turon-Iqbol, 2019. 260 p.
3. Галиева М.Р. Тематическая классификация религиозно маркированных пословиц//Филология масалалари. Илмий-методик журнал. –Тошкент, 2018. №4. – С.11-21.
4. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования//Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб.науч. тр./Под ред. И. А. Стернина. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – С.75-80.

5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – Минск: Тетра Системс, 2004. – 256 с.

6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – М.: Восток Запад, 2007. – 314 с.

7. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. – 3-е изд. испр. и доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с.

8. O'zbek xalq maqollari "Sharq", 2005 – 512 b.

9. Kurbanova H.Sh. Linguoculturology and its basic notions Eurasian Journal of academic research https://doi.org/10.5281/zenodo.6584181 www.in-academy.uz. 24.05.2022

10. Yakhyoeva G.Sh. Conceptual Integration of mythologeme "Trojan Horse" International Scientific Journal of Science and Innovation, series C, Volume 2, Issue 3, 2023. *https://doi.org/10.5281/zenodo.7698879*

TA’LIM JARAYONIDA O‘QUVCHILARNING FAOLLIGI VA MUSTAQILLIGINI SHAKLLANTIRISHDA GRAFIK ORGANAYZERLARNING O‘RNI

Tursunova Dilbar Zafarovna
JDPU o’qituvchisi
Tursunovadilbar@gmail.com
Turdiyev Namozbek Baxriddin o‘g‘li
JDPU o’qituvchi
namozbekturdiyev@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola ta`lim jarayonida o`quvchilarning faolligi va mustaqilligini shakillantirishda grafik organayzerlarning o`rni ochib berilgan.

Kalit so’z va tushunchalar: Davlat ta’lim standarti, Venn diagrammasi, umumiy maktab, oliy ta’lim, nostandart usullar, o’qituvchi, o’quvchi, faolligini va mustaqilligi, boshqaruvchanlik, madaniy dunyoqarash.

Аннотация: В данной статье раскрывается роль графических организаторов в формировании активности и самостоятельности учащихся в учебном процессе.

Ключевые слова и понятия: Государственный образовательный стандарт, общеобразовательная школа, высшее образование, нестандартные методы, учитель, ученик, активность и самостоятельность, управление культурное мировоззрение.

Annotation: This article reveals the role of graphic organizers in shaping the activity and independence of students in the educational process.

Key words and concepts: State educational standard, secondary school, higher education, non-standard methods, teacher, student, activity and independence, management, cultural outlook.

Ma`lumki, ta`limda o`qituvchining boshqaruvchilik xususiyati kasbining ijtimoiy asoslaridan kelib chiqib, ajdodlarning boy tajribasini, insoniyatning butun hayoti davomidagi bilim, mehnat, muloqot, umumiy aloqalar, estetik did hamda axloqiy qarashlar jarayonida qo’lga kiritgan yutuqlarini egallashni shart qilib qo’yadi.

O’quv jarayonida bularning bari o’qituvchining ta’limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi vazifalarida o’z aksini topadi. Ta’lim jarayonida o’qituvchi o’z o’quvchilariga qo’lga kiritilgan bilimlarni o’rgatadi, o’quv faoliyatida ularni ko’nikma va malakalar bilan qurollantiradi. Shu bilan bir paytda u o’quvchilarda dunyoqarash va axloq me’yorlarini xosil qiladi, qiziqish va qobiliyatlarini

shakllantiradi, ularning bilish faolligini oshiradi. O'qituvchining faoliyati o'quvchi shaxsining maqsadga muvofiq shakllanishiga katta imkoniyatlar yaratadi[23].

Yuqoridagilarni umumlashtirib aytganda, o'qituvchi butun o'quv jarayonini rejalashtiradi, ushbu jarayonda o'quvchilarga mashaqqatlarni yengib o'tishda yordam beradi, hamda ularning bilimlarini va butun ta'lim jarayonini tashhis etadi.O`quvchilarni o`ziga bo`lgan ishonchini oshiradi, hamda mustaqil fikrlashi yanada mustahkamlanib boradi.O`qituvchi kuchli salohiyatli bilimga ega bo`lsa o`quvchilarni dars jarayonida turli metodlardan foydalanib darsiga qiziqtirib ularni shu jarayonga moslashtiradi.Metodlardan foydalanish, o`quvchilardan kam vaqtda samarali natija olishda yordam beradi.

O`z navbatida o`quvchilarning faoliyati ularning faolligi o`quv jarayonida o`rganishga, bilim, ko`nikma va malakalarni xosil qilishga, fan, texnika, san`at, madaniyat asoslarini egallashga, o`zini jamiyatda foydali faoliyatga tayyorlash uchun yo`naltiriladi. Ta'lim jarayonida o'quvchining faoliyati ko'p qirrali yo'nalgan xarakatni ifodalaydi va bu xarakat bilishga doir vazifalarni hal qilishda ularga yordam beradi. Bu jixat o'qituvchiga ulkan vazifa yuklaydi: o'qituvchi ta'lim jarayonini shunday tashkil etishi lozimki, o'quvchilar bu jarayonda faol ishtirok etsin. O'quvchilarning faolligi ularning mustaqilligi bilan uzviy bog'langan. Shu kabi tushunchalar bir- birini to`ldiradi, chunki mustaqil xarakatlarni o`zidayoq shaxsni faolligi namoyon bo`ladi, shu bilan birga faollik, chaqqonlik paydo bo`ladi, shu bilan birga faollik ko`pincha mustaqil xarakatlarni taqozo qiladi.

O`quvchilarning faolligini va mustaqilligini shakillantirish – o`qituvchi faoliyatining zarur vazifalaridan biri, chunki bu faqat ko`rsatkich bo`lib qolmay, balki samarali bilim olishning muxim omili hamdir.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning faolligi va mustaqilligini shakllantirishda grafik tashuvchi (organayzer)lar aloxida ahamiyatga ega.

Grafik tashuvchilar o'quvchilar biror-bir mavzu yuzasidan ma'lumotlarga ega bo'lgach, ushbu voqea yuzasidan mustaqil fikr yuritishlariga yordam beradi. Bundan tashqari, ular o'quvchilarning bilish mustaqilligi uchun eng zarur bo'lgan qiziqish, ehtiyoj, intilish kabi motivlarni paydo qiladi. Grafik tashuvchilarning eng foydali shakllariga «Kontseptual jadval». «T-chizma» va «Venn diagramma»larini kiritish mumkin.

Kontseptual jadval. Yozma ish oldidan materialni uyushtirishning yana bir usuli - kontseptual jadval. Uchta va undan ko'p jixatlar yoki savollarni taqqoslash taqazo etilganida ushbu usul ayniqsa foydali bo'ladi. Jadval quyidagicha tuziladi: vertikal bo'yicha taqqoslanadigan narsalar, gorizontal bo'yicha esa - ushbu taqqoslash bajariladigan xususiyat va xossalar joylashtiriladi,

[23] Sh Mirziyoyevning "Mamlakatimizda ta`lim –tarbiya tizimini takomillashtirish "Ilm –fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari bo`yicha videoselektor yig`ilishi" dagi nutqi 30 –oktabr 2020- yil

T-chizmalar. T-chizma munozara vaqtida qo’shaloq javoblar (ha-yo’q, tarafdor-qarshi) yoki taqqoslash zid javoblarni yozish uchun universal grafik organayzer xisoblanadi. Masalan “Xorazmshoxning mudofaa rejasi” matnini “tarafdor va qarshi” tamoyiliga asoslanib o’qilganida bir juft o’quvchi quyida keltirilganidek T-chizmani tuzishi va besh daqiqdan keyin, chizmaning chap tomonida Xorazmshoxlar davlatining saqlab qolinishi uchun mumkin bo’lgan shuncha sabablarni yozishi mumkin. So’ngra besh minut mobaynida ular bu fikrga qarshi iloji boricha ko’p sababni keltirishlari kerak. Ana shu vaqt oxirida ular yana besh daqiqa mobaynida o’z T-chizmalarini boshqa juftlik chizmalari bilan taqqoslashlari mumkin.

Venn diagrammasi. Venn diagrammasi bir- biri kesishadigan ikki yoki undan ortiq doiralarda qo`llaniladi, ular o`rtasida yozish uchun yetarli joy qolishi darkor. U g’oyalarni zidlash uchun ishlatilishi yoki ularning umumiy xususiyatlarini ko’rsatib berishi kerak:. Masalan, o’quvchilar «Ruschilar urushi»dagi taboriylar bilan mu’tadillarning xarakatlarini taqqoslaydilar deylik. Venn diagrammasi bir-biriga yopishgan ikki doira bilan birga ushbu guruxlar o’rtasida zidlik o’tkazish, ayni paytda ularning umumiy unsurlarini ko’rsatish imkonini beradi.

O’qituvchi o’quvchilar juftligidan Venn diagrammasini tuzib, unda tegishlicha faqat taboriylar va mu’tadillarga ta`lluqli bo’lgan doiralarning ikki qisminigina to’ldirishni so’rashi mumkin. So’ngra juft boshqa juftlikka qo’shiladi va to’rt kishi o’z diogrammalarini taqqoslashlari, so’ngra o’rtasida ular ko’rganidek, ikkala gurux uchun umumiy bo’lgan xususiyatlar ruyxatini tuzishlari mumkin.

Ana shunday interfaol metodlardan biri “Chalkashtirilgan mantiqiy zanjirlar ketma- ketligi” metodidir. Masalan 6-sinfda o`qituvchi tarix darsida “Tosh davri yodgorliklari” xaritasiga o`quvchilar e`tiborini qaratar ekan, «Mantiqiy zanjirlar (bog`liqliklar) ketma- ketligi” metodidan shunday foydalanishi mumkin. Dastlab o`qituvchi sinf taxtasiga tosh davri yodgorliklarini betartib xolda yozib qo`yadi, so`ng ularni qaysi davrga oidligiga qarab xaritadan foydalanib, to’g’ri o’ringa qo’yib chiqishni so’raydi.

1. Jonbos-4
2. Xujakent
3. Bomi
4. Joytun
5. Qorabura
6. Zarafshon
7. Qayroqqum
8. Tuzkon
9. Teshiktosh
10. Qavat

O’quvchilar topshiriqni o’z daftarlarida bajarishib bo’lishgach, o’qituvchi tarixiy yodgorliklarni ketma-ketlikda yozib, ularning xar birini varoqda qayd etadi. Varoqlar aralashtiriladi va o’quvchilardan biridan ushlab turish so`raladi. O’quvchilarga navbat bilan chiqish va bir voqeani zanjirdagi tug’ri o’ringa qo’yish so’raladi. Hamma bir qadar yagona fikrga kelgach, o’qituvchi ularda o’zlarining taxminlari to’g’ri yoki noto’g’ri ekanligini tekshirish uchun matnni o’qish chog’ida voqealar tartibiga e’tiborni jamlashni so`raydi.

O`quvchilar berilgan xaritadan foydalanib, nafaqat aniq daliliy ma`lumotlar olishadi, balki o`rganilayotgan material chuqur tahlil etib, mustaqil fikrlarini ham bayon aks etirib bera oladilar. Ularga bu ishda “Besh minutlik esse” yozish qo`l kelishi tabiiy.

Yozma topshiriqni ushbu turi o`quvchilar xaritadan foydalangan xolda, mavzuga doir o`z mustaqil fikrlarini ifodalay olishga yordam berish va o`qituvchiga o`z o`quvchilari xaritani olib xarita bilan ishlaganda,qaysi jixatlariga e`tibor ko`proq berishlari xususida fikrlash imkonini beradi. Aniq qilib aytganda, o’quvchilardan quyidagi ikki topshiriqni bajarish: mazkur mavzu bo`yicha ular xaritadan nimalarni o’rganganliklarini mustaqil bayon etish va ular baribir javobini ololmagan bitta savol berishni so’raladi.

Guvohi bo’lganimizdek, o’quvchilar xaritalar bilan ishlash orqali tarixiy materialni yuzaki o’zlashtirmay, uni eng kichik unsurlarigacha tadqiq etadi, mustaqil nuqtaiy nazardan yondashib, chuqur tahlil etadi, o’zining shaxsiy nuqtaiy nazarini bayon etadi. Eng muximi, shaxsiy nuqtaiy nazarlar o’quvchilarning faol mustaqil fikrlashlariga olib keladi.

Hikoyalarni qiyoslash

Jadvalga qancha ko’p hikoya kiritilsa, qiyoslash uchun shuncha ko’p imkoniyat tug’iladi.

Bir-biriga o’rgatish. Yaxshi ma’lumki, boshqalarga o’rgatganda o’zing hamma narsani osonroq o’rganasan. Bir-biriga o’rgatish usuli ana shundan kelib chiqqan, yuqorida bayon etilgan bir-biridan so’rash usuli singari u ham barcha o’quvchilarga o’qituvchining o’rnida bo’lish va boshqalarni hikoya matni ustida ishlashga yo’naltirish imkoniyatini berish maqsadida ishlab chiqilgan. Axboriy matn bilan ishlaganda, bu usulni qo’llash yaxshi natija beradi. Bir-biriga o’rgatish (Broun, 1984) to’rt-etti kishidan tarkib topgan guruhlarda o’tkaziladi. Ularning hammasiga bir tarixiy hikoya tarqatiladi. O`quvchilar navbat bilan o’qituvchi rolini - ulardan bitta muayyan xarakatni bajarishni talab etadigan rolni o’ynaydi. Guruhning barcha a’zolari xat boshini o’qib bo’lgach (ichlarida), «o’qituvchi» quyidagilarni amalga oshiradi:

1) xatboshining mazmunini yakunlaydi;
2) matn bo`yicha savol o’ylaydi va boshqa o’quvchilardan unga javob

berishni so`raydi;

3) boshqalarga ravshan bo'lmagan joylarni ochib beradi;
4) keyingi xatboshining extimoliy mazmunini bashorat qiladi;
5) keyingi xatboshini o'qish topshirig'ini beradi.

Masalan, o'qituvchi va besh o'quvchi «Amerikaning kashf e tilishi» (5- sinf, «Tarixdan hikoyalar») matnini o'qimoqda deb faraz qilaylik,, Dars quyidagicha o'tadi.

Dastlab o'qituvchi birinchi xatboshi bo'yicha munozaraning raxbari

ekanligini ma'lum qiladi. O'quvchilar nafaqat xatboshiga e'tibor berib, munozarada ishtirok etib qolmay, balki o'qituvchi munozarani qanday olib borayotganini ham diqqat bilan kuzatib borishlari lozim. Chunki ularning har biri keyingi xatboshilar o'qilganda munozara raxbari rolini bajaradi. O'qituvchi har bir xatboshi o'qilganidan keyin qo'yiladigan besh qadamni o'z ichiga olgan chizmani tayyorlaydi. U o'quvchilardan o'zi munozarani o'tkazishga qarab qo'llaydigan rusum-qoidalarni kuzata olishlari uchun chizmadan foydalanishni iltimos qiladi. Yuqorida kursatilgan besh qadamga asoslanib munozarani davom ettiradi.

Uchinchi xatboshini o'qishni boshlashdan oldin o'qituvchi tomonda o'tirgan o'quvchini tanlab, munozarani o'tkazishni suraydi. O'quvchi topshiriqni uddalagach, munozaraga raxbarlik qilish galdagi keyingi o'quvchiga o'tadi va hokozo.

«Xaritalar va sanalar». O'yinni o'tkazish texnologiyasi yuqorida ko'rib o'tganlarimiz singari bo'lib, sanasiz tarixiy xaritadan foydalanish mumkin. O'yin ishtirokchilariga sanalar yozilgan xaritalar topshiriladi. Vazifa: sana geografık nom bilan to'g'ri kelishini ta'minlash. O'yin ishtirokchisi sana bilan geografık nomning o'zaro bog'liqligi nimadaligini tushuntirib berishi zarur.

«Ular qayerda yashashgan?». O'yin komanda-musobaqa tavsifiga ega bo'lishi mumkin. Doskaga xarita (imkoni boricha geografık, maxsus kursatkichlarsiz) yopishtiriladi. O'yin ishtirokchilariga qabila yoki joy nomi yozilgan qog'ozchalar solingan savatcha taqdim etiladi. O'yin ishtirokchisi savatchadan qog'ozchani diqqat bilan oladi va qog'ozda yozilgan qabila nomini mazkur qabila istiqomat qilgan joyga yopishtiradi. O'yin ko'p marta o'tkazgandan so'ng, mazkur vazifa odatiyga aylanib qolsa, tez joylashtira olish bo'yicha musobaqa o'tkazilishi mumkin. Shuning uchun imkoni boricha xarita doimiy ravishda xonada osig'liq turishi lozim. Tajribalarimiz shuni ko'rsatadiki, bunday o'yinlar O'zbekistonning geografık xaritasini o'rganishga qiziqishni rag'batlaydi. Ikkinchidan, xarita bilan muntazam ishlash natijasida o'quvchida hudud**,** xalqlar, qabilalarning joylashuv o'rnini eslab qolish va xotirani mashq qildirish asosida ularning shart-sharoiti, yashash tarzi, mashg'ulotlari haqida mustaqil fıkr yuritish ko'nikmalari shakllanadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish kerakki, hozirgi paytda ham nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarga ega, o‘zgarishlarga moslanuvchan, erkin fikrlaydigan, kasbiy hamda hayotiy muammolarini mustaqil hal qila oladigan mutaxassislarga, kadrlarga ehtiyoj katta. Shu bilan birga, bugungi davr yoshlardan har tomonlama bilimdonlik, mustaqil fikrlay oladigan, tashkilotchilik qobiliyatiga ega shaxs darajasini talab etadi. Bunday talablarning bajarilishi albatta ularni butun hayoti davomida bilim olishga o‘rgatish orqali ta’minlanadi. Ta’lim oluvchilarni faollashtirish ularning mustaqil ishlash va o‘rganish qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi**.** Ta`lim jarayonida o`quvchilarning faolligi va mustaqilligini shakillantirishda grafik organayzerlarning o`rni hozirgi kunda beqiyos**.** Mustaqil topshiriqlarni bajarish jarayonida o‘quvchilarning tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirishdagi muammoni yechimi sifatida o‘qitishni innovatsion ta’lim texnologiyalari asosida olib borish, ta’limga yangicha munosabatda bo‘lish, zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga o‘rgatish zarur. Bu borada maktab ta’limida quyidagi metodik ishlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir. - bugungi kunda amalga oshirilayotgan ta’lim tizimidagi islohotlar negizida ta’lim oluvchilarning ongliligi va faolligini oshirish uchun o‘qitish jarayoni shunday tashkil etish kerakki, bunda o‘quvchilar ilmiy bilimlarni hamda ularni amalda qo‘llash metodlarini ongli va faol egallab oladigan, ularda ijodiy tashabbuskorlik va o‘quv faoliyatida mustaqillik, tafakkur, nutq texnikasini rivojlantirishga xizmat qilishini ta’minlashga e’tibor qaratish; - novator o‘qituvchilarning ishlarini ommalashtirish, tajriba almashish ishlarini yo‘lga qo‘yiishlab chiqish; - bugungi kunda raqamli iqtisodiyot davrida o‘quvchilarning mustaqil ishlarini fanlar kesimida metodik ta’minotini yaratish - ta’lim olish jarayonida mavzuga oid mustaqil topshiriqlarni tashkillashtirishda xorij tajribasidan foydalanish imkoniyatlarini yo‘lga qo‘yish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh Mirziyoyevning “Mamlakatimizda ta`lim –tarbiya tizimini takomillashtirish “Ilm – fan sohasi rivojini jadallashtirish masalalari bo`yicha videoselektor yig`ilishi” dagi nutqi 30 –oktabr 2020- yil.
2. G‘afforova T. Mustaqil fikrlashga o‘rgatish bugungi kunda ta’limning asosiy vazifalaridan biridir. Boshlang‘ich ta’lim jurnali. 2012 y. 9 –son
3. Z.I. Nishonova Yosh davrlar psixologiyasi. Moliyachi. 2015.
4. D.Z.Tursunova Mustaqil tafakkurni shakillantirish muhim pedagogik muammo sifatida. Nodavlat Notijorat Tashkilotlari Faoliyatini Tashkil etish va Samarali Boshqarish: Nazariya va Amaliyot Xalqaro onlayn ilmiy –amaliy anjuman Andijon -2022yil 29-noyabr
5. https//www.lex.uz
6. www.google.uz
7. http//library.ziyonet.uz

"JÚKLEW" TEXNOLOGIYASÍ – DIDAKTIKANÍŃ TIYKARǴÍ MÁSELELERINEN BIRI SÍPATÍNDA

Dauletmuratova Bayramgúl Maxsetbay qızı
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı Tálim hám tárbiya teoriyası hám metodikası (baslawısh tálim) qánigeligi 2-basqısh magistrantı

Annotatsiya: Usı maqalada "Júklew" texnologiyasınıń konsentrlengen tálim texnologiyasında úyreniliwi, onıń bir qansha didaktikalıq modelleri, principleri, konsepciyaları, "Júklew" texnologiyasınıń ilimiy-teoriyalıq tiykarları jarıtıp beriledi.

Kalit so‘zlar: Konsentrlengen tálim, tálim modeli, "Júklew" texnologiyası, "júklew usılı", intensiv úyreniw modeli, "Quwanısh hám erkin uslaw principi", "Suggestiv múnásábitler".

IMMERSION TECHNOLOGY - AS ONE OF THE DIDACTIC METHODS

Dauletmuratova Bayramgul Makhsetbay kizi
Nukus State Pedagogical Institute, Master's student of the 2nd stage of the field of Theory and Methodology of Education and Training (primary education)

Abstract: In this article, the study of "immersion" technology in the concentrated educational technology, some of its didactic models, principles, concepts, scientific and theoretical foundations of " immersion" technology are discussed.

Keywords: Concentrated learning, educational model, "immersion" technology, "immersion method", intensive learning model, "Principle of joy and free retention", "Suggestive relationship".

Házirgi biz jasap atırǵan zaman texnika hám texnologiyalardıń joqarı dárejede rawajlanǵan dáwiri esaplanıp, bunday jańa texnologiyalardan paydalanǵan halda tálim-tárbiya processin alıp barıw búgingi kúnniń baslı talabına aylanıp barmaqta.

Atap aytqanda úzliksiz tálim sistemasında pedagogikalıq texnologiyalar, jáne de innovacion texnologiyalardı ámeliyatqa engiziw arqalı tálimniń sapası bir qansha jetilisip, joqarı nátiyjelerge erisilmekte.

Búgingi kúnde zamanagóy pedagogika páni sapalı oqıtıwdı támiyinlew ushın barlıq zárúrli texnologiyalarǵa iye. Dástúriy oqıtıw menen bir qatarda oqıtıwshılardıń oqıw processindegi jetekshi rólin asırıw maqsetinde jańa texnologiyalar iskerlik kórsetip kelmekte. Atap aytqanda olar arasında konsentrlengen oqıtıw - tálim texnologiyasınıń belgili bir tarmaǵı sıpatında keńnen qollanılmaqta. Zamanagóy

mektep pánlerdiń házirgi jaǵdayın sáwlelendiriwshi tálim mazmunı hám tiyisli túrde jańa pánlerdegi bilimlerdi úyrenip shıqpay turıp anıq bir nátiyjege erise almaydı. [1]

Konsentrlengan tálim teoriyası hám ámeliyatı tálim texnologiyası sıpatında

Ataqlı rus alımı L. M. Fridmannıń aytıp ótkenindey, "Ámeldegi oqıw processin shólkemlestiriw sisteması arqalı mektep turmısın demokratiyalastırıw oqıtıwshılar hám oqıwshılar ortasındaǵı múnásibetlerdi, olardıń óz ara qarım-qatnasın támiyinlep bere almaydı". Usınıń sebebinen, búgingi kúnde zamanagóy mektepte oqıw procesin túpten jańadan shólkemlestiriw jolları máselesi júdá aktual bolıp tabıladı. [4]

Bul máselelerden biri tálimdi shólkemlestiriwdiń sonday sistemasına ótiw bolıp, ol tálim procesin insan aqılınıń tábiyiy psixologiyalıq qásiyetlerine múmkinshiligi barınsha jaqınlastıradı. Bul wazıypanı konsentrlengen tálim dep atalıwshı tálim ámelge asıradı, bunda oqıtıwshı hám oqıwshılardıń itibarı sabaqlardı bloklarǵa birlestiriw, oqıw kúni hám hápte dawamında parallel túrde úyreniletuǵın pánler sanın kemeytiw arqalı hár bir pándi tereńirek úyreniwge qaratıladı.

Dástúriy oqıtıw menen bir qatarda, jergilikli shólkem hám oqıtıwshılardıń oqıw processindegi jetekshi rólin óz ishine alǵan halda, jańa texnologiyalar da iskerlik kórsetip atır, atap aytqanda olar arasında konsentrlengen oqıtıw - tálim texnologiyasınıń úlgisi bolıp esaplanadı. Zamanagóy mektep úyrenilip atırǵan pánlerdiń házirgi jaǵdayın sáwlelendiriwshi tálim mazmunı hám jańa pánlerden alatuǵın bilimlerdi qollanbay turıp oqıtıwdı ámelge asıra almaydı.

«Konsentrlengen tálim» túsinigi úlken sistemalastırıw (ulıwmalastırıw) hám basqa (dástúriyden ayrıqsha) waqıt rejimi sebepli oqıw waqtın kóbeytpesten oqıwshılar tárepinen úlken kólemdegi tálim maǵlıwmatların ózlestiriwdi óz ishine alǵan arnawlı islengen oqıw procesi.

Konsentrlengen tálimniń tálim texnologiyası bir qatar óz-ara baylanıslı mashqalalardı sheshiw imkaniyatın beredi:

- tálim maǵlıwmatları kóleminiń kóbeyiwi hám úyreniw waqtınıń sheklengenligi faktorı ortasındaǵı ayırmashılıq mashqalası;
- tálim procesin aktivlestiriw mashqalası;
- oqıwshılardıń kognitiv(bilimlerdi ózlestiriw processi) qızıǵıwshılıqların qáliplestiriw hám aktivlestiriw mashqalası;
- pútin bir shaxstı qáliplestiriw mashqalası.

Bul máseleler sheńberinde izertlew alıp barılǵan.

Konsentrlengen tálim oqıw processin aktivlestiriw arqalı birinshi mashqalanı sheshiw imkaniyatın beredi. Usıǵan baylanıslı, intensivlestiriw eki usılda ámelge asırıladı:

1) sistemalastırıw (sxemalastırıw, dúzilis, "tıǵızlaw") hám bir waqıttıń ózinde oqıw materialın keńeytiw, yaǵnıy maǵlıwmattı qayta tártipke salıw;

2) tálimniń jańa aktiv quralları, usılları, formaların izlew arqalı ámelge asırıladı.

Konsentrlengen úyreniw, keń mánige iye - waqtınshalıq múmkinshilikler, pútin bir shaxstı qáliplestiriw mashqalasın, sonday-aq, bunday wazıypalardı sheshe aladı:

- oqıwshınıń pútin bilimlerin qáliplestiriw;
- onıń pútin kórkem talǵamınıń qáliplesiwi.

Hár qanday tálim texnologiyası úyreniw modelleri kompleksin óz ishine aladı. Usı tálim texnologiyasına sáykes keletuǵın oqıw modelleri izertlew obyekti esaplanadı.

Tálim modeli degende, belgili bir tálim dáwirinde qollanılatuǵın didaktikalıq tiykar (oqıtıw usılı hám sabaqtı shólkemlestiriw forması) hám pedagogikalıq úskeneler (qural hám usıllar) dan ibarat kompleks túsiniledi.

Oqıw modelleri tómendegi abzallıqlarǵa iye bolǵan modellerdi óz ishine aladı:

- oqıw waqtı birligi ushın úyrenilgen maǵlıwmatlar kólemin asırıw;
- belgili bir kólemdegi oqıw maǵlıwmatların úyreniw ushın ulıwma waqtın kemeytiw;
- oqıtıw usılları hám formalarınıń ulıwma sanınıń kóbeyiwi (didaktikalıq tiykardıń hár túrliligi);
- oqıw waqtı birliginiń dawam etiw waqtın asırıw.

Konsentrlengen tálimniń tiykarǵı modelleri qatarına Suggestopedia (shet tilin oqıtıwdıń jıyındısı) (G. K. Lozanov) hám "Júklew" (M. P. Shetinin) kiredi. [5]

"Júklew" texnologiyası konsentrlengen tálimniń keń tarqalǵan modeli sıpatında

Pedagogikalıq ádebiyatlardı analiz qılıw nátiyjeleri sonı kórsetedi, "Júklew" túsinigi ámelde anıq qáliplestirilmegen. Bunnan tısqarı, bul kontseptsiya negizgi mánisi sıpatında avtorlar túrli usıllardı názerde tutadı. Barlıq túrdegi "Júklew" variantların xarakteristikalaytuǵın(sıpatlaytuǵın) ádebiyattıń pútkil kólemine qaray juwmaq shıǵarıwımız múmkin, kontseptsiyanıń túp-tiykarında eki tiykarǵı (lekin júdá basqasha) mánis bar.

Birinshiden, usınıs etiwshi tásirden paydalanǵan halda bir oqıtıw usılın ańlatadı. Usıǵan tiyisli tiykarǵı dóretpeler XX ásirdiń 60 -jıllarınıń aqırı 70-jıllardıń ortalarına tuwrı keledi. (Lazanov G. K., Zimnyaya I. A., Granovskaya R. M.) [6]

Ekinshi (keń mánide) den, "Júklew" bir yamasa bir neshe jaqın pánlerdi uzaq waqıt (bir neshe saattan bir neshe kúnge shekem) arnawlı shólkemlestirilgen bilimlerdi óz ishine qamtıp aladı. Bul terminniń qollanılıwı Shetininniń eksperimental jumısı menen baylanıslı halda 80-jıllardıń baslarına tuwrı keledi. Keyinirek bul jónelis kóplegen modellerde kórsetilgen: salıstırıwlawda "Júklew", pánlerara "júklew" (A. N. Tubelskiy), keletuǵın "Júklew" (A.A.Ostapenko) [3], obrazǵa "Júklew" (E.V.Shubina) [2], mádeniyatqa "Júklew" (E.B.Evladova).

"Júklew" usınıs tásirinen paydalanǵan halda intensiv úyreniw modeli sıpatında

Rus psixologi R. M. Granovskaya "Júklew" diń tolıq xarakteristikasın atap kórsetken. Júklew degende ol "dem alıw, usınıs hám oyın elementleri menen aktiv úyreniw usılın ańlatadı. Onıń atap ótiwinshe, isenimge tiykarlanǵan basqa oqıtıw usıllarınan ayrıqsha bolıp esaplaw, " júklew usılı" kóp tárepten usınısqa tayanadı. Usınıstıń nátiyjesi - itibardıń tábiyiy joqarı konsentraciyası hám dóretiwshilik qábiletlerdi kúsheytiw (azat etiw).

Júklew usılı úsh principke tiykarlanadı: klasta zawıqlanıw hám dem alıw, sanalılıq hám qıyalında sáwlelendiriwdiń birligi, oqıw processinde óz-ara baylanıs.

"Quwanısh hám erkin uslaw principi" oqıw processine salıstırǵanda is - háreketlerdiń passivligi dárejesinde túsiniliwi kerek. Áhmiyetlisi, oqıwshınıń sırtqı kórinisi emes, ol zorıqqanda hám dıqqatın jámlegen waqıtta marapatlandırılǵanda emes, bálki onıń úyreniw ushın ishki dúnyası qálipleskende ǵana bilim alıw kónlikpesi payda boladı. Bul princip - túsiriw basqıshı emes, bálki úyreniwdiń sanalılıq hám qıyalında sáwlelendiriwdiń birligi principi shaxstıń sanalı hám sanasız funktsiyalarında qáliplesken pútin qatnasıwın talap etedi.

"Suggestiv múnásibetler" principi tálim procesin shaxs rezerv (baza) lerin aktivlestiriwge jóneltiriledi. Bul princip tálim nátiyjeleri haqqında turaqlı maǵlıwmattı talap etedi.

Úyreniwdiń suggestopediyalıq kontseptsiyası dep sezimlik tásir etiw hám ózin tetik uslaǵan jaǵdayında tez eslep qalıwına alıp keliwin túsinemiz, bul bolsa hádden tıs yadında qalıwına alıp keledi. Ol barlıq awızsha hám awızsha bolmaǵan sırtqı hám ishki usınıs qurallarınan kompleks paydalanıwdı óz ishine aladı.

Bul kontseptsiyanı ámelge asırıw úyreniw ushın arnawlı psixologiyalıq - pedagogikalıq shárayatlardı jaratıwdı názerde tutadı. [7]

Juwmaqlap aytqanda, konsentrlengen tálimniń túrli modellerin analiz qılıw texnologiyanıń ayrıqsha ulıwma qásiyetlerin ajıratıp kórsetiw imkaniyatın beredi.

Konsentrlengen tálimniń tálim texnologiyasın úyreniwdi juwmaqlap, tómendegi juwmaqlar shıǵarıwımız múmkin:

1. Konsentrlengen tálim – tálim texnologiyası sıpatında intensiv oqıtıw usıllarınan biri bolıp tabıladı. Ol waqıtqa tiykarlanǵan tálim menen birgelikte isletiliwi múmkin.

2. Konsentrlengen tálimdi túrli jastaǵı adamlar úyreniwge boladı hám túrli tálim programmaları ushın uqsas bolǵan túrli modellerge iye boladı.

3. Bul texnologiya ulıwma tálim hám tálim programmalarına da tiyisli.

4. Konsentrlengen tálim úzliksiz tálim modeliniń jaratılıwıma múmkinshilik beredi, onıń tiykarı sol texnologiyanıń ózi boladı.

5. Konsentrlengen shınıǵıwdıń qollanıw sheńberi júdá keń:

- texnologiya birdey jastaǵılar ushın da, túrli jastaǵı tálim gruppaları quramı ushın da qollanıladı;

- texnologiya barlıq awızsha belgili pánler ushın qollanıladı, lekin bir waqıttıń ózinde tábiyiy hám tariyx pánlerin oqıtıwda eń nátiyjeli esaplanadı;

- texnologiya túrli tálim mekemelerinde qollanılıwı múmkin: tálim shólkeminiń ózinde, ilimiy hám ilimiy-izertlew mekemeleri shárayatında, densawlıqtı saqlaw mekemeleri shárayatında;

6. Bul tálim texnologiyası tómendegilerge múmkinshilik beredi:

- oqıwshınıń bilim alıw hám jeke waqtın únemlew;

- oqıtıwshınıń jumıs waqtın únemlew;

- oqıwshılarǵa tereń bilim beriw;

- oqıwdıń ózlestiriw waqtın kóbeytpesten bilim alıw kólemin asırıw;

- bilimlerdi jetilistiriw programmasın ámelge asırıw;

- hár bir oqıwshıǵa materialdı tábiyiy túrde ózlestiriw imkaniyatın beretuǵın individuallıq principin ámelge asırıw;

- oqıwshılardıń sabaqta sharshawın kemeytiw;

- balalar gruppalarında psixologiyalıq ıqlımdı jaqsılaw;

- úyreniw ushın motivatsiya dárejesin asırıw.

7. Konsentrlengen tálim klassta oqıwshı hám oqıtıwshı ushın qolaylıq jaǵdayın jaratadı.

"Júklew" konsentrlengen tálimniń tiykarı sanaladı. "Júklew"diń orayında oqıw materialınıń mazmunın birlestiriw jatadı. Bul usıl belgili bir temalar yamasa joybarlar boyınsha oqıw pánlerin oqıtıwdı gruppalaw imkaniyatın beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Волков И.П. Учим творчеству. М., Педагогика, 1982 г.

2. Месяц С.Д. Погружение — шаг в противоположность. Из опыта осмысления // Методика погружения: «за» и «против»: Сб. научн. метод, ст. /Под ред. А.А. Остапенко. Краснодар АЭСПК. 1995. С. 23-29.

3. Погружение как метод концентрированного обучения: Сб.научно-методических ст. / Под ред. А.А. Остапенко. Азовская: АЭСПК, 1997. 16 4.с. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. М.: Народное образование, 1998

4. Левитес Д.Г. Практика обучения: образовательные технологии. М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1998. 288 с.

5. Щетинин М.П. Объять необъятное: Записки педагога: книга. Педагогикаб, 1986.

6. Прохорова Н.Г. Концентрированное обучение русскому языку в основной школе. Краснодар: Просвещение-Юг, 2002. 44 с.

7. Погружение как метод концентрированного обучения: Сб.научно-методических ст. / Под ред. А.А. Остапенко. Азовская: АЭСПК, 1997. 16 с. (Вестник Азовского экспериментального социально-педагогического комплекса. Выпуск 5).Хуторской А.В. Эвристическое обучение: Теория, методология, практика. М.: Международная педагогическая академия, 1998.

IJTIMOIY TARAQQIYOT QONUNLARINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Kimsanboyeva Zuhra Saminjon qizi
NamDU Ijtimoiy gumanitar fanlarni o'qitish metodikasi
(Ma'naviyat asoslari) yo'nalishi 2-kurs magistranti
kimsanboyevazuhra@gmail.com

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE LAWS OF SOCIAL DEVELOPMENT

Annotation: This article describes the theoretical and methodological foundations of the laws of social development and its manifestation in the scientific research of world and Uzbek scientists during historical development.

Key words: society, development, law, idealism, dialectic, social process.

Jamiyat g'oyat murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, muttasil ravishda o'zgarish va rivojlanish hususiyatiga ega. Insonlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini o'zaro ta'minlash asosiga qurilgan bu ijtimoiy tizim obyektiv qonuniyatlar asosida rivojlanib boradi. Shu o'rinda, muayyan tizimlarni tartibga soluvchi va ularning taraqqiyot tendensiyalarini ifodalovchi qonun haqida to'xtalish joizdir.Jamiyatning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, ijtimoiy hayotimizning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy soxalarida namoyon bo'layotgan ziddiyatlarni chuqur va atroflicha anglab, ularni o'z vaqtida bartaraf etish, mamlakatimizni ilmiy asosda boshqarish-insonning baxt-saodati, istiqboli uchun zarur bo'lgan barcha narsalarni yaratib berishning asosiy omilidir.[1] Qonun - muayyan shart-sharoitda voqealar rivojining xususiyati va yo'nalishini belgilaydigan, ma'lum qat'iy natijani taqozo etadigan, obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning muhim, zaruriy, umumiy, nisbiy barqaror munosabatlaridir. Qonun muayyan bir natijani tug'dirib, voqealar rivojlanishining xususiyatlari va yo'nalishini belgilab berar ekan, bu narsa ilmiy va amaliy faoliyatda obyektiv qonunlar asosida harakat qiladigan zaruriy, umumiy va barqaror munosabatlarni ko'rsatibgina qolmay, balki kelajakda ular rivojining yo'nalishlarini ham hisobga olishni talab etadi. Qonunlar amal qilish sohasiga qarab tabiat va jamiyat (ijtimoiy) qonunlariga bo'linadi. Bu qonunlarning quyidagi farqlari mavjud bo'lib, ular: tabiat qonunlari tabiatdagi stixiyali kuchlarning o'zaro ta'siri shaklida namoyon bo'lsa, ijtimoiy taraqqiyot qonunlari esa ongga ega bo'lgan kishilarning faoliyati orqali namoyon bo'ladi;

- uzoq amal qiluvchi tabiat qonunlaridan farq qiluvchi jamiyat qonunlari qisqaroq vaqt ichida amal qilish hususiyatiga ega;

- tabiat qonunlaridan ko’ra jamiyat qonunlari yuqori tezlikda rivojlanadi;

- tabiat qonunlari yer yuzida insonlar bo’lmagan vaqtlarda ham mavjud bo’lgan, jamiyat qonunlari esa inson faoliyati natijasida paydo bo’lgan ijtimoiy shart-sharoitlar bilan bog’liq ravishda yuzaga kelgan. Yuqoridagi farqlardan kelib chiqib ijtimoiy taraqqiyot qonunlariga shunday ta’rif berishimiz mumkin: ijtimoiy taraqqiyot qonunlari - jamiyatning muayyan ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitida ijtimoiy jarayonlar rivojining xususiyati va yo’nalishini belgilaydigan, ma’lum bir qatiy natijani taqozo etadigan, nisbiy barqaror munosabatlaridir. Jamiyat qonunlari ham tabiat qonunlari kabi obyektivdir. Bu qonunlar kishilarning irodasi va ongiga bog’liq bo’lmagan holda mavjud bo’lib, ma’lum sharoitda insonlar bu qonunlarni bilishlari va ulardan foydalanishlari mumkin, lekin bu qonunlarni ular bekor qilmaydilar yoki yo’q qila olmaydilar. Bu qonunlarning amal qilish muddati va jarayonlar qamrovi muayyan ijtimoiy shart-sharoitlarni taqozo etadi. Uning o’zgarishi yoki faoliyatini to’xtatib boshqa qonunlarga o’z o’rnini bo’shatib berishi inson xoxish-istaklari va irodasiga bog’liq bo’lmay, balki shu qonunlar faolligini ta’minlab turgan muayyan ijtimoiy shart-sharoitlarning o’zgarishi yoki yo’qolishi bilan bog’liqdir. Jamiyat qonunlari alohida ihotalangan ijtimoiy jarayonlarni qamrab olmaydi, balki dialektika qonunlari asosida o’zaro ta’sirda, uyg’unlikda amal qiladi. Jamiyat qonunlari ham dialektika qonunlariga ko’ra tadrijiy o’zgarib borish, o’z kuchini yo’qotish va yangisiga o’z o’rnini bo’shatib berish, intensiv rivojlanib borish, ekstensiv kengayib borish va yangilarini keltirib chiqarish, o’zaro aloqadorlikda faoliyat yuritish hususiyatlariga ega. Ularning namoyon bo’lishi ma’lum vaqt va makonda kechadi. Ammo ularni bilish va anglab olish insonlardan juda katta bilim va tajribani talab qiladi. Inson o’zi yashayotgan jamiyatning qonuniyatlarini doimo bilishga intiladi va ijtimoiy jarayonlarning kechishini va o’zgarishini aks ettiruvchi, real voqyelikning umumiy, abstraksiyalashgan subyektiv timso-lini - qonunlarni “kashf qiladi”. Bu kashfiyot qonunning yaratilishi emas, balki uning qay darajada subyektiv to’g’ri in’ikos ettirilishidir.

Muayyan mavjudot sohasining mohiyati uning qonuniyatlarining o'ziga xosligini ham yaratadi; chunki qonunlar hodisa va jarayonlar o‘rtasidagi muhim, zarur, takrorlanuvchi bog‘lanishdir. Ijtimoiy aloqalar boshqalardan, aytaylik, tabiiy aloqalardan nimasi bilan farq qiladi?

1. Birinchi va eng muhim xususiyat - bog'lanishlar, jamiyatdagi qonunlar odamlarning faoliyati orqali amalga oshiriladi va shuning uchun hamisha ob'ektiv-sub'ektiv xususiyatga ega. Jamiyatda mutlaq ob'ektiv jarayonlar mavjud emas, barcha ijtimoiy jarayonlar sub'ektivlik "muhriga" ega: istaklar, manfaatlar, odamlarning irodasi. "Tarix hech narsa qilmaydi, u... hech qanday jangda kurashmaydi"!"Tarix" emas, balki inson, haqiqiy, tirik inson - bularning barchasini qiladigan, hamma

narsaga ega va hamma narsaga intiladigan... Tarix hech narsa emas. lekin o'z maqsadi haqida qayg'uradigan odamning faoliyati "

2. Jamiyatdagi munosabatlar ancha xilma-xil va individualdir, shuning uchun ijtimoiy qonunlar asosan statistik qonunlar, ya’ni katta sonlar qonunlaridir.

3. Bog'lanishlarning murakkabligi va ko'p xilma-xilligi ijtimoiy qonunlarning kamroq uzoq muddatli bo'lishiga sababdir. Falsafada ijtimoiy hayot umuman hech qanday qonunlarga (neo-kantchilik, neopozitivizm) tobe emas, degan nuqtai nazar mavjud. Tabiat haqidagi fanlar, - deb ta'kidlagan V. Dilthey (1833-1911) umumiy, muntazam, ruh haqidagi fanlar - birlik, yagona bilan shug'ullanadi. M.Rikert (1863-1936) tarixiy bilishning maxsus usuli - ideografik - ob'ektni o'ziga xosligi va o'ziga xosligi bilan aks ettirishni ajratib ko'rsatadi. Karl Popper, agar dunyoda tarixiy taraqqiyot qonuni kabi narsa mavjud bo'lsa, unda kelajakni bashorat qilish, qo'llarimizni burish va muqarrarni kutishdan boshqa hech narsa qolmaydi, deb ta'kidladi. Biroq, ko'pchilik faylasuflar ijtimoiy jarayonlarda qonuniyatlar, takrorlanish mavjudligini tan oladilar. Tarixda takrorlanish ikki jihatda namoyon bo'ladi: a) muayyan ijtimoiy hodisalarning (masalan, jamiyat va tabiatning o‘zaro ta’siri, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlari va boshqalar) uzluksizligi, takrorlanuvchanligi ma’nosida takrorlanuvchanlik; b) bir mamlakatda boshqasida bo'lgan narsaning takrorlanishi sifatida takrorlanishi. Ijtimoiy falsafa birinchi jihatga e'tibor beradi. Ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos xususiyati erkinlik va zaruriyat dialektikasida ham namoyon bo'ladi. Inson doimo hayron bo'lgan: "Men titroq jonzotman yoki bunga haqqim bor..."? "Men tarix oqimida bir yirtqichman yoki kemaman - men daryoda suzib yuraman, lekin men qanday istayman?" "Tarixning odamlar ongiga bog'liq bo'lmagan ob'ektiv qonunlari bor yoki odamlar o'z tarixini yaratadimi?" Ijtimoiy fanda ekstremal dunyoqarash pozitsiyalarini ifodalovchi ushbu savollarga uchta javob mavjud (29-diagrammaga qarang). Fatalizm (lot. Fa burilish — taqdir) — ijtimoiy-falsafiy tushuncha bo‘lib, tarixiy jarayonni insonga bog‘liq bo‘lmagan ob’yektiv kuchlar natijasi sifatida izohlaydi. Bu tashqi kuchlar insonning barcha harakatlarini belgilaydi.

Ijtimoiy tabaqalanishni nazariy tahlil qilish uchun asos solgan Talkott Parsons o'zining ijtimoiy harakat nazariyasida tabaqalanish tizimining universal mezonlarini ishlab chiqishga harakat qildi. Shunday qilib, u quyidagilarni taklif qildi: 1) "sifat", ya'ni shaxsga ma'lum bir xususiyatni berish, masalan, mas'uliyat, malaka va boshqalar; 2) "ishlash", ya'ni shaxsning faoliyatini faoliyat bilan solishtirganda baholash boshqa odamlar; 3) moddiy qadriyatlarga, iste'dodga, mahoratga, madaniylikka "egalik" resurslar. Ushbu uchta universal reyting ob'ektini baholash jamiyatda hukmron bo'lgan qiymat namunasiga muvofiq amalga oshiriladi[2]

Ijtimoiy tabaqalanishni Sorokin “... Eng muhimlari orasida "Madaniy mamlakatlar" ning zamonaviy aholisi tabaqalangan (ya'ni, eng kuchli) elementar

guruhlarga guruhlar kiradi: irqiy, jins, yosh, oila, davlat, til, professional, mulkiy, hajmli huquqiy, hududiy, diniy, partiyaviy, psixo-mafkuraviy" deb belgilaydi.[3]

Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov asarlarida, nutq va maqolalarida ishlab chiqilgan. Shuningdek, mavzuning mazmun va xususiyatlari O’zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi va Konstitusiya sharhlangan kitoblarda, qonunlarda va qonunosti aktlarda aks etgan. Hozirgacha jamiyatning mohiyati, qonunlariga oid anchagina ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan. Mavjud ilmiy adabiyotlarning barchasini tahlil qilish imkoniyati va hatto zaruriyati bo’lmaganligi tufayli, faqat uning o’rganilishi darajasidagi muammolar bilan cheklanamiz. Ko’pgina adabiyotlarda jamiyat qonunlari sosiologik nuqtai-nazardan o’rganilgan. XIX asr oxiri, XX asr boshlarida ko’plab rus sosiologlari, P. L. Lavrov, N. K. Mixaylovskiy, M. M. Kovalevskiy, M.Veber, E.O.Dyurkgeym, I.Gerder, Z.Freyd, E.Fromm, K.Yaspers, P.Sorokin, G.Grosiy, J.Lokk, T.Gobbslarning[2] jahon ijtimoiy fikrining yetakchi masalalari aks etgan manbalardir. Ushbu ilmiy asarlar dissertasiyada tarixiy taraqqiyot nuqtai nazaridan inson tafakkuri rivojlanish qonuniyatlarini tahlil etishda nazariy asos bo’ldi. Ilk bor ijtimoiy taraqqiyot qonunlarini idealistik nuqtai-nazardan V. F. Gegel “Huquq falsafasi” asarida, keyinchalik bu mavzuni o’rganishda materializmga asoslangan jamiyatning rivojlanish sabablarini sinfiy kurash va inqilobiy o’zgarishlar bilan bog’ladilar. Mustaqilligimizgacha bo’lgan sosializm davrida yozilgan qator ilmiy ishlarda ijtimoiy qonunlar materializmga asoslangan dialektika qonunlari asosida tahlil qilingan. Jamiyat qonunlariga faqat materialistik nuqtai-nazardan baho berish bu davrda an’ana tusini olgan. Mustaqillik yillarida mazkur masalada deyarli fundamental ilmiy asar yoki ilmiy ish qilinmagan. O’zbek faylasuflaridan J. Tulenov o’zining qator asarlarida (“Hayot falsafasi”, “Jamiyat falsafasi”), S.Mamashakirov va boshqa mualliflar tomonidan “Ijtimoiy falsafa” o’quv qo’llanmasi yaratilgan bo’lib, unda ijtimoiy taraqqiyot qonunlariga alohida to’xtalgan. Ammo bu ilmiy asarlarda ham ijtimoiy taraqqiyot qonunlariga yondashishda marksistik paradigma stereotiplaridan foydalanilgan va ko’proq dialektika qonunlari asosida tahlil qilingan. Jamiyat qonunlariga umumiy tavsif berilsa-da, ammo ularning klassifikasiyasi va namoyon bo’lish shakllari yoritib berilmagan. Jamiyat mohiyatiga yangicha yondashilayotgan hozirgi zamonaviy dunyoda sivilizasion, tarixiy madaniy, ekzistensional-fenomenologik, axborot asbobli(instrumental) paradigmalar qarashlarini ijodiy o’zlashtirgan holda, ularni sintez qilish natijasida jamiyat taraqqiyoti qonunlarini tahlil qilish, o’rganish dolzarb muammoga aylangan. Jamiyat qonunlariga ilmiy yondashishda marksistik paradigmaning ayrim jihatlaridan ham ijodiy foydalanish maqsadga muvofiqdir. Moddiy munosabatlarni aks ettiruvchi qonunlar shular jumlasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Туленов Ж. Ҳает фалсафаси. — Т.: Узбекистон, 1993. Б 283
2. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренькова. М., 1996.
3. Сорокин П.А. Указ. соч. С. 65.

LEKSIKOLOGIYA VA SO‘Z YASALISHI

Tursunova Nigora
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti Xorijiy tillar va gumanitar fanlar fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Til ilmi alohida fan sifatida shakllangan paytdan, ya`ni antik davrdan boshlab, tilga sistema sifatida qarash boshlangunga qadar XX asrning birinchi choragigacha bo‘lgan davrda so‘z tilning asosiy birligi sifatida qaralgan, qolgan barcha birliklar so‘z asosida o‘rganilgan va izohlangan. Bu jihatdan so‘z yasalishi va uning kichik ma`noli qismlarga bo‘linishi ham so‘z tarkibida o‘rganilgan edi. So‘zdan kichik birliklar so‘zning segment birliklari sifatida, so‘zdan katta birliklar esa so‘zlarning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan birliklar sifatida izohlanar edi. Tilning barcha birliklari so‘z asosida aylanar va ana shundan keltirib chiqarilar edi. So‘z yasalishining manbayi ham albatta so‘zdir. So‘z tilshunoslikning leksikologiya, morfologiya, grammatika bo‘limlarida ham o‘rganiladi. Faqat har bir bo‘limda so‘zga turlicha yondashiladi, masalan, leksikologiyada so‘z va uning yasalishi, ma`no turlari, tilning lug`at qatlami va hokozolarni o‘rgansa, morfologiya esa so‘zning shakliga va turkumlanishiga e`tibor qaratadi. Leksikologiya so‘z va uning shakl va ma`no munosabatiga ko‘ra turlarini o‘rganar ekan, nima uchun, leksemaga yasovchi affiks qo‘shilishi natijasida hosil bo‘lgan yangi so‘zni o‘rganmasin. Aslida tilshunoslik uchun “Morfemika” nomli alohida bir bo‘lim qanchalar kerak edi?! Tabiatshunoslikda barcha planetalarning nima asosida harakat qilishiga ko‘ra geosentrik (barcha planetalarning yer atrofida aylanishi) va geliosentrik (barcha planetalarning harakat markazida quyosh turishi) nazariyalarning mavjud bo‘lgani kabi, tilshunoslikda ham **barcha til birliklarining asosida so‘z turadi,** degan qarash asosida glossosentrik (lotincha glosso - so‘z) yoki verbosentrik (lotincha verba — fe'l yoki so‘z) nazariyasi vujudga keldi. I. A. Boduen de Kurtene ham morfema atamasini tilshunoslikka olib kirar ekan, uni glossosentrizm nuqtayi nazardan izohladi.[24]

Dunyoda o‘zgarmaydigan narsa yo‘q – har qanday qarash va gipotezalar vaqt o‘tishi bilan ma`lum darajada o‘zgaradi va taraqqiy etib boradi, til hodisalari ham bu jarayondan xoli emas, albatta. O‘tgan asrning o‘rtalarigacha morfema so‘zning tarkibiy qismi sifatida qaralib “so‘z yasalish” hodisasi tilshunoslikning “Morfologiya” bo‘limida o‘rganildi. Bizga ma`lumki tilshunosligimiz tarixida morfosentrik nazariyadan oldin verbosentrik nazariya yetakchilik qilar edi. Verbosentrik nazariyaga ko‘ra til sistemasining yadrosida so‘z turadi va qolgan barcha birliklar so‘z asosida izohlanadi. Xususan, tovush, bo‘g‘in, so‘z birikmasi, gap singari paradigmatik qatorni tashkil etar edi. Bu nazariyaga ko‘ra so‘zning eng kichik

[24] Қаранг: Абдуҳамид Нурмонов. Ўзбектилшунослиги тарихи. – Т.: Фан. 2002. – Б. 179

ma`noli qismi sifatida *morfema* e`tirof etildi. A.G‘ulomov ham verbosentrik konsepsiyaga asoslanib morfemaga shunday ta`rif berdi: «Morfema - so‘zlarning ma'noli qismlari bo‘lib, u o‘z navbatida, yana ma'noli qismlarga bo‘linmaydi». Yoki: «So‘z sostavida ajratiladigan qismlar, asosan, morfema hisoblanadi, chunki ular ma'lum ma'no anglatishga xizmat qiladi». [25] O‘zbek tilshunosligi tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, so‘z yasalishi va u bilan bog‘liq bo‘lgan muommolar xususida Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘atit turk» asarida ham, Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida ham, Muhammad Chingiyning «Kelurnoma», Fitratning «Sarf» asarlarida ham so‘z yasalishiga oid fikrlar keltirilgan bo‘lsa-da, lekin so‘z yasalish hodisasi va bu sohani o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limi to‘g‘risida hech qanday ma`lumotlar keltirilmagan. XX asrning 40-yillarida A.G‘ulomov tadqiqotlari natijasi o‘laroq “So‘z yasalishi” tilshunoslik fanining alohida bo‘limi sifatida shakllandi. A.G‘ulomov 1949-yilda nashr qilingan “O‘zbek tilida so‘z yasash yo‘llari haqida” nomli maqolasida aynan so‘z yasalish muommosi xususida bir qator masalalar o‘sha davrda tilshunoslik nazariyasi erishgan yutuqlar asosida ilmiy yechimini topdi.[26]

A.G‘ulomov so‘z yasalishi haqida fikr yuritar ekan, morfologik sathda o‘rganilib kelinayotganligini tanqidiy baholaydi. Vaholangki, “so‘z yasalishi” qaysi yo‘l bilan bo‘lmasin yangi so‘z hosil qilishdir. Leksik birliklarni tadqiq etilishi bilan esa leksikologiya bo‘limi shug‘ullanishi haqida to‘xtaladi. Va quyidagilarni yozadi: “So‘z yasalishi masalasini biz hozirgacha morfologik planda qarab kelamiz, xolbuki, so‘z yasash qanday bo‘lmasin biror usul bilan yangi so‘z hosil qilishdir. Demak, u leksika — so‘z bahsiga qarashlidir. Eski grammatik ta`limotga ko‘ra, so‘z yasalishi va so‘z o‘zgarishi morfologiyada qaralardi. Haqiqatda esa, bular formal jihatdangina o‘xshash, funksional jihatdan boshqa-boshqa hodisalardir: birinchisi — leksik hodisa, ikkinchisi — sintaktik hodisa. Bundan anglashiladiki, so‘z yasalishining morfologik planda qaralishi hind-ovropo til bilimining ustanovkalariga tayanadi; hind-ovropo til bilimi, formal metod bilan ishlaydi va so‘z diqqatini fonetika va morfologiyaga berib, so‘z masalasini ikkinchi darajali o‘ringa «irg‘itadi», semantika hodisalarini... so‘zlarning ma`nolari haqidagi ta`limotni mutlaqo hisobga olmaydi”.

So‘z yasalishi tilshunoslikning ham morfologiya, ham leksikologiya bo‘limlari bilan bog‘liqdir. Bu borada yasalishga material vazifasini bajaradigan til birliklari - *morfemalar* bo‘lganligi sabab morfologik sathga aloqadordir. Yetakchi morfema bilan ko‘makchi morfemaning qo‘shiluvi natijasida yangi leksema vujudga keladi. Yasama so‘z esa so‘z yasalish xosilasi bo‘lgan birlik bo‘lganligi uchun leksikologiya materialiga aylanadi. Ana shu jihatlarni hisobga olgan holda A.G‘ulomov ham so‘z yasalishini dastlab leksikologiya tarkibida o‘rganishni tavsiya etadi. Biroq XX

[25] Ғуломов А. ва бошқ. Узбек тили морфем лугати. -Тошкент: Уқитувчи, 1977.- Б.3; 8.
[26] *Руломов А. F.* Узбек тилида суз ясаш йуллари ҳакида. Тил ва адабист институти асарлари, I китоб. Узбек тили грамматикасидан материаллар. Т.! «УэФАМ», 1949, 38-бет.

asrning 50 –yillarida bu sohaning alohida mustaqil soha — sath ekanligi masalasi tilshunoslikda o‘z isbotini topdi. Ya`ni A.G‘ulomov “Bu alohida, mustaqil lingvistik soha” (“Это самостоятельная лингвистическая дисциплина”)[27] degan fikrini 1955-yilda aytgan edi.

Keyinroq, 70-yillarga kelib, olim “Demak, so‘z yasalishining o‘z obyekti bor, bunda grammatika va leksika sohalari bilan umumiylik tomonlari ham bor... so'z yasashni morfologiya yoki leksikologiyaga kiritilishi uning bir tomoninigina o‘z ichiga oladi” degan fikrni ilgari surdi.

A. G‘ulomovning 50 -yillarda aytgan fikri rus tilshunosligida jiddiy yangilik sifatida tan olinib, so'z yasalishi 70 -yillarda yaratilgan milliy grammatikalarda

mustaqil soha sifatida berildi. Shu bilan birga, bu sohaning o‘z obyekti mavjudligi, u tilshunoslikning grammatika, leksika, fonetika, semasiologiya kabi sathlari bilan chambarchas aloqada ekanligi e`tirof etildi. Olimning bu fikrlari keyingi yillarda jiddiy tadqiqotlar uchun nashriy asos bo‘ldi.[28]

A. G‘ulomov o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini, tarixini chuqur bilganligi sababli, so‘zlarning ichki o‘zgarishlari asosida (avval fonetik o‘zgarish, keyin ma`no differentsiatsiyasi) yangi so‘z hosil bo‘lishini, buning alohida so‘z hosil qilish usuli ekanligini, umuman, tilshunoslikda, qolaversa, turkologiyada birinchi bo‘lib aytib o‘tdi. Bu usulning, ayniqsa, bir bo‘g‘inli so‘zlar doirasida eng qadimgi davrlarda keng tarqalganligini asoslab berdi.[29] Bu ishda yoy — yoz. lam — la i m.kuch —cho‘k, bo‘yin —ko‘yin. aka — uka. ota — aka. og‘a — aka. yor — yir. qul — kil. sik — so'k. ko‘z — ko‘r. bit — but kabi ko‘plab so‘zlar juftligida yangi so‘z hosil bo‘lganligi tahlil qilinadi. Bu narsa, shuningdek, A.G‘.G‘ulomovning “So‘z yasalishi, ma`lum ma`noda, diaxroniyaga asoslanadi” degan fikri (dokt. dis. avtoreferati) keyinchalik, biz ta`kidlaganimiz, “Qo‘shma so‘zlar ikki bosqich asosida yuzaga keladi, ya`ni ikki so‘z qo‘shiluvidan, avvalo, so‘z birikmasi hosil bo‘ladi so‘ng esa birikma tarkibida fonetik, semantik va grammatik o‘zgarish yuz berishi asosida qo‘shma so‘z hosil bo‘ladi: belning bog‘i — belbog‘, oq tepa — Oqtepa, katta qo‘rg‘on — Kattaqo‘rg‘on, yangi yo‘l (yangi ko‘ylakka qiyoslang) — Yangiyo‘l kabilar (bu har ikki holat alohida o‘rganilyapti)”. Tilshunoslik nazariyasi taroqqiyoti so‘z yasashni tilshunoslikning alohida sohasi deb qarashni taqozo qildi va “so‘z yasash” tilshunoslikning mustaqil bir bo‘limi sifatida talqin qilina boshladi.[30] O‘zbek tilshunosligida morfema nazariyasining shakllanishida A.G‘ulomov, A.Hojiyev, Y.Tojiyevlarning xizmatlari beqiyosdir.

---

[27] Гулямов А. Г. Проблемь! исторического словообразования узбекского язмка, часть I, Аффиксация, Аффисьг словообразовательньж имён АДД, Т., 1955, с.4

[28] Qarang: A. Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги(Айюб Ғулом таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий тўплам) Т — 2004

[29] 2 Гулямов А. Г. Словообраэование путём внутренних изменений слова, Научная сессия Ах Наук, 1947 г., с.383 — 392.

[30] Садыков А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1981, 132-бет

So‘z yasalish hodisasi tilshunoslikning morfologik hamda leksik sathlari bilan uzviy aloqador bo‘lgani holda, o‘zi alohida bir bo‘limni, ya`ni morfemik sathni tashkil etmoqda. So‘z yasalishini morfologiya yoki leksikologiyaga bo‘limlariga kiritilishi uning bir tomoninigina o‘z ichiga oladi. Holbuki, so‘z yasashning o‘z obyekti mavjud bo‘lgani holda, tilshunoslikning grammatika, leksika, fonetika, semasiologiya kabi sathlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu bilan bir qatorda “so‘z yasash” tilshunoslikning mustaqil bir bo‘limi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдуҳамид Нурмонов. Ўзбектилшунослиги тарихи. – Т.: Фан. 2002.
2. Ғуломов А. ва бошқ. Узбек тили морфем лугати. -Тошкент: Уқитувчи, 1977.
3. *Руломов А. Ғ.* Узбек тилида суз ясаш йуллари ҳакида. Тил ва адабиёт институти асарлари, I китоб. Узбек тили грамматикасидан материаллар. Т. «УзФАН», 1949.
4. Гулямов А. Г. Проблемь! исторического словообразования узбекского язика, часть I, Аффиксация, Аффисьг словообразовательньж имён АДД, Т., 1955.
5. А. Ғуломов ва ўзбек тилшунослиги(Айюб Ғулом таваллудининг 90 йиллигига бағишланган илмий тўплам) Т — 2004
6. Гулямов А. Г. Словообраэование путём внутренних изменений слова, Научная сессия Ах Наук, 1947 г.
7. Садыков А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1981.

REKLAMA MATNLARINI MAQOLLAR YORDAMIDA IFODALASH REKLAMA MATNLARINING O’ZIGA HOS XUSUSIYATLARI

D.A. G‘ofurova
O’zDJTU 2 kurs magistri

Annotatsiya: Ushbu maqolada reklama nimaligi, uning turlari, ahamiyati, o’rni haqida batafsil yoritilgan,reklama matnlarining o’ziga xos xususiyatlari hamda reklama matnlarini maqollar orqali ifodalash, uning afzalliklari, yutug’i, kim tomonidan yaratilishi kabi umumiy va muhim ma’lumotlar o’z ifodasini topgan.

Аннотация: В данной статье подробно описывается, что такое реклама, ее виды, значение и роль, а также общая и важная информация, такая как выражение рекламных текстов через пословицы, ее преимущества и достижения.

Annotation: This article describes in detail what advertising is, its types, importance, role, moreover, the specific features of advertising texts,general and important information such as the expression of advertising texts through proverbs, its advantages, achievements, and who makes it.

Kalit so’zlar: reklama, peshlavha,shior,afisha, marketing kommunikatsiyasi, tijorat, maqol, texnika, zamonaviy, xaridor.

Ключевые слова: реклама, девиз, афиша, плакат, коммуникация маркетинга, пословица,техника, современный, покупатель.

Keywords: advertising, motto, poster, marketing communication, proverb, market, technique, modern, customer.

Reklama nima va u qanday vazifani bajarishi bugungi kun insoniyati uchun sir emas. Reklamalar biz yashayotgan dunyoning bir bo’lagi, ularni har kuni har joyda – ko’chada, uyda, ishda, restoranda hatto kasalxonalar, maktablar va avtobus bekatlarida duch kelamiz. Bundan tashqari, Internet va ommaviy axborot vositalari ham muhim reklama manbalari hisoblanadi. Bundan kelib chiqadiki reklama inson yashaydigan har bir joyga quyundek kirib kelmoqda. Reklama qilishdan maqsad nafaqat ommaga biror mahsulot haqida malumot va xabar berish balki ularni ishontirish, og’dirish hamdir. Bugungi reklamalar bundan bir necha yil odlin qollanilgan reklamalardan ham ko’rinish ham vazifasi jihatidan tubdan farq qiladi. Ba’zi reklamachilar visual (ko’rgazmali) vositalardan foydalanishadi, chunki tasvir tomoshabin e’tiborini ko’proq jalb qiladi. Boshqa bir reklamachilar esa matnli reklamalarning ta’siri kuchliroq deb bilishadi. SHunday reklamalar borki, ular kichik matn, yoki bir necha so’zlardan tashkil topgan bir gapdan yoki faqat harflardan tashkil topgan rekalmalarni ham ko’rishimiz mumkin.

Reklama tili ishonchli bo’lishi lozim, chunki u reklama beruvchi va auditoriya o'rtasida muloqot qanday sodir bo'lishini belgilab beradi, uning asosiy maqsadi iste'molchini qo'lga olishdir. Reklama matnlarida odatda o'ziga xos: oddiy va sodda tildan foydalanadilar. Reklama muharrirlari tomoshabinni e’tiborini tortish uchun so’zlarni boshqa ma’nolarida qo’llashadi, til qoidalarini buzishadi, imlo qoidalariga rioya qilmaydi va tilni kontekstdan tashqarida ishlatib, grammatik qoidalar va xatto so’zlarni ham bir-biriga qo’shib ishlatishadi. Reklama matnlarini o’rganish bu tilni o’rganishdagi muhim masalalardan biridir. Reklama tilning ishontirish, og’dirish, boshqarish xususiyatlaridan foydalanadi. Shuningdek, reklama matnida ko'plab lingvistik va adabiy manbalardan, rasmlardan yoki musiqadan foydalaniladi. Adabiy manbalar qatorida biz hazil, metafora, qofiya, jumboq, tipik iboralar, giperbola (ya'ni mubolag'a) va boshqalarning ishlatilishini kuzatishimiz mumkin.

Reklamalar turli ommaviy axborot vositalari, xalq og’zaki ijodi vositalari yordamida keng ommaga yetkazishga harakat qiladi. Odatda xalq og’zaki ijodi janrlaridan biri bo’lmish maqoldan foydalanish reklamaning muhimligini oshirib, xaridorni reklama qilinayotgan mahsulotni olishga undaydi. Maqollar xalq og’zaki ijodining muhim janrlaridan biri bo’lib, Meyder ta’riflaganidek: ular donolikning qisqacha bayonidir. Masalan “Barcha yo’llar rimga boradi” jumlasini eshitganimizda, maqolning ma’nosini osongina tushunamiz. Negaki, maqol uzundan – uzun ma’lumotni qisqa, lo’nda aniq ifodalash xususiyatiga ega. Aynan shuning uchun reklamalarda maqoldan foydalaniladi, chunki maqollar insonlar diqqatini jalb etish uchun ishlatiladi. Mahsulotning ta’rifi maqol yordamida aytilsa, tomoshabin u mahsulot haqidagi ma’lumotni oziga yaqin, tushunarlidek qabul qiladi. Shuningdek, reklamalar gazeta, jurnallar, televedeniya, radio va internetda qo’llanilishiga qarab farqlanadi. Mazkur ilmiy ishda tadqiqotchi gazeta va jurnallarda uchrovchi reklama matnlarining badiiy va stilistik tahlilini misollar vositasida tadqiq qiladi. Tezis davomida reklama matnlarining shakllanishi, o’ziga hosligi, muammolar va albatta, reklamaning shakllanish tarixi kabi masalalar ham ko’riladi. Reklamachilar tildan badiiy san'at asari sifatida foydalanib, tomoshabinlar qalbini zabt etish uchun qorani oq rangga aylantirishadi.

Hozirgi vaqtda reklama nutqi eng rivojlanayotgan nutq turlaridan biri hisoblanadi. Ko’plab ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va kitoblar reklama nutqi va matnini o'rganishga bag'ishlangan, lekin asosiy masalalar munozaraliligicha qolmoqda. Reklama matni, uning vazifalari va funksional xususiyatlarining holati to’g’risida tadqiqotchilar o'rtasida konsesus bir fikr-mulohaza yo'q. Reklamalarda foydalaniladigan nutq, maqollarning qo’llanilishi tomoshabinga yoki o’quvchiga ta’sir o’tkazadi, ma'lum bir toifaga yoki ko'p sonli odamlarga ma’lumot yetkazishga yordam beradi. Shu sababli, reklamaga oshkoralik nutqi deb ham ta’rif beriladi. Reklama nutqining bir nechta vazifalari mavjud bo’lib, u og'zaki yoki yozma

so'zlardan foydalanishi, publististik murojaat qilish usuli, jamoatchilik bilan muloqot qilish va ommaga yangi o’tmishda mavjud bo’lmagan g’oyani tanishtirish kabilardir.

Reklamaning birlamchi va asosiy elementi bu tildir. Reklamalar matni ko`cha tilining boshqa turlari (peshlavha, shior, afishalar) matnlariga nisbatan o`ziga xos bir qator xususiyatlarga ega. Reklama matnlari tuzilishiga ko’ra alohida ahamiyatga ega. Ularda aks etuvchi yozuvlar, rasmlar, shartli belgilar, simvollar reklama matni semantikasiga bog`liq bo`ladi.

Masalan, aloqa mobil kompaniyalaridan biri “Beeline” o’z tijoriy reklamalarida:

“biz bilan yanada yaqinroq”

kabi jumlalar ishlatadi. Ushbu reklamada sariq va oq chiziqlar va turli odamlar ishtirok etadi. Bu reklamada lingvistik birliklar bilan nolingvistik vositalar o`zaro yaxlitlikda reklama matnini tashkil qilgan, ya’ni inson hayot davomida sariq va oq turli yo’llarni bosib o’tadi degan ma’noni beradi. Ushbu matnni tashkil qiluvchi rasm yoki yorliq bo`lmaganda edi, alohida so`z yoki so`z birikmasi orqali berilgan kommunikativ ma`lumotlar mantiqsiz va mavhum bo`lar edi. Demak, reklamalar matnida nolingvistik vositalar til birliklari bilan birgalikda reklama matnlarini tashkil etuvchi vositalar sifatida qaralishi kerak. Lekin dunyoning mashhur reklama matni yaratuvchilaridan biri D.Ogilvi [31] “Tayni reklamnogo dvora” nomli o’quv qo’llanmasida - reklama uchun grammatikaning ahamiyati yo`q - deb hisoblasgan edi. Reklama matnida til imkoniyatlaridan foydalanilar ekan, tilning psixologik tabiati va emotsionalligiga ko‘proq e’tibor qaratiladi. O‘ta zamonaviylikning targ‘ib qilinishi insoniylikdan va o‘z-o‘zini anglash qoidalaridan uzoqlashishga olib kelishi mumkin. Ommaviy madaniyat yangi qadriyatlar bilan ilhomlantiradi. Aslida esa zamonaviy iste’molchilar jamiyatini shakllantirish uchun dinamizm, o‘zgaruvchanlik, beqarorlik kabi yangi madaniy tushunchalarni keltirib chiqaradi. Qisqa qilib aytganda, Reklama matni ozmi-ko'pmi o'ziga xos tuzilishga ega. Boshqacha qilib aytganda, barcha bosma reklama e'lonlari to'rtta elementga asoslangan sarlavha, rasm, shior yoki qisqa matn va matnga o'xshash talabga ega.

Sarlavha

Bu odatda o'rtada yoki tepada joylashgan reklamaning eng ko'ringan qismi. Sarlavhadan maqsad ikki xil: o'quvchi yoki iste'molchining e'tiborini jalb qilish va mahsulot yoki brendni aniqlash. Ushbu sarlavhalar boshqacha bo'lishi mumkin: maqsadli auditoriyaga qarab, qabul qiluvchining qiziqishini uyg'otish, shunchaki mahsulotni taqdim etish, foyda keltirish yoki mahsulot bilan biron bir narsani va'da qilish uchun.

Rasm

[31] Огилви Д. Тайны рекламного двора. 2009. -145 с. www.koob.ru.

Bosma reklama holatlarida reklama matni mahsulotni aniqlash va e'tiborni jalb qilishga qaratilgan statik tasvirga ega. Rasm matnni to'ldiradi, uni yanada tushunarliroq qiladi.

Shior

Shior - bu eslab qolish va ma'lum bir mahsulot bilan bog'lash uchun oson bo'lgan qisqa ibora, ko'pincha so'z. Bu ko'plab maqsadlarga xizmat qiladi: reklama, diniy yoki siyosiy targ'ibot va h.k. Ushbu asosiy ibora butun mahsulotni yoki brendni tavsiflovchi yoki umumlashtiruvchi og'zaki logotip sifatida ishlaydi. Muvaffaqiyatli bo'lganda, shior iste'molchilar xotirasida saqlanib qoladi va deyarli har doim brend, xizmat yoki mahsulot bilan bog'liq bo'ladi.

Matn

Bu yerda mahsulotning xususiyatlari, undan foydalanishning afzalliklari, tarkibi va boshqalar batafsilroq tushuntiriladi. Ammo bu qabul qiluvchiga va iqtisodiyotga yaqin bo'lgan ikkita asosiy printsipga asoslanadi: bu juda uzoq va ko’p bo'lishi mumkin emas.

Qo’shimcha tarzda, reklama matn mazmunini ochib berishga xizmat qiluvchi yana bir vosita bu uning shioridir. Reklama shiori reklama e`lonining eng asosiy elementi bo`lib, telegrammaga o`xshaydi. Jamiyat a`zolari shior orqali reklama matnining davomini o`qish yoki o`qimaslikni hal qiladilar. Qisqa qilib aytganda reklama matnlari quyidagi talablarga javob berishi kerak:

- qisqa so’z, qisqa gap, qisqa abzaslardan foydalanib mazmunli matn tuzish;
- reklama qilinayotgan taklifni bevosita sarlavhaning o’zida isbotlash;
- “qulay” so’ziga asosiy e’tibor qaratish;
- sarlavha osti qismida matnni takroran eslatish;
- reklama matnini mahsulot yoki xizmatni harakatda tasvirlovchi sur’atlar bilan berish;
- taklifning qat’iyligi to’g’risidagi iborani kiritish;
-so’z yoki iborani katta harflarda yozish.

Matnli reklamada oddiy jumlalar ustunlik qiladi deb aytib o’tdik, bu esa reklama xabarlarining tushunarliligini va ekspressivligini oshirishga yordam beradi. Murakkab sintaktik tuzilishdagi iboralar oddiy jumlalar bilan almashtirilishi kerak (3-4 so'zdan iborat). Qisqa matn tinglovchi tomonidan yaxshiroq qabul qilinadi, bu aksiomadir:

- beshta so'zdan iborat butun matn esda qoladi;
- 10 ta so'zdan taxminan to'rtdan beshtasi yodlanadi;
- 25 so'zdan - to'rtdan sakkizgacha.

Ammo ba'zida ishontirish ekspressiv sintaksis holati ham katta ahamiyatga ega. Sintaktik konstruksiyalardan foydalanishda quyidagilarga e’tibor berish lozim:

1) Reklamada qo’llaniluvchi gapning mazmuni bir emas, balki ikki yoki undan ortiq intonatsion-semantik nutq birliklarida bo'lish, pauzadan keyin birin-ketin kelishi kerak. Ya’ni, oddiy yoki murakkab gaplarni qisqaroq mustaqil so’z birikmalariga bo'linadi;

M-n: Go’daklik lahzalari. Ariel. Kiyimlarning benuqson ko'rinishi.

2) Segmentli dizayn- bu shunday qurilish bo'lib, uning birinchi qismida ob'ekt yoki hodisa u haqida g'oyani uyg'otish uchun aniq mahsulot nomi ko’rsatiladi. Keyingi matnda ob'ekt yoki hodisa haqida so’roq gapdan foydalaniladi, bu bilan e’tiborni qaratish, tanlovni tinglovchining o’ziga qoldiriladi;

M-n: Yogurtlar. Ularning foydaliligi haqida aniq nimani bilamiz?

3) Nominativ takliflar. reklama qilinayotgan mahsulotning o'ziga xosligi va sifatini ta'kidlash uchun ishlatiladi.

M-n: Eden. Samoviy hid.

4) Savol-javob konstruksiyalari. Bu usul tinglovchining so'zlashuv sintaksisidan olingan va reklama iste'molchisining e'tiborini xabar mazmuniga qaratish, uni mustaqil fikrlashga undash uchun ishlatiladi. Bunday konstruktsiyalar taqdimot qulayligini yaratadi.

M-n: Sprite: Chiroyli, juda chiroyli odamlar nima ichishadi? Boshqalar kabi.

5) Antitezani usuli qarama-qarshi tushunchalar asosida quriladi va matnning ifodaliligini oshirish va yaxshiroq yodlash uchun ishlatiladi.

M-n: Akfa romlari. Biz ishlayapmiz—siz dam oling.

Antiteza tasvirlarning yanada ravshanligiga erishish yoki his-tuyg'ular va g'oyalarni yanada kuchliroq ifodalash uchun foydalaniladigan qarama-qarshi g'oyalarning bog'lanishi va qo'shilishi sifatida tavsiflanishi mumkin. Ushbu stilistik uslubni qo'llagan holda, ta'sir kontrastiga erishiladi va yanada o'ziga xos tovushga ega bo'ladi va ma'no bu tushuntirishga qarama-qarshi ma'noni yuklash tufayli aniqroq aniqlanadi.

6) Grafik olish- bu so'zlarning shunday joylashuvi bo'lib, unda har bir keyingisi ortib borayotgan (kamroq kamayuvchi) ma'noni o'z ichiga oladi, buning natijasida taassurotning kuchayishi (kamroq zaiflashishi) yuzaga keladi. Odatda, gradatsiya turli xil haqiqiy yoki raqamli taqqoslashlar berilganda va ular kuchaytirilganda tartiblanganda qo'llaniladi.

7) Ritorik murojaat - ekspressivlikni oshirish uchun kimgadir urg'u berilgan murojaat. Murojaat nafaqat matnni jonlantiradi, balki iste'molchi bilan aloqa o'rnatishga yordam beradi.

M-n: Milano. Gurmeler, biz sizni ajablantiramiz!

8) Undov gaplar signal vazifasini bajaradi – ular reklama axborotining ahamiyatini bildiradi va gapga alohida ekspressivlik beradi. Undov gaplardan, shuningdek, ifodali murojaatlardan foydalanish zarur emotsional kayfiyatni yaratishga, adresatni harakatga tayyorlashga yordam beradi. Masalan:

M-n: Xorijiy tilni uyda qanday o'rganish mumkin? Booknomy.uzga murojaat qiling!

Xalqimiz tomonidan ko‘p ming yillar davomida shakllantirilgan maqol va matallarda aksariyat iqtisodiy g‘oyalar o‘z aksini topgan. O‘rta Osiyo xalqlari rivojlanishida maqol va matallarning ahamiyati nihoyatda katta. Ularning o‘ziga xos xususiyati shundaki, maqollar doimo yaratilib borilgan va yillar davomida sayqallangan, shu sababli katta davrni qamraydi va keng fikrlarni ifodalaydi. Maqollarda xalq og‘zaki ijodi janri sifatida ajdodlarimizning boy va ko‘p yillik hayotiy tajribasi, jamiyatga munosabati, tarixi, iqtisodiyoti, ruhiy holati, axloqiy va estetik tuyg‘ulari, ijobiy fazilatlari mujassamlangan. Ular asrlar mobaynida xalq orasida sayqallanib, ixcham va sodda, ammo chuqur mazmunli she’riy shaklga kelgan. Maqolda bir nechagina so‘z bilan ulkan masalalarga xulosa beriladi. Ularda mazmun va shaklning uyg‘un birligi, ko‘p hollarda qofiyadoshlik, ba’zan ko‘p ma’nolilik, majoziy ma’nolarga boylik kabi xususiyatlar bor.

Maqollar hikmatli so'zlar, donolikning qisqa ta'riflaridir (Mieder, 1999). "Barcha yo'llar Rimga olib boradi" jumlasini eshitganimizda yoki o'qiganimizda, biz maqolga duch kelganimizni tushunamiz. Bu, albatta, barchaga tanish gap bo'ladi. Maqollar reklama shiorlarida tinglovchi e'tiborini jalb qilish uchun qo'llaniladi. Jumla bilan tanish bo'lgan tinglovchi o'zini ko'proq jalb qiladi va mahsulot iste'molchiga yaqin narsa sifatida taqdim etiladi. Reklama ham bozorda tovarlar va xizmatlarni ilgari surishning eng samarali usullaridan biri hisoblanadi. Bu keng auditoriyani qamrab olganligi, butun jamiyat, ham alohida shaxslarning psixologik, madaniy va ijtimoiy jihatlariga ta'sir qilishi bilan bog'liq, shuningdek ma'lum turmush tarzini targ'ib qiladi, iste'molchiga zamonaviy dunyodagi tovar va xizmatlar haqida xabar beradi. Ommaviy kommunikatsiya sohalaridan biri bo'lgan reklama nafaqat tovar va xizmatlar, balki ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlar, xulq-atvor shakllarini ham ommaga yetkazadi. Ma'lumki, zamonaviy reklamaning muhim elementi shiordir, ya'ni taqdim etiladigan matn tomoshabinga mantiqiy va psixologik ta'sir etadi. Reklama shiorlarining o'ziga xos xususiyati ularning ommaga qaratilganligidir. Shu sababli bunday matnlarda barqaror birikmalar, iboralar, mashhur hikmatli so’zlar va maqollardan foydalaniladi. Yana bir sababi, bunday so’zlar vositasida tildagi so’z o’yinini yasash, monotonlikdan qochishga yordam beradi.

Amerika va Grek folklorshunoslari ta'kidlaganidek, hozirgi kunda reklamada maqollardan foydalanish haddan ziyod. mavjudligi ancha yorqinroq. Reklamalarning

mavjudligi faqat bosma nashrlar, elektron ommaviy axborot vositalari bilan chegaralanib qolmaydi, ko’cha ko’yda, xaridorlar nutqida ham ham ko’plarini uchratish mumkin. Maqollar xalq madaniyatimizning eng jo'shqin va jonli unsurlaridan biri bo'lib, yangilikka juda oson moslashadi. Xaridor mahsulotni sotib olishi uchun uning qulayligi va zarur ekanligiga ishonch hosil qilishi kerak. Raqobatbardosh bozorda bunga erishish uchun sotuvchi jozibali tildan, kerakli so’zdan foydalanadi. Shu sababli, reklama bu nutq san’atidir. Reklamalarda mashhur maqollardan foydalaniladi, ko’pincha an’anaviy, ba’zan o’zgartirish kiritgan holda ishlatiladi. Maqollar nafaqat reklama qilish vositasi sifatida, balki ommaga xabar, yangilikni yetkazish vazifasini ham bajaradi. Maqollar qo’llanilish vaositasiga ko’ra turli guruhlarga bo’linadi: mevalar, sabzavot yoki go’sht mahsulotlari haqidagi. Sotuvchilar vaziyatga qarab turlicha xalq maqollaridan foydalanishadi. Maqollar iqtisodiy va ijtimoiy xarakterga ega bo’ladi. Maqollar mazmuni va vazifasiga qarab bir necha guruhga bo’linadi. Faqat mahsulotlarni reklama qilishga qaratilgan maqollar asosan mahsulot sifatini ta’kidlash, uning kuchli tomonlarini maqtashga qaratiladi. Bu hikmatlarda asosiy rolni mahsulot va uning sifatlari asosiy rolni o’ynaydi. Ko'pincha maqol mohiyatan bozor mijozlari tomonidan shiordek eslab qolinadi, ko'p hollarda u haftalar yoki hatto oylar davomida ham insonlar miyasida takrorlanadi.

Tadqiqotchi olim Viktorof tasvirlaganidek, shior bu ulkan bir malumotning jipslashgan kichik, original ko’rinishidir, shuning uchun u tinglovchilar xotirasida osongina eslab qolinadi. Ushbu shiorlar janr va uslubiga ko’ra farqlanadi. Asosan ikki turdagi shiorlar: siyosiy va tijoriy reklamalarni uchratish mumkin. Reklamalardagi xabar xaridorlar e’tibori va qiziqishini tortishi kerak, ularni mahsulot haqidagi fikrga ishontirish kerak, xaridorlarda sotib olishga xohish uyg’otishi, ularga ko’rsatma berishi kerak. Xullas shior qisqa fursatlik reklamada buni hammasini bajarishga qaratiladi. Uzatilayotgan ma’lumotning asosiy xususiyatlari uning yangiligi, yodda qolishi uchun soda tuzilganligi va ta’sir kuchidir. Shuning uchun ko’p hollarda reklama matnlari qofiyali maqollar, she’rlar, zid qo’yish usullaridan foydalanib tuziladi.

Xususan, quyidagi meva to’g’risidagi ingliz maqollari turli reklamalarning til vositasi bo’lib xizmat qilgan.

(An apple a day keeps the doctor away)

Ushbu hammaga mashhur maqol ko’p davlatlarda qo’llaniladi, inson salomatligi uchun olmaning ahamiyatini bo’rtirib ko’rsatish uchun foydalaniladi.

(Collect even if it’s just grapes)

Keyingi maqol kichik qiymatdagi mahsulot ham, pul ham ahamiyatli ekanligini eslatadi.

(Last year’s sour grapes)

Bu maqol savdogarning eski, oldingi yillardan qolib ketgan mahsulotlarni sotishiga ishora qiladi.

(There are other orange trees that make oranges elsewhere too)

Xaridor tomonidan savdogarning tovari qoniqtirmaganda, boshqa savdogardan xuddi shu mahsulotning sifatlisini sotib olish vaziyatida ushbu maqoldan foydalaniladi.

Dayer ta'kidlaganidek, reklama tili uning tashqi ko’rinishidan muhimroqdiir, shuningdek, savdogarlar tildan ma’lum bir tarzda foydalanishadi: so’z o’yini qilish, so’zlar ma’nosini buzish yoki o’zgartirish. Savdogarlar orasida maqollardan, buyruq gaplardan, noodatiy so’zlardan, kichik gaplardan, mdan, buyruq gaplardan, noodatiy so’zlardan, kichik gaplardan, mottolardan, takrorlash va alliteratsiya vositalaridan foydalanish odatiy holat. Ularning eng ko’p qo’llaydigan usuli bu tildan o’z manosidan boshqa ma’noda foydalanish. Bundan til qoiadalarining buzilishi albatta ma’lum maqsad: xaridorni jalb qilish uchun. Yuqorida aytib o’tilganidek, reklama mana shu xususiyatlar bilan mahsus tilga, o’ziga hos janrga ega hisoblanadi.

Maqollarga qo’shimcha tarzda savdogarlar mashhur hikmatli so’zlardan ham foydalanadi, bunda avvalo xaridorni e’tiborini qaratish, ikkinchidan unga o’z mahsulotini taklif qilish uchun. Mashhur sitatatalar o’tkinchi xaridorlarni garchi kulishga majbur qilsa ham, ularni jalb qilish xususiyatiga ega. Shu sababdan ham bozorda avval maqoldan, u qo’l kelmasa mashhur insonlarning so’zlaridan ham foydalanishadi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, maqollar bu shuncahki xalq san’atining bir parchasi emas, balki insonlarning kunlik hayotimizning, biznes hayotining asosidir. Savdogarlar tili bilan aytganda, maqollar mahsulotlarini reklama qilishda asosiy vositadir. Bundan shu ko’rinadiki, maqollar faqatgina savdogarning biror mahsulotini maqtash yohud xaridorni uni sotib olishi uchun ishlatilmaydi, balki ijtimoiy muloqot, o’zaro ta’sir etish uchun turli vositalar kinoya, maqtov, masxara qilish maqsadida qo’llaniladi. Ochiq bozorlardagi mijozlardan olingan bayonotlarga qaraganda, maqollar savdoda ijobiy hislatga ega, ko’pincha ularning yaxshi mahsulotni olishiga undaydi. Matoula ismli 72 yoshli xaridorning aytishicha:

“Ochiq osmon ostidagi bozordagi mahsulotlarni faqat maqollar yordamida reklama qilish mumkin va to’g’ri yo’l. Sababi, savdogarlar faqat shu yo’l bilangina mahsulotini yaxshi qilib ko’rsata oladi. Biz xaridorlar o’zimiz uchun tanish bo’lgan maqollar ortidan ergashamiz. Ular bizning hayotimizning, madaniyatimzining bir qismidir.”

KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI OSHIRISHDA NEYROPEDAGOGIK, NEYROPSIXOLOGIK YONDASHUV IMKONIYATLARI

Ataxanova Dildoraxon Avazbekovna
Andijon davlat pedagogika instituti magistranti
ataxanovadildoraxon@gmail.com

Abstract: This article presents information about the possibilities of neuropedagogical and neuropsychological approaches to increase the intellectual potential of children of junior school age, as well as information about intellectual development and functional asymmetry.

Аннотация: В данной статье представлены сведения о возможностях нейропедагогического и нейропсихологического подходов для повышения интеллектуального потенциала детей младшего школьного возраста, а также сведения об интеллектуальном развитии и функциональной асимметрии.

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik maktab yoshidagi bolalarning intellektual salohiyatini oshirishda neyropedagogik, neyropsixologik yondashuv imkoniyatlari to'g'risida hamda intellektual rivojlanish, funksional assimetriya haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: intellekt, intellektual koeffitsent, funksional assimetriya, individual laterial profil.

Intellekt bu inson va hayvonlarni yangi muhitga moslashishi hisoblanadi. V.Shterni, J.Piaje, D.Veksler va boshqa avtorlar ham intellektni insonlarni yangi hayotiy sharoitlarga moslashashtiruvchi umumiy qobiliyat sifatida qarashgan. Ular o'z tadqiqotlarida amerikalik minglab maktab o'quvchilarini logityud metodi orqali tadqiq etishgan.

Tadqiqot jarayonida, dastlab ularni IQ (intellekt koefitsenti) aniqlab olindi. O'quvchilarni IQ koeffitsentiga qarab guruhlarga ajratdilar va 30, 40, 50, 60 yil oralig'ida kuzatishgan. Yillar davomida intellekt koeffitsenti yuqori bo'lgan sinaluvchilar hayotda, faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarni ko'rsatishgan. IQ koeffitsenti pastroq bo'lgan sinaluvchilar ulardan farqli o'laroq 30 marta kam yutuqlarga erishishgan.[1]

Intellekt - dalillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunish qobiliyati. Bu qobiliyat belgilangan maqsadga erishishga olib boruvchi xarakatlarni ishlab chiqish uchun kerak bo'ladi.[2] Intellektual sifatlarning nerv fiziologik jihatlarini o'rganishda, albatta, bosh miya yarimsharlarining funksiyalari haqida aytib o'tish joizdir.

Intellektning nerv-fiziologik asoslari borasida A.R.Luriyaning izanishlari muhim ahamiyatga ega. “A.R. Luriya va uning izdoshlari tomonidan olib borilgan ishlar natijasida oliy psixik funksiyalarning tuzilishi va uning lokolizatsiyasi faoliyati natijasida o‘qish va yozishni amalga oshirilishi uchun miyaning dasturlash, ixtiyoriy boshqarish (III-blok, miyaning peshana qismi) hamda axborotni qabul qilish, qayta ishlash va saqlash qismi (II-blok miyaning ensa qismi) hamkorligida amalga oshirilishi taqiqotlar natijasida aniqlangan.”[3]

Ikkala yarimsharlar, shubhasiz, murakkab kognitiv jarayonlarda ishtirok etadilar, ammo ularning strategiyalari sezilarli darajada farq qiladi. Chap yarimsharli odamlar "qismdan to'liqgacha" yondashuv, ma'lumotlarni qayta ishlashning izchil va mantiqiy usuli bilan ajralib turadi, o'ng yarimsharlilar esa dunyoni "butundan qismlarga", intuitiv ravishda idrok etadilar. Masalan, chet tillarini o'qitish darajasida bu tilni o'zlashtirishning ikki turini aniqlashda namoyon bo'ladi: intuitiv-senzitiv (kommunikativ) va ratsional-mantiqiy (kommunikativ bo'lmagan). Shunday qilib, o'ng yarimsharlar uchun ma'lum bir faoliyat turining ijtimoiy va amaliy ahamiyatiga e'tibor qaratish kerak, chap yarimsharlar uchun esa kognitiv motivlar muhimroqdir, chunki ular birinchi navbatda bilimlarni o'zlashtirish jarayoniga jalb qilinadi.

Turli xil dominant yarimsharlarga ega bo'lgan odamlarning xulq-atvori va kognitiv farqlari ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o’rganilgan. (Chernigovskaya T.V., Deglin V.L., Menshutkin V.V. “Yarimsharlarning funktsional ixtisoslashuvi”; Moskvin V.A., Moskvina N.V., Sperry, Braginaotskaya va boshqalar).[4]

Funktsional miya assimetriyasining individual profillarining qiyosiy tahlili quyidagicha:

Chap yarimsharning assimetriyasi:

-tananing o'ng tomonini boshqaradi ma'lumotlarning ko'p qismini o'ng quloq, ko'z, o'ng qo'l, oyoqdan oladi;

-tahlil, tasnif, abstraksiya, algoritm, ketma-ketlik, induksiya xususiyatlari unga xosdir;

- ratsional-mantiqiy, belgili fikrlash;

-detallarni tahlil qilishning qat'iy tartibiga rioya qilgan holda ma'lumotlarni qismlarga bo'lib qayta ishlaydi;

- hisoblash jarayonida ustunlik;

- vaqtni sezish;

- mushaklarning chidamliligi;

- nutqni nazorat qilish;

-qoidalar chap yarim sharda saqlanadi va bilim zaif bo'lganda foydalaniladi;

- o'zini boshqarish erta rivojlanadi;

-musiqiy ritm.

O’ngyarimshar assimetriyasi:

-tananing chap tomonini boshqaradi ma'lumotlarning ko'p qismini chap quloq, ko'z, chap qo'l, oyoqdan oladi;

- umumlashtirish, deduksiya, konkretlashtirish, tizimlashtirish, sintezlash operatsiyalarini amalga oshiradi, obrazli-emotsional, evristik, yaxlit fikrlash kabi xususiyatlarga ega;

-turli qismlardan ma'lumot tuzadi;

- afzalligi - geometriya, shaxmat;

- mukammal fazoviy orientatsiya;

- harakatlarni yuqori muvofiqlashtirish;

- nutqning to'g'riligini nazorat qilmaydi;

- zaif grammatika;

- konsolidatsiyalangan (mustahkamlangan) bilimlar o'ng yarim sharga o'tkaziladi va u erda saqlanadi;

- o'zini o'zi boshqarishning zaifligi;

- ohang munosabatlari.

B.Beliy aqliy faoliyat turlari turlicha bo‘lgan kishilar o‘rtasidagi farqlar haqida to‘g‘ri gapirgan: “O‘ng yarim sharda yashaydiganlar o‘rmon ortidagi alohida daraxtlarni, chap yarimshardagilar esa alohida daraxtlar ortidagi o‘rmonni ko‘rmaydilar”.

Miya, shubhasiz, fikrlashning bir-birini to'ldiruvchi komponentlari sifatida kontekstni tashkil qilishning ikkala usulini birlashtirib, bir butun sifatida ishlaydi. I. Sauniere va R. Sperry so'zlarini asos qilib olish mumkin: "Chap yarim sharni o'rgatish orqali siz faqat chap yarim sharni o'rgatasiz, o'ng yarim sharni o'rgatsangiz, butun miyani o'rgatasiz!". Kognitiv faoliyatni tashkil qilishda ularning mustaqil ravishda alohida ishlashi mumkin emas albatta.

Shuni ta'kidlash kerakki, turli xil dominant yarimsharlarga ega bo'lgan odamlar ma'lumotni qayta ishlash va eslab qolish uchun turli xil strategiyalardan foydalanadilar degan g'oya yangi emas, ammo nazariy tadqiqotlar hozirgi kunga qadar ta'limda qo'llanilmagan, ehtimol bu tizimni amaliy qo'llash ancha qiyin ish bo’lganligi sabablidir.

Mavjud vaziyat shundan iboratki, o'qituvchilar "ta'lim tizimida og'zaki ko'nikmalarni egallash va analitik fikrlashni rivojlantirishga e'tibor qaratish muhim noverbal qobiliyatlarni rivojlantirishga e'tibor bermaslikka olib keladi" degan g'oyani taklif qilmoqdalar. O'qituvchilar bu yo'nalish an'anaviy ta'lim doirasida o'zlarini topa olmaydigan ko'plab o’quvchilar uchun vaziyatni sezilarli darajada yaxshilashi mumkinligini his qilishadi, ammo ularda neyropsixologik ma'lumotlardan qanday foydalanish bo'yicha aniq tavsiyalar yo'q.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Cyberleninka.ru.

2. Nurmuxamad Duisenov “Intellektual tizimlar yordamida asosli qaror qabul qilish”; “ResearchGate”; January 2021.

3. Muxitdinova Nigora Mexriddinovna “Bolalarni intellektual rivojlantirishda jismoniy mashqlarning o’rni va ahamiyati; “Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar” jurnali (2022 yil № 9) ISSN 2181-1709.

4.. Эгамбердиева Н. М, Салиева З.Т, Далимова Н. М. Турдиева Н.М, Рўзиева Г. А, Исмоилова Х. Т. “Инновационные подходы к воспитанию и обучению”, Ташкент – 2020.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ETNOREALIYALARINING TARJIMADA BERILISHI VA BADIIY XOSLIGI

Muhammad Humayun Nadim
Termiz state university (PhD) katta o‘qituvchisi
hn786786@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada etnorealiyalar o‘zbek va ingliz xalqlarining to‘y marosimlar badiiy matnlarida aks ettirilganligi, realiyalarning tavsifi, realiyalarning madaniy xususiyatlarni o‘rni yoritilgan. Realiyalarning atamalardan farqi ochib berilgan. Lug’at boyligini oshirishi, milliy belgilarni aks ettirishi misollar orqali ko‘rsatib berilgan. Maqolaning etnorealiya bilan bog‘liq nazariy jihatlar (atamalar, ta’riflar) keltirilgan. Tarjima usullarining turli tasniflari ko‘rib chiqiladi, maqsad tarjimaning turli jihatlarini o‘rganish asosida (alohida e’tibor to‘y marosim etnorealiyalarga qaratilgan) asosida aniq bir ish bo‘yicha taklifga erishishdir. Ularni tekshirish va realiya tarjimasini batafsil tahlil qilish maqolaning asosiy qismini tashkil qiladi.

Kalit so‘z: etnorealiya, globallashuv, badiiy matn, madaniyatlararo, *haqiqat*, atama, ekvivalentsiz.

TRANSLATION AND ARTISTIC CHARACTERISTICS OF ETHNOREALIES IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract: In the article, ethnorealisms are reflected in the artistic texts of wedding ceremonies of Uzbek and English peoples, the description of realisms, the place of cultural characteristics of realisms is highlighted. The difference between realities and terms is revealed. It is shown through examples that it can increase vocabulary and reflect national symbols. Theoretical aspects (terms, definitions) related to ethnoreality of the article are presented. Different classifications of translation methods are considered; the goal is to arrive at a proposal for a specific case based on the study of different aspects of translation (with a special focus on wedding ritual ethno-realities). Their examination and detailed analysis of the translation of reality is the main part of the article.

Key words: ethnoreality, globalization, literary text, intercultural, reality, term, non-equivalent.

KIRISH

Dunyo tilshunosligida til va madaniyat munosabati masalalari dastlab lingvistik antropologiya va tarixiy antrpologiya bo‘yicha tadqiqotlar ko‘rinishida o‘rganilgan.

Bugungi kunda etnorealiyalarni o’rganish doirasi kengayib bormoqda. O‘zbek tilshunosligida etnorealiyalarni ma’lum bir hududda yashab kelayotgan xalqning qadimiy urf-odatlari, madaniyati, an’ana va udumlarini o‘zida ifodalaydigan milliy va dialektal leksik qatlam sifatida lingvomadaniy va lingvokognitiv jihatdan tekshirish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan.

Realiya (lotincha) “real” – “moddiy”, “haqiqiy narsalar” degan ma’noni bildirib, mavhum tushunchalardan farqli ravishda borliqda mavjud narsalarni anglatadi. Realiyalarni boshqa yondosh tushunchalardan farqlab turuvchi asosiy belgi ham ularning aynan predmet-narsa ma’nosiga ega bo‘lganligidir. Realiyalarni chuqurroq tadqiq etish va ularning milliy va tarixiy koloritni aks ettirish xususiyatlarini o‘rganish harakatlari XX asrning 50-yillaridan boshlangan. Bu tilshunoslar orasida o‘zaro bahs-munozaralarni keltirib chiqargan. Mazkur masalaning haqiqiy mohiyati diqqat markaziga olinmaganligi sababli asosiy to‘xtamga kelisholmagan. Mavjud ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish natijasida realiyalarga baho berish bo‘yicha ikki xil qarash borligini ko‘rish mumkin:

1) Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan yondashuv;

2) Mamlakatshunoslik nuqayi nazaridan yondashuv.

Jumladan, M. L. Vaysburd realiyalarga mamlakatshunoslik nuqtayi nazaridan to‘xtalib, shunday ta’rif beradi: “Bu muayyan mamlakat ijtimoiy va madaniy hayoti voqealari, ijtimoiy korxona yoki tashkilotlarning nomlari, kundalik buyum nomlari, tarixiy shaxslar nomlari va yana boshqa ko’plab narsalar nomlaridan iborat”.[32] [1,98-100] Realiya tushunchasini dastlab madaniyatga xos obyektlar va hodisalar sifatida rus tarjimashunosligiga 1941-yili Andrey Fedorov kiritdi va ularni “realiya so‘zlar” deb atashni taklif qildi. A.V.Fedorov “realiya” deganda “ijtimoiy hayot va moddiy turmush tarzini anglatuvchi”, faqat mahalliy hodisani ifodalovchi va boshqa xalqlarning turmushida va tushunchasida tengi yo‘q bo‘lgan so‘zlar”ni tushunadi.[33] [2,160] Realiyalar o‘zga tildagi matnlarni tushunish uchun zarur bo'lgan milliy-madaniy birliklar hisoblanadi. Boshqa mamlakatlar tarixi va muhim tarixiy voqealari, madaniyati, xalq og‘zaki ijodi, siyosiy hayoti haqida yetarlicha bilimga ega bo‘lmaslik til bilimlari borasida kompetensiyani yo‘qotishga olib keladi. A.D. Shveytser fikriga ko‘ra, realiyalarning o‘ziga xosligi shundan iboratki, ular boshqa til va madaniyat tashuvchilari bilim fondidan tashqaridagi, ya’ni ular uchun begona bo‘lgan tushunchalar hisoblanadi.[34] [3,153] G‘arb tarjima maktabi olimlaridan biri Pedersen realiyani umumiy foydalanishdagi asosiy ma’nosi tufayli juda noaniq va chalkash deya tanqid qiladi. Uning fikrlariga qaraganda, realiyaning asl nomlanishi (“real narsalar”) ham haqiqatga ziddir. Realiya so‘zlar mavhum tushunchalarni ham

[32] Вайсбурд М. Л. Реалии как элемент страноведения // Русский язык за рубежом.1972.№3.С. 98–100.
[33] .Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высш. шк., 1983.
[34] Швейцер А.Д. Теория перевода, статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. 1973.

anglatishi mumkin. Ushbu paradoksni hal etish uchun Laponen (2009) xayoliy dunyoning o'ylab topilgan buyumlari uchun "irrealiya" (irrealia) atamasini taklif qilgan. Realiyalar borasidagi yaxlit fikrlar bolgar olimlari S.I.Vlaxov va S.P.Florinlarning "Непереводимое в переводе" asarida batafsil yoritilgan. Unga ko'ra: "Realiyalar –muayyan bir xalqning hayoti, turmushi, urf-odatlari, madaniyati, ijtimoiy taraqqiyotiga oid narsa, predmet, voqea-hodisalarni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari bo'lib, ular milliy va davriy xususiyatga egadirlar" [35][4,8] Realiyalarning muhim xususiyati ular ifodalaydligan predmetning mohiyatidan kelib chiqadi. Muayyan xalqning turli tarixiy davrlardagi hayot tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti realiyalarning mohiyatiga, albatta, o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ana shuning uchun ham realiyalar to'g'risida gapirganda, albatta, milliy o'ziga xoslik va tarixiy kolorit masalasini chetlab o'tib bo'lmaydi. Chunki realiyalar har qanday holatlarda ham bir vaqtning o'zida milliy va tarixiy bo'yoqqa ega bo'ladilar. Bu esa ularga alohida munosabatda bo'lishlikni talab qiladi.

Bu farq Edvard Sapirning nazariyasida tasvirlangan: "Turli jamiyatlar yashaydigan dunyolar turli xil yorliqlar yopishtirilgan bir xil dunyo emas, balki alohida olamlardir". [36] (Sapir, 1929) Shunday qilib, bir madaniyatdan boshqasiga o'tish ma'lum "madaniy zarbalar"ga olib kelishi mumkin (Leppihalme, 1997). [37] Tarjimashunoslikda madaniyatning keskin o'zgarishi sababi realiya yoki madaniyatga xos narsalardir.

Etnorealiya so'zi etnografizm bilan yaqin turdi, lotinchadan olingan bo'lib "Realiya" so'zining etimologiyasi ham lotincha "moddiy, haqiqiy" degan ma'noni anglatadi. Etnorealiya ko'proq sig'imli bo'lgani uchun bir "xalqlarning turmush tarzi va madaniyatini o'rganish"da faniga haqiqatan ham tegishli bo'lgan tushunchalar ma'nosini bildiruvchi *lingvistik birlik hisoblanadi*.

Realiya so'ziga lingvistik atamalar lug'atida unga quyidagicha ta'rif beriladi: "Borliqdagi ashyoviy madaniyat natijasi, mumtoz grammatikada esa, muayyan mamlakatning davlat qurulishi, muayyan xalqning tarixi va madaniyatini ifodalovchi so'zlar, muayyan tilda muloqot qilish xususiyatlarini ifodalovchi lingvistik birlik (15. 381) deyiladi[38].

Etnorealiyalar etnografizimlar bilan chambarchas bog'liq. Moddiy madaniyatning urf-odatlari, din shakllari, "ma'naviy madaniyat", shu jumladan san'at, folklor va boshqalarni o'rgandi. Bir madaniyat yoki bir xalqgagina xos bo'lib boshqa madaniyat va xalqga begona so'zlarni realiya deb atashadi. etnorealiyalarda til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlik yanada yaqqol ko'zga tashlanadi.

[35] Vlakhov, Sergei and Florin, Sider (1980) Neperevodimoe v perevode, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia.
[36] Sapir, E. (1929). The status of linguistics as a science. Language, 5(4), 207-214.
[37] Leppihalme, R. (1997). Culture Bumps. An empirical approach to the translation of allusions. Clevedon-Philadelphia-Toronto-Sidney-Johannesburg: Multilingual Matters.
[38] Fayzullayeva Z. Национальный колорит и художественный перевод. – Ташкент: Fan, 1980.

etnorealiyalarda til va madaniyat o’rtasidagi bog’liqlik yanada yaqqol ko’zga tashlanadi: jamiyatning moddiy va ma’naviy xayotida yangi etnorealiyalarning paydo bo’lishi tilda o‘shanga mos so‘zlarni paydo bo’lishiga olib keladi. Etnorealiya tarjimashunoslik, qiyosiy-tilshunoslik, madaniyatshunoslik, etnolingvistikaga oid tadqiqotlarda tillararo va madaniyatlararo farqlarni o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Etnorealiya madaniy munosabatlar darajasini yoritishga xizmat qiladi, xalqning turmush tarziga oid tushunchalarni aks ettiradi.

O‘zbek xonadonlarida qo‘shnilar o‘rtadagi devorning biror yeridan teshik ochib qo‘yishadi. Bu teshik orqali bir-birlaridan hol-ahvol so‘rashadi, tansiq ovqat qilganlarida biron idishda shu ovqatdan uzatishadi. Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan maqoli ana shu odatning ta’siri tufayli yuzaga kelgan. Ba’zan muayyan bir tilning etnorealiyalari ana shu tilning maqollarida ham o‘z aksini topib majoziy ma’no kasb etadi. Masalan, Bosh omon bo‘lsa, do‘ppi topilar maqolida o‘zbek milliy kiyim-kechaklarining belgisi bolgan do‘ppi realiyasi ishtirok etgan. Mazkur maqol: “Kishi uchun eng zarur narsa eng katta boylik – tanilog’lik. Sog’lik bo‘lsa, boshqa hamma narsani toppish mumkin ammo hech bir narsa bilan sog’likni topib bo‘lmaydi” degan ma’noni ifodalash uchun qo‘llaniladi.

METODLAR

Maqolani tayyorlashda, tarjima matnlari haqidagi tadqiqot yo‘nalishlaridan, tavsifiy, qiyosiy tahlil usullari, komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. Olimlar madaniyatga xos narsalarni tarjima qilish uchun turli xil tarjima strategiyalari va usullarini taklif qilarkan, ulardan etnorealiyani tarjima qilishga yordam beradigan ba’zi bir strategiyalarni keltirib o‘tamiz.

Birinchisi, maqsadli matn ekzotik va tushunarsiz ko‘rinishiga qaramay, manba matnning xususiyatlarini saqlab qolishdir. Ikkinchisi, maqsadli matnni iloji boricha tushunarli qilish uchun moslashtirishdir. Ushbu ikkita strategiya bitta tayoqning ikkita uchi hisoblanadi va ular adekvatlik (asl nusxaga yaqinlik) va maqbullik (so‘zning maqsadli madaniyatga to‘liq mos kelishi) kabi turli nomlar bilan tanilgan (Toury,1980, p.100)[39]. Ulari fonetik transkripsiyadan umumiy ma’noni tarjima qilishi Isroillik olim Gideon Turining tavsifiga ko‘ra, ularning har birini ikki holat o‘rtasida joylashtirish mumkin: adekvatlik va maqbullik.

Etnorealiyani tarjima qilish uchun aynan shu olimning qarashlariga ko‘ra bu yerda turli xil imkoniyatlar mavjudligini misollar bilan keltiramiz:

— So‘zma so’z transkripsiya qilish, Bu asl nusxada transliteratsiya deb ataladi So‘z boshqa alifboda yoziladi;

— Belgilangan tilga ko‘ra transkripsiya qilish talaffuz qoidalari. Masalan, hindcha "Kašmir" so'zi frantsuz tilida “cachemire” ga aylanadi;

[39] Toury, G. (1980). In search of a theory of translation. Tel Aviv: Porter Institute of Poetics.

— Tilshunoslikda calque (/kælk/) yoki qarz tarjimasi boshqa tildan so‘zma-so‘z yoki ildizdan ildizga tarjima qilish yo‘li bilan olingan so‘z yoki iboradir. Fe’l sifatida qo‘llanganda “calque (/kælk/)” so‘z yoki iborani tarkibiy qismlarini tarjima qilishda boshqa tildan o‘zlashtirish, o‘rganilayotgan tilda yangi leksema yasash ma’nosini bildiradi.

Asl so‘zga o‘xshash yangi so‘z yaratish, lekin Ko‘proq mahalliy jihatga ega bo‘lgan masalan: “muezzin” so‘zi, Arabic “mu’adhdhin”;

— Asl tildan boshqa, ammo o‘zaro bog‘liq so‘zdan foydalanish, uni asl so‘z sifatida o‘tkazish. Misol uchun, italyancha “kappuchino” so‘zi ko'pincha ingliz tiliga “latte” deb tarjima qilinadi, bu italyancha “sut” degan ma’noni anglatadi;

— So‘zni umumiy yoki xalqaro bo‘lgan so‘z bilan almashtirish, masalan, “Beaujolais” uchun “qizil vino [4, p.104]”[40];

Ushbu yechimlarning har biri qanchalik mos kelishi turli omillarga bog‘liq. Ulardan biri tarjima qilinayotgan matn turidir. Realiyaning adekvat tarjimalari (Turi ma’nosida) ba’zi ekzotizmni qo‘shadi, bu fazilat ko‘pincha badiiy adabiyotda ma’qul bo‘ladi.

Madaniy voqelikni yetkazishda turli lingvistik dunyoqarashlar tufayli yuzaga keladigan ba’zi to‘siqlar mavjud. Bu to‘siqlar turli millatlarning sharoitlari va turmush tarzidagi farqlar, sivilizatsiyalar va ularga xos bo‘lgan qadriyatlar tizimi o‘rtasidagi tafovutlardan kelib chiqadi.

Realiyalar tavsifi o‘z xususiyati va vazifalariga binoan realiyalar atamalarga va atoqli otlarga yaqin turadi. Madaniy birliklar tadqiqotchilari fikriga ko‘ra, atamalar va realiyalar orasidagi chegara juda shartli va juda o‘zgaruvchandir. Ammo ularni bir xil tushunchalar sifatida baholash to‘g‘ri emas. Atama va realiyalarni f.f.d. Xolmanova[41] quyidagicha farqladi:

Atamalar Ilmiy adabiyotlarda uchraydi. Realiyalar esa Badiiy adabiyotda va ommaviy axborot vositalarida kuzatiladi. Atamalar milliy bo‘yoqdorlikka ega bo‘lmaydi, Realiyalar neytral ifoda ustunlik qiladi. Realiyalar milliy, mahalliy va tarixiy kolorit ifodasi uchun xizmat qiladi. Atamalar u yoki bu tushunchani nomlash uchun sun’iy ravishda yunoncha va lotincha morfemalar asosida tanlanadi. Realiyalar esa tabiiy tilda mavjud bo‘ladi, xalq tomonidan yaratiladi. Atamalar biror narsa-buyumlarning nomi sifatida shu predmet-narsalar bilan birga tarqaladi hamda muayyan millatning boyligi sifatida e’tirof etiladi. Realiyalar ma’lum bir xalq madaniyati bilan chambarchas bog‘langan, aynan shu xalq tilida umumiste’mol qilinadigan va boshqa xalqda mavjud bo‘lmagan narsa-buyum nomlaridir. Atamalar

[40] Gideon Toury, In search of a theory of translation. — Tel Aviv, The Porter Institute for Poetics and Semiotics, 1980. — 159 p.
[41] Xolmanova, Zulxumor Turdiyevna. "realiyalar semantikasining tarjima matnlardagi ifodasi." academic research in educational sciences 2.11 (2021): 747-761.

tarjima qilinadigan muqobillariga ega birliklar hisoblanadi. Realiyalar aksariyat hollarda tarjima qilinmaydi.

Madaniy Realiyani tarjima qilish uchun lingvistik, ijtimoiy va madaniy ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan manba tilning to‘liq va adekvat talqiniga e’tibor qaratish lozim. Ideal holda, madaniy realiyaning talqini asl nusxaning to‘liq ma’nosi, ruhi va uslubini yetkazishi va ekvivalent taassurot qoldirishi kerak.

Realiyalar tarjimasi mutaxassisdan badiiy asar yaratilgan til xususiyatlari, uning sohiblari madaniyati, yashash tarzi, urf-odat, an’analari borasida ma’lum darajadagi bilim, ko‘nikmaga ega bo‘lishni talab qiladi. Realiyalarning to‘g‘ri tarjimasi badiiy matndagi birliklarning o„quvchi ongida maqsadga muvofiq rejalashtirishni ta’minlaydi.

A.V.Fedorov “realiya” deganda “ijtimoiy hayot va moddiy turmush tarzini anglatuvchi”, faqat mahalliy hodisani ifodalovchi va boshqa xalqlarning turmushida va tushunchasida tengi yo‘q bo‘lgan so‘zlar”ni tushunadi.[42] Realiyaning dastlabki ma’nosi madaniyatlarning o‘ziga xos belgilarini aks ettiruvchi narsa-buyum haqidagi tushunchalardir. “Realiya” so‘zining etimologiyasi ham lotincha “moddiy” degan tushunchaga teng keladi. Realiyalarni moddiy madaniyat belgilari sifatida baholash mumkin. Tilshunoslik va tarjimashunoslikda predmetlarni ifoda etuvchi so‘z va iboralar keng ma’noda realiyalar deb yuritiladi.

O‘zbek xalqining to‘yi marosimlarda etnorealiyalar yaqol mavjud globallashuv jarayonida milliy o‘zlikni saqlash zarurati xalqlar uchun muhim muammodir. O‘ziga xos etnik xususiyatlar bir vaqtning o‘zida milliy ma’lumotni xalqqa saqlash uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. Etnorealiyalar o‘zbek xalqining to‘yi marosimlar badiiy matnlarida aks ettirilgan. sovchilik, unashtirish, uy ko‘rar (qiz ko‘rar), fotiha to‘yi, to‘y yuborish, qiz oshi (qizlar majlisi), nikoh o‘qitish, kelin tushdi, kelin salom, charlar, quda chaqiriq kabi marosimlar va ular bilan bog‘liq urf-odatlar. Ularning aksariyati hozirgacha saqlanib, nishonlanib kelinadi.

O‘zbek xalqida nikoh to‘yi marosimiga xos ayrim etnorealiyalar quyidagilar:

Ko‘rmana — kelinni (yoki chaqaloqni) ilk bor ko‘rishda qarindoshlar, yaqin kishilar tomonidan beriladigan sovg‘a;

KAMPIR O‘LDI – Nikoh marosimidan keyin kuyov kelinning uyiga kirayotgan paytda bir qari kampirning o‘zini o‘ldiga solib kuyovning yoniga yiqilishi. (“O‘lgan” kampir kuyov tomonidan pul olgach o‘rnidan turib kuyovning kelin oldiga o‘tishiga ruxsat beradi).

Fotiha — qiz bilan yigitni to‘ydan oldin unashtirish marosimi. Yigit bilan qizning to‘yga rozi bo‘lganidan so‘ng fotiha to’yi o‘tkazilib, unga qarindoshlar va yaqin kishilar taklif etiladi;

[42] Федоров А.В. (1968). Основы общей теории перевода. – Москва, 1968.

Kelin salom — kelinning to‘ydan keyingi kun kuyovning qarindoshlariga salom berish marosimi;

Kuyovnavkar, kuyovjo’ra — to‘y marosimida kuyovning yonida turuvchi do‘stlar, jo‘ralar. Nikoh to‘yida kuyov bilan birga kelinnikiga boruvchi yigitlar, kuyovning do‘stlari, tengqurlari.

Chimildiq — nikoh to‘yi kuni qizning uyidagi kuyov kiradigan xonaga va kuyovning uyidagi kelin tushadigan xonaning bir burchagiga yoki uyning to‘riga tutiladigan maxsus oq parda yoki gulli choyshab. Chimildiq tutish davomiyligi O‘zbekistonning turli hududlarida turlicha.

Ba’zi viloyatlarda ikki, uch kunda so’ng olinsa, ba’zi hududlarda chilla chiqgach (40 kundan so‘ng) olib qo‘yiladi.

Chopon — ichiga paxta qavib tikiladigan uzun milliy kiyim. Nahor oshi marosomida kuyovga yoshi ulug‘ qarindosh tomonidan kiydiriladi;

Ingliz tilidagi ayrim to’ymarosim atamalari quyidagilar:

Aisle — cherkov o‘rtasida joylashgan yo’lak, o’tish joyi. Kelinning otasi yoki boshqa yaqin qarindoshi shu yo’lakdan yurib, kuyov va rohib yoniga kirib borishadi;

Confetti — marosimdan keyin mehmonlar tomonidan kelin-kuyov ortidan omad uchun otiladigan qog`oz parchalari. Ba`zan qog`oz o’rnida guruch ham otishadi;

Wedding band — kelin kuyov bir biriga nikoh marosimida taqadigan uzuklar;

Vow — qasam. Kelin va kuyov bir-biriga izhorlarini aytishadi va yaxshi-yomon kunda birga bo‘lishga qasam ichishadi;

Band — to‘yga chaqiriladigan musiqiy guruh;

Buffet — mehmonlar o‘zlari ovqatlanadigan bufet;

hors d`oeuvres — ovqatdan oldin yeyiladigan gazak;

Bridal shower — kelin, uning oilasi va do‘stlari uchun o‘tkaziladigan bazm. An’anaga ko‘ra, bu kunda sovg’alar ulashiladi.

Fiancé — to‘ygacha kuyovni shunday atashadi;

Fiancée — to‘ygacha kelinni shunday atashadi.

Ingliz va o‘zbek to‘y marosim atamalari o‘ziga xos bo‘lib, ular orasida o‘xshashlikdan ko‘ra farqlar ustunlik qiladi. Bu ikkala xalqning madaniyati, urf-odatlari, turmush tarzi va an’analari bilan bog’liqdir. Har bir atamaning etimologiyasi, ya’ni kelib chiqish tarixi bo‘lib, ularning ba’zilari diniy xarakterga ega bo‘lib, uzoq o‘tmishga borib taqaladi,

Ekvivalentlikning yo‘qligi haqida Fedorov shunday ta’kidlaydiki, tarjima tilida asl nusxaning leksik birligiga mos keladigan so‘z bo‘lmagan holatlar asosan xorijiy realiya tarjimasi bilan bog‘liq. Ular «muayyan xalq va mamlakatga xos ijtimoiy va maishiy hayot realligini» ifodalagan.[43] (Fedorov, 1953, p.136).

[43] .Fedorov, A.V. 1953. Vvedenie v teoriiu perevoda [Introduction to translation theory]. Moscow: Izdatelstvo literatury na inostrannykh iazykakh.

Xulosa

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, etnorealiya moddiy madaniyat, etnik-milliy xususiyatlar, urf-odatlar, shuningdek, tarixiy faktlar yoki jarayonlarning ob’ektlari yoki hodisalari bo‘lib, ular odatda boshqa tillarda leksik ekvivalentlarga ega bo‘lmagan va tilning juda qiziqarli va g‘ayrioddiy qatlamini ifodalaydigan *lingvistik birlik hisoblanadi*. dunyoning lingvistik qarashlari inson mavjudligining birligidan kelib chiqadigan barcha mavjud qonuniyatlarni aks ettiradi, shuningdek, o‘ziga xos milliy mazmunga ega. V. fon Gumboldt ta’kidlaganidek, har bir til ma’lum narsalarni ko‘rsatib, haqiqatda unda so‘zlashuvchilar uchun dunyoning butun suratlarini shakllantiradi.44 [13, p. 136]. Biz tadqiqotimiz uchun asos qilib “to‘y marosim etnorealiyalar”ni tanladik, Maqolaning etnorealiya bilan bog‘liq nazariy jihatlar (atamalar, ta’riflar) keltirilgan. Tarjima usullarining turli tasniflari ko‘rib chiqiladi, maqsad tarjimaning turli jihatlarini o‘rganish asosida (alohida e’tibor to‘y marosim etnorealiyalarga qaratilgan) asosida aniq bir ish bo‘yicha taklifga erishishdir. Ularni tekshirish va realiya tarjimasini batafsil tahlil qilish maqolaning asosiy qismini tashkil qiladi.

Foydalan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Вайсбурд М. Л. Реалии как элемент страноведения // Русский язык за рубежом.1972.№3.С. 98–100.
2. Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высш. шк., 1983.
3. Швейцер А.Д. Теория перевода, статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. 1973.
4. Vlakhov, Sergei and Florin, Sider (1980) Neperevodimoe v perevode, Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia.
5. Sapir, E. (1929). The status of linguistics as a science. Language, 5(4), 207-214.
6. Leppihalme, R. (1997). Culture Bumps. An empirical approach to the translation of allusions. Clevedon-Philadelphia-Toronto-Sidney-Johannesburg: Multilingual Matters.
7. Fayzullayeva Z. Национальный колорит и художественный перевод. – Ташкент: Fan, 1980.
8. Toury, G. (1980). In search of a theory of translation. Tel Aviv: Porter Institute of Poetics.
9. Gideon Toury, In search of a theory of translation. — Tel Aviv, The Porter Institute for Poetics and Semiotics, 1980. — 159 p.

[44] В. фон Гумбольдт, Язык и философия культуры. — Москва, Прогресс, 1985. — 136 с.

10. Xolmanova, Zulxumor Turdiyevna. "realiyalar semantikasining tarjima matnlardagi ifodasi." academic research in educational sciences 2.11 (2021): 747-761.

11. Федоров А.В. (1968). Основы общей теории перевода. – Москва, 1968.

12. Fedorov, A.V. 1953. Vvedenie v teoriiu perevoda [Introduction to translation theory]. Moscow: Izdatelstvo literatury na inostrannykh iazykakh.

13. В. фон Гумбольдт, Язык и философия культуры. — Москва, Прогресс, 1985. — 452 с.

14. Мусина,Надира.“Realia as a cultural phenomenon”. *Молодой ученый* 22 (2017): 481-484.

15. Nadim, Muhammad Humayun. "ETHNOCULTURAL SITUATION OF UZBEK PEOPLE IN NORTHERN AFGHANISTAN." *Theoretical & Applied Science* 6 (2021): 490-492.

16. Nadim, M. H. (2021). SHIMOLIY AFG ‘ONISTON O ‘ZBEKLARI ETNOGRAFIK LEKSIKASINING TARIXIY-ETIMOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(2), 22-29.

17. Nadim, Humayun Muhammad. "Etnolingvistika va etnografik leksika haqida." *Молодой ученый* 30 (2019): 147-149.

18. Элова, Дилрабо. "СПОСОБЫ ЗАДАНИЯ ИССКУСТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ: СИНТАКСИС И СЕМАНТИКА ЯЗЫКА." *«УЗБЕКСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗДАНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ СОЗДАНИЕ ВОПРОСЫ" Международная научно-практическая конференция*. Vol. 1. No. 1. 2022.

SUDYA SHAXSINING O'ZIGA XOS IJTIMOIY – PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Rahimova S.O.
TDPU, Pedagogika va psixologiya mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: Maqolada sud tizimida faoliyat yurituvchi sudya shaxsiga qo'yiladigan o'ziga xos individual-psixologik xususiyatlar to'g'risidagi fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Sudya faoliyati, ijtimoiylashuv, huquqiy ong, shaxs, kasbiy faoliyat, intellek, semantik idrok.

Аннотация: В статье описаны уникальные индивидуально-психологические особенности судей, работающих в судебной системе.

Ключевые слова: судебный деятельность, социализация, правовое сознание, личность, профессиональная деятельность, интеллект, смысловое восприятие.

Rezyume: The article describes the unique individual-psychological characteristics of judges working in the judicial system.

Key words: judge activity, socialization, legal awareness, personality, professional activity, intellect, semantic perception.

Sudya davlat nomidan huquqni muhofaza qilish funktsiyalarini amalga oshirish bilan bog'liq keng ko'lamli muammolarni hal qiladi, u fuqarolarning va umuman jamiyatning ijtimoiy kafolatlari va huquqlarini himoya qilishni ta'minlaydi. Bu nafaqat kasbiy bilim va malakaga, balki butun sudya shaxsiga ham yuksak talablar qo'yadi. Sudyalik kasbi eng qiyin yuridik kasblardan biridir. Uning faoliyati shaxsning ko'plab maxsus fazilatlari va ko'nikmalarini o'zida mujassam etgan bo'lib, ular tizimga kiritilib, sudya shaxsi tarkibiga organik ravishda kirib boradi va uning ijodiy salohiyatini, individual faoliyat uslubini belgilaydi. Sudyaning faoliyati nihoyatda murakkab va xilma-xildir, lekin shu bilan birga, uning tarkibiy qismlari nisbatan barqaror bo'lib, asosan ko'rib chiqilayotgan har bir jinoyat va fuqarolik ishida o'zini namoyon qiladi. Ushbu tizimli faoliyat ta'lim jarayoniga yordam beradi, sudyani u bajaradigan funktsiyalarga eng mos keladigan bunday aqliy fazilatlarni tarbiyalaydi. To'g'ri ta'kidlaganidek, V.A. Terexinning ta'kidlashicha, "Albatta, sudyaning asosiy figurasi odil sudlovning protsessual mustaqilligining yagona zanjirida, shuningdek, sudlar va sudlar mustaqilligining protsessual namoyon bo'lishida aniqlovchi va eng ko'zga ko'ringan bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi".

Sud tizimi faoliyatining samaradorligi va sifatini oshirish – sudya shaxsining individual-psixologik xususiyatlarini, shaxsiy fazilatlarini, ularning kasb talablariga

muvofiqligini har tomonlama o'rganishni nazarda tutadi.[45] Prokurorlar, tergovchilar va sud organlari xodimlari faoliyatini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar bu soha xodimlarida kasbiy yaroqlilik xususiyatlarining beshta asosiy omilini, shu jumladan, professional ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-psixologik va individual-psixologik xususiyatlarni ko'rsatib o'tish imkoniyatini beradi.

1. ***Sudya shaxsining yuqori darajadagi ijtimoiylashuv omili.*** Bu omil huquqshunoslik kasbiy faoliyatining kuchli jismoniy va ruhiy zo'riqishga, ekstremal sharoitlarda amalga oshirishga yo'naltirilgan me'yoriy xatti-harakatlar bilan bevosita bog'liqligi bo'yicha, kasbiy yaroqlilikning asosiy omillaridan biri sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Ushbu omilni tashkil etuvchi huquqshunosning professional muhim shaxsiy individual-psixologik xususiyatlari quyidagilarni tashkil etadi:

- huquqiy ongning yuqori darajada rivojlanganligi (umumiy va kasbiy);
- kasbiy faoliyatni rag'batlantirish sohasida ijtimoiy ahamiyatga ega motivlarning ustunligi xususan: odamlarga o'z huquqlarini himoya qilish, adolatni o'rnatish, jinoyatga qarshi turish, qonun ustuvorligini qat'iy himoya qilish, mehnat faoliyatida muvaffaqiyatga erishish, o'z imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga intilish, kasbiy obro'ga ega bo'lish va hamkasblar orasida hurmat va boshqalar;
- halollik, prinsiplariga sodiqlik, fuqarolik jasorati, burch hissi, vijdonlilik;
- mas'uliyat, majburiyat, mehnatsevarlik, qatiy intizom, aniqlik.

Quyidagi fazilatlar esa huquqshunos shaxsining kasbiy yaroqsizligidan dalolat beradi: noaxloqiy fazilatlarga egalik, insofsizlik, kasbiy faoliyatiga mas'uliyatsiz munosabat, intizomsiz, alkogolizmga moyillik, nosog'lom turmush tarzi va boshqalar.

2. Sudya shaxsining hissiy va irodaviy barqarorligi omili. Huquqshunos shaxsining hissiy va irodaviy barqarorlikni ta'minlaydigan aqliy xususiyatlar majmuasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- kasbiy faoliyatga yuqori darajadagi qobiliyatlilik
- uzoq muddatli, kuchli jismoniy va ortiqcha aqliy faoliyat talab qilinadigan holatlarga chidamlilik;
- uzoq muddatli, kuchli jismoniy va ortiqcha aqliy faoliyat talab qilinadigan holatlarda maqsadga intiluvchanlik va mahsuldorlikni namoyon qilish qobiliyati;
- stressga chidamlilikning yuqori darajasi, his-tuyg'ular va xatti-harakatlar ustidan o'zini o'zi boshqarish qobiliyati;
- kasbiy faoliyatda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan impulsiv reaksiyalarni jilovlash qobiliyati.

[45] Umarov B.M. Huquqshunoslik faoliyati psixologiyasi. Toshkent, 2005. B.77.

Shaxsning rivojlangan adaptiv xususiyatlari (kuch-quvvat, faollik, chidamlilik, irdaviylik, moslashuvchanlik), asab tizimining rivojlangan adaptiv xususiyatlari - kuch, muvozanat, harakatchanlik, faollik, asab jarayonlari dinamizmi.

Huquqshunoslik kasbiy faoliyatida quyidagi shaxs xususiyatlari salbiy baholanadi: stressga qarshilikning past darajasi, umidsizlikka chidamlilikning pasayishi, haddan tashqari hissiy taranglik, tajovuzkorlik, harakatlarning impulsivligi, nevrotik alomatlar, asabiy jarayonlarda tez charchash.

3. Sudyalik kasbi egasining kognitiv qobiliyatlari va intellektual rivojlanishning yuqori darajasi omili. Bu quyidagi psixologik fazilatlarni o’z ichiga oladi:

- yuqori darajadagi intellekt, analitik va sintetik tafakkur, mavhumlik, mulohaza yuritish qobiliyati;
- mulohazakorlik, bag’ri kenglik, mustaqillik, maqsad sari intiluvchanlik, tanqidiy tafaqqur, bashoratli fikrlash;
- dunyoqarash kengligi, bilimdonlik;
- o’ziga xos tasavvur, kuzatish, idrok, sezgi;
- kuchli xotiraga egalik, kerakli ma’lumotlarni tezda yangilash imkoniyati;
- diqqatni jamlash qobiliyati, diqqatning yuqori konsentratsiyasi va uning bir obyektdan ikkinchisiga tez o’tishi;
- rivojlangan semantik idrok;
- yuqori aqliy qobiliyat, o’rganish, bilish qobiliyati, yangiliklarni qabul qila olish.

Aksincha, aqliy qobiliyatning sustligi, kognitiv faollik faollik darajasining pasayishi, aqlu-zakovatning yetarli emasligi, sust rivojlangan tasavvur, xotiraning zaifligi kabilar huquqshunos kasbiy faoliyatining yuqori samaradorligiga saliby ta’sir ko’rsatadi.

4. Sudyaning kommunikativ kompetenlik omili. Ushbu omil quyidagi xususiyatlarni o’z ichiga oladi:

- muloqotning turli ishtirokchilari bilan psixologik aloqa o’rnata olish va davom ettirish, muloqot jarayonida psixologik va kommunikativ to’siqlarni bartaraf etish qobiliyati;
- idrok etish, suhbatdoshning xatti-harakatlarini, psixofiziologik holatlarini to’g’ri talqin qilish va uning ichki dunyosini tushunish, haqiqiy va yolg’on guvohliklarni farqlay olish qobiliyati;
- verbal va noverbal muloqot vositalarini, shu jumladan shaxslararo munosabatlarda va ommaviy nutq so’zlashda kommunikativ ta’sir vositalaridan oqilona foydalana bilish;

- og’zaki nutq madaniyati, so’zlarning ravonligi aniqligi, tushunarliligi, ishonarliligi, ifodaliligi va obrazliligi, yozma nutqning esa, ravonlikni nazarda tutuvchi nutq madaniyatining rivojlanganligi;

- xushmuomalalik, sezgirlik, muloqot ishtirokchilarini hurmat qilish, diqqat-e’tiborlilik va xayrixoh munosabatda bo’lish, suhbatdoshni tinglash qobiliyati, empatiya (suhbatdoshning tajribalariga hissiy munosabatda bo’lish) qobiliyati;

- muloqotdagi ziddiyatli vaziyatlarda adekvat xulq-atvorni tanlash va amalga oshirish qobiliyati, kommunikativ o’zaro ta’sir strategiyasi, moslashuvchanlik, mavjud sharoitlarga qarab, muloqot uslubini o’zgartirish, muloqot ishtirokchisiga nazorat qiluvchi ta’sir ko’rsatish qobiliyati;

- o’zini adekvat baholay olish qobiliyati;

- hazilkashlik qobiliyati.[46]

Huquqshunosning kommunikativ xulq-atvorni sezilarli darajada murakkablashtiradigan, uning samaradorligini pasaytiradigan fazilatlar sirasiga - izolyatsiya (autizm), muloqot ishtirokchilarining muammolariga, tajribalariga e’tibor qaratmaslik, manmanlik, mag’rurlik, sezgirlikni yaqqol namoyon etish, ziddiyatlilik, tajovuzkorlik, hissiy beqarorlik, impulsivlik, verbal va noverbal muloqot usullarini yaxshi bilmaslik.

5. Tashkilotchilik qobiliyati omili. Bunday qobiliyat huquqshunosga kasbiy faoliyat turidan qat’iy nazar, professional muloqot jarayonida muloqotga kirishish kerak bo’lgan turli subyektlarga nazorat ta’sirini o’tkazish imkoniyatini beradi.[47] Shunday ekan, sudya, ayniqsa boshqaruvchi huquqshunos, chuqur kasbiy bilim va tajriba bilan bir qatorda quyidagi fazilatlarga ega bo’lishi talab etiladi:

- samaradorlikka intilish;

- mustaqillik, tashabbuskorlik, tadbirkorlik;

- qat’iyatlilik, maqsadga sari yo’nalganlik, o’ziga ishonch, motivatsion sohadaga muvaffaqiyatga intilish motivlarining ustunligi;

- stressga bardoshlilik;

- o’z harakatlari uchun mas’uliyat hissining yuqoriligi;

- fikrlashdagi moslashuvchanlik, faoliyatni bashorat qilish va rejalashtirish, o’z qo’l ostidagilarning imkoniyatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda vazifalarni taqsimlash kabi tahliliy ko’nikmalarning rivojlanganligi;

- rivojlangan kommunikativ fazilatlar, odamlar bilan psixologik aloqa o’rnatish qobiliyati, aql-idroklilik, bo’ysunuvchilarning xatti-harakatlarini bashorat qilish, ularning harakatlari motivlarini anglab yetish va tushunish qobiliyati, boshqalarga nisbatan xayrixohlik, ular bilan munosabatlarda psixologik takt;

[46] Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб .:«Питер», 2000. 132 бет.
[47] Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. М.: 2001. 24 бет.

- qo’shimcha faoliyat jarayonining borishi va natijalarini nazorat qilish qobiliyati, tanqidiylik, bo’ysunuvchilarga nisbatan talabchanlik;

- jamoaga boshqaruv ta’sirini o’tqazish, qo’l ostidagilarning ishni bajarishga undash va rag’batlantirish, ularni yo’naltirish va quvvat bilan "zaryadlash" qobiliyati. Nazarimizda shaxs hislatlarining ushbu guruhi tashkilotchilik qobiliyatining boshqa tarkibiy qismlari orasida markaziy o’rinni egallaydi.

Sudyaning tashkilotchilik imkoniyatlarini, boshqa shaxslarga ta’sir o’tkazish samaradorligini sezilarli darajada pasayishiga olib keladigan fazilatlar, ayniqsa u rahbar lavozimini egallagan bo’lsa, tajovuzkorlik, hissiy beqarorlik, passivlik, mas’uliyatsizlik, haddan tashqari shubhalanuvchanlik, tashvish, aqlning taraqqiyotning pasatligi, o’z-o’zini hurmat qilish, hokimiyatga bo’lgan ishtiyoq, odamlarni mensimaslik va b.q.

Yuqoridagilardan xulosa qilish mumkinki, sud tizimi xodimlari shaxsining o’ziga xos ijtimoiy-psixologik va individual-psixologik xususiyatlari faoliyat samaradorligini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi va ayrim shaxs hislatlari esa ular faoliyatining sifatiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб.:«Питер», 2000.стр.132.

2. Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. М.: 2001.стр.24.

3. Umarov B.M. Huquqshunoslik faoliyati psixologiyasi. Toshkent, 2005. B.77.

TORCH INFEKTSIYASI VA UNI XALQ TABOBATI USULLARI YORDAMIDA DAVOLASH
TORCH INFECTION AND ITS TREATMENT USING FOLK MEDICINE METHODS

Ibrohimjon Rahmonovich Asqarov
O'zbekiston "TABOBAT" akademiyasi raisi,O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan ixtirochi, kimyo fanlari doktori
Mirjalol Muqumjon o'g'li Mo'minjonov
O'zbekiston "TABOBAT" akademiyasi rais o'rinbosari, kimyo fanlari doktori.
Durdona Ma'murjon qizi Ma'murjonova
Andijon davlat universiteti,
kimyo yo'nalishi II bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada TORCH infektsiyasi kasalligini davolashda ishlatiladigan zamonaviy – sintetik dori vositalarini yon ta'sirlari va TORCH infektsiyasini xalq tabobati usullari yordamida davolash bo'yicha ma'lumotlar keltirilgan.

Abstract. The article presents information on the side effects of modern synthetic drugs used in the treatment of TORCH infection and the treatment of TORCH infection using folk medicine methods.

Kalit so'zlar. TORCH, ezofagit, kolit, gematopoetik, ekstrakt, zararli ta'sir.

Key words. TORCH, esophagitis, colitis, hematopoietic, extract, harmful effect.

TORCH infektsiyasi - har qanday yosh va jinsdagi odamlarga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan, ammo faqat homiladorlik uchun tayyorgarlik ko'rayotgan va homilador ayollarga, homila va yangi tug'ilgan chaqaloqlarga jiddiy ta'sir ko'rsatishi bilan xavfli bo'lgan kasallikdir[1]. Hozirgi kunda TORCH infektsiyasi kasalligini davolashda Spiramitsin, Entekavir, Seftriakson, Eritromitsin, Gansiklovir, Atsiklovir kabi zamonaviy-sintetik dori vositalaridan foydalanib kelinmoqda. Zamonaviy-sintetik dori vositalari kasalliklarga qarshi yaxshi samara beradi, lekin yaxshi samara berishi bilan bir qatorda, ko'pgina zararli – yon ta'sirlarni ham keltirib chiqarmoqda. Jumladan, oshqozon-ichak traktidan: ko'ngil aynishi, qusish, diareya va psevdomembranoz, kolitning juda kam holatlari (0,01% dan kam). Yarali ezofagit va o'tkir kolitning alohida holatlarida tasvirlangan. Periferik va markaziy asab tizimidan: vaqtinchalik paresteziya. Jigar tomonidan: juda kam hollarda (0,01% dan kam) - jigar funktsiyasi testlarida o'zgarishlar va xolestatik gepatit rivojlanishi. Gematopoetik organlar tomonidan: juda kamdan-kam hollarda (0,01% dan kam)

o’tkir gemoliz va trombotsitopeniya rivojlanishi. Yuqori sezuvchanlik reaktsiyalari: teri toshmasi, qichishish. Juda kam (0,01% dan kam) - angioedema, anafilaktik shok. ovqat hazm qilish tizimidan: kamdan-kam hollarda - diareya, dispepsiya, ko’ngil aynishi, qusish; ehtimol - transaminazalarning faolligi oshishi. Markaziy asab tizimi tomonidan: tez-tez - bosh og’rig’i, charchoq; kamdan-kam hollarda - uyqusizlik, bosh aylanishi, uyquchanlik. Immunitet tizimi tomo*-nidan: anafilaktoid reaktsiyasi. Teri va teri osti to’qimalari tomonidan: alopesiya, toshma. Metabolizm tomondan: laktik atsidoz (umumiy charchoq, ko’ngil aynishi, qusish, qorin bo’shlig’ida og’riq, to’satdan vazn yo’qotish, nafas qisilishi, tez nafas olish, mushaklarning kuchsizligi), ayniqsa jigarning dekompensatsiyalangan shikastlanishi bo’lgan bemorlarda. Bundan tashqari, dekompensatsiyalangan jigar shikastlanishi bo’lgan bemorlarda quyidagi qo’shimcha nojo’ya ta’sirlar qayd etilgan: ko’pincha - qondagi bikarbonat kontsentratsiyasining pasayishi, ALT faolligi va bilirubin kontsentratsiyasining VGN ga nisbatan 2 baravar oshishi, albumin kontsentratsiyasi, lipaza faolligining normaga nisbatan 3 baravardan ko’proq oshishi, trombotsitlar kontsentratsiyasi 50000 / mkl dan past; kamdan-kam hollarda - buyrak etishmovchiligi kuzatiladi preparat qabul qilinganida allergik reaksiyalar (eshakemi, qichishish, eozinofiliya, zardob kasalligi, bronxospazm, ko’p shaklli ekssudativ eritema, anafilaktik reaksiyalar, kam hollarda – anafilaktik shok), stomatit, glossit, me’da-ichak yo’llari tomonidan esa ko’ngil aynishi, qusish, ta’m bilishni yo’qolishi, qorinda og’riq, disbakterioz, superinfeksiya, soxtamembranoz kolit paydo bo’lishi mumkin. Periferik qon ko’rsatkichlarini o’zgarishi, neytropeniya, limfopeniya, leykopeniya, trombositopeniya, kam hollarda – gemolitik anemiya yuz berishi mumkin, ayrim hollarda qon zardobi plazma omillarining (II,VII,IX,X) darajasi pasayadi, protrombin vaqti uzayadi, burundan qon ketishi kuzatiladi, xolestatik sariqlik rivojlanadi, siydikda kreatinin darajasi oshadi, silindrlar paydo bo’ladi, oliguriya, anuriya, biokimyoviy o’zgarishlar (jigar transaminazalari faolligini va bilirubinni qon plazmasida oshishi), o’tkir buyrak yetishmovchiligi, aritmiyalar, bosh og’rig’i, yuborish joyida og’riq yoki infiltrat, alohida xollarda yuborilganda flebit yoki tromboflebit bo’lishi mumkin. ovqat hazm qilish tizimidan: ko’ngil aynishi, qusish gastralgiya, qorin og’rig’i, tenezmlar, diareya disbakterioz, kamdan-kam hollarda – og’iz bo’shlig’i kandidozi, jigar faoliyatining buzilishi, xolestatik sariqlik, jigar transaminazalari faolligining ortishi, pankreatit. Eshitish organlari tomonidan: ototoksiklik - eshitish qobiliyatining pasayishi yoki quloqlarda shovqin. Siydik chiqarish tizimi tomonidan: kam hollarda – qonda mochevina va kreatinin darajasini oshishi. juda kam hollarda – o’tkir buyrak yetishmovchiligi. Markaziy nerv tizimi tomonidan: bosh og’rig’i, kam hollarda – bosh aylanishi, ongning chalkashishi, gallyusinasiyalar, uyquchanlik, paresteziyalar, tirishishlar, koma kabi qaytuvchan nevrologik buzilishlar. Odatda bu nojo’ya samaralari buyrak yetishmovchiligi bo’lgan pasientlarda preparat tavsiya etilgandan

yuqori dozalar qabul qilinganida kuzatilgan[2]. Shuning uchun TORCH infektsiyasini davolash uchun tabiiy mahsulotlardan foydalansak qo'shimcha yon ta'sirlar kuzatilmaydi. Hozirgi kunga qadar viruslarni xalq tabobati usullari yordamida davolashda biz tomonimizdan ixtiro qilgan Antivir, Anticovir, Askorovir, Ac-curcumin kabi tabiiy tabiiy oziq-ovqat qo'shilmalaridan foydalanib kelinmoqda. Ushbu oziq-ovqat qo'shilmalari zanjabl, zarchava, zirk, na'matak, qalampirmunchoq, qizilmiya, chesnok va qora sedana konsentratlaridan iborat bo'lib, inson organizmi immunitetini mustahkamlaydi va qo'shimcha yon ta'sirlarga ega emas [3,4]. Lekin, ushbu oziq-ovqat qo'shilmalari barcha TORCH infeksiyasi bilan kasallanganlarni davolash muammosini to'la hal qila olgani yo'q. Shuning uchun biz tomonimizdan TORCH infektsiyalarini davolashda qo'shimcha ravishda pilla tolasi ekstraktidan foydalanish tavsiya etilmoqda. Pilla tolasi tarkibidagi seritsinni viruslarga qarshi tabiiy antivir xuxusiyati borligi bizga adabiyotlardan ma'lum. Shuning uchun TORCH infektsiyasi kasalligini davolashda tabiiy vosita sifatida foydalanishimiz mumkin.

1-tavsiya: pilla tolasi tarkibidagi seritsin ekstraksiya yo'li bilan ajratib olib, ajratib olingan ekstraktni suvga qo'shib ichishni tavsiya qilamiz. Buning uchun 4 - 5 dona pilla maydalab to'rg'aladi, so'ngra 30 ml 70% li etil spirtida 3 - 4 sutka davomida saqlanadi. Hosil bo'lgan ekstrakt filtr qog'oz yordamida ajratib olinadi. Ajratib olingan ekstraktni xar kuni 3 - 4 tomchidan suvga qo'shib ichilsa yaxshi samara beradi.

2-tavsiya: kun ora 1 dona pilla tolasini olib, quritib, to'r'g'ab ovqat bilan qo'shib iste'mol qilish;

3-tavsiya: 2 – 3 dona pilla tolasini qaynatib, tindirib, kuniga 1 stakandan ichish ni tavsiya qilamiz.

Yuqorida keltirilgan tavsiyalarimiz TORCH infektsiyasi bilan kasallangan insonlarga yaxshi samara beradi va qo'shimcha yon ta'sirlarga ega emas.

Ipak tolasi asosan ikki xil polimerik oqsillardan iborat: fibroin va seritsin. Ipak tolasini tashkil etuvchi ikkita fibroin bir-biriga seritsin bilan bog'langan. Seritsin va fibroin turli xil aminokislotalardan iborat, ammo fibroindan farqli o'laroq, seritsin suvda eriydigan oqsildir. Ipak tolasi tarkibida 70-75% fibroin (suvda erimaydigan oqsil), 20-25% seritsin (suvda eriydigan oqsil), 2-3% turli minerallar, 1 – 1,5% mum va moylar mavjud. Seritsinning kimyoviy formulasi $C_{16}H_{25}N_5O_8$ bo'lib, seritsinning elementar tarkibi C - 44,32 - 46,29 %; H - 5,72 - 6,42 %; N - 16,44 -18,33 %; O - 30,35-32,5%; S - 0,15%. Tuzilishi bo'yicha seritsin oqsil bo'lib, seritsin molekulasidagi alohida aminokislotalarni bog'lash usuli hozircha noma'lum. Chiqishdagi aminokislotalarning miqdori taxminan 88% ni tashkil qiladi. Seritsin tabiiy infektsiyaga chidamliligiga ega va mukammal biokompatibilligi uchun odatda

yara koagulyanti sifatida, bundan tashqari u tibbiyotda tabiiy yaqinligi bilan birga elastikligi va tortishish kuchi tufayli jarohatni tikishda ishlatiladi[4].

Xulosa. TORCH infektsiyasi kasalligini davolashda foydalanib kelinayotgan zamonaviy – sintetik dori vositalari kasallikka yaxshi samara beryabdi lekin yaxshi samara berishi bilan bir qatorda qo’shimcha yon ta’sirlarni ham keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun TORCH infektsiyasi kasalligini davolashda biz tomonimizdan tavsiya etilayotgan pilla tolasi ekstraktidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Pilla tolasi ekstraktidan foydalanish yaxshi samara berishi bilan bir qatorda qo’shimcha yon ta’sirlarga ham ega emas.

Adabiyotlar:

1. https://med360.uz/kasalliklar/torch-infektsiya/
2. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Spiramitsin
3. И.Р.Асқаров “Сирли табобат ” // Фан ва технологиялар нашриёт – матбаа уйи. Тошкент. 2021г. 872-879 b.
4. И.Р.Асқаров. “ ТАБОБАТ ҚОМУСИ” // Мумтоз сўз. Тошкент 2019-й. 875-б
5. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Ipak

EKSPERTLIK-TAHLIL MARKAZLARINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY-KONSEPTUAL JIHATLARI

Jasur Turg‘unboyev
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ekpertlik-tahliliy markazining muqoboli bo‘lgan “aql markazi” tushunchasi, xalqaro tashkilotlar va tadqiqotchi olimlar tomonidan unga berilgan ta’riflar keltirilgan. Shuningdek, bugungi kunda tahlil markazlarining tasnifi, xususan turlari va faoliyat yo‘nalishlari borasida ma’lumotlar yoritilgan. Bundan tashqari, “aql markaz”larining shakllanishi borasida muhim bosqichlar va davrning o‘ziga xos jihatlari borasida maqolada ma’lumotlar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: eskpertlik-tahlil markazi, aql markazi, tahlil markazi, tadqiqot, tahlil, AQSH, olimlar, siyosat, ilmiy izlanish, jamiyat.

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКСПЕРТНО-АНАЛИТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ

Жасур Тургунбаев
Самостоятельный соискатель Университета мировой экономики и дипломатии

Аннотация: В данной статье представлено понятие «мозговой центр», который является синоним экспертно-аналитическому центру, определения, данные ему международными организациями и учеными-исследователями. Также была освещена информация о классификации аналитических центров, в частности, по видам и направлениям деятельности. Кроме того, в статье представлена информация о важных этапах формирования «мозговых центров» и особенностях этого периода.

Ключевые слова: экспертно-аналитический центр, мозоговой центр, аналитический центр, исследования, анализ, США, ученые, политика, научные исследования, общество.

THEORETICAL AND CONCEPTUAL ASPECTS OF RESEARCH OF EXPERT -ANALYTICAL CENTERS

Jasur Turgunbaev
Independent researcher of the University of World Economy and Diplomacy

Annotation: This article presents the concept of "think tank", which is a synonym for the expert-analytical center, the definitions given to it by international organizations and research scientists. Information on the classification of analytical centers was also covered, in particular, by types and areas of activity. In addition, the article provides information about the important stages in the formation of "think tanks" and the features of this period.

Key words: think tank, think tank, think tank, research, analysis, USA, scientists, politics, research, society.

Kirish. Bugungi kunda ekspertlik-tahlil markazlari zamonaviy siyosiy tizimda qabul qilinadigan qarorlar sifatini ta’minlashning muhim vazifasini bajaradi. Xususan, global iqtisodiy inqirozga qarshi kurashishdan tortib jangovar harakatlar tahliligacha ekspertlik fikrlarini tavsiya qiladi. Ekspertlik-tahlil markazlari ommaviy tahlillar rivojiga imkon beradi, davlatning qarorlar qabul qilish, islohotlarni ishlab chiqish va amalga oshirishida ko‘mak beradi. Jamiyatda ro‘y berayotgan siyosiy jarayonlarning muttasil murakkablashishi esa ekspertlik-tahlil markazlarining rolini yanada oshishiga olib kelmoqda.

Mazkur tadqiqot ishida qo‘llanilgan “ekspertlik-tahlil markazi” ingliz tilidagi “think tank” (aql markazi) atamasining muqobili hisoblanib, siyosatshunoslik adabiyotlarida sinonimlar sifatida rus tilida “резервуары мысли” (g‘oyalar zaxirasi), “фабрики мысли” (go‘yalar fabrikasi) yoki “мозговые тресты” (aql trestlari), “axborot-tahliliy markazi” yoki “tahlil markazi”, “mustaqil tahlil markazi” va g‘arb adabiyotida keng qo‘llaniladigan “aql markazi” (think tank) bir xil ma’nolarni anglatib, umumiy ma’noda tadqiqot va maslahat faoliyati bilan shug‘ullanuvchi ilmiy tadqiqot muassasidir. Ushbu tadqiqot ishida “ekspertlik-tahlil markazi” bilan bir qatorda sinonimlar sifatida “aql markazi” va “tahlil markazi” atamalari sinonim sifatida qo‘llanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tahlil markazlari sohasida yetakchi xorijiy tadqiqotchilari J. MakGann, R. Haas, E. Rich va T. Medvets ilmiy ishlaridan foydalanildi. Xususan, ularning ishlarida “aql markazlari” markazlarning partiyaviylik va mafkuraviy mansubligiga qarab tasniflarni ajratadilar. Maqolada ushbu mualliflar tushunchalarining tahlili keltiriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida tarixiylik, analiz, sintez, taqqoslash, bir mamlakat ichida tahlil qilish (single-country analysis), tavsiflovchi tarix (descriptive history), tasniflash va “Aql markazlari” roli imkoniyatlarini bashorat qilish va baholash kabi usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi ta’rificha “ekspertlik tahlil markazi” yoki “aql markazi” davlat siyosati bilan bog‘liq har qanday masala bo‘yicha muntazam ravishda tadqiqot va targ‘ibot bilan

shug'ullanadigan tashkilotlar. Ular (aql markazlar) zamonaviy demokratik davlatlarda bilim va hokimiyat o'rtasidagi ko'prikdir". [1]

"Britannica" ensiklopediyasiga ko'ra, "aql markazi" – turli sohalar bo'yicha tadqiqot olib boruvchi va maxsus bilimlardan foydalangan holda tavsiya hamda maslahatlar ishlab chiqishga mo'ljallangan institut, birlashma yoki mutaxassislar guruhidir. [2]

Britaniyaning nufuzli "Politics.co.uk" elektron nashri aql markazlarini "siyosatchilar va hukumat vakillariga ta'sir qilish maqsadida ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy masalalar bo'yicha maslahatlarni nashr etadigan tadqiqot va targ'ibot institutlari" sifatida qayd etadi. [3]

AQSHda joylashgan Xalqaro xususiy tadbirkorlik markazi (*Center for International Private Enterprise*) ta'rificha: "aql markazlari" yangi g'oyalar "inkubatori", bilimlarni olimlar, siyosatchilar va fuqarolik jamiyati institutlariga yetkazadi. Shuningdek, amaliy tadqiqotchi sifatida fanlararo nazariya va empirik dalillarni tavsiyalarga aylantirgan holda qaror qabul qiluvchini xabardor qiladi. [4]

Ekspertlik-tahlil markazi (aql markazi) ta'rifi bo'yicha mutaxassislar tomonidan muhokamalar hali ham davom etmoqda. Ilmiy adabiyotlarda ham mazkur tushunchaga yagona berilgan ta'rif mavjud emas. Turli siyosiy tizimga ega davlatlarda ekspertlik-tahlil markazlari (aql markazi)ning o'rni farq qilishi sababli ham yagona ta'rifni shakllantirishni qiyinlashtiradi.

Tadqiqotchi olim D.Stoun aql markazlari erkin fikrlashi uchun hukumat va turli guruhlardan holi bo'lishi kerak deya ta'kidlaydi. [5] Mutaxassis Yehezkel Dror aql markazlari fanlararo ilmiy baza, turli soha bo'yicha 10-15 tadan kam bo'lmagan mutaxassis, turli tadqiqot metodlariga, intellektual erkinlikka, ma'lum moliyaviy ko'makka (davlat, xususiy va boshqa) va siyosiy jarayonga ta'sir ko'rsata oladigan ilmiy material ishlab chiqarish imkoniyatlariga ega bo'lishi kerakligini bildiradi.

Ekspertlik-tahlil markazlarini vujudga kelishi tarixiga e'tibor qilsak, XIX asrning so'nggi choragi va XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Mazkur davrda hukumatlarning siyosiy va iqtisodiy sohaga keskin aralashuvi bilan birgalikda xususiy tadbirkorlarning ham ichki va tashqi siyosiy qarorlar qabul qilishga aralashuvi ham kuchayadi.

Tadqiqot olim D. Abelson "aql markazlari"ni vujudga kelishini 4 davrga bo'ladi: [6]

Birinchi davr 1900-1945 yillarni o'z ichiga oladi. Mazkur davrda Birinchi Jahon urushi yakunlanishi bilan idealistik qarashlar ta'sirida davlatlar o'rtasida tinchlikka erishish va tinchlikni saqlashga intilish kuchayadi. Natijada, AQSHda ilk "aql markazlari" vujudga keladi. Xususan, 1907-yilda Rassel Seyj Fondi *(The Russel Sage-Foundatio*n), 1910-yilda Xalqaro tinchlik uchun Karnegi jamg'armasi *(The Carnegie Endowment for International Peace*), 1916-yilda Brukings instituti *(The*

Brookings Institute), Xalqaro munosabatlar Kengashi *(The Council on Foreign Relations)* tashkil topadi.

Ikkinchi davr 1946-1970 yillarni o‘z ichiga oladi. Ushbu davrda yangi avlod "aql markazlari" paydo bo‘ladi. Xususan, homiylar va jamg‘armalar tahlil markazlarini tashkil etishda muhim o‘rin egallay boshladi. Sovuq Urush davom etayotgan bir davrda iqtisodiyot, siyosat, mudofaa va geosiyosiy masalalar bo‘yicha tadqiqotlar zarurati natijasida "aql markaz"larining ahamiyati oshib bordi. Mazkur davrda AQSH hukumati bilan shartnoma asosida moliyalashtiriladigan RAND korporatsiyasi tashkil topdi. Tahlil markazlarining rivojidagi ushbu davrning avvalgi davrga qaraganda farqi shunda ediki, "aql markaz"lari tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqotlar mamlakat tashqi siyosatida hal qiluvchi omillardan biri bo‘lib xizmat qila boshladi. [5]

Uchunchi davr 1971-1980 yillarni o‘z ichiga oladi. Mazkur davrning o‘ziga xos xusiyatlaridan biri shunda ediki, endilikda ma'lum qatlam, guruhlar va partiyalarning manfaatlarini himoya qiladigan "aql markaz"lari paydo bo‘la boshladi. Tadqiqotchi olim E. Richaning fikricha, ushbu siyosiy jarayonlar natijasida AQSHda tahlil markazlarining soni oshib bordi. Markur davrda "Heritage" fondi tashkil topadi. AQSHning o‘sha paytdagi prezidenti R. Reygan hukumati fondning davlat iqtisodiyotga aralashuvi bo‘yicha konservativ qarashlarini hisob olgan. [6]

To‘rtinchi davr 1980-yildan keyingi davrni o‘z ichiga olgan bo‘lib, mazkur davrda yuqori davlat lavozimdagi shaxslar, prezidentlar, prezidentlikka nomzodini ko‘rsatilgan shaxslar va vazirlar muhim hisoblagan tadqiqotlar olib borgan "aql markaz"lari tashkil topadi. Bundan tashqari "aql markaz"lari dunyo bo‘ylab keng ommalasha boshladi. Olim D. Makgann bugungi kundagi faoliyat olib borayotgan nufuzli tahlil markazlarining uchdan ikki qismi 1970-yildan keyin tashkil topgan, yarmidan ko‘pi esa 1980-yildan keyin tashkil etilganligi ta'kidlaydi. [7]

Sovuq Urushning tugashi va Sovet Ittifoqining parchalanib ketishi natijasida mustaqil davlatlar tashklil topishi, turli mintaqalarda, xususan, Janubiy Amerika va Osiyo mintaqasida demokratik qadriyatlar kuchayishi, globallashuv va texnologik yutuqlar natijasida "aql markaz"larining soni oshib bordi. Bundan tashqari, moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydigan tashkilot va homiylarning paydo bo‘lishi ham tahlil markazlarining ko‘payishiga sabab bo‘ldi. Xususan, AQSH Xalqaro taraqqiyot agentligi (USAID) turli sohalarda tadqiqot olib borish uchun tahlil markazlarini moliyalashtirishga alohida e'tibor qarata boshladi. [5]

Ushbu davrning yana bir o‘ziga xos tomonlaridan biri shundaki, endilikda "aql markaz"lari o‘z bo‘limlarini dunyoning turli mintaqalarida tashkil etishni boshladi. Globallashuv mazkur jarayonlarni jadallashtrish bilan birga, tahlil markazlari uchun yangi tadqiqot yo‘nalishlarini shakllantirdi. Natijada, "aql markaz"larining tadqiqot faoliya yo‘nalishlari va turlari ko‘payib bordi.

Bugungi kunda ekspertlik-tahlil markazlarini tasniflashda yagona yondashuv mavjud emas. Tahlil markazlarini tasniflashda ikki xil yondashuv qo'llaniladi: birinchisi, tahlil markazining tegishli tashkilotga qarashligi; ikkinchisi esa tahlil markazining mustaqilligi kabi turlari mavjud.

Shuningdek, tahlil markazlarini siyosiy jarayonlardagi o'rni, qabul qabul qiluvchiga (bevosita yoki bilvosita) ta'siri, guruhga yoki guruhlarga ta'siri (shaxs, partiya yetakchisi, jamoatchilik fikri), faoliyat sohasi, moliyalashtirish manbalari (hukumat, manfaatdor guruhlar, siyosiy partiya va boshqalar) va ideologik qarashlari (liberal yoki konservativ kabi) kabi mezonlarga ko'ra ham tasniflash mumkin. [8]

K. Veyber "aql markaz"larini 3 ta turga bo'ladi:

– talabalarsiz universitetlar;
– buyurtma bo'yicha tadqiqot olib boruvchi tashkilotlar;
– manfaatlarni himoya qiluvchi "aql markaz"lari. [9]

Tadqiqotchilar J. Makgan va R. Univer "siyosiy partiyalar bilan bog'liq tahlil markazlari" kabi turini ta'kidlab 4-turni kiritadi. [10] R. Univer fikricha "talabasiz universitetlar" tahlil markazlarida tadqiqotlar asosan ilmiy soha olimlari tomonidan amalga oshirilib, tadqiqot natijasi monografiya hisoblanadi hamda tadqiqotlar xususiy sektorlar tomonidan moliylashtiriladi. [9]

Davlat organlari va tashkilotlari tomonidan buyurtma asosida tadqiqot olib boradigan tahlil markazlari asosan hisobot va tahlillar bilan shug'ullanib, keng jamoatchilik uchun yopiq hisoblanadi. Bunday turdagi tahlil markazlarining yorqin namuasi RAND korporatsiyasidir.

Manfaatlarni himoya qiluvchi tahlil markazlari esa qaror qabul qiluvchi bilan yaqin hamkorlikda faoliyat olib boradi. Shundan kelib chiqib, mazkur turdagi markazlarning tadqiqotchilari asosan siyosiy partiya yoki manfaatdor guruh vakillari hisoblanadi. [7]

Partiya tahlil markazlari – bu siyosiy partiya doirasida faoliyat olib boruvchi tadqiqot tashkilotdir. Mazkur tashkilot xodimlari asosan sobiq partiya rahbarlari yoki yetakchilari hisobladi. Tadqiqot mavzusi hamda yo'nalishlari partiyaning buyurtmasidan kelib chiqib olib boriladi. Bunday turdagi tahlil markazlari ko'pincha g'arbiy yevropa mamlakatlarida keng ommalashgan bo'lib, Konrad Adenauer jamg'armasi (*Konrad Adenauer Shiftung*) va Fridrix Ebert fondi (*Friedrich Ebert Shiftung*) eng yorqin namularidir. [10]

1-jadval. "Aql markazlari"ning klassifikatsiyasi. [11]

Kategoriyasi	**Ta'rifi**
Mustaqil va Avtonom (*Independent and autonomous*)	Har qanday hukumat, tashkilot, partiya, guruh yoki donorlardan mustaqillik hamda faoliyati olib borishda va moliyalashtirishda

	ulardan avtonom.
Kvazi-mustaqil (*Quasi independent*)	Hukumatdan avtonom, ammo moliyalashtirishning katta qismini ta'minlovchi va faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan manfaatdor guruh yoki donor tomonidan nazorat qilinadi.
Hukumatga tegishli (*Government affiliated*)	Hukumat rasmiy tuzilmasining bir qismi.
Kvazi-hukumatga tegishli *(Quasi-governmental)*	Faqatgina davlat grantlari va shartnomalari hisobidan moliyalashtiriladi, ammo hukumatning rasmiy tuzilmasiga kirmaydi.
Universitetga tegishli *(University-affiliated)*	Universitet qoshidagi tadqiqot markazi.
Siyosiy partiyaga tegishli *(Political-party affiliated)*	Rasmiy ravishda siyosiy partiyaga tegishli tahlil markazlari.
Korporativ (foyda olish uchun) Corporate (for-profit)	Foyda olish uchun faoliyat olib boradigan tadqiqot muassasi.

Tahlil markazlarining ahamiyatga egaligi ko'p jihatlar bilan siyosiy tizimdagi o'rni bilan bevosita bog'liqdir. Xususan, AQSH va G'arbiy Yevropa mamlakatlarida demokratik institutlar kuchli bo'lganligi sababli, tahlil markazlari muhim vazifalarmi amalga oshiradi. Misol uchun, hukumatga siyosiy maslahatlar, turli masalar yuzasidan bahs va munozalar olib borish kabi. [5]

R. Univer va J. Makgann "aql markazlari"ning asosiy vazifalari sifatida quyidagilar keltiradi: siyosiy masalalar bo'yicha tahlil va tadqiqotlar o'tkazish, dolzarb siyosiy masalalar bo'yicha maslahatlar berish, hukumat dasturlarni baholash, joriy siyosiy vaziyatni OAVda yoritish, hukumatni malakali xodimlar bilan ta'minlash, turli almashinuv va malaka oshirish dasturlari orqali yangi avlod siyosatchilarni yetishtirib chiqarish, shuningdek, siyosatchilar va mutaxassislar o'rtasida o'zaro firk almashish hamda maslahatlashish uchun kanal yaratish kabi. [10]

"Aql markazlari" tomonidan ishlab chiqiladigan tahliliy materiallari tur xil xarakterga ega bo'lib, asosan markazining turi, tadqiqot yo'nalishi, mijozlari yoki tadqiqot yo'naltirilgan auditoriyaning o'ziga xos xususiyatlari, so'rovlari, tahlil markazining kadrlar salohiyati va tashkiliy imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi.

Tahlil markazlari turli yangi siyosiy va ideologik g'oyalarni boshqa mamlakatlarga keng targ'ib qilishda muhim ahamiyatga ega. Jumladan, tahlil markazlari doimiy tarzda ma'lum g'oyani qo'llab, qolganlarini tanqid qiladi va siyosiy muhitni o'zgartirishga harakat qiladi.

Tahlil markazlarining yuqorida keltirilgan vazifalari jamiyatga turlicha ta’sir ko‘rsatadi. Bu avvalo mazkur jamiyat a’zolarining siyosiy madaniyati bilan bevosita bog‘liq. Jumladan, demokratik jamiyatlarda turli qarashlar va g‘oyalar tinglanadi hamda muhokama qilinadi. Bunday jamiyatda tahlil markazlari o‘z vazifalarini samarali amalga oshira oladi. Nodemokratik yoki avtoritar davlatlarda esa tahlil markazlari hukumat qarorlarini ijtimoiy legitimligini ta’minlaydi, tandiq qilmaydi va har qanday qarorni qo‘llab-quvvatlaydi. [5]

Ekspertlik-tahlil markazi nazariy jihatdan tadqiq etish natijasi quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, ekspertlik-tahlil markazi, tahlil markazi yoki “aql markazi” tushunchasiga soha tadqiqotchilar tomonidan berilgan yagona universal ta’rif mavjud emas. Bunga sabab tahlil markazlarining turlari, yo‘nalishlari, siyosiy jarayonlar va turli mamlakatlardagi o‘rni bilan bog‘liq. Shunga qaramay, tahlil markazlarini tadqiqot o‘tkazish, taklif hamda tavsiyalar ishlab chiqish kabi asosiy asosiy maqsadlar birlashtirib turadi.

Ikkinchidan, axborotni siyosat bilan birlashtirgan va asosiy maqsadi siyosatni tahlil qilish bo‘lgan “aql markaz”lari XX asrning boshlarida vujudga kela boshladi hamda qaror qabul qiluvchi uchun tashqi manba bo‘lib xizmat qildi. Shuningdek, tahlil markazlari fuqarolik jamiyatining muhim qismi sifatida jamiyatni hukumat qarorlaridan xabardor qilish, siyosiy jarayonlar jalb etish va jamoatchilik nazoratini o‘rnatish kabi vazifalarni bajara boshladi.

Uchunchidan, tahlil markazlarining samarali faoliyat olib borishi, siyosiy jarayonlardagi o‘rni hamda qaror qabul qiluvchiga ta’siri borasida soha tadqiqotchi olimlari tomonidan turli qarashlar bildirilgan. Xususan, tahlil markazlari faoliyati ichki imkoniyatlari bilan birgalikda, davlatdagi siyosiy vaziyat va rejimiga ko‘p jihatlarga bog‘liq.

Foydalabilgan adabiyot ro‘yxati:

1. Abelson D. Do think tanks matter? Canada: McGillQueen’s University Press, 2018
2. Think tank // Encyclopedia Britannica (https://www.britannica.com/topic/think-tank)
3. What is a Think Tank? // https://www.politics.co.uk/reference/think-tanks/
4. The Role of Think Tanks // https://www.cipe.org/reports/how-to-guide-for-economic-think-tanks/the-role-of-think-tanks/
5. Stone D. Think tanks and policy advice in countries in transition. How to strengthen policyoriented research and training in Vietnam: Asian Development Bank Institute Symposium. Hanoi, 2005

6. Balayan A. A., Sungurov A. "Yu. Factories of thought and expert communities". St. Petersburg: Aleteiya, 2016. 240 p.

7. McGann J. The fifth estate: Think Tanks, Public Policy, and Governance. Brookings Institution Press, 2016. 230 p.

8. McGann J. Think Tank and the transnationalization of Foreign Policy // The Quarterly Journal. 2003. Vol. 2. P. 85–90.

9. Weaver R. K. Political Science & Politics (Political Science & Politics), 1989, vol. 22, pp. 563–578

10. Weaver R. K., McGann J. Think tanks and civil societies in a time of change // Think Tanks and Civil Societies. London: Routledge, 2017. P. 1–36.

11. 2020 Global Go To Think Tank Index Report.

SPECIFIC CHARACTERISTICS OF PUBLICISTIC PAMPHLETS

Gulshoda Khusniddinova
Samarkand State Institute of Foreign Languages
Faculty of Oriental Languages
gulimuhtor1@gmail.com

Abstract: The purpose of this work is to study journalistic pamphlets that belong to the group of types according to the style of the pamphlet genre. The aim is to review, analyze and comment on pamphlets created in a journalistic style. We have tried to present with various arguments and explanations why we included such works in the category of publicist pamphlets. Also, in this work, we showed how publicist pamphlets are written and the main purpose of it.

Key words: Journalism, fact, criticism, Letter to Gogol, Malenky Napoleon, feleton.

INTRODUCTION

The field of journalism is a broad and extensive field in terms of scope. Journalistic activity plays an important role in the formation, development and progress of society. One of the abilities of a journalist is to inculcate ideas in people, to promote an idea, to form a reaction to a certain event, and to convince them of some truth. In this respect, journalism is similar to psychology. Taking these aspects into account, it is important to shape the journalist's mind, guide it to the right path, and educate it in the spirit of truth and justice. Because his propagandist ability promotes the truths he believes in and makes people follow him. Journalists play an important role in creating a positive environment among people, in correcting their attitude towards life and society.

Among the journalistic genres promoting such ideas, the pamphlet genre stands out. He always glorifies truth and justice. He condemns and laughs at injustice, slander, dishonest politics. In this way, he reveals the truths to humanity, and by holding a mirror to those who are under criticism, he shows who they really are. The advantages and uniqueness of this genre attracted him to research.

In the process of research, we considered the aspects, groups and types that have not yet been studied, and divided the pamphlets into two groups: types according to the scope and style. In this work, we will learn about publicist pamphlets, which are classified according to their style. First of all, let's talk about public relations.

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Publicistics (Latin: publicus - social) is a type of literary work dedicated to the socio-political and other current issues of the time. The task of journalism is to arouse

social opinion and form it, to direct it to a certain goal, to create a picture of reality based on documentary facts and information.

The form and internal structure of journalism is a combination of logical thinking and imagery. In the journalistic genre, the image is used in its own way. The personality of the publicist, like the personality of the poet, is manifested by its rich inner world, point of view.

It can be seen that journalism conveys information based on clear evidence to the public. Therefore, the writing of publicist pamphlets is carried out in the same order. When writing publicist pamphlets, art, tissue paints are not used. In it, the author's attitude about an event that really happened in life or a specific person is substantiated with clear evidence. In the process of studying the writing styles of journalistic pamphlets, we turned to the works created in this style and answered some of our questions through them.

RESULTS

The results showed that journalistic pamphlet writing is not a recent phenomenon. We have witnessed that they have been formed and polished over the centuries. For example, a pamphlet entitled "Elizabeth Steele, Mother Dutten, Mother Duvel, Mother Margaret - all the brutal and true accounts of the horrors committed by four famous witches" describes the rampant witchcraft and "witch hunts" in Western Europe in the late 15th and mid-17th centuries. ” reflected.

Also, many pamphlets depicting the period of the revolution were created in a journalistic style. Including Edmond Bork's "Perepiska o tsareubiystvennom mire" (Correspondence on the Peace of Rugitsit), Raddyshev's "Puteshestvie iz Peterburga v Moskvu" (Travel from St. Petersburg to Moscow), Vistaryon Belinsky's "Pismom k Gogolyu" (Letter to Gogol), Karl Marx's "18 Brumera ” (18 brooms), Victor Hugo's “Malenky Napoleon” (Little Napoleon) and a number of similar pamphlets can be presented as a vivid example of a publicist pamphlet.

DISCUSSION

Thus, we studied the writing styles, goals and tasks of publicist pamphlets. In the course of quoting pamphlets created in a journalistic style, we have addressed from history to present-day journalism. Despite the fact that pamphlets are written in modern journalism, we witnessed that most of them were created during the war years and during the revolution. Currently, it is more popular to write feuilletons than pamphlets. After all, the scope of a pamphlet is wider than that of a feuilleton, and it takes time and effort to create it. Nevertheless, it is noteworthy that the tradition of writing pamphlets also exists in Uzbek journalism.

CONCLUSION

In conclusion, it should be noted that a pamphlet is usually a work directed against the political system or its particular aspects, a certain social group, party,

government, etc., often exposing their individual representatives. The task of the pamphlet is to ridicule this phenomenon, the given person, by creating an image of the exposed person, the pamphlet tries to present him as a certain person, and he defeats him in his political life, in his individual characteristics, in order to give a stronger blow to the political line that he imagines.

The desire to show a certain human image brings the pamphlet to a certain extent to fiction, the work of the author to the work of the writer who creates a "typical character", and unlike artistic generalization, the journalistic pamphlet represents a specific person, specific facts. Through this, it destroys its own artistry, texture dyes.

Адабиётлар руйхати:

1. Davies M., Icon libellorum or a critical History of Pamphlets, L., 1715;

2. ldys W., History of tne Origin of Pamphlets, в кн.: Morgan J., Phoenix Britannicus, L., 1732;

3. Хусниддинова Г. М. Халқаро журналистикада памфлет. Самарқанд: Фан булоғи, 2022.

4. Одилов О. О. Муҳаббатнинг бадиий талқини. Тошкент: Тамаддун, 2016

5. https://dzen.ru/a/YuBFnRBxhgkB5L-G

БАҲОУДДИН НАҚШБАД КАМОЛОТИ АСОСЛАРИ

Наврўзова Гулчехра Неъматовна
Бухоро муҳандислик-технология институти “Ижтимоий фанлар” кафедраси профессори, фалсафа фанлари доктори
premium.progress@mail.ru

Аннотация: Мақолада Баҳоуддин Нақшбанднинг камолот даражалари ва унинг асослари манбалар асосида фалсафий таҳлил этилган. Камолотининг асослари сифатида ўз вужудини мукаммал ўрганиб, уни пок сақлагани, камтаринлик, қалбида имон бўлиб, эзгулик йўлида холис меҳнат қилгани, ҳалол луқмага эътибор бергани, нафсини жиловлагани ва шукроналик йўлида бўлганлиги далилланган.

Калит сўзлар: Тариқат, Баҳоуддин, Нақшбанд, вужуд, поклик, қалб, нафс, камтаринлик, шукроналик.

ОСНОВЫ СОЗРЕВАНИЯ БАХАУДДИНА НАКШБАНДА

Аннотация: В статье на основе источников проводится философский анализ уровни взросления Бахауддина Накшбанда и его основ. В качестве основы его взросления доказано, что он в совершенстве изучил свое тело и сохранил его в чистоте, смирении, вере в своем сердце, беспристрастно трудился во имя добра, обращал внимание на дозволенную пищу (халал), сдерживал свою нафс, был на пути благодарности.

Ключевые слова: Тарикат, Бахауддин, Накшбанд, тело, чистота, сердце, нафс, смирение, благодарение.

THE BASICS OF MATURATION OF BAHAUDDIN NAQSHBAND

Annotation: Based on the sources, the article provides a philosophical analysis of the levels of growing up of Bahauddin Naqshband and its foundations. As the basis of his growing up, it is proved that he studied his body perfectly and kept it clean, humility, faith in his heart, worked impartially for the good, paid attention to permitted food (halal), restrained his nafs, was on the path of gratitude.

Keywords: Tariqa, Bahauddin, Naqshband, body, purity, heart, nafs, humility, thanksgiving.

Кириш

Инсоният манфаати йўлида эзгу хизмат қилган улуғ инсонларни халқ эътироф этиб, эъзозлаб, турли номлар билан шарафлаган. Масалан: Абдулхолиқ Ғиждувонийни Хожаи Жаҳон, Муҳаммад Ревгарийни Ориф Моҳитобон, Хожа Али Ромитанийни Ҳазрати Азизон деб улуғлашган. Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий (1318-1389)ни ҳам хизматларини халқ эътироф этиб, Баҳоуддин, Шоҳ Нақшбанд, Балогардон, Хожаи Бузург номлари билан улуғлаганлар. Бу номлар билан бу табаррук зот ҳозирги кунгача жаҳонга машҳурдир. Муҳаммаднинг улуғ даражага етишишининг асоси нимада!?

Муҳокама ва натижалар

Баҳоуддин сўзининг мазмуни нима? Қайси фазилат ва амаллари билан Муҳаммад исмли оддий инсон Баҳоуддин деган шарафли номга муяссар бўлди?! “Баҳоуддин” - “баҳо” ва “дин” деган иккита араб сўзларидан таркиб топган. “Баҳо” қиймат, ҳусн, жамол, гўзаллик ва равшанлик маъноларини англатадиган сўздир. “Дин” сўзи инсонга икки дунё саодатига эришториш йўлини кўрсатувчи илоҳий ҳукмларни англатади. Демак, Баҳоуддин дегани диннинг қиймати, ҳусни, жамоли, гўзаллиги, равшанлигидир. Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорий шунчалик мақтовга лойиқ ҳаёт йўлини босиб ўтган эканларки, у кишини кўрганлар диннинг қадру қиймати, ҳусну жамоли, гўзаллигию равшанлигини кўргандай бўлиб, уни Баҳоуддин деб эътироф қилганлар.

Муҳаммад ибн Муҳаммад ал Бухорий Баҳоуддин Нақшбанд номи билан тарих зарварақларида олтин ҳарфлар билан ёзиб қўйилган табаррук зотлардан биридир. Нақшбанд тахаллусига бу зоти шариф қандай улуғ хизматлари билан мушарраф бўлганлар?!

“Нақшбанд” - “нақш” ва “банд”, яъни боғлаш сўзларидан олинган бўлиб, нақш боғловчи маъносини англатади. Бошда бу ном Муҳаммаднинг касбу корларига мувофиқ берилган. Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд” асарида Баҳоуддин оталари билан бирга ўша даврда Бухородан чиқадиган энг сара мато кимхобга нақш боғлаш ҳунари билан машғул бўлганликлари ёзилган. Шунинг учун, “Рисолаи бофандаги” деган асарда ёзилишича, тўқувчи ва нақш боғлаш билан шуғулланувчи ҳунармандлар Баҳоуддин Нақшбандни ўзларининг пирлари сифатида эъзозлаганлар.

Баҳоуддин улғайиб, камол топиб, мудом қалбида Аллоҳни нақшлаб, холис меҳнат қилиш даражасига етгандан кейин уни Нақшбанд, яъни қалбида Тангри нақшланган инсон сифатида ҳурмат қила бошлайдилар. Баҳоуддин кимхобга нақш босиш учун энг чиройли нақшни излаб, бу энг Гўзал Нақш Аллоҳ эканлигини англаган. У барча нарсаларга қараганда Аллоҳ Жамолу Жалолини кўрган. Бу Гўзал Аллоҳ Нақшини абадий нақшлаш лозим деб, мато, металл ва

бошқа жисмларни йўқ бўлишини кўриб, уни нақшлаш лозим бўлган энг муносиб жой инсон қалби деган хулосага келган.

Қалбида Аллоҳ нақшланган Баҳоуддин ўзгалар қалбида ҳам бу Улуғ, Гўзал, Нақшни абадий муҳрлаш йўлини излай бошлаган. Баҳоуддин ўз қалбларида Аллоҳни нақшлаб, “Даст ба кор” билан “Дил ба ёрлик”ни уйғун амалга оширадиган даражага етгандан кейин, аста-секин шогирдларига ҳам бу гўзал равишни ўргата бошладилар. У киши: “Нақш банд, ба дил банд”, яъни “Аллоҳ нақшинигина боғла, уни фақатгина қалбингда боғла” деб уларни ҳам Нақшбанд бўлишига ёрдам бера бошладилар. Бу улуғ зот туфайли кўп киши ғафлат ботқоғидан қутилди. Натижада Баҳоуддин шундай таълимот яратдиларким, унинг издошларини нақшбандийлар деб улуғладилар. Бу таълимот ва тариқат Нақшбандия номи билан машҳур бўлиб жаҳонга тарқалди. Баҳоуддин эзгу ният билан жаҳоншумул Нақшбандия камолот йўлини кашф этган комили мукаммал муршид сифатида тарихга кирдилар.

Баҳоуддинга берилган Нақшбанд номининг моҳиятини энг гўзал услубда шеър мулкининг султони ҳазрат Алишер Навоий тавсиф эта олганлар. Буюк шоир ўзининг машҳур “Хамса” асарининг биринчи достони “Ҳайрат ул-аброр”нинг 21-бобини Баҳоуддинга бағишлаган. 30 мисрадан иборат бу тавсифда 31 маротаба нақш ибораси турли мазмун-моҳиятда моҳирона ишлатилиб, Нақшбанд деган улуғ ном маҳобатини жуда гўзал равишда кўрсата олган.

Навоий тавсифича, Наққош, яъни Тангри Ер юзида бир чиройли, гўзал нақш боғламоқчи бўлиб, “дилкаш”, “дилнавоз Нақш” сифатида Баҳоуддин Нақшбандни яратди.

Собит анинг кўнгли аро нақши жуд,
Маҳв бўлиб, ул сафҳада нақши вужуд.

Алишер Навоий Баҳоуддин қалбида жуд, яъни инъом, эҳсон қилиш, сахийлик, очиқлик фазилатлари нақш сифатида собит эканлигини ва нафс ҳою ҳавасини туғдирувчи вужуд нақши умуман йўқ бўлганлигини ёзади. Бу билан Навоий Баҳоуддин қалбида инсонпарварлик, меҳнатсеварлик, меҳру мурувват, маънавият ва маърифат, асл ватанпарварлик нақшланганлигини баён этади. Баҳоуддин қалбидаги Тангри нақши ва у яратган Нақшбандия таълимоти шарофатидан куфр аҳли қалбидаги нақшлар умуман йўқолади. Шунинг учун Алишер Навоий шундай ҳукм чиқарган:

Бунча ажаб нақш била аржуманд,
Кимса эмас ғайри Шаҳи Нақшбанд.

Ажаб нақш, яъни Нақшбандия таълимоти туфайли Баҳоуддин Шоҳи Нақшбанд номи билан аржуманд, яъни азиз, иззатли, қадру қимматли, ҳурматли, шарафли, мўътабар ва табаррук зот бўлди.

“Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд” асаридаги нақлларда Баҳоуддиннинг Бухоро халқини ташқи душман ҳужумлари, ҳокимлар зулми, табиат офатлари, ҳайвонлар ҳужуми, Қарши аҳолисини қурғоқчилик офати ва балолардан асраганлари ёзилган. Энг асосийси Баҳоуддин Нақшбанд халқни нафси аммора балосидан қутилиб, тинч-тотув ва бахтли яшашларига ёрдам берганлар. Шунинг учун Баҳоудинни балоларни Аллоҳ изни билан қайтара оладиган валий инсон деб Балогардон номи билан улуғлаганлар.

Манбада Баҳоуддин Нақшбанд томонидан айтилган қуйидаги сўзлар келтирилган: “Ҳар бир машойихнинг ойнасида икки томон бор, бизнинг ойнамизда эса олти томон. Қирқ йилдирки биз ойнадорлик қиламиз, вужудимиз ойнаси ҳеч қачон хато қилган эмас. Ҳар вақт сенинг кўнглингдан нимаики ўтса, биз уни бехато кўрамиз”[48]. Манбадаги бу фикр шундан далолат берадики Баҳоуддин Нақшбанд ҳар бир инсонга берилган олти томонлари ҳам кўзгудай бўладиган воқеа ҳодисани акс эттирган. Бошқа валийлар кўзгуси икки томонни кўрса, бу киши вужудларини ҳамма томонлари билан борлиқни тажаллий этганлар. Қирқ йилдан бери Баҳоудинни бу ҳолатда бўлишлари қутб даражасида эканликларидан далолат беради.

Баҳоуддин бундай юксак камолот даражаларига қандай эришганлар!?Бунинг биринчи асоси шундаки, Баҳоуддин Аллоҳ берган энг қимматбаҳо неъмат бўлган ўз вужудларини мукаммал ўрганиб, уни асл илоҳий сифати ила сақлашга жидду жаҳд қилган. Чунки инсонни Тангри жуда гўзал ва мукаммал қилиб яратган. Инсон вужудини Баҳоуддин илоҳий хазина деб, шундай тавсифлаган:

Зери девори вужуди ту бувад, ганжи гуҳар,
Ганж зоҳир шавад аз ту гар зи миён бархези.[49]
Мазмуни:
Сенинг вужудинг ичи гавҳар хазинасидир,
Сен ўртадан кетсанг хазинанг зоҳир бўлади.

Юқоридаги мисралар билан Баҳоуддин инсонга берилган вужуд, илоҳий мўъжизалар билан тўла хазина эканлигини таъкидламоқда. Чунки инсонга

[48] Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд./ Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент: “O’ZBEKISTON”, 2019. 141 бет.
[49] Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд./ Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент: “O’ZBEKISTON”, 2019. 152 бет.

берилган вужуд, илоҳий хилқат асли пок, шаффоф ва латифдир. Нафси аммора истаклари ва ҳою ҳавасларига берилиш натижасида бу соф вужудни башарий иллатлар эгаллайди. Нафсига қул бўлиш билан инсон унданда тубанлашади. Агар инсон нафси амморасини жиловлаб, у туғдираётган кибр, ҳасад, ғазаб, нафрат ва кина каби иллатларни йўқотса, гўзал ахлоқни эгаллай олади. Бундай инсон илоҳий сифатлар билан безанади. У зоҳиран кичик олам бўлсада, ботини илоҳий нуру файзга тўлади ва Улуғ оламга айланади. Шунинг учун Баҳоуддин “Сен ўртадан кетсанг”, яъни нафс истакларидан воз кечсанг, вужудинг ичидаги хазиналар ошкор бўлади демоқдалар.

Дарҳақиқат, илму фан ҳам исбот этмоқдаки, инсон вужуди бутун борлиқнинг кичрайтирилган нусхасидир ва унда барча борлиқнинг кўринишлари жамланган. Шунинг учун ҳам инсонни зоҳиран олами асғар – кичик олам деб айтиш жоиздир. Аммо ким вужудини, яъни бу кичик оламни асл яратилган ҳолатидек соф, пок, мусаффо сақлай олса, унинг ботини ҳам пок бўлиб, Улуғ олам - олами кабирга айланади.

Бу фикрлардан маълум бўладики, Тангри таоло инсон жисму жасади ва руҳи равонида унинг камолоти учун зарур бўлган барча илоҳий қувватларни имконият қилиб берган. Фақат инсон ўзлигини, яъни ўз нафси ва вужудини мукаммал ўрганиб, англаб, эзгу ният ила мукаммал ҳаракат этса баракот топиб, илоҳий сифатларни эгаллай олади. Илоҳий сифатли инсоннинг дуолари Аршу Курсийга етади. Бутун борлиқ унинг хизматида бўлади. Ана шундай инсоннинг дуоларини Аллоҳ ижобат қилади ва у соҳибкаромат бўла олади.

Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳаёт йўллари шуни кўрсатадики, у киши пок, илоҳий мўъжиза бўлган вужудларини ҳаром ва ифлос нарсалардан асраганлар. Мудом ҳалол луқмага эътибор берганлар. Ҳалол луқма ижобий қувватларни ҳосил қилиб, инсонни эзгуликка томон равона қиладиган кучдир. Ҳалол луқма мўъжизаси Баҳоуддин Нақшбандни камолот асосларидан биридир. Бу улуғ зот билганларки, Аллоҳ Маҳз Хайрдир, яъни у фақат хайр ишни қилади. У яратган нарсалар ҳаммаси эзгуликка хизмат қилишини истайди. Ҳалол луқма эса айнан эзгулик туғувчи, эзгуликка равона этувчи ижобий куч-қувватдир.

Манбалар таҳлилидан маълум бўладики, бу табаррук зот, аввало, ўз нафсини жиловлаган ва нафс истаги бўлган кибру ҳаво, ман-манлик, таъма, риё, худпараслик, ўзгаларга нафрату ғазаб ва кина каби иллатлардан қалбини тўла поклаган. Баҳоуддин Нақшбанднинг тўртинчи халифалари Яъқуби Чархий ўз устози ҳақида ёзган “Рисолаи унсия” асарида Баҳоуддинни қуйидаги пурмаъно, қимматли ҳикматли сўзларини келтирган:

Зи ғайрат хонаи дилро зи ғайрат кардаам холи,

Ки ғайратро намешояд дар ин хилватсаро будан.[50]

Мазмуни: ғайрат қилиб, Аллоҳ ҳукмига қарши бўлган барча иллатлардан қалб уйимни бўшатдим. Чунки қалб каби улуғ хилват саройида фақат асл ва пок зот- Аллоҳ муносибдир.

Илоҳий неъмат бўлган вужудни соф сақлаган, ҳалол луқмага риоя қилиб, қалбини поклаган, фақат эзгуликни ният қилган Муҳаммад ҳақиқий инсон бўлиб, камолга етадилар. У киши бутун борликдаги мавжудотларни кўрганда Аллоҳ жамолу жалолини кўрардилар ва шунинг учун уларга муҳаббат назари билан қараб, меҳр-мурувват билан муомалада бўлганлар.

Бу улуғ зот жуда камтарин, тавозели, ниёзманд бир инсон бўлганлар. Ҳалол меҳнат қилиб, ҳалол луқма истеъмолига жуда катта эътибор берганлар. Доимо ҳар бир нафасда одамлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, йўллар, сувлар ва бутун борлиққа эзгу иш қилишга шошилганлар. Айниқса, муҳтож, мискин, бемор, мушкул вазиятда қолган ва ҳеч ким эътибор қилмайдиган одамларга ёрдам қўлини чўзганлар. Касал ҳайвонларни яраларига малҳам суртиб, меҳр-мурувват билан нигоҳбонлик қилганлар. Йўллардан одамлар юришига халақит берадиган нарсаларни олиб ташлаб, доимо ерларни тоза тутишга ҳаракат қилганлар. Натижада бутун борлиқ у кишидан рози бўлиб, дуо қилган. Бу холис дуолар нуру зиё бўлиб, Нақшбанд вужудини мунаввар этган.

Баҳоуддин камолотининг асосларидан яна бири ҳар қандай хизматни розилик, шукроналик, ниёзмандлик ҳолатида бажарганлар. Одамлар, ҳайвонлар, ўсимлик ва жонсиз борлиқ манфаати у киши учун ўзларининг манфаатидек бўлган. Бировнинг шодлигини ўз шодликларидек қабул қилганлар. Барча эзгу ишларни холис, пок ният билан, Аллоҳ ризолиги учун, завқу шавқ, миннатдорлик ҳиссиёти билан бажарганлар. Манбада қуйидаги нақл келтирилган: Баҳоуддин Нақшбанд Бухорода бўлганларида устозлари Саид Амир Кулолнинг суҳбатларига майл туғилади. Насафга йўл оладилар. Етиб келганларида устозлари шундай дейди: “Эй ризожўй фарзанд, айни вақтда келдинг, хумдонни тахт қилиб қўйганман, аммо ўтин йиққани одам йўқ”. Баҳоуддин айтадиларки, мен бу ишоратга шукр қилдим ва ўтинни орқамга кўтариб хумдонни олдига олиб келдим. Манбада Баҳоуддинни бутун вужудлари билан шукроналик ҳолатида бўлганлигини айтган қуйидаги байт тавсифлайди:

Жамоли Каъба чунон медавондам ба нишот,
Ки хорҳои муғилон ҳарир меояд.[51]

[50] Мавлоно Яъқуби Чархий. Рисолаи Унсия./ Рисолаҳои пирон ва пайравони тариқати Нақшбандия. Мураттиб Иброҳими Наққош. Душанбе: 2017. 183 бет.
[51] Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд./ Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент: “O’ZBEKISTON”, 2019. 159 бет.

Мазмуни:

Каъбани жамолини кўришга шодлик билан шундай чопдимки,

Ҳатто муғилон тиконлари ҳам, ипакдек юмшоқ кўринди.

Манбадаги Баҳоуддин Нақшбанднинг бу ҳолатларини таҳлил қилганимизда маълум бўладики, устозларига зарур вақтга келиб, керакли хизматни қилиб, кўнгилларини шод этаётгани учун Каъбани кўраётгандек завқу шавқ билан бутун вужудларининг ҳар бир зарраси шукрона қилиб шундай хурсандлик билан ўтинларни жамлаганларки, озор берувчи тиканлар ҳам ипак матосидай юмшоқ кўринган.

Нақл қилинишича, Баҳоуддин Нақшбанд Қасри Орифонда масжид иморатига машғул бўлган вақтларида муборак бошларида тупроқни масжид томига олиб чиқар эканлар мана бу байтни ўқиган эканлар:

Ба жон бикунам кори ту, чаро накунам,

Ба сар бикашам бори ту чаро, накашам.[52]

Мазмуни:

Сенинг ишингни жон деб қиламан, нега қилмайин,

Сенинг юкингни бошимга кўтараман, нега кўтармайин.

Баҳоуддин Нақшбанднинг завқу шавқ билан ўқиган байтиниг мазмуни ва масжид хизматини жон диллари билан қилганлик ҳолатларини кузатганиимзда у киши яхшилик қилиш мумкин бўлган ҳар бир амалдан, ҳар бир эзгу ишдан мамнун бўлиб, бутун вужудлари билан шукрона қилганликлари аён бўлади. Бундай шукроналик ҳолатларининг мўъжизалари Баҳоуддин Нақшбандни камолотга етказган улуғ сирлардан биридир.

Манбаларда ёзилишича, Баҳоуддиндан бир кун сўрабдилар:

- Сиз қисқа муддатда бу улуғ даражаларга қандай эришдингиз?

У киши жавоб бердилар:

- Аз резачини, яъни ушоқ теришдан.

Баҳоуддиннинг бу жавобларидан маълум бўладики, у киши ҳар қандай эзгу ишларни, кичик бўлса-да бажаришни ҳам, ўзлари учун шараф деб билганлар. Ерга тушган ҳар бир зарра ушоқ, дон ва бирор пўчоқ бўлса ҳам олиб уни зарурий жойга қўйиб, исроф қилмаганлар. Одам, ҳайвон, тупроқ, сув, ҳашарот, ўсимликларга нима зарур бўлса ҳожатини чиқарганлар. Супуриб сув сепилган тупроқ, хас-хашакдан тозаланган ҳамда йўллари очилган сувлар, равон йўллар, соғайган ҳайвону қушлар, қалби шод инсонлар томонидан қилинган зарра-зарра дуолар йиғилиб, улкан нуру зиёга айланган. Бу дуолар Тангрига етиб, Тангри ҳам у кишидан рози бўлиб, раҳмати, нуру файзини ёғдирган.

[52] Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд./ Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. Тошкент: “O’ZBEKISTON”, 2019. 61 бет.

Баҳоуддин адашган, хато қилган, нафс қули ва ғафлатда қолган инсонларни тўғри йўл топишига, огоҳлик мақомига етишига ва инсониятни камолот йўли, ғафлатдан уйғонишига ёрдам берувчи таълимотни яратганлар. Ҳаётда ўз йўлини топган инсонлар бахти учун ҳам бутун борлиқ у кишига раҳмат нурларини ёғдирган. Натижада Бухорои Шарифнинг нурини Аршу Курсийга етишига сабабчи бўлган инсонлардан бири сифатида Баҳоуддин Нақшбанднинг номи тарихга абадий муҳрланган.

Баҳоуддин Нақшбанд севимли шогирдлари ва биринчи халифалари бўлган бухоролик Муҳаммад Порсо устозининг маърифатга оид ҳикматли сўзларини тўплаган ўзининг “Рисолаи қудсия” асарида бу табаррук зот даражаларини шундай тавсифлаган:

Гашт бе кибру риёю кина,
Нури қудсийро рухаш оина.
Он лиқои ў жавоби ҳар савол,
Мушкул аз ў ҳал шавад бе қилу қол.[53]
Мазмуни:
Кибру, риёю, кинасиз бўлди,
Юзи қудсий, яъни илоҳий нурнинг кўзгуси бўлди.
Унинг кўриниши, чеҳраси барча саволларга жавоб,
Мушкуллар сўзсиз ундан ҳал бўлди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Баҳоуддин Нақшбанд ўз вужуд, қалб ва руҳларини илоҳий сифатда сақлаганликлари, уларни илоҳий неъмат сифатида омонат билиб, биллурдек соф асрашга интилганлари учун Улуғ инсон бўлиб, камолга етганлар, Ватан, эл-юрт ва халқ бошига келган моддий ва маънавий балою офатлардан дуолари орқали ёрдам берганлар. Ҳар бир инсон Баҳоуддин Нақшбанддан ибрат олиб, эзгу ният билан жидду жаҳд қилиб, вужудини ҳалолу пок сақласа, нафсини тарбия этса, илоҳий сифатларини олиши ва ҳақиқий инсон бўлиши мумкин. Шунда у ўзини, оиласини, маҳалласи, шаҳри ва Ватанини ёмонликлардан сақлаши мумкин. Баҳоуддин Нақшбандга хос бўлган ҳалол луқма, гўзал шукроналик ҳолати, фақат ва фақат бутун борлиқнинг барча кўринишларига нисбатан эзгулик қилиш сифатларини ёш авлодга сингдириш ва ҳалоллик тимсоли бўлган улуғ инсон Баҳоуддин Нақшбанддан ибрат олиш мамлакатимизга қут-барака келтириб, халқимизни тинч-фаровон яшашига имкон беради.

Умумий хулоса қилиб айтганимизда Баҳоуддин Нақшбанднинг камолот асослари қуйидагиларда намоён бўлади:

[53] Муҳаммад Порсо. Рисолайи қудсия. Бухоро: 1327/1329. Бухоро музейи № 12 545. 35- бет.

Баҳоуддин Нақшбанд вужудни маънавий хазина сифатидаги моҳиятини англаб, ундаги бор имкониятларини фақат эзгулик йўлида сарфлаганлар.

Эзгулик қилиш имкониятини мамнуният билан қабул қилиб, бу ишни завқу шавқ билан, ҳақиқий шукроналик ҳолатида амалга оширганлар.

Баҳоуддин жуда меҳнатсевар, инсонпарвар ва ҳалоллик тимсоли бўлган. Ўз ҳалол меҳнати билан кун кечириб имкони етгунча саховат кўрсатган. “Дил ба Ёру, даст ба кор”лик билан мукаммал ҳаракатни ихлос, иймон билан амалга ошиши натижасида ботинидаги хазиналар очилган.

Баҳоуддин бутун борлиқни Аллоҳ тажаллиёти деб, ундаги барча кўринишларига меҳру муҳаббат билан қараган ва уларни асраб авайлаган. Натижада бутун борлиқ кўринишларидан мунтазам у кишига нуру зиё, файзу баракот ёғилиб турган.

Баҳоуддин Нақшбандниng камолот асосларини ўрганиш ва ундан баркамол инсон тарбиясида фойдаланиш Янги Ўзбекистонимизни жаҳон миқёсида энг ривожланган давлатлар қаторига ўтишига ёрдам берувчи мустаҳкам асослардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 335 б.
2. Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод (тўлдирилган иккинчи нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи таржимон Г.Н. Наврўзова. Т.: “Sano standart”, 2019. 112 б.
3. Баҳоуддин Нақшбанд (Манбалар таҳлили). Тўплаб нашрга тайёрловчи, мақола изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г.Н.Наврўзова. – Тошкент: “Sano-standart” нашриёти, 2019. – 256 б.
4. Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. – Т.: Фан, 2021. – 244 б.
5. Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбандниng “Вуқуфи замоний” тамойили. Фалсафа ва ҳуқуқ. Ижтимоий –сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий-ҳуқуқий журнал. 2022. №2. 32-34-б.
6. Раззоқова М. Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган асар.//O’zbekistonda ijtimoiy fanlar – 1999 - № 9-10 – 91-93-бет.
7. Рисолаҳои пирон ва пайравони тариқати нақшбандия. Душанбе: 2017. 456 с.
8. Фахруддин Али Сафий. “Рашаҳот”. (Оби ҳаёт томчилари). Табдил ва сўнг сўз муаллифи:Маҳмуд Ҳасаний. Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашр., 2003. 536 б.

11.Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия (Дўстона суҳбат). Таржимон ва шарҳлар муаллифи С. Раҳмонов. – Самарқанд: “Самарқанд давлат чет тиллар университети” нашриёти, 2022. 78 б.

USAGE OF MYTHOLOGEMES IN CREATING THE STORYLINE IN ENGLISH LITERARY WORKS

Yakhyoeva Gulkhumor
Gulistan State Pedagogical Institute
gulhumoryahyayeva@gmail.com

Abstract: The article is devoted to the study of linguistic features of the mythologeme in a literary text. Some approaches to the interpretation of myth and mythologeme as linguistic peculiarities are highlighted. Various ways and linguistic means of actualization and verbalization of mythologemes in the texts of English origin are considered as a main resource for discussion. The analysis of excerpts of English literary works makes it possible to identify individual features of the use of mythologies by specific authors, to see the deep content sides of the artwork, as well as to understand and decode the author's intent.

Keywords: myth, mythologeme, basic notions of culture linguistics, archetype, linguistic world picture, verbalization of mythologemes, symbol, knowledge structures.

Introduction

In English culture relevant linguistic units are subdivided into several groups and one of them that contains linguistic and cultural elements is - mythologeme. A mythologeme is a linguistic concept that refers to significant mythological figures, situations, or events that are shared by cultures all over the world. Myths, which are representations of narratives about gods and heroes, stories, and fables about superhuman creatures that preliterate societies believed to be accurate accounts of how the universe, natural events, and social conventions came into existence, are the main source of mythologemes. The core of a myth is an archetype, which appears to be a recurrent picture or symbol in a given society. Due to the author's intention to refer to a well-known event or circumstance that is shown in a new text with a specific sense, mythologeme serves a key part in portraying the author's conceptual world picture in the text.

E. Wharton's short story "The Pomegranate Seed" (Wharton 1990) is based on the mythologeme "Persephone". This is evidenced by the title "The Pomegranate Seed". The ancient Greek myth of Persephone contains information that Persephone is the goddess of the kingdom of the dead, the daughter of Zeus and Demeter, the spouse of Hades, who kidnapped her with the permission of Zeus. Grieving Demeter sent drought and crop failure to the earth. Zeus was forced to send Hermes with an order to Hades to bring Persephone into the light. The insidious Hades sent

Persephone to her mother, but gave her a pomegranate seed to taste, so that Persephone would not forget the kingdom of death and return to him again. Therefore, Persephone is among the dead for a third of the year, and two thirds with Demeter, the goddess of fertility, whose joy returns abundance to the earth. Such "elements" as Zeus, Demeter, Hades, the kingdom of the dead, drought, harvest, pomegranate seed can be distinguished in the frame - they simultaneously reflect the entire space of the Persephone myth, and at the same time the part of space that each specific element points to.

The story itself is filled with mystical content. Kenneth Ashby, a successful banker, widower, madly in love with his first wife, marries a second time. The newlyweds are happy and love each other, but after the honeymoon, the husband begins to receive strange gray envelopes with indistinct, faintly appearing letters:

"The letter was always the same - a square grayish envelope with "Kenneth Ashby, Esquire" written on it in bold but faint characters... the address was always written as though there were not enough ink in the pen, or the writer's wrist were too weak to bear upon it. The envelope never bore anything but the recipient's name: no stamp, no address. The letter was presumably delivered by hand - but by whom?" *[Wharton 1990: 203]*

Charlotte Ashby notices that after each letter the husband becomes gloomy, silent:

"I've watched these letters come to you - for months now they've been coming... And after each one of them I see their mysterious effect on you, I see you disturbed, unhappy, as if someone were trying to estrange you from me" [ibid, p. 205]

Feeling her husband moving away from her, she comes to the conclusion that he has another woman, and further:

"... She felt that her husband was being dragged away from her into some mysterious bondage, and that she must use up her last atom of strength in the struggle for his freedom and for her" [ibid, p. 211].

The letters are sent by the deceased wife, who considers him her own even in the next world. After one of these letters, Ashby disappears. Just as Persephone, despite the fact that she is happy on Earth, next to Demeter, who loves her, cannot but return to her husband Hades, who gave her a pomegranate seed to taste and thereby know the "**taste of death**", Kenneth Ashby cannot but "return" to his first wife.

The central figure of the novel "Bruno's Dream" (Murdoch 1977) is Bruno, a very old man who realizes on the edge of the grave that the true meaning of life was love, which he did not understand during a long and, as he himself believes, uselessly lived life. Describing how the old man fades away, A. Murdoch compares him to Tithonus, the deity of light in Greek mythology; Eos, having fallen in love with Tithonus, took him to her, asking Zeus for immortality for her lover, but forgot about

eternal youth. Therefore, although Eos gave Tithonus nectar and ambrosia, he grew old and became a cricket. In the text of the novel, the myth "Tithonus" is realized by the focus "aging" - life goes on, everything goes on as usual, but Bruno can no longer enjoy this life, because, like light, he is fading, moving towards his end and nothing can stop the approaching death. Those women who were in his life - mother, wife, lover, daughter - are no longer alive, but there are memories. Memory has kept them forever young, as he knew them; Bruno himself is getting old:

The women all eternally young while I age like Tithonus. Soon they will have that much less reality. This dream stuff, this so intensely his dream stuff, would terminate at some moment and be gone, and no one would ever know what it had really been like" [Murdoch 1977:13].

Further, the writer re-includes the myth "Tithonus" in the text of the novel, which indicates the important place of this mythological image in the structure of this work:

"... Bruno felt the wretched tears near again. The women were all young while he aged like Tithonus" [ibid, p. 38].

In the perception of the reader who has the myth "Tithonus" evokes culture relevant knowledge structure. This comparison causes a feeling of hopelessness, the inevitability of the end, the destroying power of time.

The American writer W.Kennedy in the novel "Legs" (Kennedy 1983) compares the main character Jack Diamond, the king of the underworld, the creator of one of the first criminal gangs in America, with the hero of Irish mythology Finn McCool:

"I had come to see Jack as not merely the dude of all gangsters, the most active brain in the New York underworld, but as one of the truly American Irishmen of his day; Horatio Alger out of ***Finn McCool*** *and Jesse James, shaping the dream that you could grow up in America and shoot your way to glory and riches... he was a pioneer, the founder of the first truly modem gang, the dauphin of the town for years"* [Kennedy 1983: 13]

Finn McCool is a hero, sage and seer in the Irish mytho-epic tradition; the exploits of Finn and his fian (a detachment of hunter warriors, to join which required passing sophisticated initiation tests) are described in the Irish sagas. Mythologeme "Finn McCool" is identified by focusing main idea as he is - "a hero, noble robber." It is interesting to note that the name of Finn McCool is on a par with the name of the American gangster Jesse James and the writer Horatio Alger, whose heroes are "out-of-touch" poor people. In this case, the "element of nationality" stands out. Since, Finn is an Irish mythological hero, the novel takes place in the state of New England, which was originally inhabited by immigrants from Ireland; and the main character himself is Irish by origin. The author, who also has Irish roots, it is important to show

how the fate of the descendants of the Irish who left their homeland to start a new life in a new place.

Ancient Greek myths are frequently referenced in J. Fawles' writing through allusions, denotations in the literary texts. The conflict between heroes and monsters is reflected in numerous ancient Greek stories. Ancient Greeks used myths to better understand and reflect on the hostile forces of nature and existential dilemmas that they faced. Here an excerpt of the text "The Magus":

"My heart was beating faster than it should. It was partly at the thought of meeting Lily, partly at something far more mysterious, the sense that I was now ***deep in the strangest maze*** *in Europe. I remembered the feeling I had had one mourning walking back to the school; of being* ***Odysseus*** *or* ***Theseus****; now I was* ***Theseus in the maze****; somewhere in the darkness* ***Ariadne*** *waited; and the* ***Minotaur****"* [John Fawles: The Magus, p. 3].

This excerpt from the text refers to the myth from Greek origin. The minotaur is a monster in Greek mythology, mostly described as a half-bull and a half-man, born by the wife of the Cretan king Minos from a relationship with the sacred bull of the god Poseidon. Minos imprisoned the Minotaur in a labyrinth and obliged Athens ordering to deliver seven boys and girls periodically to feed the Minotaur. The Athenian hero Theseus, with the help of the royal daughter Ariadne, killed the Minotaur [ibid, p. 213].

In the episode described, Nicholas secretly persuaded Lily from Conchis to meet her at midnight near the statue of Poseidon. Everything that surrounded Nicholas when he was in the possession of Conchis was filled with mysticism. He felt like Theseus in a mysterious labyrinth, where anything could happen – both a meeting with Ariadne, personified by Lily, and a meeting with the Minotaur. After the date, to which her twin sister came instead of Lilia, Nicholas was seized with the same feeling of impatience and mystery as before. He was ready to meet face to face even with the Minotaur in order to get closer to the center of the maze, where the coveted reward is waiting – the Lily:

"As I swam out there, with the dark slope of Bourani across the quiet water to the east, I could feel in me a complex and compound excitement, in which Lily was the strongest but not the only element. I thought, I am Theseus in the maze; let it all come, even the black minotaur, so long as it comes; so long as I may reach center". [ibid, p. 110].

Thus, the mythologeme is often used by the author to reveal the image of one of the heroes, the creation of one of the plot and event lines of the work. The analysis of examples shows that mythologems are the nodes of coupling of the semantic and compositional structure of a work of art, since they are aimed at presenting plot and event lines and creating an image of a character.

Conclusion

Being used as a means of creating a storyline, the mythologeme extends to a longer segment of the text and is a node of coupling of the semantic and compositional structure of the work. The information field of the mythologeme is partially superimposed on the information space of the text of the artwork and serves as a presentation of one of the storylines or in creating an image of one of the characters. In addition, the mythologeme is included in the text to give greater informational and emotional value to the statement, for additional characterization of the characters or assessment of what is happening.

References:

1. Ashurova D.U. Text Linguistics. – Tashkent: Tafakkur Qanoti, 2012, p.316

2. Galperin I.R. Text as an object of linguistic research.- Moscow: Nauka, 1981, p.46

3. Sokolova M.I. Intertextual connections in the novels of John Fawles- Final work: Belgorod, 2016

4. Galieva M.R. The significance of mythological and religious marked language units- "O'zbekistonda xorijiy tillar" ilmiy-metodik electron jurnal № 4 (23)/ 2018

5. Mythological dictionary/ E.M. Meletinskiy- M.:SE., 1990, p. 672

6. Fayzullayeva M.R. Culture relevant linguistic units and their types- Academic research in educational sciences; Volume 2, Issue 5, 2021. *doi: 10.24411/2181-1385-2021-00845*

7. U.Rashidova, Suyunova D.Kh. Comparative analysis of Somatic Phraseological units in Russian and Uzbek Languages. International Scientific Journal of Science and Innovation, series B, Volume 2, Issue 2, 2023. *https://doi.org/10.5281/zenodo.7603764*

8. Kurbanova H.Sh. Linguoculturology and its basic notions Eurasian Journal of academic research https://doi.org/10.5281/zenodo.6584181 www.in-academy.uz. 24.05.2022

9. Yakhyoeva G.Sh. Conceptual Integration of mythologeme "Trojan Horse" International Scientific Journal of Science and Innovation, series C, Volume 2, Issue 3, 2023. *https://doi.org/10.5281/zenodo.7698879*

“SUDXO‘RNING O‘LIMI” ASARIDAGI ANTROPONIMLAR TAHLILI

Odinayeva Mohinur
Buxoro davlat universiteti Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs magistranti
m.odinayeva@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur axborotda Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” qissasida qo‘llangan antroponimlar tahlil etilgan. Bunda antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlari hamda uslubiy o‘ziga xosliklariga alohida e’tibor qaratilgan Ayrim antroponimlarning etimologiyasi haqidagi ma’lumotlar ham keltirilgan.

Аннотация: В данной статье анализируются антропонимы, использованные в повести «Смерть ростовщика» Садриддина Айни. В тексте статьи дано информацию об этимологии некоторых антропонимов, уделяя особое внимание лексико-семантическим и стилистическим особенностям антропонимов.

Annotation: This article analyzes the anthroponyms used in the story "Death of the usurer" by Sadriddin Aini. The text of the article provides information about the etymology of some anthroponyms, paying special attention to the lexical-semantic and stylistic features of anthroponyms.

Kalit so‘zlar: Sadriddin Ayniy, “Sudxo‘rning o‘limi”, qissa, antroponim, leksik-semantik, uslub, uslubiyat etimologiya.

Ключевые слова: Садриддин Айний, «Смерть ростовщика», повесть, антропоним, лексико-семантический, стиль, стилистика, этимология.

Keywords: Sadriddin Ainy, "Death of the usurer", story, anthroponym, lexical-semantic, style, stylistics, etymology.

“Sudxo‘rning o‘limi” asari o‘iga xos onomastik xususiyatlarga ega. Jumladan, unda turli toponimlar, antroponimlar, gidronimlar va boshqa turdagi atoqli otlar qo‘llangan. Nomshunoslikda biror bir tildagi atoqli otlarning jamiki ko‘rinishlari majmuyi “onomastik ko‘lam” deb yuritiladi. Ma’lum tilning onomastik ko‘lami va adadi uning sinxronik, ya’ni zamonaviy holatidan kelib chiqib baholanadi. Har qanday tildagi atoqli otlar tizimini, uning umumiy majmuyini ham baholash mumkin. Bizningcha, onomastik ko‘lam alohida olingan biror asar misolida ham belgilanishi mumkin.

Tahlillar shundan darak beradiki, “Sudxo‘rning o‘limi” asarida 60 dan ortiq atoqli ot mavjud. Ulardan 28 tasi antroponimlar, ya’ni kishi nomlari, 32 tasi toponimlar, ya’ni joy nomlari. O‘z navbatida bu nomlar ham yana mayda guruhlarga bo‘linadi.

Onomastika keng qamrovli tushuncha ekanligi haqida yuqorida ta'kidlagan edik. "Sudxo'rning o'limi" asarida ham deyarli atoqli otlarga tegishli bo'lgan barcha turdagi nomlar uchraydi. Biz bu axborotda, asosan, antroponimlar, toponimlar haqida to'xtalib o'tmoqchimiz.

"Sudxo'rning o'limi" qissasida antroponimlar, ya'ni kishi nomlarining o'zi onomastik tizim bo'lib, u yana tizimchalarga bo'linadi. Asarda qo'llangan jami 28 ta antroponim ismlar (masalan, *Lekin To'ramurodni Hamrohrafiq o'ldirgan deb gap tarqatdilar* [33-b.]; ota ismlari (otchestvo) (masalan, *Shodmon Yusuf o'g'li kim?- deb so'radi* [41-b.]; laqablar (masalan, *Bu ziyofatdagi mehmonlarning ulug'i Qori Ishkamba* [40-b.] yoki *Men Rahimi Qandni umrimda ikki marta iljaygan holda ko'rganman* [9-b.].

Asardagi antroponimlar asar qahramonlarining kim ekanligi haqida ma'lumotga beradigan ishonchli dalil bo'lgan deyish mumkin. Aslida, ismlar bir shaxsni boshqasidan farqlash uchun yuzaga kelgan bo'lib, ular qadim-qadim zamonlardan inson uchun kishilarni bir-biridan farqlash vositasi vazifasini bajargan

"Sudxo'rning o'limi" asarida yozuvchi tomonidan qo'llanilgan ismlar ham yuqorida qayd etilgan vazifani ado etgish uchun ishlatilgan.

Ismlarni ota nomi (otchestvo)lari bilan qo'llanilishni rasmiyatchilik ma'nosini beradi va bunday atash faqat ish yuzasidan vujudga keladi. Jumladan, "*Shodmon Yusuf o'g'li kim?- deb so'radi"*. Ushbu keltirilgan misolda ham Shodmon Yusuf o'g'li deb ish yuzasidan murojaat qilingan.

Turkiy tillarning barchasida juda ko'p sonli laqab nomlar mavjud bo'lib, ularning materiallari yuzasidan bir qator ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Laqablar (diniy talablardan qat'iy nazar) tabiiy kundalik ehtiyoj tufayli paydo bo'lgan. Chunki o'tmishda hozirgidek familiyalar, ota ismlari bo'lmagan, shu sababli bir xil ism egasi bo'lib qolgan otdosh shaxslarni o'zaro farqlashda laqablar juda qo'l kelgan, Shuningdek laqablar ba'zi oilalarda aytilishi man qilingan ismlar o'rnini bosishi lozim bo'lganligi uchun ham yaratilgan. Qadimiy tabu va evfimistik an'analarga ko'ra oilada kelin o'z erining, qaynota va qaynonasining, qayinsingil va qayinlarining, erining boshqa qarindoshlarining nomini tilga olmagan. Ularda o'zi ijod qilgan maxsus laqab nom bilan murojaat etgan. Xuddi shuningdek, chaqaloqqa marhum buvisi, bobosi, ammasi, xolasi yoki boshqa qarindoshlar nomi berilgan bo'lsa, bunday bolaga uning nomini aytib murojaat qilishmagan. Chunki bunga amal qilmaslik nomning asl egasi bo'lmish marhumga nisbatan hurmatsizlik bo'ladi, deb hisoblashgan. Nomning asl egasi bo'lmish bobo yoki buvining amma yoki amakining noroziligi esa chaqaloqqa baxtsizlik keltirishi mumkin deb o'ylashgan. Mana shunday hollarda bolaga qo'shimcha ism – laqablar berilgan va unga o'sha laqabni aytib murojaat qilishgan. Ko'p holda bolaning laqabi uning asosiy ismiga aylanib ketgan. Ana shunga o'xshagan laqablar "Sudxo'rning o'limi" asarida ham qo'llangan,

asarda ishlatilgan laqablarni ko‘rar ekanmiz, ularning ko‘lami nihoyatda keng ekanligini bilamiz. Asarda uchraydigan laqablarning ko‘pchiligi asar qahramonlarining xarakteri, yurish-turishi, kasb-kori tufayli qo‘yilgan ism-familiyalar bilan atash ham ismlarni atashning keyinchalik vujudga kelgan ko‘rinishlaridan biri bo‘lib hisoblanadi.

Masalan, asarning bosh qahramoni – Ismatullo, lekin u asarning boshidan oxirigacha Qori Ishkamba laqabi bilan atalgan. Asarni o‘qish mobaynida bu laqab bejiz qo‘llanmaganiga amin bo‘lasiz. Muallif aytadi: *“Haqiqatan, qiziq bir nom, hayvonlarning oshqozonini “ishkamba” deydilar”.* Ijodkor “ishkamba” laqabini bergan bu odamning xarakter-xususiyatlari haqiqatda hayvonlarga xos, ba’zi o‘rinlarda uning qilayotgan ishiga qarab turib hayvonlar ham bunday “maxluq” odamning yonida holva deysan kishi.

Qissada Rahimi Qand degan obraz ham bor. Uning “Qand” laqabi kasbi bilan bog‘liq, ya’ni u qand, konfet kabi shirinliklar sotadi. Ayniy ham buni ta’kidlab: g’ *“Uning mana shu “kasbi” munosabati bilan Buxoro xalqi uning nomiga “qand” so‘zini qo‘shib Rahimi Qand der edilar”* [9-b].

Asarda laqab bilan nomlangan yana bir personaj – Amini Mushdir. *Hali gap shumi, dedi xushxon mullovachchalardan biri Amini Mush degani do‘q urib* [8-b.].

Laqab bilan nomlangan yana bir qahramon Nasrulloyi Deg. U qozonfurushlik bilan shugllanadi: - *Men qozonfurush Nasrulloboyga (odamlar uning nomini qisqartirib “Nasrulloyi Deg” der edilar) o‘n yil xizmat qildim* [10-b.].

Har bir ism xalq tarixini ifodalaydi, bu kabi nomlar “Sudxo‘rning o‘limi” qissasida ham uchraydi, jumladan, har bir davrning o‘ziga xos ism qo‘yish odati bo‘lgan. Chunonchi, ibtidoiy va urug’chilik davrida qo‘yilgan ismlarda mardlik, qahramonlik kabi tushunchalar o‘z ifodasini topgan bo‘lsa, islom dini kirib kelishi bilan dinga aloqador bo‘lgan ismlar bolaga qo‘yila boshlandi.

To‘laqonli badiiy obrazning yuzaga kelishida qahramonning portreti (tashqi qiyofasi), nutqi bilan bir qatorda uning ismi ham muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, jahon adabiyotining mashhur so‘z san’atkorlari o‘z asarlari qahramonlari ismiga jiddiy e`tibor berishgan, jumladan, A.P.Chexov shunday degan edi: *“Faqat asar qahramonlarining nutqlaridagina emas, balki ularning ismlari va faoliyatlarida ham chuqur soddalik va hayotiylik bo‘lishi kerak”.*

Darhaqiqat, qahramonlarning nomi asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini chuqurlashtirib, uning milliy ruhini, xalqchilligini kuchaytirishda, asardagi obrazlar va voqealarni tipiklashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Asarda uchraydigan mirza Abdullo, Nazar, Rahim kabi nomlarda shu kabi xususiyatlar o‘z aksini topgan. Lekin Sadriddin Ayniy bosh qahramonga Ismatullo deb ism tanlaydi. Ismatulla (arabcha)– Allohning begunoh, pokiza, yaxshi xislatlar sohibi bo‘lmish bandasi. Bu nom Muhammad (s.a.v.)ning sifati (laqabi) bo‘lgan. Ismning ma’no-mohiyatidan bu nomli

asar qahramoni shunday yaxshi inson ekanda deb o‘ylarsiz. Lekin asardagi obraz bu nomga nomuvofiqligi sabab ijodkor uni o‘ziga mos laqab bilan ataydi “Ishkamba”. Asarni mutolaa qilish davomida shu narsa anglashilib turadiki, yozuvchining tanlagan ismi asar bosh qahramonining xarakter-xususiyatini to‘laqonli ravishda aksi. Bunday nom tanlashga sabab nafaqat shu qahramonni insofga chaqirish, balki inson Qori Ishkamba kabi yomon, sudxo‘r, xasis emas, balki Ismatulla ismidagi ma’nolarga ega yaxshi, pokiza, halol inson bo‘lishi kerakligini uqtirgan.

Ism tanlashda ko‘pincha tabarruk nomlar tanlanadi. Bolaga ismni ota-bobolar nomidan tanlash bilan o‘tmish avlod, ajdodlarni eslash va hurmatlash va chaqaloqqa, o‘tganlar ruhi, arvohi “yor bo‘ladi” uni “qo‘llab-quvvatlaydi” deb ishonish kabi xususiyatlar. Bundan tashqari, kishilar o‘z bolasining ismi chaqaloqqa qo‘yilgan marhum qarindoshga o‘xshasin, o‘shandek badavlat yoki botir bo‘lsin, xushfe’l, xushmuomala, mehnatsevar, tirishqoq bo‘lsin deb orzu qilishadi. Mana shunday maqsad va intilishlar zaminida o‘tmish ota-bobolarning nomi kishilar tasavvurida aziz va xosiyatli bo‘lib qolgan. Odamlar esa farzandlariga arabcha nomlarni qo‘yishga e’tibor bera boshlaganlar, Sadriddin Ayniy ham shu udumdan uzoqlashmagan holda o‘zi yaratgan qahramonlarga, asosan, arabcha bo‘lgan nomlarni tanlaydi. Bularga misol qilib Safarali, Rahim, Nasrulloboy, Nazar va shu kabi nomlarni sanab o‘tishimiz mumkin.

Asarda ayrim qahramonlar ism bilan emas balki turli turdosh ot shakllari, ya’ni *do‘stim, sartarosh, nonvoy, chinnifurush, sandiqfurush, do‘ppifurush, attor* kabilar bilan atalgan. Muallif bu o‘rinda qahramonlarni ularning kasb-hunari vositasida nomlash bilan kifoyalangan.

Ma’lumki, antroponimik indikatorlar kishi nomlari bilan birgalikda kelib, uni xarakterini yoritishda hamda konnonativ ma’no anglashda xizmat qiladi. “Sudxo‘rning o‘limi” asarida ham antroponimik indikatorlar qo‘llangan nomlar mavjud. Bu kabi nomlar badiiy tasvirda muallifning personajga yoki personajning personajga bo‘lgan munosabatini ko‘rsatishda muhim uslubiy vosita hisoblanadi. Ushbu indikatorlar orqali personajlarning salbiy yoki ijobiy qahramon ekanliklari yoki ularning qanday xarakter-xususiyatlari borligi haqida ma’lumot beradi. Xuddi shuningdek, antroponimlar tarkibidagi turli xil indikatorlar kitobxonga hissiy ta`sir qilish, unga estetik zavq berish xususiyatiga ham ega. Bu vositalar orqali kitobxon asar qahramonlarining jamiyatdagi o‘rnini, ruhiy holatini, obraz mohiyatini yanada yorqinroq tushunadi. Asarda uchraydigan antroponimik indikatorlar sirasiga *-xon, -jon* kabi qo‘shimchalarni hamda bir necha o‘rinda qo‘llangan *aka* (Rahim aka, Qori aka) so‘zini ko‘rsatish mumkin.

Xullas, “Sudxo‘rning o‘limi” asarida qo‘llangan antroponimning ism, laqab kabi turlari personaj qioyfasini ochib berishga xizmat qilish bilan birga turli darajadagi uslubiy vazifani ham bajargan,

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бегматов Э. Ўзбек исмлари.– Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1991. – 208 б.

2. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси. –Тошкент:ЎзМЭ, 1998. – Б. 604.

3. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. –Наманган, 2006. –Б.26.

4. Kilichev B.E. Onomastika. O‘quv qo‘llanma. –Buxoro, Durdona, 2023. – 180 b.

5. Kilichev B.E., Bafoyeva N. A. Some characteristics of onomastic units in Abdullah Qodiriy's novel “Bygone days” Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. ISSN: 2249-7315 Vol. 12, Issue 01, January 2022.

6. Kilichev B.E A way of making words on proper nouns// International Journal on Integrated Education Volume 3, Issue II, Feb 2020. p. 96-98.

7. Kilichev B.E., Rahmarullayev Sh.N. O‘zbek ertaklaridagi antroponimlarining lingvomadaniy asoslari//“Filologik tadqiqotlar: muammo va yechim” mavzusida xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari (filologiya fanlari doktori, professor Hamid G‘ulomovich Ne’matov tavalludining 80 yilligiga bag`ishlanadi). –Buxoro, 2021. –B.145-148.

8. Kilichev B.E., Rahmarullayev Sh.N. Uzbek national folk tales and the nature of anthroponyms in live communication// Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 12 May 2021.

9. Qilichev B.E., Zaripov B.P., Kholmukhammedov B.F., Rahmatullayev Sh.N. Anthroponyms in Uzbek folk tales: problem with content and frequency// Philosophical Readings XIII.4 (2021), pp. 1834-1840. 1835

10. Kilichev B.E., Zaripov B.P., Kholmukhammedov B.F. Lingvoculturological characteristics of anthroponyms used in artistic works // ResearchJet Journal of Analysis and Inventions. Volume 2, Issue 5 May, 2021.

МИЛЛИЙ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФА ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ВА НАМОЁН БЎЛИШ СОҲАЛАРИ

Атаджанов Мамиржон Юсупович
психология фанлари номзоди, доцент
Фарғона давлат университети

Аннотация: Янги авлодни вояга етказиш, жамият талабларига жавоб берадиган, унинг ўз олдига қўйган вазифаларини бажаришга кўмаклашадиган фуқаролар шахсини шакллантириш ҳар бир тузумнинг энг олий мақсади бўлиб келган. Ўзбекистонда босқичма-босқич инсон шахсини шакллантириш тизимининг такомиллаштириб борилаётганлиги ҳам шу фикримизнинг яна бир ёрқин далилидир. Яхлит бир жараённинг икки томони айни пайтда ўзбеклар миллий психологиясининг икки йўналишини белгилаб беради. Биринчи йўналиш психологик адаптация, феноменология – шахс тараққиёти, комил инсон шахсининг шаклланиши йўналиши бўлиб, бу йўналиш шахс хусусиятларининг ижтимоий жараёнларга мослашишидан иборат. Иккинчи йўналиш реабилитация – қаддини тиклаш, турли даврларда хилма-хил сиёсий-ғоявий таъсирлар натижасида ўзгаришларга учраган миллий психологиямизни қаддини тиклаш, ўзлигига, ўз миллийлигига қайтаришдан иборат.

Аннотация: Воспитание нового поколения, формирование граждан, отвечающих требованиям общества и помогающих ему выполнять свои задачи, было высшей целью любого режима. Постепенное совершенствование системы формирования личности человека в Узбекистане – еще одно яркое свидетельство нашего мнения. Две стороны всего процесса определяют одновременно и два направления национальной психологии узбеков. Первое направление — психологическая адаптация, феноменология — развитие личности, направление формирования совершенной человеческой личности, и это направление состоит в приспособлении личностных особенностей к социальным процессам. Второе направление - реабилитация - реставрация, нашей национальной психологии, претерпевшей изменения в результате различных политических и идеологических воздействий в разные эпохи, и возвращение ей своей самобытности и народности.

Abstract: The education of a new generation, the formation of citizens who meet the requirements of society and help it to fulfill its tasks, was the highest goal of any regime. The gradual improvement of the system of human personality formation in Uzbekistan is another vivid evidence of our opinion. Two sides of the whole process determine simultaneously two directions of Uzbek national psychology. The first direction is psychological adaptation, phenomenology is the development of

personality, the direction of the formation of a perfect human personality, and this direction consists in the adaptation of personal characteristics to social processes. The second direction is rehabilitation - restoration of our national psychology, which has undergone changes as a result of various political and ideological influences in different epochs, and the return of its identity and nationality to it.

Калит сўзлар: психологик адаптация – феноменология, реабилитация, этногенез, этноижтимоий омил, этноиқтисод, этносиёсий омил, этнодемография, этник ўз-ўзини англаш, этник стереотиплар, этник антипатия (этногонизм), этник маданият, этноэкология, этнолингвистика, ижтимоий гурух ва қатламларга мансублик, сиёсий тузум, ижтимоий муносабатлар мазмуни, таълим-тарбия, иқтисодий омил, диний тасаввурлар, касб тури, миллий қадриятлар, халқ оғзаки ижоди, бадиий адабиёт, табиий мухит, миллий маданият, маънавий, маданий, адабий мерос.

Ключевые слова: психологическая адаптация - феноменология, реабилитация, этногенез, этносоциальный фактор, этноэкономика, этнополитический фактор, этнодемография, этническое самосознание, этнические стереотипы, этническая антипатия (этногонизм), этническая культура, этноэкология, этнолингвистика, принадлежность к социальным группам и слоям, политическая система, содержание общественных отношений, образование, экономический фактор, религиозные представления, род профессии, национальные ценности, фольклор, художественная литература, природная среда, национальная культура, духовное, культурное, литературное наследие.

Keywords: psychological adaptation - phenomenology, rehabilitation, ethnogenesis, ethnosocial factor, ethnoeconomics, ethnopolitical factor, ethnodemography, ethnic identity, ethnic stereotypes, ethnic antipathy (ethnogonism), ethnic culture, ethnoecology, ethnolinguistics, belonging to social groups and strata, political system, content of public relations, education, economic factor, religious beliefs, profession, national values, folklore, fiction, natural environment, national culture, spiritual, cultural, literary heritage.

Шубҳасиз ҳозирги даврда миллий психологик қиёфа миллий давлатчилигимизни шакллантириш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган миллий мафкура, миллий-маънавий қадриятларимизнинг ўзагини ташкил қилувчи миллий менталитет қобиғи билан ўралган ҳолда шаклланиши лозим.

Шу ўринда биз шаклланиш, қаддини тиклаш (реабилитация) атамаси устида тўхталиб ўтишимизга тўғри келади. Одатда жамиятда ижтимоий тузум, устивор қадриятлар, сиёсий тузум, бошқариш шакллари ўзгарганда жамият аъзолари психологиясида кўникиш (адаптация) жараёни кечади. Бу жараён

икки ёқлама характерга эга бўлиб, бир томондан индивидларнинг янгича қарашлар тизимига мослашишидан, иккинчи томондан ана шу қарашлар тизимини миллий психологик хусусиятларга мослаштиришдан иборат бўлади.

Яхлит бир жараённинг икки томони айни пайтда ўзбеклар миллий психологиясининг икки йўналишини белгилаб беради.

Биринчи йўналиш психологик адаптация, феноменология – шахс тараққиёти, комил инсон шахсининг шаклланиши йўналиши бўлиб, бу йўналиш шахс хусусиятларининг ижтимоий жараёнларга мослашишидан иборат.

Иккинчи йўналиш реабилитация – қаддини тиклаш, турли даврларда хилма-хил сиёсий-ғоявий таъсирлар натижасида ўзгаришларга учраган миллий психологиямизни қаддини тиклаш, ўзлигига, ўз миллийлигига қайтаришдан иборат.

Маънавий қадриятлар, миллий менталитет хусусиятлари таъсиридаги, ҳамда миллий мафкура қобиғидаги ўзбеклар миллий психологик қиёфаси ўз таркибида биз эҳтимол тутган қуйидаги жараёнлар ва компонентларни қамраб олади ва айни шу жараёнлар ва компонентлар таъсирида шаклланади:

Этногенез. “Асомийи наваду ду фирқайи ўзбек “ асарида ўзбек ҳалқи таркибига кирган 92 қавмнинг номи келтирилади. Вилоятларда ана шу уруғлар номлари билан юритиладиган қишлоқлар, аҳоли яшайдиган жойларни учратиш мумкин, бу номлар шу ҳудудда азалдан номи берилган уруғлар яшаб келганлигини кўрсатади: Минг, юз, қирқ, ўнг, ункажот, жалоир, сарой, хитой, қипчоқ, найман, чақмоқ, урмоқ, тудак, бўстон, самарчиқ, қалмоқ, қорлиқ, қатағон, орлот, арғин, барлос, бўйтай, кенагас, келачи, буйрак, уйрот, қиёт, қўнғирот, қонгли, ўз, жуловчи, жусуловчи, кажи (ҳожи), ўтарчи, қирловчи, жуют (жиют), жид, чулчут (чилчут), буёзит (баёзит), уймовут, керай, бағлон, лонғит, тангут, манғит, марки, буркут, моди қиёт, ўкалан, олчин, қори, ғариб, шибирғон, қишлик, туркман, дўрмон, табаи, там, тобин, рамадан, митон, уйшун, бўса, ҳафт, қирғиз, татар, бочқир, сулдус, келовчи, дужор, журот, бадайи, ўғлон, қурювут, чимбой, меҳди, чилкас, уйғур, афаркон, нукус, қора тушлуб, ёбу, торғил, кўхат, шуран, ширин, тама, бахрин, керай, татхиён, муғол, қоён.

Миллат этногенезининг миллий психологик қиёфа ва характернинг шаклланишидаги аҳамияти шундаки, бу жараёнда этник стереотиплар алмашиниши, маданий ва маънавий қадриятларнинг, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тасаввурларининг ўзаро айрибошланиши жараёни рўй беради. Демак, этногенез бу айни пайтда миллий психологик қиёфа ва характернинг тарихий илдизи ҳам ҳисобланади. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, этногенезни ўзбеклар миллий психологик қиёфаси ва характерининг муҳим компоненти сифатида кўрсатишни лозим топдик.

Этноижтимоий омил. Шахснинг ижтимоийлашиш жараёни жамиятдаги барча ижтимоий муносабатлар ва институтлар тизими билан бевосита боғлиқдир. (Парыгин Б.Д. «Научно техническая революция и личность». М. 1978). Шахснинг ижтимоийлашиши ва индивидуаллашиши жараёнларини ўзида мужассамлаштирган персонификация тушунчаси шахснинг тараққий этган эҳтиёжлари: билиш (ўз-ўзини англаш ва билиш эҳтиёжи), коммуникатив (маънавий мулоқот, тушуниш ва тан олиниш эҳтиёжи), конструктив (ўз-ўзини намоён қилиш, ўз-ўзини тасдиқлаш ва ижодий фаолият эҳтиёжи) кабиларни намоён қилади. (Парыгин Б. Д. “Научно-техническая революция и динамика социальных потребностей. В кн. "Проблемы формирования социогенных потребностей". Тбилиси. 1974).

Ижтимоий жараёнлар ва ижтимоий институтлар тизими маълумки, эҳтиёжларни шакллантириш билан бирга айни пайтда эҳтиёжларнинг бевосита натижаси бўлган фаолият мазмунини ҳам белгилаб беради, шунинг учун ҳам миллий психологик қиёфанинг шаклланиши, сақланиши ва такомиллашишида бу жараёнларнинг аҳамияти катта.

Миллий психологик қиёфамизнинг қаддини тиклаш муҳим вазифалардан бири бўлиб қолаётган ҳозирги шароитда ижтимоий муносабатларда адолатлилик ва ҳақиқатга буйсуниш ғояси муҳим аҳамият касб этмокда.

Этноиқтисод. Миллий республикалар, шу жумладан Ўзбекистонда мустақиллик арафаси ва мустақилликнинг дастлабки йилларида миллатлараро муносабатларнинг кескинлашиши кўп жиҳатдан миллий ишлаб чиқариш соҳасини марказлашган режалаштириш усулининг оқибати бўлди. Бундай режалаштириш оқибатида кўп асрлик ҳунармандчилик меҳнат анъаналари бузилди, Ўрта Осиё этносларининг туб манфаатлари ҳисобга олинмай қўйилди. Охир оқибатда буларнинг ҳаммаси миллий психология компонентларидан ҳисобланган, ўзбеклар маънавий психологик қиёфасининг муҳим белгиси бўлган байналминалчилик туйғуларига путур етказди.

Ишлаб чиқариш шакллари ва услублари ҳар доим маълум миллий тусга эга бўлади. Ишлаб чиқарилаётган товарларнинг сифати, шакли, безатилиши, улардан фойдаланиш ўзига хосликлари миллий дид, миллий таъб мезони билан ўлчанади. Масалан нафис чиннисозлик, гиламдўзлик, пичоқчилик, дўппидўзлик, каштадўзлик каби ҳунармандчилик соҳаларида дид, нафосат, таъб каби миллий психологик туйғулар иштирок этади. Албатта бу ҳунармандчилик соҳалари ҳар бир бошқа халқда ҳам бор, лекин шундай ҳунармандчилик маҳсулотларининг келиб чиқиш жойи уларнинг тайёрланиш услубларида мухрланган бўлади. Шунинг ўзи ҳам этноиқтисодий омил миллий психологик қиёфанинг алоҳида компоненти сифатида тадқиқ қилиниши мумкин.

Этноиқтисодий омил таркибида мулкчилик психологияси ўзак моҳиятни

ташкил қилади. Мулкдан бегоналашиш мулкка нисбатан мавжуд бўлган наслий эгалик ҳиссининг йўқолишига сабаб бўлади. Эгалик ҳисси эса бошқа жуда кўплаб психологик омилларнинг асосидир.

«Хусусий тармоқни ривожлантириш давлат мулкчилигига асосланган тоталитар тузумдан хусусий мулкчилик тамойилларига амал қиладиган демократик жамиятга ўтиш жараёнининг узвий қисми бўлиб, ўта муҳим ва ҳал қилувчи ўрин тутишини унутмаслигимиз керак.

Айнан мулкчилик шаклининг ўзгариши иқтисодиёт ва жамият ҳаётида ортга қайтариб бўлмайдиган жараёнлар ва ўзгаришлар учун мустаҳкам замин, мустаҳкам асос яратади. Шундагина жамият ҳаётида ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил этишнинг, меҳнатга муносабатнинг тамомила янгича тамойиллари амал қила бошлайди». (И.Каримов. Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш - бош йўлимиз. 2002 йил,14-феврал.).

Этносиёсий омил. Жамиятдаги турли ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, синфий жамиятларда синфлар, ҳар бир индивид психологияси бевосита жамиятда ҳукм сураётган сиёсий муносабатлар тизимидан келиб чиқади. Сиёсий тузум индивидлар сиёсий психологиясини белгилаб беради. Инсоният тафаккурининг ноёб ҳодисаларидан бўлган утопия сиёсий жараёнларнинг миллат психологиясига таъсири жараёнини ёрқин ифодалайди. Ҳамма утопистлар "қандайдир катта сакраш туфайли одамлар эзгулик ва адолат дунёсига ўта олишларига, қандайдир инсоннинг ҳаракати туфайли шу орзу рўёбга чиқишига ишонганлар. Қадим-қадимлардан бери мавжуд муносабатларнинг туб моҳиятини ўзгартира олишга қудрати етадиган буюк одам, ҳоким ёки қонуншунос ҳақида афсоналар тўқилган. Бизга яқин даврларда эса бир зумда, бир кунда ёмон жамиятни такомиллашган жамиятга айлантира оладиган инқилоб ҳақида афсоналар тўқила бошланди. Инқилоб туфайли янги қонунлар ўрнатилади ва шу захоти жамиятда эркинлик, тенглик ва биродарлик ҳукм сура бошлайди, ҳамма нарса яхши ва гўзал бўлиб қолади, одамлар ўртасидаги ҳамма тўсиқлар, улар характеридаги ёмон сифатлар, касаллик ва бахтсизлик, ғам ва ахмоқлик, бадбашаралик ва қашшоқлик йуқолади. Гуллар ҳам яхшироқ ис тарата бошлайди ва бутун одамзот инсонга ғамхўр бўлиб қолади.

Миллий психологиянинг муҳим компонентларидан бири ижтимоий адолат туйғуси ҳисобланса, индивиднинг сиёсий психологияси ана шу туйғу заминида вужудга келади. Этник сиёсатнинг қандай қадриятларга асосланиши, сиёсий психологиянинг мазмунини нима ташкил қилиши, сиёсий муносабатларнинг моҳияти, миллий психологик қиёфанинг шаклланишида муҳим рол ўйнайди.

Этнодемографик омил. Этнодемографик жараёнлар бевосита ёки бавосита

ижтимоий ҳаётнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларига таъсир ўтказади. Демографик омилларнинг сон ва сифат характеристикалари мураккаб сабаб-оқибат боғланишлари орқали ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни келтириб чиқариши мумкин. (Абдуллаев Ш.М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине. (основные проблемы, тенденции и протворечия 70-80 годы в XX век) автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук). Этнодемографик жараёнларнинг бундай моҳиятини хом ашё саноатининг вужудга келтирилиши, сунъий равишда урбанизация жараёнининг кучайтирилиши, этнодемографик жараёнларни режалаштириш, амалга ошириш ва бошқаришдаги миллий-психологик, ҳудудий хусусиятларни ҳисобга олмаслик бир неча йўналишдаги салбий оқибатларга олиб келди: Биринчидан ўзбек жамияти негизини ташкил қилган махалла жамоавий алоқалари бузилди. Иккинчидан ана шу алоқалар мустаҳкамлигини таъминловчи миллий маънавий қадриятларга путур етди. Учинчидан тарихан шаклланган халқ ҳунармандчилиги, ишлаб чиқариш шакллари унутила бошланди. Тўртинчидан махалла жамоавий муносабатлари, миллий ишлаб чиқариш фаолияти, оилавий муносабатлар билан боғлиқ бўлган анъаналар унутила бошланди. Натижада халқ миллий руҳининг қашшоқлашиши, миллий қиёфаниинг йўқолиб бориши кучайди, ўзбеклар миллий психологик қиёфасида ташқи омилга тобелик орта борди.

Этник ўз-ўзини англаш. Ҳар бир этноснинг ўз-ўзини англаш жараёни унинг ўз этник тасаввурлари, ўз этник сифатлари ҳақидаги қарашлари, этник стереотиплар билан боғлиқ. Этник стереотиплар инсон ҳулқини белгилаб ва унга одатдан ташқари шароитларда тўғри йўл тута олишга ёрдам бериб муҳим функцияни бажаради. Одамлар этник стереотиплар билан ёшлик даврлариданоқ танишадилар, чунки улар тарбия тизимининг энг керакли элементини ташкил қилади (Шнирельман В.А. Проблема доклассового и раннеклассового этноса в зарубежной этнографии. - В-кн: Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе.М. 1982).

Этник стереотиплар этник антипатия (этногонизм) ва симпатияга, шунингдек миллий установкаларга таъсир кўрсатиб, одамларнинг у ёки бу вазиятлардаги ҳулқ манерасини белгилаб беради. (Дробижева Л.М. Об изучени национальных установок. Л.,1969). Этник стереотиплар жамиятдаги ижтимоий ва сиёсий шарт-шароитлар, маълум маданий омиллар таъсирида шаклланади ва миллатлараро установкаларнинг намоён бўлиши, акс этиши сифатида хизмат қилади. Бундай установкалар миллатлараро ҳамкорлик намоён бўладиган ҳаёт фаолиятининг ҳар-ҳил соҳаларида шаклланиши мумкин. Бундай муносабатларга масалан одамларнинг бошқа миллат вакиллари билан ишлаб чиқаришда, маиший ҳаётда, оилавий соҳада алоқа ўрнатишга муносабати,

миллий қадриятлар ва бошқа халқлар қадриятларига муносабати, ўз миллати ва бошқа миллатлар маданиятнинг турли элементларига муносабати киради. Ўзаро боғлиқ установкалар тўплами у ёки бу соҳадаги миллий йўналиш сифатида намоён бўлади. Демак этник стереотиплар миллий психологик қиёфанинг бошқа бир муҳим компоненти миллатлараро, байналминал муносабатлар соҳасини белгилаб беради.

Шахс психологик қиёфаси инсоният маънавий маданияти умумий элементларини, маълум тарихий шароитларда шаклланган ўзига хос маънавий ишлаб чиқариш элементларини ва ўз миллатининг ўзига хос маданий қадриятларини ўзлаштириш орқали шаклланади.

Умуминсоний қадриятлар тарихий тараққиётнинг турли босқичларида турли миллатлар томонидан яратилиб, умуминсоний маданият, маънавият сифатида шаклланган. Тарихдан шу нарса маълумки, доимий карвон йўлларида масалан, Буюк ипак йўлида жойлашган миллатлар юксак маънавий маданият босқичига кўтарилишган, бандаргох шаҳарлар, денгиз йўлида жойлашган давлатлар иқтисодий ишлаб чиқаришда илғор ютуқларни қўлга киритишган. Йирик марказлашган давлатлар, империялар ҳар доим шу давлатлар, империялар ҳудудида жойлашган халқларнинг маънавий баркамоллигига шароит яратган. Араб ҳалифалиги, Темур империяси, Бобур империяси даврларида ана шундай маънавий ва иқтисодий юксалишни кузатиш мумкин.

Бундай ҳолатнинг асосий сабаби шундаки, буюк карвон йўлларида, катта марказлашган давлатлар ҳудудларида тараққиётнинг турли босқичларида турган, турлича эътиқод, маданият, тил, урф-одатларга эга бўлган халқлар, миллатлар ўртасида бевосита моддий ва маънавий мулоқат, моддий ва маънавий айирбошлаш амалга ошади. Миллатлар ўзаро бир-бирини тўлдиради, бир-биридан ўрганади, бир-биридан ўзлаштиради. Ана шу ўзаро тўлдириш, ўрганиш, ўзлаштириш жараёнида аста-секин миллатнинг ўз-ўзини англаши амалга ошади, миллий психологик қиёфа шаклланиб боради. Фикримизча бу ерда маълум психологик қонуният амал қилади. Бошқа миллатга хос бўлган қадриятлар билан танишмагунча, индивид ўз миллатига хос бўлган қадриятларни фарқлай олмайди, яъни психологик таққослаш жараёни амалга ошмайди. Баҳолашнинг нисбийлик қонунига кўра миллатга хос бўлган турли қадриятлар тизими вақт мобайнида сараланиб энг мақсадга мувофиқлари, умуминсоний меъёрларга мос келадиганлари сақланиб қолади. Шу нуқтаи-назардан миллатлараро муносабатлар тизими миллий психологик қиёфа шаклланишининг муҳим соҳаларидан саналади.

Этник маданият ва этноэкология. Этник маданият талқинлари, унинг мазмун жиҳатидан хилма-хиллиги ҳақида биз юқорида атрофлича фикр юритдик. Миллий психологик қиёфани ўрганиш усуллари сифатида биз таклиф

қилаётган компонентлар тизимида ва миллий психологик қиёфа мазмунида маданият алоҳида ўрин тутади. Қолган барча компонентлар ўзаро боғлиқлик алоқасига киришиш билан бирга, маданият компоненти қолган ҳар бир компонент билан бевосита ўзаро алоқада мавжуд бўлади. Биз аниқлаб чиққан талқинларга кўра маданият бу маънавият, бу иқтисод, бу тил, бу тафаккур, бу экология, бу ижтимоий муносабатлар ва хакозо. Маданият ижтимоий турмуш тарзини белгилаш билан бирга, шахс тараққиётининг мазмунини ҳам белгилаб беради. Миллий ўз-ўзини англашда ва миллатлараро идрокда маданият асосий белги бўлиб хизмат қилади. Маданиятнинг ижтимоий турмуш тарзининг бошқа соҳалари билан уйғунлиги таъминланган ерда маънавий мутаносиблик амалга ошади.

XXI асрда инсон шахси структурасининг энг муҳим компонентларидан бири экологик психология бўлиб қолди. Бу тушунчага қуйидагича таъриф бериш мумкин. Экологик психология – шахснинг атроф-олам ҳақидаги тасаввурлари тўплами, унинг моддий борлиққа, жонли ва жонсиз табиатга муносабатлари тизимидан иборат. Ҳозирги давр хусусиятига кўра экология маънавиятнинг муҳим бўлагига айланиб қолмокда. Яна бир ёндошиш тамойилига кўра экологик психология инсоннинг табиат билан ўзаро муносабатлари оқибатларини яққол тасаввур қилиши демакдир. Республикамизда экологик психологиянинг қаддини тиклашга йўналтирилган махсус дастурнинг амал қилиши маънавий покланиш жараёнининг муҳим бўлаги бўлиши муқаррар.

Этнолингвистика. Халқлар ва миллатларнинг шаклланишида тил муҳим вазифани бажаради. Ёзма ва оғзаки ахборот маънавий, маданий ва иқтисодий тасаввурларни, қадриятларни сақлаш, ривожлантириш функциясини бажаришдан ташқари уларни шакллантиришда ҳам муҳим рол ўйнайди. Агар тил, нутқ фикрнинг моддий қобиғи эканлиги ҳақидаги тушунчадан келиб чиқсак, фақат миллий тилгина миллий руҳни тўла ифодалай олади. Таниқли арман психологи О.М.Тутунджян биргина "ҳаракат" тушунчасининг арман тилида 500 дан ортиқ туси борлигини аниқлаган. Айтиш мумкинки, ўзаро муносабатлар маданияти, ахлоқ, одоб, нафосат маданияти бевосита муомала маданиятида ифодаланади. Мутахассисларнинг айтишича араб тилида она билан боғлиқ ҳақорат сўзлари умуман йўқ экан. Тилдаги ҳақорат сўзларининг сонига, уларнинг ишлатилиш частотасига қараб ҳам ўша миллат маънавий-психологик қиёфаси ҳақида маълум тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Ижтимоий гурух ва қатламларга мансублик. Турмуш тарзи, кундалик ўзаро муносабатлар тизими (бунга ишлаб чиқариш, оилавий, норасмий, шартли гуруҳлардаги ва хакозо муносабатлар киради) шахс онги, унинг психологиясини шакллантиришда муҳим рол ўйнайди.

Азалдан миллий ҳунармандчилик анъаналарига эга бўлган Ўзбекистонда ижтимоий гуруҳлар, ҳунармандларнинг: косиблар, темирчилар, тўқувчилар, пичоқсозлар, сартарошлар, сангтарошлар, ямоқчилар, бўёқчилар, синиқчилар, нонвойлар, аравасозлар, каштадўзлар, гилам тўқувчилар каби ўнлаб турларини ажратиш мумкин.

Бундан ташқари ҳайдовчилар, ғишт терувчилар, дурадгорлар, таъмирловчилар, слесарлар, сантехниклар, буёқчилар, созловчилар каби ўнлаб саноат билан боғлиқ, чорвадорлар, сут соғувчилар, пахтакорлар, ғаллакорлар, сувчилар, сабзавот етиштирувчилар каби ер ишлаш билан боғлиқ, шифокорлар, ўқитувчилар, тадқиқотчилар, тарбиячилар каби ижтимоий соҳа билан боғлиқ гуруҳлар мавжуд.

Маълум фаолият турида бирлашган ижтимоий гуруҳ вакиллари психологиясида умумийлик бор эканлигини инкор қилмаймиз, чунки бу умумийлик фаолият умумийлигини ўзида акс эттиради. Лекин шу билан бирга санаб ўтилган ҳар бир ижтимоий гуруҳ вакиллари психологиясининг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эканлигини ёддан чиқармаслик лозим. Методологик ёндашув сифатида бу факт катта аҳамиятга эга.

Айнан шу тасаввурдан келиб чиқиб ўзбеклар психологик қиёфаси ва миллий характерини ўрганишнинг битта йўналишини бевосита фаолият ташкил қилади.

Фаолият структураси ва мазмунини талқин қилишда биз анъанавий психологик тасаввурлардан чекинганимиз йўқ. Биз айнан шу структура ва мазмун фаолиятнинг ҳамма қирраларини тўла акс эттира олади, деб ҳам айта олмаймиз, лекин таъкидлаб ўтишимиз лозимки, биз биз таклиф қилаётган қурилма фаолиятнинг энг асосий йўналишларини акс эттиради.

Биз психологик қиёфа мазмунининг асосий таркибий қисмлари сифатида хатти-ҳаракатлар, ҳулқ-атвор ва таъсирга берилувчанлик йўналишларини олдик. Хатти-ҳаракатлар бу ерда инсон фаолиятининг бутун мазмунига қиёсланади, маданият, маънавият фаолиятнинг турли кўринишларида кўзга ташланадиган шахс фазилатларининг намоён бўлиш соҳаси сифатида ўрганилади. Фаолият турларининг психологик қиёфанинг таркибий қисмларидан бири сифатида алоҳида ажратилиши қонуний ҳол албатта.

Фақат шуни эслатиб ўтиш керакки сўз бу ерда айнан одамларнинг биргаликдаги фаолияти хусусида боради. "Фаолиятнинг ижтимоий табиати у алоҳида ҳолда ва биргаликда бажарилганда намоён бўлади. Иккинчи ҳолатда бу хусусият янада яққол кўзга ташланади. Биргаликдаги фаолият жараёнидаги одамлар ўртасидаги муносабатлар ва биргаликдаги фаолиятнинг ўзи қандай тартибда бўлиши шу жамиятда шаклланган ижтимоий ва биринчи навбатда ишлаб чиқариш муносабатлари тизимига боғлиқ бўлади".

Лекин бу таркибий бўлак фақат фаолиятнинг ўзи билангина чекланмайди. Уни хатти-ҳаракатлар, деб аталишининг яна бир сабаби шуки, бу ерда иш-ҳаракатлардан ташқари, ҳулқ-атвор билан бевосита боғланиб кетадиган амаллар ҳам назарда тутилади. Амални биз фаолиятдан кўзда тутилган мақсад, фаолиятнинг ахлоқий соҳаси, деб атадик. Бизнингча фаолиятнинг ахлоқий соҳаси бевосита унинг психологик мазмунини очиб беришга хизмат қилади.

Психологик қиёфанинг иккинчи таркибий қисми ва намоён бўлиш соҳаси сифатида ҳулқ-атвор олиниши мумкин. Биз ўзбеклар психологик қиёфасининг ўзига хос хусусиятлари намоён бўлиши мумкин бўлган ҳулқ-атвор йўналишини алоҳида ажратишни лозим топдик.

Фикримизча бу йўналишларнинг ҳар бирида ўзбекларга хос бўлган психологик хусусиятлар, сифатлар айнан миллийлик кобиғида намоён бўлади. Оилавий муносабатлар шарқона субординацияни, тарбия жараёни ўзбекона сабр тоқатни, ўзаро мулоқат шарқона назокатни, зиддиятли ҳолатлар босиқликни, стресс ҳолатлари мулоҳазалиликни, руҳий кўтаринкилик ва руҳий тушкунлик ҳолати мос равишда қаноат ва мўминликни намоён қилади.

Таъсирга берилувчанликни алоҳида таркибий қисм сифатида ажратилиши эҳтимол маълум тушунмовчилик туғдириши мумкин. Биз бунда айнан шарқона миллий психологик хусусиятлар ҳақидаги қарашларга асосландик. Ғарб илмий адабиётларида Шарқ тафаккурининг интуитив хусусияти ҳақида кўп гапирилади. Бундай фикрларда ўзига яраша ҳақиқат бор албатта. Фикримизча тафаккурнинг интуитивлиги психологик қиёфага кўпроқ эҳтирос туси берилишига сабаб бўлади. Нутқда, мимикада, иш ҳаракатда ҳиссиёт, эҳтирос ва шиддатнинг кучлилиги бизнинг психологик таъсирга берилувчанликка мойиллигимизнинг юқори даражасидан келиб чиқади.

Ўзбеклар психологик қиёфасини ўрганишда энг муҳим жиҳатлардан бири бу ана шу психологик қиёфани шакллантирувчи омиллар муаммоси ҳисобланади.

Психологик қиёфани шакллантирувчи омиллар масаласида илмий тадқиқотларда ягона, қатъий бир фикр йўқ. Барча тадқиқотчилар ўз илмий позициялари, тадқиқот устивор йўналишлари характеридан келиб чиқиб бу масалага ўзига хос тарзда ёндашишган.

Ўзбеклар психологик қиёфаси ва миллий характерининг тарихий этнологик илдизлари, тараққиёт динамикаси ва ҳозирги даврда миллий давлатчилик шаклланиши ўзига хосликларидан келиб чиқиб ўзбеклар психологик қиёфасини қаддини тиклаш ва такомиллаштириш механизмларига боғлиқ равишда асосий шакллантирувчи омиллар сифатида қуйидагиларни аниқладик:

1. Сиёсий тузум – сиёсий қарашлар тизими – сиёсий психологияни шакллантирувчи омил сифатида. 2. Ижтимоий муносабатлар мазмуни – жамиятдаги мафкуравий қарашлар, ижтимоий жараёнлар характеридан келиб чиқиб, ижтимоий психологияни шакллантирувчи омил сифатида. 3. Таълим-тарбия тизими – сиёсий ва ижтимоий ҳолатдан келиб чиқиб, инсон шахсини шакллантиришнинг асосий омил сифатида. 4. Иқтисодий омиллар – ишлаб чиқариш муносабатлари мазмунидан келиб чиқиб – иқтисодий онг мазмуни ва иқтисодий психологияни шакллантирувчи омил сифатида. 5. Диний тасаввурлар – шахс қурилмаси, одамларнинг ўз-ўзига ва бошқаларга муносабати мазмунини белгилаш характеридан келиб чиқиб – диний психологияни шакллантирувчи омил сифатида. 6. Касб тури. Иқтисодий (ишлаб чиқариш муносабатлари) ва касб тури омилининг алоҳида ҳолда ажратилишининг ўзига яраша мазмуни бор. Касб тури ўзбеклар иқтисодий ишлаб чиқариш хусусиятининг ўзига хослиги – майда ҳунармандчлик ва якка ҳолдаги касб фаолияти, оилавий меҳнат фаолияти соҳаларини ўз ичига олади. Яъни касб тури иқтисодий омилнинг миллий ўзига хос тўлдирувчиси сифатида иштирок этади. 7. Миллий қадриятлар – урф-одат, маросим, маросим тартиблари ва анъаналар асосида – миллий ўз-ўзини англашни шакллантирувчи омил сифатида. 8. Халқ оғзаки ижоди – тарихан шаклланган тасаввурлар тизимидан келиб чиқиб, умуминсоний қадриятлар, эзгулик ва ёвузлик, иймон ва инсоф, эътиқод ва диёнат ҳақидаги тасаввурларни шакллантирувчи омил сифатида. 9. Бадиий адабиёт – ҳаёт фаолияти жараёнларини бадиий тасвирлаш орқали ахлоқ, одоб, нафосат ҳақидаги тасаввурларни шакллантирувчи омил сифатида. 10. Табиий мухит – иқлим, сув, рельеф, экологик ҳолат, регионал табиий мухит шароитлари таъсирида психологик ўзига хос хусусиятларни шакллантирувчи омил сифатида. 11. Миллий маданият – жамият аъзоларининг гўзаллик, эзгулик, нафосат ҳақидаги фикрлари маҳсули сифатида, ишлаб чиқариш ва уй-жой жиҳозлари, уй тутиш, бинокорлик билан боғлиқ амалий тафаккурни шакллантирувчи омил сифатида. 12. Маънавий, маданий, адабий мерос – бу омилни миллий қадриятлар, халқ оғзаки ижоди, бадиий адабиёт омиллари билан аралаштириб бўлмайди. Биринчи ҳолда урф-одат, анъана ва маросимлар ҳақида гап кетса, иккинчи ҳолда эртак, афсона, достонлар, мақоллар, маталлар каби халқ оғзаки ижоди маҳсулотлари ҳақида, учинчи ҳолда эса бадиий адабиётлардаги тасвирчилик, нафосат тасаввурларининг ифодаланиши ҳақида сўз юритилади. Маънавий, маданий, адабий мерос омили ҳақида гап кетганда маънавият, маданият ёдгорликлари, адабий тафаккурнинг фалсафий моҳияти ҳақида сўз юритилади.

Фикримизча айнан шу омиллар ўзбеклар психологик қиёфасини тадқиқ қилиш ўзига хосликларини тўла акс эттиради.

Ижтимоий тараққиёт қонунига кўра ҳар бир тузум, янги ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий қурилма биринчи навбатда таълим тарбия тизимини ислоҳ қилади. Бу зарурат энг аввало жамиятда амалга оширилиши кўзда тутилган ислоҳотларнинг бош ижрочиси, жамият аъзолари эканлиги ва бу ислоҳотларнинг муваффақияти биринчи навбатда жамият аъзоларининг ана шу жараёнларга бўлган муносабатига боғлиқлигидан келиб чиқади.

«Жамиятнинг энг олий бойлиги бўлган халқ абадий қадриятларни, қудратли салоҳиятни ўзида жамлаган. Бу салоҳиятни юзага чиқариш жамиятимизни ривожлантириш ва тараққий эттиришнинг жуда кучли омили бўлиб хизмат қилади. Инсон салоҳияти энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, у мамлакатнинг ислоҳотлар ва туб ўзгаришлар йўлидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради».

Янги авлодни вояга етказиш, жамият талабларига жавоб берадиган, унинг ўз олдига қўйган вазифаларини бажаришга кўмаклашадиган фуқаролар шахсини шакллантириш ҳар бир тузумнинг энг олий мақсади бўлиб келган. Ўзбекистонда босқичма-босқич инсон шахсини шакллантириш тизимининг такомиллаштириб борилаётганлиги ҳам шу фикримизнинг яна бир ёрқин далилидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд.– Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – 592 Б;
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 5-жилд. – Тошкент. Ўзбекистон, 2020. – 456 Б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т. Ўзбекистон, 1997 - 326 б.
4. Каримов И.А. Кучли давлатдан кучли жамият сари. Т., «Шарқ», 1998.
5. Абдуллаев Ш.М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине (основные проблемы, тенденции и противоречия. 70-80 годы XX века). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.Т. 1994.
6. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М. Изд. "Наука". 1983.
7. Кайковус. Қобуснома. (Форсчадан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси, тўлдирилган иккинчи нашри,Т., Истиқлол. 1994.)
8. Культура жизнообеспечение и этнос. Опыт этнокультурологического исследования (На материалах армянской культуры).

Ереван, 1983.

9. Хрестоматия по педагогической психологии, Учебное пособие для студентов-М.: Международная педагогическая академия. 1995-416 стр

10. Шоумаров Г.Б. Влияние психологических особенностей узбекской семьи на воспитание молодежи.

11. Эльконин Д.Б. Психическое развитие в детских возрастах.-М.: Издательство «институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995-416с.

МАЛАКА ОШИРИШ ТИЗИМИ РАҲБАРЛАРЛАРНИНГ МЕНЕЖЕРЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Байбаева Мухайё Худайбергеновна
Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети, “Педагогика” кафедраси профессор в.б., педагогика фанлари доктори
Имомов Инъомиддин Абдулхамидович
Тошкент давлат иқтисодиёт университети Умумий ва аниқ фанлар кафедраси катта ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада малака ошириш тизими раҳбарларининг самарали бошқарув фаолиятида менежерлик кўникмаларини шакллантириш ҳақида маълумотлар ёритилган. Малака ошириш тизими раҳбарларининг бошқарув фаолиятида амалий, маъмурий, таълим менежментининг аҳамияти ҳақида фикрлар юритилган.

Калит сўзлар: таълим, менежмент, раҳбар, фаолият, тизим, функция, таълим муассасаси, стратегия.

Аннотация: В данной статье приводятся сведения о формировании управленческих навыков в эффективной управленческой деятельности менеджеров системы обучения. Обсуждается значение практического, административного, образовательного менеджмента в управленческой деятельности руководителей системы профессионального развития.

Ключевые слова: образование, менеджмент, руководитель, деятельность, система, функция, учебное заведение, стратегия.

Abstract: This article provides information on the formation of managerial skills in the effective managerial activity of training system managers. The importance of practical, administrative, educational management in the management activities of the leaders of the professional development system is discussed.

Keywords: education, management, leader, activity, system, function, educational institution, strategy.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар жараёнида ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ташкилот ва корхоналарнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлаш кўп жиҳатдан замон талабларига жавоб берадиган раҳбар ва мутахассисларни тайёрлаш сифатига боғлиқ [6].

Бугунги кунда ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини барпо этиш шароитида раҳбарларни (бошқарувчиларни) тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш ва қайта тайёрлашда менежерлик кўникмаларни шакллантириш алоҳида ўрин тутади.

Менежмент - инглизча сўз бўлиб, ўзбек тилида бошқарувни ташкил этиш (бошқариш, бошқарув хокимияти, ташкил этиш), раҳбарлик қилиш (режалаштириш, тартибга солиш-мувофиқлаштириш, назорат қилиш) маъноларини англатади. Менежмент - бу кўзланган мақсадларга эришиш учун фаолиятни, яъни инсонлар ёки уларнинг гуруҳлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда бошқариш усуллари, шакллари ва воситалари мажмуи [5].

Содда қилиб айтганда, менежмент умумий ҳолда у ёки бу фаолият турини ташкил этишни ва унга раҳбарлик қилишни, яъни турли хил соҳаларда фаолият кўрсатаётган инсонларнинг хатти-харакатларини, муносабатларини мувофиқлаштириш, уларнинг имкониятлари ва қобилиятларидан тўғри фойдаланишни ташкил этиш, назорат қилиш ва бошқаришни билдиради. Менежмент энг аввало инсонларни бошқаради, уларни ўз фаолиятига қизиқтириш, тадбиркорликка, меҳнатга ижодий ёндашиш, ўзига ишониш туйғуларини шакллантириш, соҳалар бўйича билим, кўникма ва малакаларни эгаллашига кўмаклашиш, янгиликка ва ижодкорликка чорлаш, инсонларнинг фаолиятини бошқариш демакдир [1].

Мутахассисларнинг фикрига кўра, умумий менежмент барча хўжалик юритиш тизими учун тааллуқли бўлиб, амалий, инновацион ва стратегик менежментни ўз ичига олади. Амалий менежмент ҳам барча бошқарув соҳаларига тааллуқли бўлиб, инновацион менежмент ва стратегик менежмент амалий менежментни такомиллаштиришга йўналтирилган бошқарув фаолиятидан иборатдир.

Менежмент фан сифатида ўз мақсадига кўра қуйидагиларни ўрганади: бошқариш назарияси ва амалиёти; бошқариш объект ва субъекти; бошқариш тамойиллари ва усуллари; раҳбар маданияти; раҳбар ва лидер, уларнинг фазилатлари; раҳбар рейтинги; бошқаришда киришувчанлик ва қарор қабул қилиш; бошқариш функциялари; ходимларни бошқариш; ишлаб чиқаришни бошқариш, самарадорликни бошқариш; ўз-ўзини бошқариш; худудий бошқариш ва х.к.

Маъмурий менежмент бошқаришнинг махсус қисми бўлиб, бошқарувчи тизим ичидаги муносабатларни, унинг ривожланиш қонуниятлари, тамойиллари, усул ва услубларини ўрганади, яъни турли соҳа ташкилотлари маъмурияти фаолиятларини ташкил этиш, режалаштириш, тартибга солиш, мувофиқлаштириш, мотивация қилиш (ундаш) ҳамда раҳбарликни оқилона уюштириш усулларини ўрганади [2].

Маъмурий менежментнинг асосий мақсади - ташкилот маъмурияти ривожланишида уйғунликни таъминлашдан, яъни ташкилотнинг барча ички ва ташқи элементлари фаолиятининг самарадорлигини ва мақсадга

мувофиқлигини таъминлашдан иборатдир. Маъмурий менежментнинг асосий субъектлари - маъмурий бошқариш аппаратлари, уларнинг бўғинлари ва турли поғонадаги раҳбарлар ва ходимлар бўлиб, уларнинг ҳар бири тегишли вазифаларга, ваколатларга ва масъулиятларга эга бўлади [3].

. Таълим менежменти - бу илмий асосда ташкил этилган, ўзига хос поғонавийликка асосланган бошқарув: раҳбар, педагогик жамоа, таълим олувчилар жамоаси. Шунга кўра бошқарувни турли хил моделлар асосида амалга ошириш мумкин: интеграл модел, биринчи поғона - педагогик жамоа фаолиятини бошқариш, иккинчи поғона - ўқувчилар фаолиятини бошқариш.

Таълим менежменти фани таълим муассасалари раҳбарларининг бошқарув фаолияти, бошқарув функциялари ва методлари, бошқаришнинг қонун-қоидалари ва тамойиллари, раҳбар фазилатлари, бошқарувда тарбиявий муносабатлар ва раҳбарлик услублари, бошқарув масъулияти ва маданияти, таълим муассасаси раҳбарларининг функционал вазифалари, таълим муассасаларини бошқаришда ахборот ва коммуникация, раҳбарларнинг инновацион фаолиятлари, таълим муассасаларининг ташкилий тузилиши, стратегик бошқарув ва режалаштириш, раҳбарнинг иш вақти ва ундан фойдаланиш, персонални бошқариш ҳамда таълим муассасаларини бошқаришда мотивлаштириш ва мотивлаштириш назарияларини тадқиқ этади [4].

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, таълим муассасалари раҳбарларининг бошқарув фаолияти, функциялари, методлари, бошқаришнинг қонун-қоидалари ва тамойиллари, раҳбар фазилатлари, бошқарувда тарбиявий муносабатлар ва раҳбарлик услублари, бошқарув масъулияти ва маданияти, бошқаришда ахборот ва коммуникация, раҳбарларнинг инновацион фаолиятлари ҳақида малака ошириш курсларида менежмент кўникмалари шаклланади.

Адабиётлар:

1. Валижонов Р., Қобулов О., Эргашев А. Менежмент асослари. -Тошкент: “Шарқ”, 2002. 33-36 бет.

2. Йулдошев Ж. Ғ. Таълим янгиланиш йулида. - Тошкент: “ўқитувчи”, 2000. 19 бет.

3. Джўраев Р. Х., Турғунов С. Т. Умумий ўрта таълим муассасаларини бошқаришда менежментнинг асосий тушунчалари. - Тошкент: “Фан”, 2006. 29-32 бет.

4. Тўхтабоев А. Маъмурий менежмент. - Тошкент: “Молия”, 2003. 12 бет.

5. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Дарслик. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 2001. 14 бет.

6. Байбаева М. Х. Таълим муассасаларида раҳбар аёлларнинг бошқарув фаолиятидаги роли //integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 59-66.

7. Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг бошқарув фаолиятларида соғлом ва ижодий муҳитни яратишга хос замонавий ёндашувлар //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 4-2. – С. 403-411.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА РАҲБАРНИНГ БОШҚАРУВ ЖАРАЁНИДАГИ МАДАНИЯТИ

Зухра Исмаилова Карабаевна
Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш муҳандислари институти Миллий тадқиқот университети “Профессионал таълим” кафедраси профессори, п.ф.д.
Байбаева Мухайё Худайбергеновна
Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети, “Педагогика” кафедраси профессор в.б., педагогика фанлари доктори

Аннотация. Ушбу мақолада узлуксиз таълим тизимида раҳбарнинг бошқарув фаолиятида мулоқат ҳақида маълумотлар ёритилган. Шунингдек раҳбарнинг вақт эътиборига риоя қилиши, масалани муҳокама қилиши, ечим вариантларини излаши, қарор қабул қилиши ҳақида фикр мулоҳазалар ёритилган.

Калит сўзлар. Раҳбар, бошқарув, мулоқот, вақт, ечим, узлуксиз таълим, қарор қабул қилиш, муҳокама.

Аннотация. В данной статье рассказывается, как общаться с руководителем в системе непрерывного образования. В нем также описываются мнения, высказанные главой правительства вовремя, обсуждаются вопросы, поиск решений и принятие решений.

Ключевые слова. Руководитель, менеджмент, общение, время, решение, непрерывное обучение, принятие решений, обсуждение.

Annotation. Ear - senior lecturer sluckis training titima Rahimzoda basaraba Faro acted real meeting Cathedral writingan. Shuningdek of roping held loyalty to leaders, read the parable of the believer, Chaim imperan izlasci, decided to accept the true faith thinking medullar ersigen.

Keyword. Manager, management, communication, time, decision, continuous learning, decision making, discussion.

Раҳбарлик мулоқотини шакллантиришдан асосий мақсад - раҳбар бу жараён орқали ўз ходимлари билан амалга ошириши лозим бўлган муаммоларни ҳал этади. Раҳбарнинг мулоқот малакасини ифодаловчи асосий жиҳат унинг мулоқот соҳасидаги фаоллиги бўлиб ҳисобланади. Ушбу фаолликнинг мақсадга йўналганлиги, англанган тарзда ва эркин ижро этилиши инсонннинг мулоқот жараёнини қанчалик моҳирлик билан амалга оширишини ифодаловчи асосий белгилардир. Раҳбар мулоқот жараёнининг ички қонунларини билиши жуда муҳимдир.

Мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбари ўз ходимига оддийгина бир буйруқ билан ҳар қандай ишни зиммасига олишга мажбур этиш мумкин. Раҳбар топширилган ишнинг натижаси қандай бўлиши, вазифани бажаришга ходимнинг қанчалик сидқидилдан муносабатда бўлиши, топшириқ сифати қандай бўлишини билиши зарур [2].

Шунинг учун узлуксиз таълим тизимида яъни мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбари, ходимга топширилган вазифани масъулият билан ошириши учун топшириқ натижаси ижобий бўлишига куюнчаклик ҳиссини кучайтириш назарда тутиши лозим.

Мактабгача таълим муассаса раҳбари мулоқот жараёнида қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади:

1. Алоқа-контакт ўрнатиш.
2. Масалани муҳокама қилиш.
3. Ечим вариантларини излаш.
4. Қарор қабул қилиш.

Мактабгача таълим тизимида раҳбар мулоқати ижобий натижаларни олиб келиши учун мулоқат босқичларнинг айнан шундай кетма-кетлигида амалга ошади [3]. Аниқроғи, мулоқот жараёнининг самарали ўтиши, кўп жиҳатдан, шу босқичларни узвий ҳолда навбатма-навбат амалга ошириш билан боғлиқ. Бу шартни таъминлаш эса, аввалambор, раҳбар зиммасига юклатилади, чунки бошқарув мулоқотини йўналтириш асосан унинг имконияти доирасидадир.

Мактабгача таълим муассаса раҳбари қаршисидаги ходимнинг мулоқотга тайёрлигини билиши лозим. Биринчи босқични амалга оширишда узвий ҳолда раҳбардан кузатувчанлик, ўткир зеҳн ва мазкур одамнинг хатти-ҳаракатига қараб, унинг ички ҳолатини аниқ билиш қобилияти талаб этилади. Раҳбар қаршисидаги одам ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиши керак. Мактабгача таълим муассаса раҳбар билан мулоқатдаги одамнинг ёши, мутахассислиги, касби, шу жамоада неча йилдан бери ишлаётганлиги, оилавий аҳволи, қобилияти (қайси вазифани яхши бажаради-ю, қайси бирини уддалай олмайди) [4]. Шунингдек, қаршимиздаги одамнинг ташқи қиёфаси – тана ҳолати, юз мимикаси, қўл-оёқ ҳаракатлари ва овоз интонацияси – буларнинг ҳаммаси инсоннинг ҳозирги ҳолати ҳақида маълумот беради ва у суҳбатнинг асосий қисмига ўтишга тайёрми ёки йўқлигини билдиради. Масалан, биз кичик ёшдаги болаларга катталарга нисбатан қўллайдиган сўзларни ишлатмаймиз. Ҳар бир ёш даврига кирадиган кишиларга ўзига хос сўзлар қўлланилади. Бунда сўзнинг таъсир кучи ҳисобга олинади. Шахсни темперамент хусусиятларига қараб мулоқот усулларини қўллаш катта аҳамиятга эга. Шахсда кўникма, билим, малакаларнинг ҳосил бўлишида мулоқотнинг ўрни беқиёс.

Халқ таълими муассаса раҳбарининг мулоқатдаги биринчи қадамлардан бири – раҳбарнинг ташқи қиёфаси ва ички дунёсида мулоқот учун ижобий ҳолатнинг акс этишидир. Ўзгага хайрихоҳлик, самимий муносабат, унинг манфаатлари ҳақида қайғуриш аломатлари ўз навбатида, ходим шахсида ҳам шундай жавобларнинг уйғонишига таъсир этади [5].

Халқ таълими муассаса раҳбари билан бўладиган мулоқатда фаол тинглаш жараёни ҳисобга олинади. Бунда диққатнинг суҳбатдошга йўналганлиги – визуал, яъни кўз контакти, гапирувчига ҳурмат, сабр-тоқат, тинглашга тайёрлиги ҳисобга олинади. Раҳбар ўз ҳиссиётини назорат этиши, маълумотни эътироз билдирмай қабул қилиш, салбий ҳиснинг йўқлиги, оптимал нутқ темпи бўлмаслиги лозим. Масалан, шахсга кучли таъсир этадиган сўзларни қўлласангиз ҳам у қабул қилмаслиги, сизнинг берган кўрсатмаларингизга амал қилмаслиги мумкин. Чунки у ёшлигидан муомала маданиятини эгаллаши керак. Мулоқотнинг шаклланишида мақсад тўғри қўйилиши лозим. Мулоқот таълим-тарбия жараёнида, турли вазиятларда ривожланади. Масалан, оилада, маҳаллада, жамоада, гуруҳда. Агар оилада катталар бир-бирларига қўпол муносабатда бўлсалар, бола ҳам уларга тақлид қилиб атрофдагилар билан низоларга бориши мумкин.

Иш жараёнида аксарият ҳоллардаги муваффақиятлар бирон-бир ишни тўғри бажариш эвазига эмас, балки шу ишни ўз вақтида бажариш ҳисобига эришилади. Шунинг учун вақтдан рационал фойдаланиш – касбий ва иш соҳаларидаги муваффақиятнинг асосий омилидир.

Албатта, вақт қайтариб бўлмас бойлик ва уни узайтириб ҳам бўлмайди. Шунинг учун инсон ихтиёридаги ягона имконият вақтдан тўғри ва унумли фойдаланишдир. Замонавий раҳбар учун узлуксиз таълим тизимида энг муаммоли масалалардан бири, вақтни етказа олишдир. Вақтдан унумли фойдаланиш йўлида бир нечта ташкилий услублар бўлиб, узвий ҳолда уларга риоя қилиш вақтимизни тежашга ва маълум вақт оралиғида олдингига нисбатан кўпроқ иш бажаришга эришиш имконини беради. Бундан ташқари, қатор психологик омиллар ҳам борки, уларни ҳисобга олиш ва балки, улар устида ишлаш вақтдан унумли фойдаланиш учун асос яратади [3].

Шундай қилиб, узлуксиз таълим тизимида раҳбарларнинг вақтдан унумли фойдаланиш масаласини муҳокама этишда икки асосий жиҳатни – ташкилий ва психологик томонларни таҳлил этиш мумкин.

Ташкилий томонлар деганда раҳбар томонидан бажарилаётган ишни режалаштириш, саралаш, ҳисобга олиш каби тадбирлар назарда тутилади. Иш кунини унумли ташкил этишдаги биринчи қадам мавжуд вақтни етарли эмаслиги сабабларини аниқлашдан иборатдир.

Вақтни тўғри тақсимлашдаги энг асосий масалалардан бири – узлуксиз таълим тизимида раҳбар кундалик вазифаларни тўғри тақсимлашидир. Мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбарлари ўз ихтиёридаги вазифаларни турли белгилар ва усулларга кўра тақсимлаши мумкин. Булар ичида энг самаралиси, бажарилиши лозим бўлган вазифаларнинг аҳамияти ва тезкорлик мезонлари бўйича тақсимлашдир.

Бошқарув функцияларини тақсимлай олмаслик, раҳбарнинг ўз ваколатлари маълум қисмини қўл остидагиларга топшира олмаслик ходимларга ишонмаслик белгисидир ва бундай узвий ҳолат жамоада салбий муҳит шаклланишига олиб келади.

Мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбарининг вақтни бошқариши муаммоси, вақт етишмаслигининг психологик сабаблари ҳам мавжуд. Қуйида санаб ўтиладиган шахс психологик муаммоларини малакали ҳал этиш орқали раҳбар ўз вақтидан янада унумли фойдаланишда қўшимча имкониятларга эга бўлиши мумкин:

- **Доимий шошилиш**. Шошилиш ҳолатидаги шахс бирон-бир масала устида тўхтаб, батафсил мулоҳаза юрита олмайди, манзур қарор қабул қила олмайди ва кўп ҳолларда учраганидек, ушбу масалага узвий ҳолатда яна ва яна қайтиш зарурати туғилади.
- **Чарчаш**. Доимий шошилинч шароитида узоқ вақт ишлаш натижасида юзага келадиган ҳолат.
- Ҳаддан ташқари кўп вазифаларни ўз зиммасига олиш.
- **Пала-партишлик**. Ишни ёмон ташкил этиш, режалаштирмаслик натижаси. Бу айрим ҳолларда инсон ўз ҳиссиётини бошқара олмаслик оқибатида намоён бўлади.
- Доимо уйга иш олиш натижасида жисмоний ва руҳий чарчоқ пайдо бўлади ва оқибатда иш вақтида меҳнат қилиш қобилияти сусаяди.
- **Ишни режалаштирмаслик**. Кўп ҳолларда бу хислат алоҳида шахс эмас, балки у ишлайдиган ташкилот муаммоси ҳамдир.
- Меҳнат қилишга бўлган мотивациянинг сустлиги. Бу омил узвий ҳолатда иш унумдорлигининг пастлигига ва натижада меъёрдаги вазифаларни вақтида бажара олмасликка сабаб бўлади.
- **Ирода сустлиги**. Диққатни жамлай олмасликда, беқарорликда намоён бўлади. Қарор қабул қилишнинг қийинлиги унинг ижросини ҳам орқага чўзиб юборади.
- Ишни бажаришда касбий моҳирлик – профессионализмнинг етишмаслиги.

Узлуксиз таълим тизимида раҳбар вақтни самарали бошқариш бўйича ёдда тутиши лозим бўлган қоидаларни эслатиб ўтишни лозим деб топдик:

1. Вақтингизни ҳақиқатан ҳам жуда муҳим вазифаларни ҳал этишга сарфланг.

2. Кунингизни режалар билан тўлдириб юборманг, белгиланган ишларингиз орасида тасодифий ва тезкор ишлар усҳун оралиқлар қолдиринг.

3. Муҳим (3тагача) ва иккинчи даражали (5тагача) ишларни режалаштиринг.

4. Кунингизни қийин, муҳим ва ёқимсизроқ ишлардан бошланг ва якунлашда оддийроқ, ёқимлироқ ишларга ўтинг.

5. Вақтни шошилтирманг. Иш вақтидан керагидан “ортиғини сиқиб” чиқаришга ҳаракат қилманг.

6. Агар вақтингиз бўлса, вазифани ҳал этишга бугуноқ кириша қолинг. Муаммони тезроқ ва батафсилроқ ҳал этишга киришинг. Қолган вақтни дам олиш ёки бошқа ишларни ҳал этишга сарфланг.

7. Вазифани, ёки унинг бир қисмини ходимларга бўлиб бериш имкониятини изланг.

8. Эски ишни тугаллаб, кейин янгисига киришинг. Янги ишни бошлар экансиз, ҳар қандай шароитда уни тугатишга ишончингиз комил бўлсин.

9. Вақтингизни оладиган ёки ўз вақтини сизнинг ҳисобингизга тежайдиган кимсалардан узоқроқ бўлинг.

10. Вақтни бошқаришга оид қобилиятингизни таҳлил қилишга ўрганинг.

11. Вақтнинг ҳатто, энг кичик бўлакларини ҳам тежанг.

12. Ўзингизни "ҳаракатсизликда" айблайверманг. Раҳбар фаолиятида ижодий танаффуслар бўлиб туриши керак.

Мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбари ўз фаолиятида ходимларни ташкилот мақсади сари йўллар экан, у турли услуб ва имкониятлардан фойдаланади. Раҳбарлар қайта ўзгартиришларни амалга ошираётиб, кучли ҳалокатларга ва силкинишларга дуч келмайин деса, қуйидаги маслаҳатга амал қилишлари керак:

Ўзингизга фикрдош олар экансиз, ўз тарафдорларингизни сафини тўлдирар экансиз, имкони борича ҳалол, виждонли бўлинг.

Ўзингизни ақлдан озган ва телбалардан тўсиб олинг. Реформалар ва ўзгаришлар қилиш хоҳиши билан ёнаётган раҳбар ўз тарафдорлари орасида ҳамма нарсани ва ҳамма жойда сингдиришга тайёр. Жаҳлдорлик эса ҳеч қачон фойда келтирмайди.

Ўзингиздай фикрлайдиган одамлар орасидан, сиз уларни ўз томонингизга жалб қилиш ёки қилмаслигингиздан қатъий назар, ўзингизни қўллаб-қувватланилишингизни таъминланг. Таълим муассасасидаги ҳар қандай ўзгаришларнинг режаси ҳар доим пухта концептуал асосга эга бўлиши керак [5]. Ҳеч қачон ўз нутқингиз қулига айланманг. Ўзгаришларга қарши турган

одамларга асос бўлувчи принципларни ўзига ўзлаштириб олишига рухсат берманг. Жиддий ўзгаришлар қилмоқчи бўлган раҳбар энг аввало шунга ишонч ҳосил қилиши керак. Бу одамлар қачонки қўрқсалар, нопок йўллар билан кураш олиб бора бошлайдилар. Ўзгаришларга қарши курашда улар қандайдир ички қўзғатувчи бўлибгина қолмайдилар. Улар томонида анъана ва тарих ва улар ушбу маданий меросга содиқ қолишга чақирадилар.

Ўз ҳудудингизни, кураш майдонингизни, «жанг ҳаракатлари» олиб бориш кутилаётган жойни билинг.

Ташкилий муҳит омилларини билиш, тушуниш ва баҳолаш керак. Сиз амалга оширмоқчи бўлган ўзгаришларингиз қанчалик фойдалик, овоза қиладиган ва илҳомлантирувчи бўлмасин, агар у ташкилотда кўпдан – кўп ноқулайликлар ва дискомфорт туғдирадиган бўлса, билингки, у албатта муваффақиятсизликка дучор бўлади.

Келажакка мафтун бўлишдан қочинг. Ходимлар бугун ва шу ерда, шу жойда яшашлари ва ҳаракат қилишлари керак. Агар раҳбарнинг нигоҳи фақат эртанги кунга йўналтирилган бўлса, ходимлар ўзларининг кундалик эҳтиёжларига нисбатан раҳбар томонидан эътибор йўқлигини доимий равишда ҳис қила бошлайдилар [1].

Шуни билинг, ўзгаришлар йўналтирилган, у тааллуқли бўлган одамлар олдинданоқ режалаштириш жараёнига жалб қилинган бўлсагина ўзгаришлар муваффақиятли бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, бошқарув фаолиятида психологик билимларнинг ўрни ва аҳамияти беқиёс бўлиб, узлуксиз таълим тизимида мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбарининг бошқарувчилик фаолиятида, жамоада соғлом ижтимоий-психологик муҳитни ярата олиш ва сақлай билишда, ота-оналар ҳамда ўқувчилар билан муносабатларга киришишда, шахслилик хусусиятларини такомиллаштириш ва лидерлик қобилиятини шакллантиришни таъминловчи етакчи омиллардан ҳисобланади.

Мактабгача таълим ва халқ таълим муассаса раҳбар ходимларни бошқарув соҳасидаги махсус психологик билимлар билан қуроллантириш, узвий ҳолатда уларга тегишли кўникма ва малакаларни шакллантиришга кўмаклашиш малака ошириш жараёнида нафақат педагог ва психологлар, балки барча тегишли кафедра мудирлари томонидан раҳбар (иқтисодий, маънавий, тадбиркорлик) қобилиятини ривожлантириш учун даврий равишда семенар-тренинг машғулотларини ташкил этиш муҳим вазифа ҳисобланади.

Фойдаланган адабиётлар:

1.Гришина Н.В. Келинг, рози бўлайлик. Низоларни ҳал қилиш керак бўлганлар учун амалий қўлланма Матн. Петербург: Питер, 2003. - 146 б.

2.Рыбакова М.М. Педагогик жараёнда тўқнашувлар ва ўзаро таъсирлар Матн. Москва: Наука, 2001. -128 б.

3.Аъзамхўжаев Э.А. Муомала мароминиng ёш хусусиятлари ва динамикаси дисс.... Т.: 2002, 155 б.

4.Байбаева М. Х. Таълим муассасаларида раҳбар аёлларнинг бошқарув фаолиятидаги роли //integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 59-66.

5.Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг бошқарув фаолиятларида соғлом ва ижодий муҳитни яратишга хос замонавий ёндашувлар //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 4-2. – С. 403-411.

ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСА РАҲБАРЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ ФАОЛИЯТИНИ САМАРАЛИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Каримова Махбуба Муқимжоновна
Низомий номидаги ТДПУ
“Педагогика” кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада таълим самарадорлигига эришишда таълим муассасалари раҳбарларининг бошқарув фаолияти ҳақида маълумотлар ёритилган. Таълим жараёнида раҳбарларнинг самарали бошқарув фаолияти самарадорлик ва натижавийликка эришиш босқичлари ҳақида фикрлар юритилган.

Калит сўзлар: бошқарув, тизим, раҳбар, натижа, функция, босқич, фаолият, самарадорлик.

Аннотация: В данной статье представлена информация об управленческой деятельности руководителей образовательных учреждений по достижению образовательной эффективности. В процессе обучения были высказаны мнения об этапах эффективного управления деятельностью менеджеров для достижения результативности и результативности.

Ключевые слова: управление, система, руководитель, результат, функция, этап, деятельность, эффективность.

Abstract: In this article information is presented about administrative activity of leaders of educational establishments on the achievement of educational efficiency. In the process of educating were outspoken opinion of the stages of effective management by activity of managers for the achievement of effectiveness and effectiveness.

Keywords: management, system, leader, result, function, stage, activity, efficiency.

Таълим муассасаси раҳбарларининг асосий функцияси таълим муассасаси олдига қўйилган мақсадларга эришишда муассасанинг хаётий фаолиятини таъминлаш бўйича бошқарув йўналишидаги масалаларнинг ижобий ечимини топиш, ҳал этиш ҳисобланади [2]. Алоҳида таъкидлаш зарурки, бошқарув фаолияти ёки ихтиёрий фаолият инсон-инсон муносабати, шунингдек, инсоннинг ташқи муҳит билан муносабатлари, тарбиявий муносабатлар шаклида, яъни шахснинг эҳтиёжлари талабларидан келиб чиқиб кўзланган мақсадни амалга оширишдаги ўзаро алоқалар шаклида таҳлил қилинади ва ўрганилади.

Фаолият мақсади объектив бўлиб, ўз ўрнида шахс томонидан белгиланади ва у фаолиятнинг асосий компоненти ҳисобланади. Шунингдек, фаолият субъектни маълум бир ҳаракатга келтирувчи сабабларни аниқлайди ва унда аниқ бир шахснинг фаолияти ва мақсад ифодаланади. Маълумки, бошқарув фаолияти субъектлар томонидан лавозими йўналишидаги функцияларини бажаришлари жараёнида амалга оширилади [3]. Бошқарув фаолияти олдиндан белгиланган хатти- ҳаракатлар мажмуаси, шунингдек, бошқарув жараёни босқичлари сифатида таълим муассасаси раҳбарининг мақсадга йўналтирилган функцияларининг структураси бошқарув предметлари орқали белгиланади. Демак, бошқарув ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар мақсадга эришишда ҳаракатлар изчиллиги билан белгиланади. Бу жиҳатлар ўз-ўзидан мақсадга кўра аниқланмайди, балки мақсадга эришишдаги шарт-шароитлар орқали белгиланади [4]. Агар мақсад ўзгармаса, у белгиланган вақтдаги шароитлар ҳамда ҳаракатлар таркиби ўзгариб боради. Таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш ва унинг мазмунини такомиллаштириш йўналишидаги ихтиёрий инновацион фаолият мавжуд бўлган бошқарув функцияларининг маълум бир изчилликда амалга оширилишини талаб этади.

Замонавий таълим муассасани бошқариш функцияларини амалга оширишни режалаштиришда, энг аввало, бошқарувнинг мақсади, функцияларининг мазмун-моҳияти ва вазифалари инобатга олинади. Умумий мақсадларга эришишда мазкур функцияларни амалга ошириш тизимини ташкил этувчи вазифаларнинг бажарилиш кетма-кетлиги белгиланади ҳамда мазкур вазифаларни бажаришда қўлланиладиган бошқарув методлари танлаб олиниб, бошқарув фаолияти бошқарувни ташкил этиш тамойиллари ва қонуниятларига асосан амалга оширилади. Объектив бошқарув фаолияти фақатгина мақсадга йўналтирилган ҳаракатларнинг тўлиқ тўплами ёки ҳаракатлар занжири шаклида мавжуд бўлади [5].

Таълим муассасаси раҳбари бошқарув фаолияти давомида ўз муассасасининг фаолияти, таълим-тарбия жараёнининг ҳолати, ходимларнинг ўз вазифасига бўлган муносабати, ўзаро муносабатлар, яъни ўқувчи ва ўқитувчиларнинг муносабатлари, шунингдек, умумий мақсадга эришиш учун амалга оширилаётган ишларнинг кўлами ва самарадорлиги, ўқувчиларнинг ўзлаштириш кўрсаткичлари ҳамда ташкил этилаётган дарсларнинг сифати тўғрисида етарли маълумотга эга бўлиши учун зарурий ахборотлар тўплаши лозим [6]. Тўпланган ишончли ахборотлар таҳлил қилиниши ва умумий ҳолатни ўрганилиши бошқарув фаолиятини ўзгартириш, такомиллаштиришга, яъни бошқарув фаолиятининг мақсадини белгилаб олишга хизмат қилади. Ахборотларга асосланган ҳолда, бошқарув фаолиятининг самарадорлигини ҳам таҳлил қилиш имконияти туғилади ва шунга асосан уни такомиллаштириш

йўналишлари ва муассаса фаолиятини яхшилаш учун амалга оширилиши зарур бўлган вазифалар белгиланади [1]. Белгиланган вазифаларни ходимларнинг билими, кўникма ва малакалари, шунингдек, касбий тажрибаларига кўра тақсимлаш амалга оширилади, яъни зарур ҳолларда муассасанинг фаолиятини, таълим-тарбия жараёнини ривожлантириш учун юқори малакали мутахассислар жалб этилади, шу асосда жамоа аъзоларининг фаолиятлари мувофиқлаштирилади [7]. Мазкур жараёнларда амалга оширилган ишларнинг натижаларига ва йиғилган маълумотларга асосланган ҳолда таълим муассасасининг ривожланиш имкониятлари аниқланиб, белгиланган вазифаларни амалга ошириш йўналишида қарорлар қабул килинади.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб айтиш мумкинки, бошқарув алгоритмининг мазмун-моҳияти бошқарув функциялари ва методларини амалга оширишда ўз ифодасини топади ва улар биргаликда бошқарув жараёнида таъсир кўрсатишнинг тартиби, кетма-кетлиги, йўллари ва уларнинг тугалланиш даврини акс эттиради.

Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда биз самарали бошқарув – бу юксак маҳорат талаб этадиган, ҳаётий эҳтиёжларни қондиришда кўзланган мақсадга эришиш, фаолиятни режалаштириш, ташкил этиш, таъсир этиш, таҳлил этиш, назорат қилиш орқали ифодаланадиган жараёндир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Валижонов Р., Қобулов О., Эргашев А. Менежмент асослари. -Тошкент: “Шарқ”, 2002. 33-36 бет.

2. Йулдошев Ж. Ғ. Таълим янгиланиш йулида. - Тошкент: “ўқитувчи”, 2000. 19 бет.

3. Джўраев Р. Х., Турғунов С. Т. Умумий ўрта таълим муассасаларини бошқаришда менежментнинг асосий тушунчалари. - Тошкент: “Фан”, 2006. 29-32 бет.

4. Тўхтабоев А. Маъмурий менежмент. - Тошкент: “Молия”, 2003. 12 бет.

5. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Дарслик. - Тошкент: “Ўқитувчи”, 2001. 14 бет.

6.Исмаилова З. К., Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг низоли вазиятларни ҳал этишда конфликтологик компетентлигини ривожлантириш //Life Sciences and Agriculture. – 2020. – №. 2-2. – С. 185-188.

7.Байбаева М. Х. Таълим муассасаларида раҳбар аёлларнинг бошқарув фаолиятидаги роли //integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 59-66.

8.Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг бошқарув фаолиятларида соғлом ва ижодий муҳитни яратишга хос замонавий ёндашувлар //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 4-2. – С. 403-411.

PREPARING STUDENTS OF GRADE 7-9 FOR INTERNATIONAL PISA STUDIES

Rakhmonov Sh.T., Ikhtiyarova G.A.
Tashkent state technical university

Abstract: In the article, the preparation of 7-9 grade students of specialized general secondary schools for international PISA research is done by creating problem situations in chemistry. in the radical reform of the educational system, the issues of directing students to research activities, forming a scientific worldview in students during research activities, and developing creativity are highlighted.

Key words: PISA research, PISA test, express - research, research - competition, educational experience, creative assignments, intelligence – map

Аннотация: В статье осуществляется подготовка учащихся 7-9 классов общеобразовательных специальных школ к международным исследованиям PISA путем создания проблемных ситуаций по химии. В коренной реформе системы образования освещаются вопросы направленности учащихся на научно-исследовательскую деятельность, формирование у учащихся научного мировоззрения в ходе научно-исследовательской деятельности, развитие творческих способностей.

Ключевые слова: исследование PISA, тест PISA, экспресс-исследование, исследование-конкурс, образовательный опыт, творческие задания, интеллект-карта.

Today, the new educational paradigm will consist of raising the knowledge, skills and abilities of teachers of general secondary education institutions to the level of managing the development of teaching in the formation of personality.

According to PISA studies, in order to apply innovative technologies to the educational process, the teacher should not only have the skills to use information technologies, but also to fully master the skills of information transfer and processing, and at the same time, he should be able to form an information culture in students.

The PISA study has the following characteristics:

- it is a comprehensive and regularly held program all over the world;
- one of the largest, large-scale international monitoring studies in the field of education;
- 15-year-old students (from 15 years 3 months to 16 years 2 months) studying in general secondary educational institutions participate in the research;

➢ the level of "readiness for independent life" of students is evaluated, that is, to what extent they can use the knowledge and skills acquired at school to solve problems they may encounter in life;

➢ students' functional literacy, including reading (understanding the text), natural and mathematical literacy, as well as the ability to solve life problems in these areas are assessed;

➢ the research collects information that allows to get information on the uniqueness of the educational system of the participating countries.

Therefore, PISA International Studies has a special place in this process, it is a leading tool in raising the quality of the educational system to a new level, and responds to the needs of the state, labor market and society in the most adequate way.

The research we want to conduct is at the level of these requirements and is based on the creation of PISA studies in chemistry;

PISA studies need to have a "slightly higher intelligence" than traditional lessons, because of the possibility of simulating several aspects of the teacher's activity (giving advice when necessary and where it is needed, helping to consolidate acquired knowledge, etc.). have At the same time, it is necessary to fully cover the necessary (additional information) educational materials for the studied subject. Only a comprehensive curriculum of the subject can ensure the success of the e-textbook.

PISA subject: What happens if you eat a lot of onions?

PISA statement: Onion is one of the most cultivated vegetables in the world and is also known as the "queen of vegetables" due to its high nutritional value.

Onions contain not only essential nutrients for the body, but also many medicinal substances, including antioxidant, anti-cancer, anti-inflammatory, antibacterial, antiviral and other substances. In addition, onions contain a substance called fructan, which is not found in most other vegetables.

Fructans are healthy carbohydrates that reduce the production of cancer-causing substances in the body. This shows that they have a beneficial effect in the prevention of cancer and other chronic diseases. Fructans are also good nutrients for good bacteria in the gut, causing their numbers to increase(fig.1).

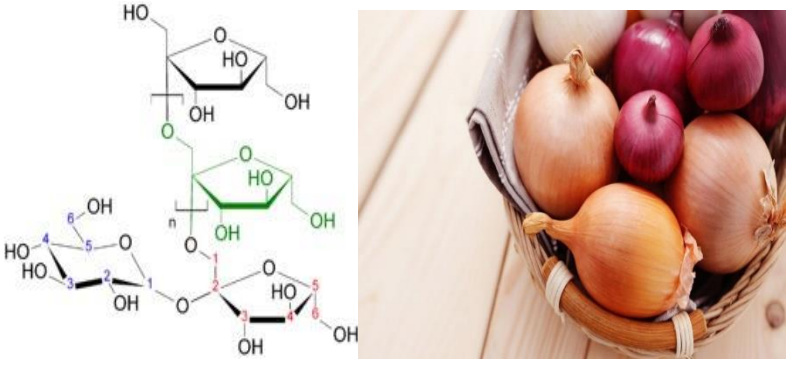

Figura.1 Structure Fructan and Onions

However, eating too much onion can also cause some side effects. The fact is that there are no enzymes that break down fructans in the intestine, so fructans are not digested and absorbed by the body. As a result, a large amount of fructans accumulates in the intestine, causing it to swell. This condition can cause intestinal problems such as abdominal pain and gas accumulation in the abdomen. Therefore, it is not recommended to eat a lot of onions. Its daily consumption is recommended to be 50 - 80 grams

PISA assignment:

1. Why does a person tear up when wiping onions in the kitchen.
2. What is the basis of the bacterioseptic properties of onions?
3. How to get natural dye from onion peel?

PISA topic: Why does food taste unpleasant after brushing teeth?

PISA statement: This is because of the foaming agent used in most toothpastes. The sodium lauryl sulfate contained in it weakens the taste receptors that are responsible for the perception of sweet taste.

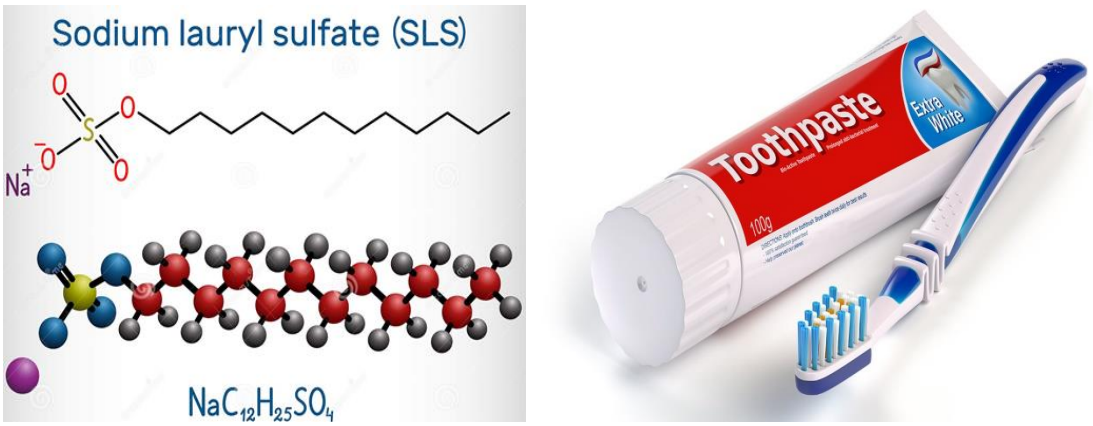

Figura 2. Strurture Sodium lauryl sulfate and tootthtaste

In addition, sodium lauryl sulfate has the ability to break down phospholipids, which reduces the perception of bitter taste.

PISA assignment:

1. Write a report on what ingredients are in toothpaste?
2. What was used instead of toothpaste in ancient times?
3. When choosing a toothpaste, what features and what type should you choose?

PISA topic: Do you know about dry alcohol?

PISA statement: In chemistry, there is a term called "dry alcohol". It is also called " dry $_{\text{fuel}}$ ". is obtained by evaporating the mixture under vacuum:

$6HCHO + 4NH_3 = (CH_2)_6N_4 + 6H_2O$

PISA assignment:

1. How to get dry alcohol?
2. How is dry alcohol similar and different from ethyl alcohol?
3. Can dry alcohol be dissolved in water and drunk?

PISA answer: For the first time this substance was synthesized by Butlerov in 1860. It is a white crystalline substance with a sweet taste and burns with a yellowish-blue flame (like ethyl alcohol). After burning, no ash remains, because all combustion products are formed in the gaseous state and evaporate.:

$(CH_2)6N_4 + 9O_2 = 6CO_2\uparrow + 2N_2\uparrow + 6H_2O\uparrow$

Urotropin has nothing to do with real alcohol (it is dangerous to mix it with water like alcohol!).

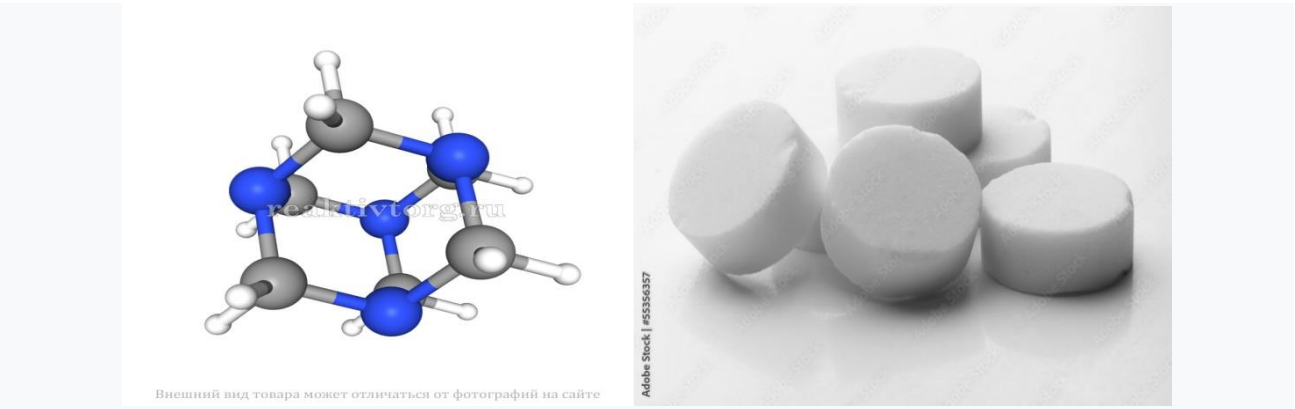

Figura 3. Struture urotropin and Dry fuel based on urotropin

As a fuel, dry alcohol is very convenient: it burns easily, and when it burns, it is easily extinguished if it is covered with a metal lid. Therefore, it is used for lighting fires in laboratories and on trips. It should be protected from moisture during storage.

PISA topic: Did you know that aspirin fights cancer?

PISA statement: It is known that aspirin has the property of thinning the blood. Doctors who used aspirin for a long time observed an interesting situation. The fact is that in order to prevent heart attack (infarction) or vascular (stroke) diseases, taking aspirin for a long time and patients Many years of follow-up are required. This has led to the emergence of a large amount of statistical data about those patients. When these statistics are analyzed, some side effects of aspirin therapy are revealed. along with its secrets, positive effects have also been identified. One of the negative effects is that sudden discontinuation of this drug leads to an increased risk of heart attack or stroke. However, it also has a positive side, and according to Oxford University professor Peter Rothwell, long-term use of aspirin reduces the risk of cancer in humans.

PISA topic: Gas from wetlands

In swampy areas, bubbles of some kind of gas can be seen. Usually this gas is released - methane CH_4. Methane is the main component of natural gas and is a colorless flammable gas that is poorly soluble in water. It is formed when organic matter decomposes in the absence of air. Previously, this gas was called "swamp gas". A mixture of methane with air, or in other words "mine gas", often accumulates in coal mines and poses a great danger to miners. A large amount of thermal energy is generated from the combustion of methane:

$CH_4 + 2O_2 = CO_2 \uparrow + 2H_2O \uparrow$.

Under laboratory conditions, methane can be obtained by reacting sodium hydroxide (NaOH) with sodium acetate In this case, it is necessary to heat both salt mixtures:

$CH_3COONa + NaOH = CH_4 \uparrow + Na_2CO_3$

We know that methane, along with other hydrocarbons, is extracted in large quantities from gas fields and is used as a fuel and chemical raw material.

In **conclusion, the content of** the PISA international research activities for the 7th-9th grade students of the general secondary school is directed to the development of personal intellectual qualities in the process of educational and creative research tasks, solving problem situations. 7-9- Based on the PISA international research activity of students of the first grade as a set of interrelated components (organizational, content, activity, assessment-result), this system improves the methodology of developing students' research activity based on a humanistic approach and develops educational content. served to exit.

The structural structure of the development of the activities of preparing 7-9th grade students for PISA research is presented as a set of interrelated components such as cognitive, creative, organizational-research, reflexive-evaluation, and limited, permissible and appears at optimal levels. This serves to improve the methodical aspects of evaluating students' knowledge results and research competencies.

Developing a method of self-creative development through the development of technologies for students' preparation for PISA studies (problematic, design, intellectual-map), systematic changes, problem-complexization and integration of the teaching content, as well as cooperative reflexive management of the teaching process. As a result, it was possible to improve the methodology of developing students' research activities by means of educational resources.

References:

1. Jumanyozova M. T. "Advanced pedagogical technologies and their practical application" lecture text. Tashkent-2010.

2. Rozieva D., Usmonboeva M., Haliqova Z. Interactive methods: essence and application / Method. – T.: DTPU named after Nizomi, 2013.

3. Faizullaeva D.M., Ganieva M.A., Ne'matov I. Collection of teaching technologies in theoretical and practical training / Met.ko'll. From the series of innovative educational technologies in secondary special vocational education – T.: TDIU, 2013.

4. Ishmuhamedov R., Abduqadirov A., Pardaev A. Innovative technologies in education / Practical recommendations. – T.: "Talent" Foundation, 2008.

5. Rakhimov B.Kh. Socio-pedagogical foundations of directing students to research work. P.F.D. diss. Autoref. Tashkent-2009. – 42 p.

6. Akhmedova N.K. "Improving the effectiveness of management activities of general secondary school heads".: Autoref. Doctoral Dissertation in Philosophy – Tashkent, 2017 – 35 p.

7. Andreev V.I. Euristicheskoe programmirovanie uchebno-issledovatelskoy deyatelnosti / V.I. Andreev. – M.: Vysshaya shkola, 1991. – 240 p.

8. Abdraimova B.B. Socio-pedagogical approach to improving management in education // Mughallim həm yzliksiz billenderio' (scientific-methodical journal). 2020 No. 1/ pp. 22-24.

9. Rakhmanov Sh. The use of PISA studies in the formation of students' competences in science. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2022, issue 8, pages 601-606.

10.Raxmonov Sh. Preparing students for PISA studies in grade 7-9 in general secondary schools // Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences International scientific-online conference. 2023. Pp105-108.

INGLIZ ADABIYOTIDA "SUV" BILAN BOG'LIQ LISONIY OLAM MANZARALARINI IFODALOVCHI BIRLIKLAR
THE DESCRIPTION OF THE WORLDS WHICH ARE RELATED TO "WATER" IN ENGLISH LITERATURE

Haydarova Umidaxon
Farg'ona davlat universiteti Amaliy ingliz tili kafedrasi
Dumachova Ozoda
Farg'ona davlat universiteti Amaliy ingliz tili kafedrasi

Annotation. This article describes the metaphors that are utilized in English literature and analyze their semantic meanings. This work also provides some information about Benjamin Franklin, thesis of metaphors and investigates some data in "Poor Richard's almanack".

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz adabiyotida "suv" bilan bog'liq metaforalarning qo'llanishi, ularning o'zaro munosabatlari va metaforaviy fikrlashdagi madaniy jihatlar haqida to'xtalib o'tamiz.

Keywords. Benjamin Franklin, water, metaphor, "Poor Richard's almanack".

1. Kirish.

Benjamin Franklin 1706-yil, 6-yanvar Bostonda tavallud topgan bo'lib, u Josef Franklinning o'n beshinchi farzandi edi. Otasining biznesi unchalik rivojlanmagan bo'lsa-da, Franklin oilasi juda ham kamtarona sharoitni shakllantirgan edi. Bola sifatida Benjamin kitob o'qish va bilim olishga chanqoq edi, ikki yil mobaynida otasi uni maktabga jo'nata olgan. Bu vaqt davomida u ajoyib qobiliyatini ko'rsatdi. Siyosatchi yozuvchining dastlabki o'qigan kitobi Bunyanning "Pilgrim's progress" bo'lib, bu asar savdo masalalari hamda oldi-berdi jarayonlari haqida edi. Benjaminning o'qishga bo'lgan ishtiyoqini ko'rib, yumshoq ko'ngilli Boston meri unga o'zining shaxsiy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat berdi. Yozuvchi faqat o'zining ta'limi uchun foydali kitoblarni o'qidi va bu kitoblar uning kelajakda mohir siyosatchi, bilimdon yo'lboshchi va yozuvchi bo'lib yetishishi uchun tamal toshini qo'ydi. Maktabni tashlaganidan so'ng, akasi Jamesga bosmaxona savdosida ko'maklashdi. Franklinning ish haqi juda ham kam bo'lib, u gazeta qog'ozlariga yozuvlarni kiritar va tartibga keltirar edi.

2. Metafora va madaniyat tushunchasi.

"Metaphor" so'zi grekcha "metaphora" so'zidan olingan bo'lib, "ko'chirish" degan ma'noni ifodalaydi. Shu sababli ham, metafora turli xil o'zgarishlarning transportatsiyasi(metaphor stands for conveyance of some kind of change)[54] deyiladi.

[54] Fahad al Janah, "A comparative study of metaphor " Indiana university of Pennsylvania, 2007

Adabiy jihatdan qaralganda metafora ikki turli xil narsalarning bir-biriga o'xshatilishidir, ya'ni avvalgi obyekt keyingisiga, yoinki aksi bo'lishi mumkin.

Bugungi kunda metaforalar bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar nafaqat adabiyot sohasida qo'llanuvchi metaforalar tadqiqiga bag'ishlanmoqda, balki boshqa sohalarda ham o'rganilmoqda. Masalan, metaforalarni biznesda qo'llanilishiga doir tadqiqotlar "marketing myopia"(marketing miyopi) metaforasiga alohida urg'u berishadi. Ushbu metafora Harvard biznes kollejidan bo'lgan Levit Teodor tomonidan ilk bor 1960-yilda qo'llangan. Bu metaforada marketing bilan ko'z ko'rish o'tkirligining muqoyasasini yaqqol anglash mumkin. Bu kabi tildagi obrazli ifodalanish metaforalar inson ongi va tushunishi bilan bog'liqdir.

Metaforalar qadimgi davrdan qo'llanib kelgan obrazli tilning birligidir. Aristotel o'z asarlarida metaforaga quyidagicha ta'rif beradi: "the greatest thing, by far, is to be a master of metaphor. It is the one thing that cannot be learnt; and it is also a sign of genius…" (metaforani qo'llash san'atini o'rganish bu eng yuqori maqomdir. Lekin uni kimdandir o'rganish mumkin emas, va metaforalar daholikning belgisidir) (Kittay, 1989, p. 1). Yoki mashhur grek dostoni "Gilgamish" dostonida ham metaforalar qo'llanganini ko'rish mumkin (Wikipedia). 1989-yil Jorj Lakoff va Mark Turnerlar "More than cool reason" asarida metaforaning she'riyatdagi ahamiyatini tadqiq qilishadi va ritorika hamda adabiyotda metaforalarning har doim va keng ko'lamli ishlatilishini aniqlashadi. Lekin ikki olim, darhaqiqat metafora adabiyotning eng asosiy unsure, ammo metaforalar inson ongining mahsuli bo'lgani bois, u kundalik hayotda ham ko'p qo'llaniladi. Bu qarash tilshunoslikda metaforaga nisbatan yangi yo'nalish va tadqiqotlarni belgilab berdi.

Lakoff va Jonson(1980) metaforaga bo'lgan qiziqishni yangiladi. Ularning mashhur asari "Metaphors we live by" metaforaning konseptual va kognitiv ong bilan bog'liqligini isbotladi.

Metafora hozirda keng tarqalgan hayot tajribalari va konseptual asoslarni ifodalovchi sifatida tan olingan bo'lishiga qaramay, ko'plab olimlar hali ham metaforalar tadqiqotlariga yetarlicha e'tibor berilmayotganini aytishadi.

Shunisi aniqki, tadqiqotlar orasida madaniyat va metaforaning o'zaro bog'liqligini isbotlovchi hamda konseptual asos bilan bog'liq aniq, izchil tadqiqotlar kam sonni tashkil etadi.

Borden (1982), Schaff (1973), Galtung va Nishimura (1983), Kuroda va Suzuki (1989) kabi olimlar tilga asoslanib, madaniyatlararo aloqalarga doir tadqiqotlarga urg'u berish lozimligini aytib o'tishgan. Bu faraz til milliy madaniyatni o'zida mujassamlashtira olishiga yana bir dalildir. Metaforalar tilda doimiy mavjud unsurdir va bu metafora madaniyatning ko'zgusi ekanini tushuntirib bera oladi.

Corradi Fiumara(1995)ga ko’ra, madaniyat metaforik til orqali aloqa qilish namunasidir, “reliance on the literalness of cultural concepts may…conceal the danger of devaluing … inner experiences…” (p. 2).

3. “Bechora Richard” almanagi va “suv” metaforasi

Bibliya bilan bir xil darajada ommaviy ravishda o’qilgan asar turlaridan biri almanaklardir. Bu turdagi kitoblarda bolalar uchun qiziqarli ertaklar, ob-havo ma’lumotlari, she’r va maslahatlar, mashhur hodisalar hamda shu turdagi foydali ma’lumotlar jamlangan edi. Mashhur almanaklardan biri Benjamin Franklinning “Kambag’al Richard” asari bo’lib, u 1732-yilda chop etilgan. Bugungi kun jamiyati undagi juda ham mashhur maslahatlar uchun minnatdor deb yozadi ayrim yozuvchilar, sababi bu almanakda “Yashash uchun oziqlan, yeyish uchun yashama”, “itlar bilan yotgan, burgalar bilan uyg’onadi”, “Kichik zarbalar katta emanlarni yiqitadi”, yoki “Erta yot, erta tur, bu kishini sog’lom, boy va dono qiladi” kabi mashhur va dono maslahatlarni uchratish mumkin. Asar xalqchil tarzda yozilgan bo’lib, imkon qadar tilning majoziy birliklaridan foydalanishga harakat qilingan va bu orqali oson tushunilish hamda o’qilishiga erisha olgan. Masalan:

1. When the well's dry, we know the worth of water.

“Quduq qurisa, suvning qadri bilinadi”

Ushbu hikmatga ko’ra suv turli xil ma’nolarni ifodalovchi metafora o’rnida kelganini anglash qiyin bo’lmasa kerak. “suv” hayot, yaxshilik, shaxsda mavjud biror narsaning o’rnida qo’llangan va jonli tasvir usulidan foydalanilgan.

2. *Drink does not drown care, but waters it, and makes it grow faster.*

“Ichimlik cho’kmaydi, aksincha uni sug’oradi va tezroq o’sishiga ko’maklashadi”

Bu almanakni turli xil tadqiqotchilar bir necha ma’nolarda izohlaydilar ya’ni “suv” metaforasi bilim, ozuqa va tajriba kabi ma’nolarda qo’llanganini aytib o’tishadi.

Xulosa.

Mashhur yozuvchi, siyosatshunos va omadli tadbirkor Benjamin Franklin Amerika tarixida o’chmas iz qoldirgan ijodkordir. Uning siyosiy ishlari bilan birga, adabiy merosi ham jahon adabiyot ixlosmandlari tomonidan qadrlanadi. Qadimgi davrlardan adabiyotning asosiy unsuri hisoblangan metaforalar Johnson va Lakoff(1980) nazariyasidan so’ng tadqiqotchilar e’tiborini qayta o’ziga qaratdi va unga doir bir qator tadqiqotlar amalga oshirildi. Benjamin Franklinning asarida qo’llangan “suv” bilan bog’liq metaforalar nazariy jihatdan tahlil qilinganda, u asosan tabiatdagi mavjud muhim to’rt unsurni tasvirlab kelishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. H. Yamada “KEIYOUSHINO TSUKAI KATA”, Kabushiki gaisha, 2009

2. M. Nishio "Nihongono bunpo", Kokusaikouryukikin, 2011

3. Yunusova, Z., & Haydarova, U. (2022). The Semantics and Use of the Verb „Open "in Different Spheres of Uzbek Language. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, *2*(5), 121-123.

4. Haydarova, U., & Mo'minova, G. (2022). KOGNITIV LINGVISTIKADA METAFORA MASALASI VA ULARNING YAPON MUMTOZ MANBALARIDA IFODALANISHI. *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, *2*(6), 59-63.

5. Sotvoldiyeva, H., & Haydarova, U. (2023). YOSHIMOTO BANANA ASARLARIDA XURSANDCHILIK MA'NOSINI IFODALOVCHI SIFATLAR SEMANTIKASI. *Interpretation and researches*, *2*(3).

6. Umida, H. (2022). INGIZ ADABIYOTIDA SUV KONSEPTI (UILYAM SHEKSPIR ASARLARI MISOLIDA). *Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali*, (1), 26-29.

O‘ZBEK ETNOSI – ETNOLINGVISTIK BIRLIK SIFATIDA

Ravshanova Feruza Murodullayevna
O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek etnosining kelib chiqishiga oid olimlarning mulohazali fikrlari, o‘zbek etnosini o‘rganish davrida nimalarga ahamiyat qaratilganligi hamda etnos so‘zining etimologiyasi, o‘zbek etnosini etnolingvistika bilan bog‘liqlik jihatlari ham ko‘rib o‘tildi va tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar. Etnos, etnolingvistika, etimologiya, sheva, etnogenez, madaniyat, marosim, an’ana, etnografik, antroposentrik.

Annotatsion: In the article, the thoughtful opinions of scientists regarding the origin of the uzbek ethnos, what is important during the study of the uzbek ethnos, and the etymology of the word ethnos, aspects of the connection between the uzbek ethnos and athnolinguistics were reviewed and analyzed.

Keywords. Ethnos, ethnolinguistics, etymology, dialect, ethnogenesis, culture, ritual, ethnographic tradition, anthropocentric.

Аннотация: В статье были рассмотрены и проанализированы критические мнения ученых относительно происхождения узбекского этноса, важности изучения узбекского этноса, этимологии слова этнос, аспектах взаимоотношений узбекского этноса и этнолингвистики.

Ключевое слово. Этнос, этнолингвистика, этимология, диалект, етногенез, культура, ритуальные, традиции, этнографические, антропоцентрический.

Kirish. Qadimgi davrlardan boshlab kishilar nafaqat o‘zlarining balki shu bilan birga atrofdagilari va uzoq yurtlarda yashovchi el-uluslarning madaniyati, an’ana va marosimlariga qiziqqanlar. O‘zbek tilshunosligida tilni o‘zbek xalqining urf – odatlari, tarixiy an’analari va ma’naviy olami bilan bog‘liq ravishda o‘rganishga bo‘lgan qiziqish kuchayib bormoqda. Zero, “Tarixiy merosni asrab – avaylash, o‘rganish va avlodlarga qoldirish, davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo‘nalishlaridan biridir[55]”. Har bir xalq umumiy belgilarga ega bo‘lganidek, o‘ziga xos jihatlari ham mavjud bo‘lib, bunday o‘ziga xosliklar muayyan xalqning urf – odatlari hisoblanadi. Urf – odatlar ma’lum bir etnosning o‘ziga xos muhim jihatlarini tilda o‘zini ifoda etadi. Etnos atamasi dastlab yunon tilidagi manbalarda yunon bo‘lmagan xalqlarga nisbatan qo‘llanilgan. Aynan shu ma’noda mazkur ibora Rim madaniyati va lotin tilida ham uchraydi. XVIII asrning oxiriga qadar etnos atamasi

[55] Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б.29

nihoyatda chegaralangan holda qo'llanilgan. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu atama ilmiy adabiyotlarda "xalq" (narod) ma'nosida qo'llanila boshlangan[56].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

Akademik A. Asqarovning fikricha, etnos — bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyotida ma'lum bir bosqichning hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangidan yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi[57]. Etnos nazariyasi borasida mashhur turkiyshunos olim L.N.Gumilev esa aksincha, etnos ijtimoiy emas, balki biogeografik hosiladir. Etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani bois undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi, deb ta'kidlaydi[58]. Olimlarning bergan fikrlari ham o'rinli, albatta. A.Asqarovning etnosni ijtimoiy hodisa deb xulosalaganlari asoslidir. Etnoslar tarixiy sabablarga ko'ra o'zgarib boradi, negaki ma'lum bir xalq bosqinchilik oqibatida yoki qo'shnichilik sabablariga ko'ra etnoslar o'zgarishlarga uchrashi mumkin. Etnos tarkibiga qo'shilgan etnografik guruh ma'lum bir tarixiy voqelik, jarayon ta'siridan so'ng uning tarkibiga singib ketadi. Bunday hollarda etnolingvistikaning vazifalari yuzaga chiqa boshlaydi, sababi etnoslarni o'rganish vaqtida ularning qanday tilda so'zlashishi ham ahamiyatlidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Etnosning muhim alomatlaridan biri uning tili bo'lib. Til ko'pincha xalq shakllanishining sharti yoki etnogenezining yakuniy bosqichi hisoblanadi. Lekin, ba'zi hollarda ayrim etnoslar turli tillarda so'zlashuvchi xalqlardan ham tarkib topishi mumkin. Bunday vaziyatlarda til etnosga xos muhim xususiyat, etnik mansublik belgisi rolini bajaradi. Qolaversa, shuni ham unutmaslik kerakki, turli etnoslar bir tilda so'zlashishlari ham mumkin. Inglizlar va avstraliyaliklar bir tilda ingliz tilida so'zlashadilar. Shuningdek, aynan mazkur tilda AQSh aholisi, kanadaliklarning katta qismi, Yamayka oroli, yangi zelandiyaliklar, irlandlar so'zlashadilar. Lekin, amalda ular turli etnoslar hisoblanadilar[59]. Etnosni o'rganishdagi bu kabi holatlarda etnosga mansub geografik hudud, madaniyat, urf-odat va an'ana, marosim kabilarni umumlashtirgan holda o'rganuvchi soha etnolingvistika bo'lib, uning asosiy ahamiyat qaratishi lozim bo'lgan bu etnosdir.

Har bir xalqning etnosini o'rganishda uning tili, udumlari, an'analari kabilarga e'tibor qaratilgan. O'zbek xalqining etnosi ham uzoq yillarni o'z ichiga oladi. O'zbek xalqining shakllanib etnos birlik bo'lib shakllanib, bo'lgan davrni olimlar o'rganib, o'zbek xalqining qadimgi ajdodlari kimlar? degan savolga quyidagicha javob berishgan. Ular Movaraunnahr va qadimgi Xorazmning turkiy va eroniy til lahjalarida so'zlashuvchi tub joyli o'troq va chorvador aholisidir. Bu ikki tilda

[56] Ashirboyev.A. Etnologiya. – Toshkent. Iqtisod va moliya. 2018,76 bet
[57] Asqarov.A. Maqola nomi/O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. – 2002 №4 – 55 b
[58] Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природи. – М. 1993, 41 с
[59] Ashirboyev.A. Etnologiya. – Toshkent. Iqtisod va moliya. 2018,79 bet

so'zlashuvchi qabila va elatlarning birinchi bor bir – birlari bilan aralashish jarayoni o'zbek etnogenezining boshlanishi, dastlabki nuqtasi hisoblanadi[60]. Olimning bu fikrlarini sheva va lahjalarda uchraydigan so'zlar orqali anglashimiz mumkin. Ma'lumki Xorazm shevasi o'g'uz lahjasiga mansub bo'lib, turk tili esa o'g'uz lahjasini qamrab oladi.

Hozirgi zamon tilshunosligida har bir xalq va ular tilining o'zaro muloqat hamda munosabatlar jarayonida madaniy makonga ega ekanligi, ma'naviy va ma'rifiy jarayonlarda shakllanib, rivojlanganligi, aql – idrok manbayi bo'lishi, milliy – madaniy an'analarga asoslanganligi, shu bilan birga madaniy fondning birlamchi hamda asosiy element ekanligi ya'ni milliy o'ziga xoslikni aks ettirgan lug'aviy birliklar asosan tilshunoslik fanining lingvokulturologik, etnosemantik, antropolingvistik va etnolingvistik yo'nalishlarida tadqiq etilmoqda. Shu tarzda tilshunoslik fanining rivojlanishi va taraqqiyoti tufayli etnoslarning moddiy hamda ma'naviy madaniyatini ijtimoiy munosabatlar asosida o'rganish natijasida etnografik lakunalarni umummilliy (etnik), hududiy va dialektal tiplarga bo'lib, ilmiy – nazariy hamda ilmiy – amaliy asoslarda tavsif va tahlil etib, tasniflash imkoni yuzaga keldi. Buning oqibatida muayyan hudud shevasiga mansub bo'lgan etnografizmlar o'sha joyda shakllangan moddiy va ma'naviy madaniyatning semiotik, ya'ni ramziy tili ekanligi ham aniqlanib, ular ilmiy nuqtai nazardan o'rganilmoqda.

Til etnos hamda madaniyatning yaxlit tizim ekanligini isbotlagan zamonaviy tadqiqotlarning ilmiy tahlil va xulosalari, shuningdek, ularda o'rinli qo'llanilgan ilmiy – nazariy konsepsiyalarning mohiyati turkiy tillarning etnolingvistikasi, shu jumladan, to'y marosimlarining mazmun – mohiyatini o'zida ifodalovchi dialektal leksik – semantik tabiati va lingvokulturologik tadqiqini amalga oshirishga ilmiy – nazariy hamda ilmiy – amaliy hujjatlardan metodik va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. So'nggi yillarda dunyo tilshunoslik fani milliy tillarning leksik tarkibini, lug'aviy imkoniyatlarining darajalarini xalq madaniyati, ma'naviy qadriyatlar, xalqning tafakkur tarzi va tarixiy – milliy an'analari bilan bog'lab tadqiq etish yetakchi ilmiy – nazariy konsepsiyalardan biriga aylanib borayotganligi tilshunoslik fanida psixolingvistika, kognitiv lingvistika, etnolingvistika, lingvokulturologiya kabi yangi sohalarning paydo bo'lishi hamda rivojlanishiga ma'lum darajada asos bo'lmoqda. Har bir xalq tilini to'liq, haqiqiy ma'noda bilishi uchun uning ichki qonuniyatlarini aniqlashning o'zi yetarli emas. Uning asosiy mabayi shu tilda so'zlashuvchi etnoslarning rivojlanish tarixi va taraqqiyoti, kundalik hayotida shakllangan an'anaviy madaniyati, ma'naviy olami va badiiy tafakkuri bilan bevosita bog'liqligi til materiallari tahliliga lingvokulturologik, lingvogeografik va

[60] Аскаров.А. Ўзбек халки етногенези ва этник тарихининг баъзи бир назарий ва илмий- методологик масалалари. – Тошкент. 2004

etnolingvistik xususiyatlarni ham hisobga olgan holda yondashishni talab qiladi. Shuning uchun ham xalq dunyoqarashini va madaniyatini tilning leksik boyligi va so‘zning nutqiy imkoniyatlari bilan bog‘liq tarzda tadqiq qilish o‘zlikni ifoda etishning muhim shakli hisoblanib, tilning milliy mohiyatini aniqlashda asosiy mezon sanaladi. Tilning leksik boyligida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lgan, xalqning milliy madaniyatini ko‘rsatuvchi manbalardan biri – muayyan xalqning an’analarini, turmush tarzining barcha jihatlarini o‘zida qamrab olgan etnografizmlar sanaladi. Har bir millatga xos lingvomadaniy xususiyatlar ular foydalanadigan tilning etnografik leksikasi majmuyida namayon bo‘ladi.

Birgina o‘zbek xalqining o‘zida ma’lum bir hududlarda yashovchilarning o‘ziga xos moddiy va ma’naviy belgilarni madaniyatida saqlagan, uzoq davrlar mobaynida hududiy – areal xususiyatlar kasb etgan ushbu hududdagi to‘y marosimlarini etnolingvistik tabiati va lingvomadaniy xususiyatlarini o‘rganilayotgan joyga xos madaniy jarayon, madaniy makon, mentalitet, madaniy an’ana madaniy meros va madaniy fond tushunchalariga tayanilgan holda tadqiq qilishda foydalaniladi.

O‘zbek xalqining "*Sovchilik*" marosimi to‘y boshlanishiga sabab bo‘luvchi marosimlardan biri deyishimiz mumkin. O‘zbekistonning barcha hududlarida sovchilikning maqsadi bitta ya’ni kuyov tomonidan qiz tomonning roziligini olish uchun vakil qilingan shaxs. (Mulla Abdurahmon xotinlar so‘ziga ishonmay Solih mahdumning o‘z oldiga mahalladan bir ikkita keksani sovchi qilib yubordi. (Abdulla Qodiriy. "O‘tgan kunlar")[61].

Odatda sovchilar kayvoni, el orasida obru – e’tiborli, tagli – tugli, oqilu fozil kishilardan tanlanadi. Chunki ularning vazifasi og‘ir, ma’suliyatli. Sovchilikning gap so‘zi mantiqli, ishonarli, tosh bosadigan, zalvorli bo‘lmog‘i lozim. Sovchilar yigitning oilasi nomidan qiznikiga, bo‘lajak kelinnikiga elchilik qilib, uning qo‘lini so‘rab borishadi[62]. Bo‘lajak kelinning roziligini olgan sovchilarning o‘zlari bilan olib kelgan shirinlik, mato, ro‘mol bo‘lsa olib qolinadi, bu qiz tomonning rozilik belgisidir. Andijon viloyatida kelin bo‘ladigan qizga *oq ro‘mol* o‘rashadi. Oq rang ostida poklik, yo‘li ochiqlik, ozodalik, yaxshilik, yaxshi hayot kechirish kabi ma’nolarni bildiradi. Bo‘lgusi kelinga oq ro‘mol o‘rash ma’nosi ostida yangi hayotda unga poklik, yaxshiliklar tilash kabi ma’nolarni beradi. Vaholanki ba’zi hududlarda oq ro‘mol o‘rash bu a’za bo‘lganda o‘raladigan ro‘moldir. Masalan, Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida vafot etgan xonadon vakillari *oq ro‘mol* o‘rashadi. Tilshunoslikda etnolingvistik tahlil jarayonida o‘zbek xalqning *oq o‘rar*

marosimining ikki xil ma’noda, bir – biriga zid ma’noda qo‘llanishi kabi masalalarni o‘rganish etnolingvistika sohaning vazifalariga kiradi. Mana shu o‘rinda marosimlarni etnolingvistik tahlil qilish yuzaga chiqa boshlaydi

[61] Ш. Рахматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент. Университет. 2000
[62] Mahmud S. O‘zbek udumlari. – Toshkent . Adolat. 2004,101 bet

O‘zbek tilining barcha shevalarida uchraydigan “*To‘qqiz to‘yi*”, “*Oq o‘rar*”, “*Non sindirar*”, “*Qiz to‘yi*” kabi marosimlar mavjud bo‘lib, bu marosimni ba’zi joylarda to‘yda ishlatiladigan narsalarga qarab, ba’zi joylarda esa kuyov tomonidan qiz ya’ni kelinga qilinadigan buyumlar nomi bilan atalgan.

Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida “*To‘qqiz to‘y*” nomi bilan to‘y qilinsa, Chiroqchi tumanida esa “*Non sindirar*” nomi bilan o‘tkazilinadi. Garchi, bu to‘ylarda o‘tkazilinadigan an’ana va udumlar bir xil bo‘lsada, ammo ularning nomlanishi har xil. Kitob tumanida “*To‘qqiz to‘y*” deb, bo‘lajak kelinga nikoh to‘yidan oldin, kuyov tomonidan kelinga qilinadigan sarpolarni “*To‘qqiz*” deb nomlashadi. Shu sababli ham bu to‘yning nomi “*To‘qqiz to‘y*” deb nomlanadi. (Qashqadaryo viloyatining Kitob va Shahrisabz tumanlarida bu marosim keng miqyosda nishonlanadi, deyarli barcha bu to‘yni o‘tkazishadi. Bozorlarida ham biron bir kelinlar kiyadigan ko‘ylakni pulini so‘rasa, savdogarlar to‘qqizgami deyishadi.) Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi tumanida ham kelinga qilinadigan sarpolarni “*To‘qqiz*” deb nomlashadi, ammo to‘y nomini “*Non sindirar*” deb atashadi. Bu marosim ham Kitob tumanidagi to‘y bilan deyarli bir xil tarzda kechadi. Chiroqchi xalqi to‘yga kelgan yoshi ulug‘lar tomonidan nikoh to‘yini o‘tkazish haqida gaplashib bo‘lgandan so‘ng, yoshlarni bir – biri bilan unashtirib qo‘yish uchun ikkita nonni bir qilib sindirishadi. Demak, Kitob tumanidagi aholi to‘yda qilinadigan, sarponing nomlanishiga va to‘yda to‘qqiz kelishiga ahamiyat qaratgan holda to‘y nomini nomlashgan. Chiroqchi tumanidagilar esa to‘yda sindiriladigan nonga ahamiyat qaratib marosim nomini “*Non sindirar*” deb nomlashgan. Bu viloyatda yana “*Fotiha to‘yi*” deb ataladigan, marosim mavjud bo‘lib bunda ham yuqoridagi holatlar uchraydi. Bu haqida S.Davlatovning dissertatsiyalarida ham keltirilgan. To‘yga kelgan tomonidan oila qurayotgan yoshlarga baxt, saodat tilab, rishtalarni mustahkam bog‘lanishini tilab olqish – fotiha o‘qiydi. Keyin davraning eng obro‘yli, yoshi ulug‘qo‘liga bir juft nonni olib, barcha guvohligida ularni teng sindiradi. Sindirilgan nonning bir qismi shu davrada o‘tirganlarga, qolgan qismi esa ayollarga ulashiladi. Buning ma’nosi shuki, non tiriklikning eng buyuk ne’mati. Unashtirilayotgan yoshlarning nondek aziz bo‘lib yurishlari va o‘z qadr – qimmatlarini yo‘qotmasliklari istagi ushbu marosimda saqlanib qolgan[63]

Xulosa. Hozirgi zamon tilshunosligida har bir xalq va ular tilining o‘zaro muloqat hamda munosabatlar jarayonida madaniy makonga ega ekanligi, ma’naviy va ma’rifiy jarayonlarda shakllanib, rivojlanganligi, aql – idrok manbai bo‘lishi, milliy – madaniy an’analarga asoslanganligi, shu bilan birga madaniy fondning birlamchi hamda asosiy element ekanligi, ya’ni milliy o‘ziga xoslikni aks ettirgan lug‘aviy birliklar asosan tilshunoslik fanining lingvokulturologik, etnosemantik,

[63] Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори. Филол.фанлари номз.дисс. – Тошкент, 1996.

antropolingvistik va etnolingvistik yo‘nalishlarida tadqiq etilmoqda. Shu tarzda tilshunoslik fanining rivojlanishi va taraqqiyoti tufayli etnoslarning moddiy hamda ma’naviy madaniyatini ijtimoiy munosabatlar asosida o‘rganish natijasida umummilliy (etnik), hududiy va dialektal tiplarga bo‘lib, ilmiy – nazariy hamda ilmiy – amaliy asoslarda tavsif va tahlil etib, tasniflash imkoni yuzaga keldi.

Etnolingvistika murakkab yo‘nalish bo‘lib, uning o‘rganish sohasi til, madaniyat, folklor, mifologiya kabilarni o‘zida aks ettiradigan vosita va uslublar (so‘z, mavzu, marosim) majmuyi hisoblanadi. Shu bilan birga, etnolingvistika tilshunoslik, etnografiya, xususan, sotsiologiya bilan bog‘liq bo‘lib, xalqning madaniy hayoti, turmush tarzi haqida bilim beruvchi fanlarning tayanadigan integratsiyalangan bilim va ma’lumot beruvchi, ko‘plab zamonaviy murakkab usullardan foydalanadigan yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. I жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б.29
2. Ashirboyev.A. Etnologiya. Toshkent. Iqtisod va moliya. 2018 76 bet
3. Asqarov.A. O‘zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba’zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O‘zbekiston tarixi. – 2002 №4 – 55 b
4. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природи. М, 1993. С 41
5. Ш. Рахматуллаев. Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент. Университет. 2000
6. Mahmud S. O‘zbek udumlari. Toshkent . Adolat. 2004. 101 bet
7. Давлатов С. Қашқадарё воҳаси ўзбек тўй маросимлари фольклори. Филол.фанлари номз.дисс. – Тошкент, 1996.
8. Потебня А. Мысль и язык. Оглавление. Философия языка и мифа. – Харьков: Мирный труд, 1913. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/poteb/intro.php; Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, [1946] 1986. – 366 с. http://royallib.ru/; Пятигорский А.М. Мифологическиеразмышления.http://modernlib.ru/books/pyatigorskiy_aleksandr_moiseevich/mifologicheskie_razmishleniya

SHAXS MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Yuldashova D.Sh
TDPU, Pedagogika va psixologiya fakulteti “Psixologiya”
kafedra o’qituvchisi

Annatotsiya: Mazkur maqolada talabalar orasida kuzatilyotgan o’quv motivatsiyasining pasayib ketishi, o’quv motivatsiyasining shakllanishiga ta’sir ko’rsatuvchi omillar, ayniqsa oila muhitining roli xorijlik olimlarninng tadqiqot natijalariga asoslangan holda tahlil qilingan.

Tayanch so’zlar: motiv, motivatsiya, o’quv motivatsiya, shaxslararo munosabatlar, motivatsiyani rivojlantiruvchi omillar, oila muhiti.

Разюме: В данной статье наблюдается снижение учебной мотивации у студентов, факторы, влияющие на формирование учебной мотивации, особенно роль семейного окружения проанализирована на основе результатов исследований зарубежных ученых.

Ключевые слова: мотив, мотивация, учебная мотивация, межличностные отношения, мотивационное развитие, семейная среда.

Abstract. In this article, the decrease in educational motivation observed among students, the factors affecting the formation of educational motivation,
especially the role of the family environment was analyzed based on the research results of foreign scientists.

Keys words: motive, motivation, educational motivation, interpersonal relations, factors that develop motivation, family environment.

Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o‘zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, o‘z-o‘zidan ro‘y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada *«motiv»* va *«motivatsiya»* tushunchalari ishlatiladi.

«Motivatsiya» tushunchasi «motiv» tushunchasidan kengroq ma’no va mazmunga ega. Motivatsiya — inson xulq-atvori, uning bog‘lanishi, yo‘nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo‘lganda ishlatiladi, ya’ni: «nega?», «nima uchun?», «nima maqsadda?», «qanday manfaat yo‘lida?» degan savollarga javob qidirish — motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivatsion tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o‘zini tutishi sabablarini o‘rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan narsa bo‘lib, masalani yoritishning ikki

jihati farqlanadi: a) ichki sabablar, ya’ni xatti-harakat egasining sub’ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo‘ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokazolar); b) tashqi sabablar — faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya’ni, bular ayni konkret holatlarni kelib chiqishiga sabab bo‘ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini ichkaridan, ichki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda shaxsiy dispozitsiyalar ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Ya’ni, ba’zan shunday bo‘ladiki, shaxs o‘zi amalga oshirgan ishi yoki o‘zidagi o‘zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning haqiqiy sababini o‘zi tushunib yetmaydi, «Nega?» degan savolga «O‘zim ham bilmay qoldim, bilmayman», deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozitsiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barcha sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqacharoq bo‘ladi, ya’ni, dispozitsiya anglangan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan motiv — aniqroq tushuncha bo‘lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o‘ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo‘ladi. Shunisi ajablanarliki, o‘sha vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlicha bo‘ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o‘zi ham o‘zidagi holat, kayfiyatga bog‘liq holda bir xil vaziyatni alohida hollarda turlicha idrok qilishga moyil bo‘larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarini o‘sha ma’lum sharoitdagi ichki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki unda shunga o‘xshash holatlarni idrok qilishga ichki bir xozirlik — dispozitsiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to‘g‘riroq bo‘ladi. Shu ma’noda shaxs xulqining motivatsiyasi turli sharoitlardan orttirilgan tajribaga tayangan, ongli taxlillar, xattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta’sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o‘z ichiga oladi. Masalan, texnika oliygoxlarida: «Materiallarning qarshiligi» nomli kurs bor deylik. Shu kursni o‘zlashtirish va undan sinovdan o‘tish ko‘pchilikka osonlikcha ro‘y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdanoq, yosh talabalarda shu kurs va uning talablariga nisbatan shunday ustanovka shakllanadiki, albatta, bu kurs qiyin, uni olib boruvchi o‘qituvchi o‘ta talabchan, qattiqqo‘l va hokazo degan. Bunday motivatsiya mana necha avlod talabalari boshdan kechirayotgan holat. Endi konkret shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izohlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o‘z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun (dangasaroq talaba uchun) bu darsdan keyin dars yo‘q va u qachon shu semestr tugashini kutib harakat qiladi.

Har qanday motivlarning orqasida shaxsning ehtiyojlari yotadi. Ya'ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi. Misol uchun talabaning o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvchanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'cha yoshidan boshlab qoniqtirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o'quv qurollari, ma'lum ta'lim maskanida tashkil etilgan shart-sharoitlar va u yerdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi, bola uchun motiv o'rnini bosadi. Yana bir oddiy misol: qo'lingizda kitob bor. Siz hali uni o'qishni boshlamadingiz. Lekin o'qish istagi bor, shu istakning ortida esa, o'sha mazmunni bilish va uning tagiga yetish ehtiyoji turadi. Rus olimi R.Nemov shaxsdagi motivatsion sohani quyidagicha tasavvur qiladi. Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. Biologik ehtiyojlar — bu — fiziologik (tashnalik, ochlik, uyqu), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.
2. Ijtimoiy ehtiyojlar — bu — mehnat qilish, bilish, estetik va ahloqiy-ma'naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lganimiz bilan shu narsani unutmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni, ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, ma'daniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning yemishga-ovqatga bo'lgan ehtiyojimizni olsak, u ham aniq muhitga qarab turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Yana misol uchun, to'y marosimlari yoki juda to'kin dasturxon atrofida o'tirgan odam nima uchun shunchalik ko'p ovqat iste'mol qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo'yni yoki paxta dalasidagi xashar bo'lsa-chi, bir burda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvchi malham bo'lib, ochlikni bilintirmaydi. Kamtarona dasturxondan ovqat yeb o'rgangan kishi oz-oz yeyishga o'rgansa, yoshligidan normadan ortiq yeb o'rgangan odam shifokor oldiga borib, o'zi uchun ozdiruvchi dori-darmon so'rasa so'raydiki, lekin uyda o'zi yemishini nazorat qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham ma'daniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog'liq narsa ekan-da.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi haqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: *harakat dasturi va maqsad.* Harakat dasturi maqsadga erishishing vositalariga aniqlik kiritadi. Shuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur hech narsa bermaydi. Masalan, ba'zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs yetishib chiqishini orzu qilib, uning oldiga juda og'ir tarbiyaviy shartlarni qo'yadilar, bola erkinligi bo'g'iladi, u qat'iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyinchalik boshqarib bo'lmaydigan, qaysar, uncha-muncha tashqi ta'sirga

berilmaydigan bo‘lib qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo‘lib qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, extiyojlar muvofiqlashtirilgan va maqsadlar va unga yetish vositalari aniq bo‘lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo‘ladi.

Motivlarning turlari. Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o‘rganishda motivlar xarakterini bilish va ularni o‘zgartirish muammosi ahamiyatga ega. Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida muvaffaqiyatga erishish motivi bo‘lib, bunday nazariyaning asoschilari amerikalik olimlar D.Maklelland, D. Atkinson va nemis olimi X.Xekxauzenlar hisoblanadi. Ularning fikricha, odamda turli ishlarni bajarishini ta’minlovchi asosan ikki turdagi motiv bor: muvaffaqiyatga erishish motivi hamda muvaffaqiyatsizliklardan qochish motivi. Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni kirishishda qaysi motivga mo‘ljal qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo‘lsa ham yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo‘ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma’qullashlarini biladilar. Bu yo‘lda ular nafaqat o‘z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlar — tanish-bilishlar, mablag‘ kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqacha xulq-atvorni muvaffiqiyatsizlikdan qochish motiviga tayangan shaxslarda kuzatish mumkin. Masalan, ular birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo‘lsa ham muvafaqiyatsizlikka duchor bo‘lmaslikni o‘ylaydilar. Shu tufayli ularda ko‘proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o‘xshash holat kuzatiladi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffaqiyatsizlikka uchrab, «O‘zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da» degan xulosaga keladilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffaqiyatli tugatgach, ko‘tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kirishishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so‘ng, uning natijasidan qat’iy nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og‘rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o‘rinda talabchanlik degan sifatning roli katta. Agar muvaffaqiyatga yo‘nalgan shaxslarning o‘zlariga nisbatan qo‘ygan talablari darajasi ham yuqori bo‘lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo‘ladi. Bunday tashqari har birimizdagi o‘zimizdagi real qobiliyatlar to‘g‘risidagi tasavvurlarimiz ham ushbu motivlarning faoliyatdagi o‘rniga ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, o‘zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs xattoki, mag‘lubiyatga uchrasa ham, unchalik qayg‘urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo‘lishiga ishonadi. Ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg‘urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg‘urish sifati ham ma’lum ma’noda motivlar xarakterini belgilaydi.

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o‘z-o‘ziga munosabatlaridan kelib chiqadi va undagi xarakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo‘lishini biror mas’uliyatli ish oldidan o‘zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo‘ladi. Masalan, mas’uliyatli imtihon topshirish jarayonini olaylik. Ba’zi talabalar imtihon oldidan juda qayg‘uradilar, hattoki, qo‘rqadilar ham. Ular uchun imtihon topshirish juda katta tashvishday. Boshqalar esa bu jarayonni bosiqlik bilan boshdan kechirib, ichidan hayajonlanayotgan bo‘lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana uchinchi toifa kishilari umuman beg‘am bo‘lib, sira koyimaydilar. Tabiiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishining muvaffaqiyati va faoliyatning samarasi turlicha bo‘ladi. Bunga har bir shaxsdagi da’vogarlik darajasi ham ta’sir qiladi. Da’vogarlik darajasi yuqoriroq bo‘lganlar bilgan-bilmaganini isbot qilishga urinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilganini ham yaxshi aytib berolmay, yana o‘qituvchi bilan tortishmaydilar ham.

Shuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy hislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda xulqimizni boshqara olishimiz kerak.

Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o‘zgartirish muammosi. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, motivlar, ya’ni hatti-harakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Yuqorida keltirilgan barcha misollarda va holatlarda motiv aniq, ya’ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag‘lubiyatga uchraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo‘lavermaydi. Anglanmagan ijtimoiy xulq motivlari avvalgi ma’ruzada ta’kidlanganidek, ijtimoiy ustanovka (inglizcha «attitud») hodisasi orqali tushuntiriladi.

Demak, ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob’ektlar, xodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik xolatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qachon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizni hammamiz sevamiz, bayrog‘imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga rahmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shug‘ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va hokazo. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qachon va qanday qilib ongimizda o‘rnashib qolganligiga e’tibor bermasdan yuqorida sanab o‘tgan hissiyotlarni boshdan kechiraveramiz. Mana shularning barchasi ijtimoiy ustanovkalar bo‘lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, konkret vaziyatlarda ro‘yobga chiqadi. Demak, motiv — har qanday harakatlarimiz va faoliyatimizning sababi (undov), sharti bo‘lsa, ustanovka — ana shu harakat yoki faoliyatni amalga oshirishga qaratilgan insondagi ichki psixologik holatdir.

Amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning uch komponentli tizimini ishlab chiqqan:

A. Kognitiv komponent — ustanovka ob’ektiga aloqador bilimlar, g‘oyalar, tushuncha va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent — ustanovka ob’ektiga nisbatan sub’ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti — sub’ektning ob’ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo‘lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo‘lish).

Bu uchala komponentlar o‘zaro bir-birlari bilan bog‘liq bo‘lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo‘lishi mumkin. Shuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik bo‘lmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burchi va tartib-intizom bilan juda yaxshi tanish bo‘lsalarda, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. «Tasodifan dars qoldirish», «jamoatchilik joylarida tartibni buzish» kabi holatlar kognitiv va harakat komponentlarida uyg‘unlik yo‘qligini ko‘rsatadi. Bu bir qarashda so‘z va ish birligi prinsipining turli shaxslarda turlicha namoyon bo‘lishini eslatadi. Agar odam bir necha marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid harakat qilsa, va bu narsa bir necha marta qaytarilsa, u bu holatga o‘rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama-qarshilik va tafovut bo‘lmasligiga yoshlarni o‘rgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston milliy ensiklopediyasi (2000-2005)
2. Motivatsiya- “Motivation:State, Trait, or Both”, Motivation, Effort, and the Neural Network Model, 202. 93-101 b
3. arxiv.uz/uz/documents/slaydlar/psixologiya/motivatsiyaning-o’rgani shning-asosiy-yondashuvlari

PEDAGOGICAL TASKS OF PREPARING MATHEMATICS TEACHERS FOR CREATIVE ACTIVITY IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARY TEACHING

Yusupova N. V.
Kokan State Pedagogical Institute teacher Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD) associate professor
Muxtoraliyeva M.A
is a master of Kokan State Pedagogical Institute

Annotatsiya: Ta'lim jarayonini integratsiyalash, uning metodik asoslarini o'rganish, shakl va metodlarini ishlab chiqish, davlat ta'lim satandarti va uzluksiz ta'lim tizimi. Fanlararo aloqadorlik o`rnatish uchun o`quv materiali mazmuni va mantiqan, psixologik didaktik, metodik va boshqa jihatlardan tahlili. kasbiy bilim va ko`nikmalarni shakllantirishning ikki tarkibiy qism: talabalarda kasbiy-metodik bilim va ko`nikmalarni shakllantirish texnologiyasi va rivojlantiruvchi kasbiy diagnostikadan iborat pedagogik tizimi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: talabalarda kasbiy-metodik bilim va ko`nikmalarni shakllantirish texnologiyasi va rivojlantiruvchi kasbiy diagnostikadan iborat pedagogik tizim. Metodik asoslarini o'rganish, shakl va metodlarkasbiy bilim va ko`nikmalarni shakllantirish.

Аннотация: Интеграция образовательного процесса, изучение его методологических основ, разработка форм и методов, государственных образовательных стандартов и системы непрерывного образования. Анализ содержания и логических, психолого-дидактических, методических и других аспектов учебного материала для установления междисциплинарности. Разработана педагогическая система, состоящая из двух компонентов формирования профессиональных знаний и умений: технологии формирования профессионально-методических знаний и умений у студентов и развивающей профессиональной диагностики.

Ключевые слова: педагогическая система, состоящая из технологии формирования профессионально-методических знаний и умений студентов и развивающей профессиональной диагностики. Изучение методологических основ, форм и методов, формирование профессиональных знаний и умений.

Annotation: Integrating the educational process, studying its methodological bases, developing forms and methods, state educational standards and continuous education system. Analysis of content and logical, psychological didactic, methodical and other aspects of educational material to establish interdisciplinarity. A pedagogical system consisting of two components of professional knowledge and

skills formation: the technology of forming professional-methodical knowledge and skills in students and developing professional diagnostics has been developed.

Keywords: pedagogic system, educational technology, formation of professional-methodical knowledge and technical students, and developmental professional diagnosis. Izuchenie methodological principles, forms and methods, formation of professional knowledge and skills.

Integration of the educational process, study of its methodological bases, development of forms and methods, is an urgent issue related to the state education standard and continuous education system. The integration of the educational system implemented in today's new socio-economic conditions should meet the requirements of changes in the market economy, provide sufficient material, technical and information base of the educational process, attract highly qualified pedagogical personnel to the educational process, and provide quality education. preparation of educational and methodological developments, establishment of mutual integration between the educational system and production is one of the important issues. In order to develop the stages of implementation of inter-sectoral integration in ensuring the quality of personnel training and their employment, based on the first social and professional needs and requirements, the ultimate goals of integration, the tasks set for their implementation, the method of solving tasks and tools are thoroughly and thoroughly analyzed.

Creation of foundations of inter-industry integration aimed at ensuring the quality of personnel training and their employment during the implementation of inter-industry integration stages; development of the integration strategy of higher education institutions that train personnel for industries and its implementation through optimal mechanisms, methods and tools; introduction of criteria for monitoring the influence of structural changes in the labor and educational services market, demand and supply dynamics on integration; revision and improvement of organizational and legal aspects of marketing activities in higher education, implementation of effective use of opportunities of integration approach in the management of higher education institutions.

One of the most urgent issues of today is to be able to identify the hidden connections and links in the formation of the scientific worldview, to ensure interdiscipline connection, that is, coherence. Because a teacher who is able to organize a lesson with interdisciplinary communication, not only increases students' interest in their subject, but also helps them master this subject. As a result of the systematic implementation of interdisciplinary communication, the relevance of the educational process increases significantly. In addition, it is an important condition for the development of knowledge and interest in academic subjects. By analyzing

the educational material by topic, if it is superficially determined which topics are related to each other, by means of a structural analysis, the concepts, arguments, laws, judgments, conclusions, imaginations that make up the educational material are determined. relationship is established. How to record interdisciplinary communication depends on the capabilities of the user.

Interdisciplinarity should be interpreted in a broader way, not only as the interaction of individual academic subjects, but also as the interaction of teachers and students, that is, as a system of all elements of the educational process. In order to determine the importance and place of interdisciplinary communication in the educational process, it is necessary to classify their communication, because the systematic approach allows to determine not only the versatility of this communication, but also the methods of their manifestation and in what cases they are used.

Educational activities aimed at ensuring interdisciplinary communication become somewhat complicated for students. In this regard, importance is attached to preliminary homework in other academic subjects, minutes of repetition based on textbook materials in the lesson, and the use of schematic visualization. Achieving the mastery of educational materials on the basis of ensuring inter-disciplinary communication allows to ensure appropriate inter-disciplinary communication. There are also general requirements for doing homework on the basis of ensuring the connection between academic subjects. Such independent, individual training should have directions such as scientificity and comprehensibility, ensure the vitality of the educational content, its connection with practice, and accelerate the students' cognitive activities. Relying on interdisciplinarity, they should widely use various forms of teaching, such as advanced pedagogical technologies, problem solving, independent work with books, demonstration.

Interdisciplinarity is a broad concept by its essence, which means that various aspects and properties of the studied materials will be revealed in every way. Reciprocity - in essence, represents the relationship between two educational subjects, that is, the application and application of knowledge and work-action methods acquired in the first academic subject in the second. Integrative communication is a relatively high-level communication, which differs from the previously mentioned ones in that it is purposefully included in the curriculum, and it certainly requires its provision. As a result, systematic and perfect knowledge of the subject will enable the formation of working methods.

In order to establish interdisciplinarity, the educational material is analyzed from the content and logical, psychological, didactic, methodical and other aspects. Great importance is attached to the use of integrated education in the educational process. The structure of integrated lessons requires the accuracy and consistency of the

materials being studied at all stages of learning, thorough study and logical connections. In order to provide integrated education to students, it is necessary to select the most important ideas of subjects and systematize them in accordance with students. Integrative materials should be written in plain, simple language and explained in an understandable way. In order to establish interdisciplinarity, the educational material is analyzed from the content, logic, psychological, didactic, methodical and other aspects. By analyzing the educational material by topics, it is determined superficially which topics are related to each other, and by means of structural analysis, the constituent concepts, arguments, laws, judgments, and imaginations of the educational material the relationship between them is established. Organization of training of students on the basis of electronic educational-methodical complex allows combining subject-related and methodical training. At the moment, the issues of designing and using electronic teaching-methodical complexes have not been sufficiently worked out in the practice of higher pedagogical education. Electronic educational-methodical complex means a complete set of educational-methodical materials (educational program, hypertext illustrated textbook, series of virtual laboratory works, information-database, test program, instructional-methodical materials) included; it is understood as a complex tool of education that performs the functions of motivation, information, diagnosis, correction and supports the educational process in all its stages.

Two components of goal-oriented formation of professional knowledge and skills by means of information and communication technologies among students studying in the field of vocational education of higher educational institutions: technology of formation of professional and methodical knowledge and skills in students and developing professional a pedagogical system consisting of diagnostics has been developed. During the research, a new approach to the problem of training mathematics teachers was developed: - to ensure the integrity of professional training in the use of information and communication technologies and to rely on the model of professional pedagogical activity of the future mathematics teacher; orientation to the formation of normative-practical and creative skills of the future mathematics teacher in the conditions of informatization of education; implementation of subject relations of teachers and students; paying attention to the uniqueness and creative potential of students; orientation to innovation processes; integration and interrelationship of psychological-pedagogical and methodical knowledge. The main task of the higher education institution that prepares teachers of mathematics is to create such an educational environment, which is aimed at training a teacher who has modern, high pedagogical skills and is able to carry out innovative activities for the benefit of society. should be.

From this point of view, it is appropriate to start preparing the future mathematics teacher for innovative activities from the first stage of the bachelor's degree. In particular, if students' desire for innovation, development of independent work ability starts from the first years of study, then at the 3rd stage teaching of pedagogical-psychological subjects by guiding the future mathematics teacher to carry out innovative activities, 4 By the - stage, it will be necessary for them to independently search for news, select relevant information and form their skills. In the process of implementation of all these stages, the use of personal educational technologies is of great importance. The theoretical analysis of scientific sources has shown that individual-oriented education allows students to develop skills such as independent learning, communication, cognition, creativity, self-development and manifestation (existentiality).

The analysis of the historical-pedagogical, psychological-pedagogical and scientific-methodical literature devoted to the problem of vocational orientation through the education of mathematics in technical higher educational institutions shows that perfecting the preparation of mathematics for the implementation of vocational education is one of the promising directions. For this specialty, the definition of professional orientation of mathematics education was clarified, the didactic principles necessary for the implementation of professional orientation were described. Students may not be able to connect the knowledge obtained from mathematics with general and specialized knowledge, and they may not be able to use it effectively in the work related to design and construction, while completing course work and graduation qualification work. it is required to develop methodical recommendations for studying the material and conducting practical training.

In the process of teaching students of the technical higher education institution in mathematics, the development of the concept of a methodical system for the formation of engineering activities in them, its main cases are as follows: the composition of the methodical system; principles of its structure; integrated description of the system; requirements for forms and methods of working within the system; It is necessary to reveal the structure of the system suitable for engineering activities. As a result of the analysis of scientific-methodical works on various approaches to improving education, integration in the teaching of subjects and the problems of its application, there is a need for scientific research on the implementation of an integrative approach in improving the professional training of future mathematics teachers. Integration is a process that means the interconnectedness of separate sections of a system, a whole science, which differ from each other. The rapid development of society and its impact on the education sector require changes in the content of education, teaching methods and technologies. It is important to regularly update the educational content based on an

integrative approach. Today, when the volume of national information is increasing due to the rapid development of science and technology, the introduction and popularization of information and communication technologies in the educational process is an urgent issue.

REFERENCES.

1. Akhmedov, B. A., Askarova, M. R., Xudayqulova, F. B., Tojiboeva, G. R., Artikova, N. S., Urinova, N. S., ... & Omonova, S. M. (2022). PEDAGOGICAL SCIENCE EDUCATION MANEGMENT IN TEACHING SCIENCE OF PEDAGOGICAL SCIENCES. Uzbek Scholar Journal, 10, 529-537.

2. Yusupova, N. V. (2022). Theoretical and methodological bases of interdisciplinary relations of the natural mathematical cycle in preparation of a future teacher in a pedagogical university. International journal of innovations in engineering research and technology, 9(11), 306-309.

3. Yusupova, N. V., & Ergashev, A. A. (2022). Bo'lajak o'qituvchilarni intergratsion kasbiy faoliyatga tayyorlash mexanizmlari muammo sifatida. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 22(8), 273-277.

4. Qizi, Y. N. V. (2021). System of Professional Competence Development of Future Teachers in the Field of Science and Communication. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 25(4), 14211-14215.

5. Юсупова, Н. В. (2020). Принципы обучения в межпредметные связи. Мактабгача таълимда давлат ва нодавлат секторини ривожлантириш, 1(1), 412-415.

6. Баротов, К. А., Халимов, К., & Одинаев, Н. (2011). ДИДАКТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ПРЕДМЕТОВ ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЦИКЛА В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ. ПАЁМИ ДОНИШГОЊИ МИЛЛИИ ТОЉИКИСТОН, 421.

7. Yusupova, N. V. (2020). Fanlararo aloqadorlik asosida o'qitishni matematik statistika taxlili. Fanlarni o'qitishda innovatsion metodikalar, 1(1), 475-481.

8. Yusupova, N. V. (2020). Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda fanlararo bog'lanishlar muammolari. Jismoniy madaniyat va boshlang 'ich talim samaradorligini oshirish istiqbollari, 1(1), 402-407.

9. Yusupova, N. V. (2020). Bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlashda tabiiy-matematik sikl fanlari fanlararo bog'lanishlarning didaktik psixologik asoslari. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(4), 105-110.

10. Yusupova, N. V. (2020). Talabalarning o'rta umumta'lim maktablarda fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish bo'yicha asosiy bilim va malakalari. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(2), 105-108.

11. Yusupova, N. V. (2020). Tabiiy-matematik sikl fanlari bo'yicha. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(5), 116-120.

12. Yusupova, N., & Mirxaitova, S. (2015). MUSTAQIL ISHLAR-TALABALAR MUSTAQIL FIKRLASHLARI OMILI SIFATIDA. In Сборники конференций НИЦ Социосфера (No. 51, pp. 80-82). Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro.

13. Yusupova, N. V. (2020). Fanlararo bog'lanishning talabalar bilim va malakalari sifatiga ta'siri. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(4), 189-193.

14. Yusupova, N. V. (2022). PEDAGOGICAL MECHANISMS OF CREATING DIDACTIC CONDITIONS FOR IMPROVING PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS BASED ON AN INTEGRATED APPROACH. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(12), 1873-1875.

15. Yusupova, N. V. (2022). Theoretical Foundations of Professional Training of Future Teachers on the Basis of the Integration Approach. Texas Journal of Engineering and Technology, 15, 147-149.

16. Yusupova, N. V., & Roziqlova, M. A. (2022). DIDACTIC-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE INTERDISCIPLINARY CONNECTION OF NATURAL-MATHEMATICAL CYCLE SCIENCES IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Open Access Repository, 8(12), 241-247.

17. Yusupova, N. V. (2022). FORMATION OF BASIC KNOWLEDGE AND SKILLS OF STUDENTS IN THE IMPLEMENTATION OF INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN SECONDARY SECONDARY SCHOOLS. Open Access Repository, 8(12), 191-196.

18. Юсупова, Н. В. (2020). Принципы обучения в межпредметные связи. Мактабгача таълимда давлат ва нодавлат секторини ривожлантириш, 1(1), 412-415.

19. Mamatkulova, M. V. (2021). Pedagogical conditions for the development of creative talents of students of a pedagogical university in teaching process. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *181*.

20. Mamatkulova, M. V. (2022). Features of formation of pedagogical creative abilities of future teachers. In *РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 162-164).

21. Mamatkulov, M. V. (2021). Formation of creative talents as a necessary condition of qualitative training of future teachers. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *76*.

22. Mamatkulov, M. V. (2021). Development of creative methods of students by pedagogical education in educational activities theoretical bases. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *173*.

23. Mamatkulov, M. V. (2021). The problem of individual creative opportunities in modern theory and practice. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *183*.

24. Mamatkulov, M. V. (2020). Develop the creative abilities of future teachers. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*.

25. Mamatkulov, M. V. (2021). Organization of experimental research and diagnosis of the formation of students' creative abilities. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *177*.

26. Исаков, М.Ю Исаков, У.В.К Мукимжонова Микробиогенные элементы в системе «порода-почва-растение» на лугово-оазисных почвах западной ферганы вю Universum: химия и биология, 45-50

27. Мукимжонова У.В. IM Yunusovich The connection of the elemental composition of grains and stalks of the mung bean plant to the soil Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (5), 764-767

28. Khojaeva, N., & Isomiddinova, S. (2023). USE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL METHODS IN TEACHING THE SUBJECT OF SATURATED CARBOHYDRATES. *Talqin va tadqiqotlar*, *1*(19).

29. Xo'jayeva, N. (2023). USE OF ICT IN TEACHING THE SUBJECT OF UNSATURATED CARBOHYDRATES. *Interpretation and researches*, *1*(4).

30. Azimova, N. R., Xojaev, V. U., Xojayeva, N. T., & Oxunov, I. I. (2020). NICOTINE-CONTAINING PLANTS. *Life Sciences and Agriculture*, *2*(2), 37-41.

31. Ravshanovna, A. N., Umarovich, X. J. V., Toshtemirovna, X. J. N., & Islomovich, O. I. (2020). Tarkibida nikotin saqlovchi o'simliklar. *Life Sciences and Agriculture*, (2-2), 37-41.

32. кизи Мукимджонова, У. В., Исаков, М. Ю., & Худжаева, Н. Т. (2022). VIGNA SINENSIS, PHASELOUS AYREUS, ARACHHIS HYPOGAEA O'SIMLIKLAR DONLARI VA POYALARINING ORGANIK TARKIBI. *Журнал химии товаров и народной медицины*, *1*(2), 185-202.

33. И.Ж Жалолов, В.У Хужаев, М.Г Левкович, С.Ф Арипова Алкалоиды A. donaxL., VIII. 3-алкилпроизводные индола в A. donaxL Химия природ, соедин, 419-420

34. С.Ф Арипова, В.У Хужаев, И.Ж Жалолов, Ш.Ш Сагдуллаев Алкалоиды гигантского злака Arundo donax L. химия, структура, свойства, технология Монография. Ташкент, 256

35. В.У Хужаев. Алкалоиды дикорастущего и культивированного вида Arundo donax L. строение новых оснований

36. В.У Хужаев, СФ Арипова Алкалоиды Arundo donax Химия природ. соедин, 134-135

37. ВУ Хужаев Алкалоиды Arundo donax флоры Узбекистана Химия природ, соедин, 136-138.

38. В.У Хужаев, С.Ф Арипова НШ Азимов, Алкалоиды Codonopsis clematidea флоры центральной азии O‘zbekiston biologiya jurnali, 3-5

39. В.У Хужаев Классификации парфюмерной и косметической продукции на основе товарной номенклатуры ДБ Каримова, Universum: технические науки, 63-70

40. V.U Khuzhaev Alkaloids from Arundo donax L. X. Mass Spectrometric Fragmentation of Arundamine and Arundanine Chemistry of natural compounds 40, 196-197.

DEVELOPMENT OF A METHOD FOR DETERMINING DURABILITY AND THE IMPACT OF THE AGGRESSIVE FACTOR ON MADE ASTRACT FILLED WITH MODIFIED UREA FORMALDEHYDE RESIN

Kodirov Tulqin.Jumayevich
Professor, Dc.of Sc. of the Tashkent Textile Institute
Kazokov Farxot Farmonovich
PhD of the Bukhara Engineering - Technological Institute
Sattarova Nodira Nasilloyevna
Assistant of the Bukhara Engineering - Technological Institute

Abstract: This article discusses the results of research aimed at solving the problem of increasing the operational durability of dressed astrakhan fur in a fur coat. To solve it, an approach was chosen based on an understanding of the physicochemical processes occurring in the material under the influence of operational factors. The use of the developed method, which gives an unambiguous assessment of the material, made it possible to investigate the dependence of the durability of the material on the parameters of the technological process of its manufacture.

Key words: astrakhan skins, urea-formaldehyde resin, retanning, dermis, hairline, fur production, astrakhan collagen, bakhtarma sides, aggressive environment, skin.

РАЗРАБОТКА МЕТОДА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ДОЛГОВЕЧНОСТИ И ВОЗДЕЙСТВИЕ АГРЕССИВНОГО ФАКТОРА НА ВЫДЕЛАННОГО КАРАКУЛЯ НАПОЛНЕННОЙ МОДИФИЦИРОВАННЫЙ КАРБАМИДОФОРМАЛЬДЕГИДНОЙ СМОЛОЙ

Кодиров Тулкин Джумаевич
Профессор, д.т.н Ташкентского текстильного института
Казоков Фархот Фармонович
PhD Бухарского инженерно-технологического института
Саттарова Нодира Насиллоевна
Ассистент Бухарского инженерно-технологического института

Аннотация: В данной статье рассматриваются результаты исследований, направленных на решение проблемы повышения эксплуатационной долговечности выделанного каракуля в шубе. Для ее решения был выбран подход, основанный на понимании физико-химических процессов,

протекающих в материале под воздействием эксплуатационных факторов. Использование разработанного метода, дающего однозначную оценку материалу, позволило исследовать зависимость долговечности материала от параметров технологического процесса его изготовления.

Ключевые слова: каракулевые шкуры, карбамидоформальдегидная смола, додубливание, дерма, волосянный покров, мехового производства, коллаген каракуля, стороны бахтармы, агрессивная среда, шкура.

At present, the combination of technological processes that contribute to the saving of water and materials, the intensification of production, is very relevant at the present stage of development of leather production. Of great importance is the synthesis of new chemical compounds for retanning and filling leathers. To combine processes, it is necessary that materials with tanning properties have certain dimensions for cross-linking collagen chains and filling the structure of the dermis [1]..

As a result of finishing processes, the dermis is filled with dyes, fats and fillers. The specific surface area decreases, the total pore volume increases. The reason for this is the filling of pore volumes, mainly of medium diameter: their number is reduced to 25% of the total volume when using FSC and to 32% with MCFS. Therefore, the use of MCFS with a higher molecular weight leads to the filling of pores mainly with a diameter of 0.003-0.020 nm. At the same time, MKFS gives the dermis greater porosity compared to KFS, potassium alum, etc., Karakul is characterized by better ergonometric properties. According to organoleptic evaluation, the increase in hydrothermal stability and thickness turned out to be preferable.

Thus, MCFS has the necessary filling capacity, so its use excludes retanning and filling with other organic materials while maintaining the high quality of leather and fur.

It is known that water has a plasticizing effect on hair keratin, while changes in its structure and some of its properties occur [2,3]. The ability of keratin to absorb water is determined by the content of hydrophilic groups in its molecules. It should be expected that as hydrophilic elements in keratin decrease by modification (chemical, thermal, etc.), its ability to absorb water will also decrease.

In this regard, in this work, the chemical effects of the modified urea-formaldehyde resin of the karakul keratin protein, and their effect on the sorption properties of the hair of karakul skins, were studied. Comparable groups of hair keratin samples were prepared for the study, of which four samples and one as a control without treatment for comparison. Four samples were modified with various

functionally active substances with tanning and filling substances and, accordingly, with MCFS [4].

Given that the products of the fur industry are in constant ever-increasing demand, it is necessary to update and expand the range of high quality fur products, reduce costs and increase the volume of products. This problem can be solved through the use of new highly effective chemical materials in fur production, which have pronounced technological properties, thanks to which it is possible to activate the processing of fur raw materials [5,6].

Traditional dressing methods today do not allow obtaining leather materials with the required physical and mechanical, including hygienic, properties at the same time. Since the main disadvantage is that a change in the specified direction of physical and mechanical properties, as a rule, is accompanied by a deterioration in hygienic characteristics. To reduce these problems allows the use of new modified compounds of leather and fur semi-finished product. Treatment of astrakhan skins with modified aminoaldehyde oligomers after tanning processes is an environmentally safe and low energy-consuming technology compared to traditional processing methods [7].

To maintain competitiveness in the world market, local producers of astrakhan fur need to improve the quality of their products. The quality of raw materials has a significant impact on the commodity properties of products of the fur industry. Very often, the raw material supplied to the production of astrakhan has a different grade, as a result of improper skinning, increased bacterial contamination of the raw material, as well as a tendency to exfoliate the leather tissue. Therefore, some of the raw materials are low-grade. However, when worn, these leathers quickly get wet, dirty and lose their shape, which in turn leads to a deterioration in the hygienic properties of the natural material. To maintain the competitiveness of local astrakhan producers, it is necessary to improve the quality of their products. The quality of raw materials has a significant impact on the commodity properties of fur products [8,9].

In recent years, researchers have increasingly paid attention to chemical additives of an organic nature in the fur industry. The addition of small amounts of polymeric substances to the technological process allows, along with the intensification of processes, to increase the chemical and physical-mechanical properties of fur skins.

In the process of fur production, various chemical compounds are used, some of which are unsafe from an environmental point of view. The existing technologies for the synthesis of urea-formaldehyde resins are mostly outdated and for the most part do not meet international requirements and standards. In this regard, the search for modifiers for the production of resins in order to produce low-toxic materials and the introduction of a new filling technology for astrakhan skins is a very urgent task [10].

The creation of a new resin synthesis technology using an acrylic acid modifier and its application for the production of astrakhan fur will allow this industry to reach a qualitatively new level, ensuring that finished products that meet European standards are obtained, while the resulting products will belong to a higher price category [11,12].

One of the popular ways to improve the performance properties of products based on urea-formaldehyde resins is the modification of resins. Modification of urea resin and its use for filling fur can improve the environmental friendliness of finished products. The use of modifying additives to improve the environmental friendliness of fillers requires changes in the technological process at the level of technical solutions in obtaining resins and filling modes.

The method of modifying oligomers is the main and most effective way to impart the required properties. In most cases, low molecular weight compounds are used as modifiers, which have certain reactive functional groups, either change their physical nature, or act in a complex way. Since urea-formaldehyde oligomers, which have a significant amount of reactive methylol groups capable of interacting with hydroxyls, amino groups of the skin, are oligomeric compounds at the first stage, and the collagen matrix consists of high molecular weight chains, then in combination, due to cross-linking, they can give sufficiently elastic products . Thus, this problem predetermines the relevance of this direction [13].

Technological processes are never considered final; at certain stages, established processes are replaced by new, more progressive ones. This fully applies to the technology of fur production. First of all, it is necessary to improve the preparatory processes for processing fur, since it is here that the prerequisites are laid for the formation of the volume of the dermis, which ultimately determines the elastic-plastic and strength properties of the skins.

The operational durability of natural fur for clothing is not always satisfactory. There are cases of loss of strength with subsequent destruction of the fur.

An analysis of data on the operational properties of fur and a study of the nature of the destruction of the material in the product showed that the most characteristic type of destruction is cracking, which subsequently turns into peeling of the dermis from the hairline [14,15]. Most often, cracking begins in places of greatest potto exposure and contact with the human body, lining, both in stressed and non-stressed areas. This can be explained by the effect of an aqueous acidic environment on the fur material (acids are part of sweat and tannins, salts, and fattening substances can migrate during operation). Water for the skin tissue of dressed astrakhan fur is a chemically active agent that causes hydrolysis of dermal collagen, acidic and alkaline environment enhances hydrolytic aging. Warping and loss of shape of a fur coat made of astrakhan fur, due to a change in the linear dimensions of the material,

indicate the incompleteness of relaxation processes, the presence of internal stresses in the material, which is also the cause of its destruction [16].

This study discusses the results of studies aimed at solving the problem of increasing the operational durability of dressed astrakhan in a fur coat. To solve it, an approach was chosen based on an understanding of the physicochemical processes occurring in the material under the influence of operational factors. The methodology for solving this problem required the implementation of the following stages of research: the study of the destruction process of dressed astrakhan furs filled with modified urea-formaldehyde resin and without it, as well as the nature of the destruction of these furs under the influence of operational factors; development of a test method for an accelerated assessment of the durability of the SC; establishment of correlation coefficients between laboratory and operational tests; determination of the dependence of the durability of the dressed astrakhan fur filled with modified urea-formaldehyde resin on the technological parameters of the material manufacturing; development of ways to increase the durability of dressed astrakhan fur filled with modified urea-formaldehyde resin and their production testing [17].

When studying the processes of destruction of dressed karakul under the influence of operational factors, it was assumed that the aging of the polymer is accelerated in the presence of certain waste products of the human body (water, organic acids, urea, ammonia), metal ions, etc.

In the study of the nature of the destruction of astrakhan fur under the influence of technological and operational factors, samples of dressed astrakhan fur, heat treatment, exposure to water and aqueous solutions of hydrochloric acid. The concentration of the solutions was varied from 1 to 10%, the treatment temperature was from 50 to 100°C, and the deformation was from 0 to 30%. The contact of samples with an aggressive environment was carried out both from the side of the bakhtarma and from the side of the hairline. When tested in a stressed (deformed) state, the samples fixed in an annular frame were subjected to biaxial tension by pulling on a rigid hemisphere.

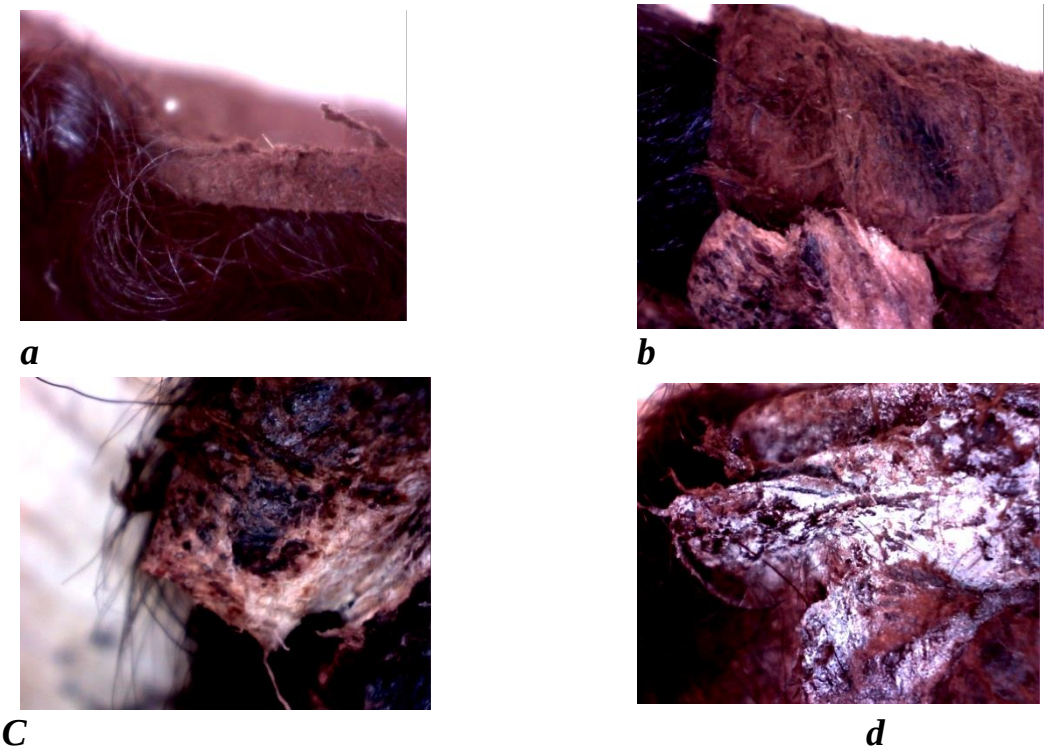
When testing samples in an unstressed state, it turned out that exposure to water at a temperature of 50 ° C leads to their destruction only after 60-90 minutes, exposure to hydrochloric acid solutions leads to destruction after 15-45 minutes (depending on concentration). With increasing solution concentration and processing temperature, the time to failure is rapidly reduced. It was also found that when processing samples from the side of the hairline, the time to destruction is 5-10 times less than when processing them from the side of bakhtarma [18].

These differences are due to the presence of the front layer on the outer surface. When the sample is exposed to a liquid medium from the bakhtarma side, the active components easily diffuse into the facial layer, penetrate to a considerable depth and

cause destruction of the face in the entire volume of the layer. Under the influence of the same components from the face, this process goes on for a long time.

Under the action of water and hydrochloric acid solutions from the bakhtarma side, destruction begins with the formation of cracks growing from defects (large pores) located in the front layer of astrakhan fur (Fig. 1a). Their size is 40-50 times larger than the size of the bulk of the pores of the facial layer and reaches 180-210 microns, the total volume of these pores is 6-12% of the volume of the dermis. With an increase in the duration of exposure to an aggressive environment, cracks grow to the front surface. Upon contact of the sample with an aggressive medium from the side of the hairline, destruction begins with the formation of microcracks in the front surface, which later, after a much longer period of time, grow into the volume of the front layer and reach the base (Fig. 1, b).

The destruction of stressed (deformed) samples under the action of an aggressive medium occurs much faster than the destruction of samples in an unstressed state.

a ***b*** ***C*** ***d***

Fig. 1. Microphotographs (150) of the cross section of the astrakhan of the original untreated sample (a): after exposure to an aggressive environment on the sample in an unstressed state from the side of the bakhtarma (b) and from the side of the front surface (c); after exposure to an aggressive environment on a sample in a stressed state from the bakhtarma side (d).

This corresponds to the notion that stress usually accelerates chemical processes, in particular the hydrolysis of the skin tissue of astrakhan fur. Thus, under the influence of an aggressive environment on a deformed astrakhan sample from the side of the hairline, the time of its destruction increases by 3.5-5.0 times compared to

an unstressed sample. The applied stress leads both to the acceleration of the appearance of cracks in the front surface and to the acceleration of their growth into the volume of the front layer.

When a deformed sample is exposed to an aggressive medium from the bakhtarma side, the first stage of sample destruction—the appearance of cracks in the most stressed places (on large pores)—also accelerates. Moreover, the process of formation of cracks and their growth in the front layer occur so intensively and quickly that the cracks, connecting with each other, lead to delamination of the front layer (Fig. 1, c). The fracture boundary passes at a distance of 260–280 μm from the bakhtarma [19].

Thus, under the influence of an aggressive environment on astrakhan specimens from the bakhtarma side, both in a stressed and unstressed state, the first stage of destruction of the front surface is the appearance and growth of microcracks in the most weakened places - on the surface of large pores. This indicates a significant influence on the process of destruction of astrakhan of the structural features of the skin tissue.

The results of studies of chemical processes occurring in the leather tissue under the influence of the external environment, and the nature of the destruction of astrakhan fur made it possible to choose the conditions for testing astrakhan skins for durability. The complex of factors was determined not on the basis of direct modeling of existing operational factors, but from such a selection of exposure conditions in the experiment, under which the external changes in the outer clothing material and the nature of its destruction would be reproduced. A complex of factors includes contact with a 10% hydrochloric acid solution, thermal exposure and material deformation. During the test, the behavior of the astrakhan fur in the openings of the outer clothing is imitated, the time from the start of the test to the destruction of the facial layer of the astrakhan fur is determined. The moment of destruction is fixed by the change in the air permeability of the sample. When testing karakul according to the developed method, it is possible to largely reproduce the nature of destruction in outer clothing and the chemical process of destruction of the finished karakul. The results of the laboratory evaluation of durability are consistent with the performance test data, which allows you to determine the proportionality factor between the durability in laboratory tests and the service life of the material in the shoe.

The use of the developed method, which gives an unambiguous assessment of the material, made it possible to investigate the dependence of the durability of the material on the parameters of the technological process of its manufacture [20].

Conclusion: The influence of aggressive environments on astrakhan skins was studied, and when exposed to the wool part of the aggressive environment, it was observed that microcracks formed on the destruction surface, which eventually

reached the size of the surface part and then the base. When determining the sorption properties of samples treated with MCFS, a further decrease in sorption properties and chemical binding of many hydrophilic groups were found.

References:

1. Цой, Б. Б. Разрушение тонких полимерных пленок и волокон Текст.: учеб. пособие для вузов / Б. Цой, Э. М. Карташов, В. В Шевелев., А. А. Валишин М.: Химия, 1997. - 344 с.
2. Суворова, Е. И. Методы просвечивающей электронной микроскопии высокого разрешения для анализа наноструктуры биоматериалов Текст. : автореф. дисс. . докт. физ.-мат. наук : 01.04.08 / Елена Игоревна Суворова. -М., 2006.-23 с.
3. Автор: Lurati, Patricia. To dust the pelisse: the erotic side of fur in Italian Renaissance art. RENAISSANCE STUDIES Том: 31 Выпуск: 2 Специальный выпуск: SI Стр.:240-260 Опубликовано: APR 2017
4. Григорьев Б.С. Химические материалы и технологии обработки пушно-мехового и овчинно-шубного сырья / Григорьев Б.С. М.: ООО «Алькор Престиж», 2004. - 48 с.
5. Kazakov F.F. Kodirov T.J. Tanning of astrakhan skins modified by carboamid of ormaldehyde resn // Journal European science review. Vienna Prague 2017. №7 – 8. -P. 100 – 103.
6. Казаков Ф.Ф., Кодиров Т.Ж. Дубящее действие модифицированной карбамид формальдегидной смолы на каракулевые шкуры //Развитие науки и технологий научно – технический журнал №2 2017. Бухара. С. 135-138.
7. Кодиров Т.Ж., Тошев А.Ю., Казаков Ф.Ф. Синтез аминоальдегидных олигомеров и технология наполнения кож (монография) Ташкент: Фан. 2016.-304 с.
8. Рамазонов Б.Г., Кодиров Т.Ж.. Тошев А.Ю. Синтез и структурный анализ полимерных аминоальдегидных олиго(поли)меров. Ж. Энциклопедия инженера-химика. Москва. 2010. №2. С-20-24.
9. Farkhot Kazokov and Tulkin Kodirov. Mathematical modeling of factors influencing the process of filling karakul semi-finished products. APITECH-IV - 2022 Journal of Physics: Conference Series 2388 (2022) 012129 IOP Publishing doi:10.1088/1742-6596/2388/1/012129 https://doi.org/10.1088/1742-6596/2388/1/012129
10. Изменение технологических расстояний основных рабочих органов современных чесальных машин и их анализ Ф.Ф. Казаков, Н.Н. Саттарова, Ж. Умиров, И. Ражабов. УДК: 677.02 EDN: AYQVWF DOI: https://doi.org/10.47813/2782-2818-2022-2-2-0401-0408

11. Исследование неравномерности линейной плотности нити и выбор единичных показателей качества нити Ф.Ф. Казаков, Н.Н. Саттарова, М. Аслонова, З. Мухторов. УДК: 677.02 EDN: AXIOAC DOI: https://doi.org/10.47813/2782-2818-2022-2-2-0162-0168

12. Farxot Kazakov, Izzatulla Rajabov, Jamshidjon Umirov, Dilafruz Ruziyeva and Aziza Aripova. Methods to improve hackles in the production of quality yarn. APITECH III 2021 Journal of Physics: Conference Series 2094 (2021) 042091 IOP Publishing https://doi.org/10.1088/1742-6596/2094/4/042091

13. Казаков Ф.Ф., Мухторова З.Н., Арипова О.А., Аслонова М.Ш., Сатторова Н.Н.ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЯЖИ ИЗ ШЕРСТЯНЫХ СМЕСОВЫХ ВОЛОКОН НА КОЛЬЦЕВОЙ ПРЯДИЛЬНОЙ МАШИНЕ. “Фан ва технологиялар тараққиёти” Илмий – техникавий журнал №2/2022 https://journal.bmti.uz/

14. ANALYSIS OF THE PHYSICAL AND MECHANICAL INDICATORS OF FABRICS MADE OF COTTON AND LYCRE FIBERS Kazakov F.F.,Ubaydov Z.K.,Safarova D.H.,Aripova O.A., Aslonova N.R. “Фан ва технологиялар тараққиёти” Илмий–техникавий журнал №4/2022 https://journal.bmti.uz/

15. S.E. Mardonov., R.Kh. Nurboev., F.F. Kazakov., M.C.Khidoyatova. Development of a new composition for sizing the warp thread. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Vol. 7, Issue 6 , June 2020 http://www.ijarset.com/

16. Shokirov Laziz, Ubaydov Qodir Zokirovich, Kazakov Farkhod Farmonovich. TO STUDY THE EFFECT OF FILLING PARAMETERS ON THE EFFICIENCY OF THE COTTON YARN SPINNING PROCESS. European Journal of Research Development and Sustainability (EJRDS) Vol. 2 No. 4, April 2021, ISSN: 2660-5570 Available Online at: https://www.scholarzest.com/

17. Interact of modified carbamide formaldehyde resin with collagen of karakul s skin of fur. Kazakov Farkhod Farmonovich, Kadirov TuLkin Zhumaevich. ISSN 2072-0297 молодой учёный Международный научный журнал Выходит еженедельно № 21 (155) / 2017 http://www.moluch.ru/

18. Ф.Ф. Казаков, Н.Н.Саттарова, Н.И. Ширинова**.** PROSPECTS FOR HIGH-QUALITY PRODUCTION OF ROVING MACHINES ON ROVING MACHINES. http://www.archivarius.org.ua/

19. The main combing organs of the carding machine F.F.KAZAKOV, N.N. SATTAROVA. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Impact Factor: 6.126 Volume 6, Issue 11 November 2019. http://www.ijarset.com/

20. F.F.Kazakov, N.N.Sattarova and O.A.Aripova. Metallized fabrics for environmentally safe applications in textile industry and filter production. ETESD-2022 IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 1112 (2022) 012143 IOP Publishing doi:10.1088/1755-1315/1112/1/012143 https://doi.org/10.1088/1755-1315/1112/1/012143

FACTORS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Mamatkulova M.V
Kokan State Pedagogical Institute teacher Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)
Holmatova G.O
teacher of the Kokan State Pedagogical Institute

Enter. World educational and scientific research organizations are conducting scientific research on improving the mechanism of developing the creative ability of students, performing diagnostics of the level of creative ability development, and improving the processes of solving creative problems on the development of pedagogical creativity. Attention is paid to the development of educational tasks aimed at developing students' creative abilities, increasing the pedagogical possibilities of creative activity on the basis of assignments aimed at finding new creative solutions.

In recent years, in our republic, normative foundations for developing students' creative abilities and thinking, and further improving pedagogical and methodical training of students in pedagogical higher education organizations have been created. "Bringing the knowledge and skills of pedagogues to the international level" was defined as a priority task. As a result, the pedagogical possibilities of training the necessary leading personnel for the fields have been increased by developing the creative abilities of students.

Level of learning. M.Abdullaeva, A.A.Abdukadirov, A.R.Aripjanova, F.T.Otabaeva, B.R.Adizov, T.Aliboev, N.N.Alimov, Sh. Akhmedova, Sh.T. Boltaeva, G.N. Ibragimova, D.M. Makhmudova, Z.T. Nishanova, M. Tilakova, Sh.S. Sharipov, U.A. Usmonova, S.Sh. Utepov, Ch. T. Shakirova, A. Shermuratov, L. A. Qurbonova, A. R. Hamroev were involved.

Pedagogical factors of development of creative abilities of students from CIS countries scientists O.Yu.Aparina, D.B.Bogoyavlenskaya, N.A.Malinnikova, I.G.Pchelintseva, A.A.Stepanov, N.Rodgers, N.V.Sobko, I.A. Fomina, A.V. Khutorskoy, S.G. Yudakov, A.S. Kosogova, M.I. Meerovich, L.I. Shragina, G.V. Uradovskikh; A.D. Abakumov, T. Ermolova, Dj.S. Renzulli, A.I. Savenkov, S.A. Khazova, E.I. Shcheblanova, M.M. Yusupova will discuss talent issues; issues of creativity Sh.A. Abdullaeva, D.D. Muradova, G.Z. Yusupova, A. Abramova, A.A. Adaskina, I. Kishtimova, S. Krippner, Yu.G. Kruglova, L.G. Puzep, I.A. Snegova, I.A. Susokolova, E.E. Tuni; The system of working with talented learners was studied by N.V. Azanova, S.A. Dmitrieva, A.I. Savenkov.

The issues of creative abilities and creativity development in the educational system are covered by Barron Frank, Drapeau Patti, J.C. Gowan, Joyce VanTassel-Baska, Maud Besançon, Miller David Lee, A.J. Miller, Murat Tekin, Özden Taşğin, Ugur Saklar.

Method. In order to achieve the goals and find a solution to the tasks in the research process, theoretical (analytical-synthetic, comparative-comparison, analogy, modeling), diagnostic (surveys, testing, observation, designed methodologies), prognostic (expert assessment, summarization of independent assessments), pedagogical experimental and mathematical (statistical processing of data, graphic representation of results) methods were used.

Discussion. Pedagogical theory and practice are actively developing methods aimed at finding factors related to the creative activity of students and aimed at developing creative abilities.

Research shows 3 factors in the development of creative abilities of students:

From researchers to the genetic factor, , the dominant role of cognitive motivation; creative activity; achieve original solutions; predictability and foresight; it introduces the ability to create ideal standards that provide high aesthetic, spiritual and intellectual values.

The study of genetic factors in the development of creative abilities begins with the distinction between the concepts of talent and ability.

Creative abilities are an individual feature of the psychological functional system, which determines the effectiveness of its creative process.

According to B.M. Teplov's point of view, it is necessary to distinguish between innate physical characteristics of a person for the development of abilities and talents. Talent is some genetically determined anatomical-physiological features of the brain and nervous system, individual-natural factors of the complex process of development and development of abilities. Talent is multifaceted, so different abilities can be developed based on them.

Emphasizing the importance of external factors in the development of creative abilities, researchers say that creative abilities can be developed in preparation for any professional activity. That is, they say that the purposeful development of desired abilities is carried out in educational activities.

In order to achieve the set goal in educational activities (educational environment), it is necessary to solve the following tasks (Fig. 1).

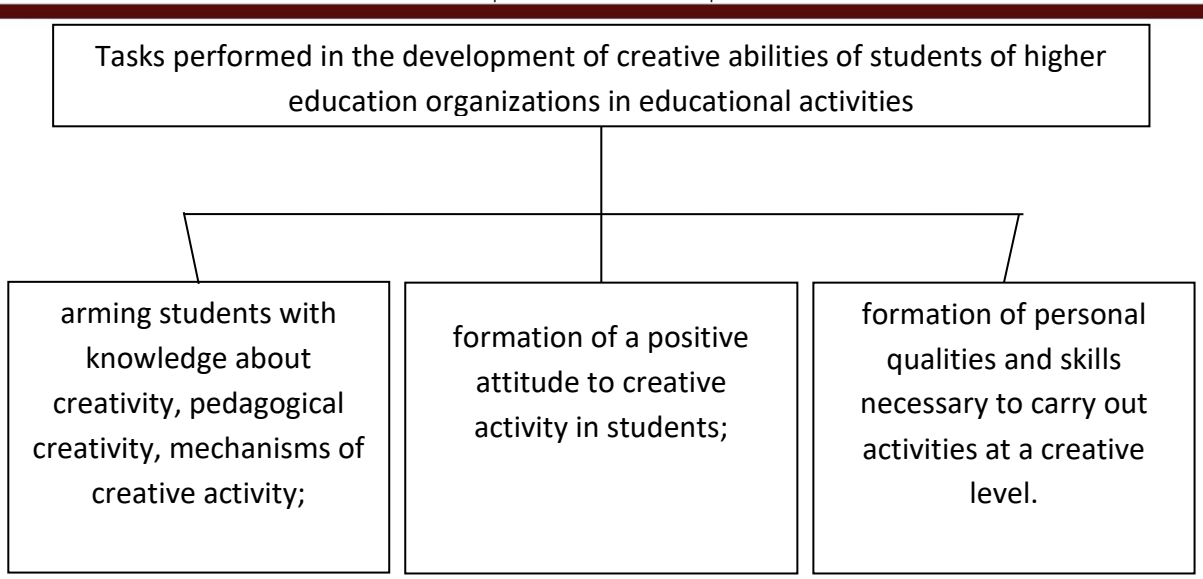

Figure 1. Tasks performed in the development of creative abilities of students of higher education organizations in educational activities

Based on the analysis of literary sources and pedagogical work experience, it is necessary to focus on the group of main pedagogical factors that serve to develop the creative abilities of learners. It allows to form the principles of organizing pedagogical activities that help students to develop their creative abilities:

Factor 1. Creative nature of educational activity. However, S. L. Rubinstein said that "in the activity, all the mental characteristics of the person are not only manifested, but also formed." Abilities are formed in the process of interaction of a person with one or another quality with the world.

In the educational process, the factor of ensuring the creative nature of educational activities should be the main factor. After all, creative activity creates conditions for the development of creative abilities. The procedural side of creative activity consists in finding and solving a problem.

Factor 2. Acquisition of necessary knowledge and skills for creative activity. S. L. Rubinstein shows the significant role of a specific dialectic between knowledge, skills and abilities in the development of abilities in the process of activity. He stated that, on the one hand, the acquisition of knowledge and skills presupposes the existence of certain abilities, and on the other hand, the development of abilities for a certain activity implies the acquisition of related knowledge and skills.

Researchers also include heuristics in the mechanisms of creative activity. That is, the main heuristic methods can be distinguished (Fig.2).

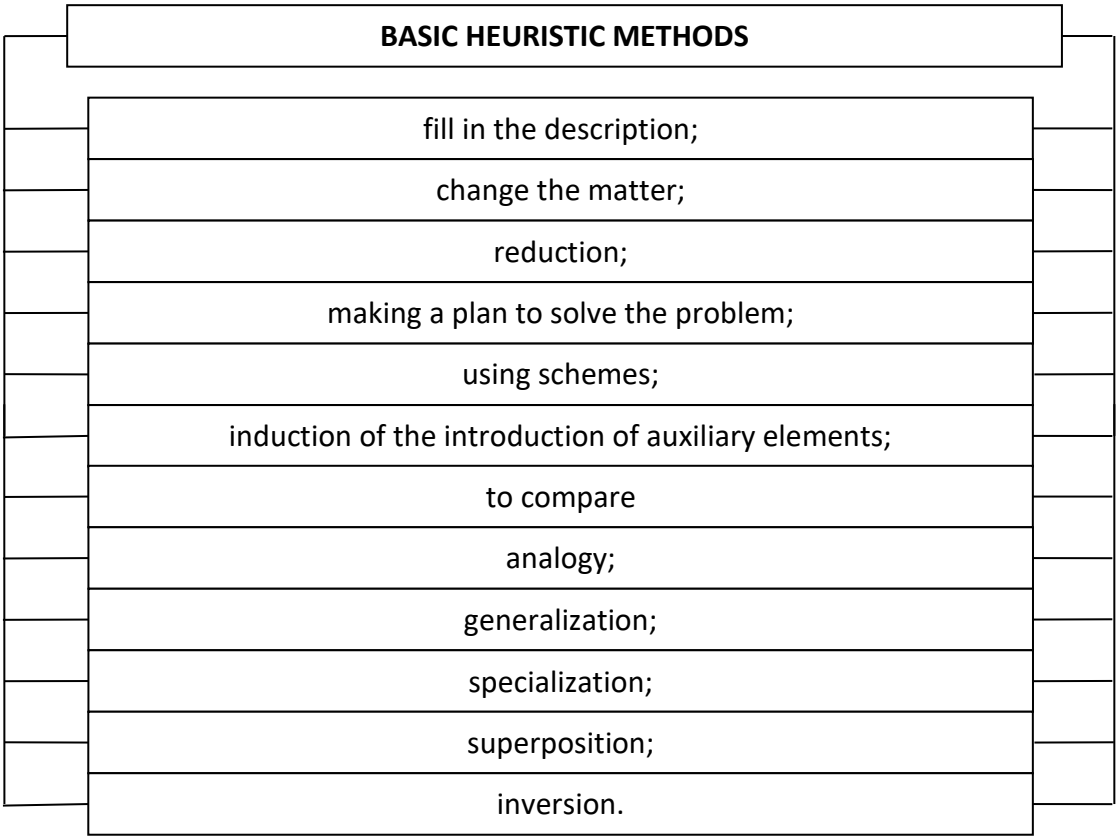

Figure 2. Basic heuristic methods

The sequence of stages proposed in the theory of mental development for the development of creative abilities of students of higher education organizations (Fig. 3)

Figure 3. The sequence of stages proposed in the theory of mental development for the development of students' creative abilities

Factor 3. Taking into account the level of development of creative abilities. In all its forms and methods in the educational process, regardless of what characteristics and to what extent they are taken into account, the individualization of education is to take into account the individual characteristics of learners.

Factor 4. A factor that stimulates the creative activity of a person.. It is known that the person develops as a whole. "The essence of cultural development is that a person acquires his own behavioral processes, but the necessary factor for this is the death of a person, so the development of one or another function is a product of the general development of a person and is determined by it." therefore, the development of creative abilities is encouraged by other components of a creative person.

The teaching process includes a consistent increase in the content of learning the subjects of the curriculum. Three levels of learning are characteristic for the cognitive process and are called mastery levels. These are: level of perception, understanding and recall; the level of application of knowledge based on a certain example in a similar situation; level of knowledge application in new situations.

Result. At a high level, creativity is manifested as a holistic creative activity with maximum independence at all stages of the process. In theory, it is necessary to pay attention to the formation of concepts of creativity and distinguish the characteristics of pedagogical creativity.

In the first two levels of creativity analysis, the decisive role is given to the teacher, who is both the leader of creativity and the model of creativity. The student goes through the initial stages of imitation. "Imitation elevates a person to the highest level of development of the social and cultural environment that people have achieved."

At the level of creative activity, the student should re-understand the existing experience of creative activity, make individual corrections, and try to supplement it as much as possible. That is, creative abilities should have elements of individuality.

Self-development of creative abilities is a process of conscious and to a certain extent independent opening and development of the creative potential of a person. The goal and result of this process is to achieve a certain level of development of creative qualities and abilities; its means and methods are determined by the possibilities and abilities of the individual to carry out this process. So. It is necessary to try to gradually move from the development of creative abilities to their self-(reflexive) development.

Summary. The big difference between creativity and other types of mental work is that it is a continuous phenomenon. Personal qualities of the creator play an important role in this process. Pedagogical creativity is manifested in the active work process of the pedagogue aimed at searching for more rational ways of educational work, effective solution of pedagogical problems. This is a teacher observes the process, checks, researches, designs activities**.**

REFERENCES:

1. Akhmedov, B. A., Askarova, M. R., Xudayqulova, F. B., Tojiboeva, G. R., Artikova, N. S., Urinova, N. S., ... & Omonova, S. M. (2022). PEDAGOGICAL SCIENCE EDUCATION MANEGMENT IN TEACHING SCIENCE OF PEDAGOGICAL SCIENCES. Uzbek Scholar Journal, 10, 529-537.

2. Yusupova, N. V. (2022). Theoretical and methodological bases of interdisciplinary relations of the natural mathematical cycle in preparation of a future teacher in a pedagogical university. International journal of innovations in engineering research and technology, 9(11), 306-309.

3. Yusupova, N. V., & Ergashev, A. A. (2022). Bo'lajak o'qituvchilarni intergratsion kasbiy faoliyatga tayyorlash mexanizmlari muammo sifatida. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 22(8), 273-277.

4. Qizi, Y. N. V. (2021). System of Professional Competence Development of Future Teachers in the Field of Science and Communication. Annals of the Romanian Society for Cell Biology, 25(4), 14211-14215.

5. Юсупова, Н. В. (2020). Принципы обучения в межпредметные связи. Мактабгача таълимда давлат ва нодавлат секторини ривожлантириш, 1(1), 412-415.

6. Баротов, К. А., Халимов, К., & Одинаев, Н. (2011). ДИДАКТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ПРЕДМЕТОВ ЕСТЕСТВЕННО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО ЦИКЛА В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ. ПАЁМИ ДОНИШГОЊИ МИЛЛИИ ТОЉИКИСТОН, 421.

7. Yusupova, N. V. (2020). Fanlararo aloqadorlik asosida o'qitishni matematik statistika taxlili. Fanlarni o'qitishda innovatsion metodikalar, 1(1), 475-481.

8. Yusupova, N. V. (2020). Pedagogika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda fanlararo bog'lanishlar muammolari. Jismoniy madaniyat va boshlang 'ich talim samaradorligini oshirish istiqbollari, 1(1), 402-407.

9. Yusupova, N. V. (2020). Bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlashda tabiiy-matematik sikl fanlari fanlararo bog'lanishlarning didaktik psixologik asoslari. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(4), 105-110.

10. Yusupova, N. V. (2020). Talabalarning o'rta umumta'lim maktablarda fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish bo'yicha asosiy bilim va malakalari. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(2), 105-108.

11. Yusupova, N. V. (2020). Tabiiy-matematik sikl fanlari bo'yicha. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(5), 116-120.

12. Yusupova, N., & Mirxaitova, S. (2015). MUSTAQIL ISHLAR-TALABALAR MUSTAQIL FIKRLASHLARI OMILI SIFATIDA. In Сборники конференций НИЦ Социосфера (No. 51, pp. 80-82). Vedecko vydavatelske centrum Sociosfera-CZ sro.

13. Yusupova, N. V. (2020). Fanlararo bog'lanishning talabalar bilim va malakalari sifatiga ta'siri. TDPU Ilmiy Axborotnomasi, 20(4), 189-193.

14. Yusupova, N. V. (2022). PEDAGOGICAL MECHANISMS OF CREATING DIDACTIC CONDITIONS FOR IMPROVING PEDAGOGICAL TRAINING OF FUTURE TEACHERS BASED ON AN INTEGRATED APPROACH. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(12), 1873-1875.

15. Yusupova, N. V. (2022). Theoretical Foundations of Professional Training of Future Teachers on the Basis of the Integration Approach. Texas Journal of Engineering and Technology, 15, 147-149.

16. Yusupova, N. V., & Roziqlova, M. A. (2022). DIDACTIC-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE INTERDISCIPLINARY CONNECTION OF NATURAL-MATHEMATICAL CYCLE SCIENCES IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS. Open Access Repository, 8(12), 241-247.

17. Yusupova, N. V. (2022). FORMATION OF BASIC KNOWLEDGE AND SKILLS OF STUDENTS IN THE IMPLEMENTATION OF INTERDISCIPLINARY CONNECTIONS IN SECONDARY SECONDARY SCHOOLS. Open Access Repository, 8(12), 191-196.

18. Юсупова, Н. В. (2020). Принципы обучения в межпредметные связи. Мактабгача таълимда давлат ва нодавлат секторини ривожлантириш, 1(1), 412-415.

19. Mamatkulova, M. V. (2021). Pedagogical conditions for the development of creative talents of students of a pedagogical university in teaching process. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *181*.

20. Mamatkulova, M. V. (2022). Features of formation of pedagogical creative abilities of future teachers. In *РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ, ДОСТИЖЕНИЯ И ИННОВАЦИИ* (pp. 162-164).

21. Mamatkulov, M. V. (2021). Formation of creative talents as a necessary condition of qualitative training of future teachers. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *76*.

22. Mamatkulov, M. V. (2021). Development of creative methods of students by pedagogical education in educational activities theoretical bases. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *173*.

23. Mamatkulov, M. V. (2021). The problem of individual creative opportunities in modern theory and practice. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *183*.

24. Mamatkulov, M. V. (2020). Develop the creative abilities of future teachers. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*.

25. Mamatkulov, M. V. (2021). Organization of experimental research and diagnosis of the formation of students' creative abilities. *Scientific bulletin of the Tashkent state pedagogical university. Tashkent*, *177*.

26. Исаков, М.Ю Исаков, У.В.К Мукимжонова Микробиогенные элементы в системе «порода-почва-растение» на лугово-оазисных почвах западной ферганы вю Universum: химия и биология, 45-50

27. Мукимжонова У.В. IM Yunusovich The connection of the elemental composition of grains and stalks of the mung bean plant to the soil Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10 (5), 764-767

28. Khojaeva, N., & Isomiddinova, S. (2023). USE OF INTERACTIVE EDUCATIONAL METHODS IN TEACHING THE SUBJECT OF SATURATED CARBOHYDRATES. *Talqin va tadqiqotlar*, *1*(19).

29. Xo'jayeva, N. (2023). USE OF ICT IN TEACHING THE SUBJECT OF UNSATURATED CARBOHYDRATES. *Interpretation and researches*, *1*(4).

30. Azimova, N. R., Xojaev, V. U., Xojayeva, N. T., & Oxunov, I. I. (2020). NICOTINE-CONTAINING PLANTS. *Life Sciences and Agriculture*, *2*(2), 37-41.

31. Ravshanovna, A. N., Umarovich, X. J. V., Toshtemirovna, X. J. N., & Islomovich, O. I. (2020). Tarkibida nikotin saqlovchi o'simliklar. *Life Sciences and Agriculture*, (2-2), 37-41.

32. кизи Мукимджонова, У. В., Исаков, М. Ю., & Худжаева, Н. Т. (2022). VIGNA SINENSIS, PHASELOUS AYREUS, ARACHHIS HYPOGAEA O'SIMLIKLAR DONLARI VA POYALARINING ORGANIK TARKIBI. *Журнал химии товаров и народной медицины*, *1*(2), 185-202.

33. И.Ж Жалолов, В.У Хужаев, М.Г Левкович, С.Ф Арипова Алкалоиды A. donaxL., VIII. 3-алкилпроизводные индола в A. donaxL Химия природ, соедин, 419-420

34. С.Ф Арипова, В.У Хужаев, И.Ж Жалолов, Ш.Ш Сагдуллаев Алкалоиды гигантского злака Arundo donax L. химия, структура, свойства, технология Монография. Ташкент, 256

35. В.У Хужаев. Алкалоиды дикорастущего и культивированного вида Arundo donax L. строение новых оснований

36. В.У Хужаев, СФ Арипова Алкалоиды Arundo donax Химия природ. соедин, 134-135

37. ВУ Хужаев Алкалоиды Arundo donax флоры Узбекистана Химия природ, соедин, 136-138.

38. В.У Хужаев, С.Ф Арипова НШ Азимов, Алкалоиды Codonopsis clematidea флоры центральной азии O'zbekiston biologiya jurnali, 3-5

39. В.У Хужаев Классификации парфюмерной и косметической продукции на основе товарной номенклатуры ДБ Каримова, Universum: технические науки, 63-70

40. V.U Khuzhaev Alkaloids from Arundo donax L. X. Mass Spectrometric Fragmentation of Arundamine and Arundanine Chemistry of natural compounds 40, 196-197.

REDUCED ROVING BREAK AND SLEEVE WAVING WITH AN ADDITIONAL SUPPORT INSTALLED ON THE ROVING MACHINE

Kazokov Farxot Farmonovich
PhD of the Bukhara Engineering - Technological Institute
Sattarova Nodira Nasilloyevna
Assistant of the Bukhara Engineering - Technological Institute
Aripova Olima Azimovna
Master of the Bukhara Engineering - Technological Institute

Abstract: In this article, the physical and mechanical properties of the roving with an additional movable support installed on the walking table of the leveling machine are investigated. The basics of the technological processes of the latest, modern German-made Zinser Speed 5A roving machine with the unique E3 concept, as well as stretching, twisting and winding the roving, are also outlined.

Key words: linear density, winding, packing, roving, flyer, tape, reel, sliver, exhaust device, movable support, roving machine.

УМЕНЬШЕНИЕ ОБРЫВ РОВНИЦЫ И КОЛЕБАНИЕ МЫЧКИ С ДОПОЛНИТЕЛЬНОЙ УСТАНОВЛЕННОЙ ОПОРОЙ НА РОВНИЧНОЙ МАШИНЕ

Казоков Фархот Фармонович
PhD Бухарского инженерно-технологического института
Саттарова Нодира Насиллоевна
Ассистент Бухарского инженерно-технологического института
Арипова Олима Азимовна
Магистр Бухарского инженерно-технологического института

Аннотация: В данной статье исследовано физико-механическая свойства ровницы с установленной дополнительной подвижной опоры на рогулечный столе ровночной машине. Также изложены основы технологических процессов новейшего, современного ровничного машины немецкого производства Zinser Speed 5A с уникальной концепцией E^3, также вытягивания, кручения и наматывания ровницы.

Ключевые слова: линейная плотность**,** намотка, паковка, ровница, рогулька, лента, катушка, мычка, вытяжной прибор, опора, ровничная машина.

At present, there are several problems in the spinning industry regarding the spinning of various fibers to make yarn in the ring spinning process. Although this is considered one of the most difficult methods, spinners still choose the ring method for the production of yarn. Because the yarn produced with this method is of much higher quality and has many textures and features that are important for weaving.

This is connected, in turn, with the quality of the roving that the roving machine produces, since in the ring spinning method the yarn is directly spun from the roving. There are quite a few companies in the world that produce roving machines, including Trutzschler, Zinser, Marzoli, Rieter, Tayoda and others, although different companies, but roving machines have much in common between their design, features and characteristics [1,2,3].

On all roving machines, processes such as stretching, twisting and winding are carried out, i.e. the formation of a slightly twisted product from the tape, rovings and the formation of a roving package. The roving machine can process cotton, viscose, natural fibers, man-made fibers and their mixtures with a staple fiber length of up to 63 mm. To perform these processes, the roving machine has a feed frame, an exhaust device, a twisting and winding mechanism [4,5]. To feed the roving machine, 4 rows of round cans with a diameter of 500 mm to 600 mm are installed with one pass, necessary for machine maintenance. The sliver cans are taken out by slowly rotating feed rollers and these rollers reduce latent sliver draft. Since the distance of the tape from the basin of the last row to the exhaust device may exceed 5 meters, and the removal of the tape should not be forced. The drive of the supply shafts is carried out by a chain transmission from the supply cylinder, there is also a sensor, an automatic stop mechanism when the tape comes off or breaks and ends. For entry into the exhaust device, the tape passes through the carrier, which moves the tape along the cylinders [6,7,8].

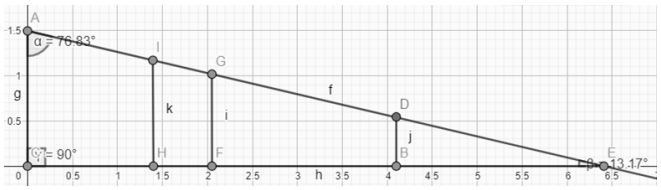
The tape is thinned in a three-cylinder two-strap or four-cylinder two-strap drafting device with three seals 3.0 - 15.8 times and is produced in the form of a weak sliver. The sliver is strengthened by direct torsion due to the rotation of the hanging flyer, which, after thinning, is directed into the hole in the upper part of the flyer, put on by a rapidly rotating spindle. The sliver is directly clamped with one end in the exhaust device, and with the other end in the upper part of the flyer, and for each revolution it receives one twist, where the twist range is 10–100 twists per meter, resulting in a roving rounded along the length [9,10,11]. And here there can be the main problems on the roving machine, such as the breakage of the roving or sliver, blockage of the sliver on the flyers, thinning and thickening of the roving in different places, jumping out and oscillation of the sliver, which will be introduced into the second row of the flyer of the roving machine. To prevent such problems in science, a lot of research has been done to this day. Since the smoother the roving, the fewer

breaks in the leveling machine itself, the productivity of the machine increases, the subsequent process, that is, the operation of the spinning machine is ensured, and the productivity increases[12,13,14].. With the installation of additional swivel supports on the leveling machine before the sliver hits the second row guide rail coming out of the last pair of drafting device, in order to prevent partial stretching, oscillation, jumping out and breakage, also improve the quality of the roving and optimize the drawing process, investigate the properties of the outgoing product and develop an economical technology [15,16,17].

It is recommended to install an additional rotating support on the flyer table, since the connection of a large distance between the last pair of drafting device and the guide of the second row can cause problems such as special stretching of the roving, jumping out and oscillation of the sliver and this also affects the quality of the roving. It is possible with the installation of rotating supports before the sliver hits the second row guide to prevent partial stretching, oscillation and breakage, as well as improving the quality of the roving and optimizing the drawing process, the properties of the roving will change and this may also affect the economic side of the machine. . The recommended scientific idea, in turn, does not interfere with the technological process, the additional movable support recommended by us receives movement from the outlet cylinder of the machine's exhaust device and ensures a uniform supply of the sliver [18,19,20].

Since the design of all roving machines is almost the same, this scientific idea is recommended for all machines. For this we have chosen a German-made Zinser Speed 5A roving machine. To do this, you need a polymer pipe d = 15 mm and steel material for support and bearings, gear, gear, chain drive. The support is 2080 mm long, like the output cylinder, with one post per section, 14 posts in total [21,22,23].

The location structure of the recommended movable support relative to the x and y axes of the coordinate line is shown.

Note:

CA= (150.0) mm height of the last exhaust cylinder;

CB= (410.0) mm distance of the second row carrier;

D= (55.410) mm;

F= (205.0) mm;

G= (205.102) mm;

H= (140.0) mm;

I = (139.117) mm;

E= (641.0) mm;

beam f = A, E in beam f=150x+641y=96 mm;

notch i = (F,G)= 102 mm height recommended additional swivel supports;

notch j = (B,D) j = 55 mm height of the second row of carrier;

notch k = (H,I) k = 117 mm height of the second row carrier;

point G is the recommended additional swivel support.

Conclusion: By installing additional swivel supports on the leveling machine before the sliver hits the second row runner coming out of the last pair of drafting device, it is possible to prevent a number of problems such as frequent stretching, oscillation, jumping and breaking, as well as improving the quality of the roving and optimizing the drawing process.

References:

1. Прядение химических волокон: Учеб. для вузов/ В.А. Усенко, В.А. Родионов, Б.В. Усенко и др. ; Под ред. В.А. Усенко. - М.: РИО МГТА, 1999.

2. Баранова, А. А. Технология и оборудование текстильного производства. Практикум: учебное пособие / А.А. Баранова, Ю.И. Аленицкая; УО «ВГТУ». – Витебск, 2008.

3. Kazakov F.F.,Rajabov I., Umirov J., Ruzieva D., Aripova A Methods to improve hackles in the production of quality yarn. Jurnal of Physics: Conference Series **IOP Publishing Ltd Anglesey Uelse 30/11/2021**

4. 4. Kazakov F.F., Sattarova N.N., Rajabov A., Nodirova M. A study of the study of the basic physico-mechanical and technological properties of camel wool fiber. Научный электронный журнал "Матрица научного познания" ISSN 2541-8084. 2021. №6-2.

5. Kazakov F.F., Shokirov L.B., Ubaydov Q Z. To study the effect of filling parameters on the efficiency of the cotton yarn spinning process. European Journal of Research Development and Sustainability (EJRDS) ISSN: 2660-5570 Vol. 2 No. 4, April 2021. p. 40-43

6. Kazakov F.F., Shokirov L.B., Saidova G.Sh. Application of a composition of rice starch and polyvinyl acetate to improve the efficiency of sizing cotton yarn. Electronic Journal of Actual Problems of Modern Science, Education and Training in the Region ISSN 2181-9750 march, 2021-VI. p. 62-65

7. Казаков Ф.Ф., Саттарова Н.Н., Ширинова Н.И. Перспективы качественного производства ровницы на ровничных машинах. Научный журнал "Архивариус" ISSN 2524-0935 том 7. 2021. № 2 (56). –С. 36-41

8. Kazakov F.F., Mardonov S.E., Nurboev R.Kh., Khidoyatova M.C. Development of a new composition for sizing the warp thread. International Journal

of Advanced Research in Science, Engineering and Technology ISSN: 2350-0328 Volume 7, Issue 6, June India 2020. p. 14044-14048

9. Kazakov F.F., Sattarova N.N. The main combing organs of the carding machine. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology ISSN: 2350-0328 Vol. 6, Issue 11, November India 2019. p. 11658-11663

10. Kazakov F.F, Kodirov T.J. Tanning of astrakhan skins modified by carboamid of ormaldhyde resin European science review. ISSN 2310-5577. Vienna-Prague: 2017. № 7-8 (Jul-August). p.100-103

11. Казаков Ф.Ф., Кадиров Т.Ж. Термические свойства волоса меха каракуля, обработанного модифицированной мочевино-формальдегидной смолой. Молодой учёный ежемесячный научный журнал. ISSN 2072-0297. Россия, Казань: Часть-II, 2017. № 21. -С. 115-118

12. Казаков Ф.Ф., Кадиров Т.Ж. Синтез и свойства модифицированной карбамид-формальдегидной смолы и технология наполнения кожи на её основе. Молодой учёный ежемесячный научный журнал. ISSN 2072-0297. Россия, Казань: Часть-II, 2017. № 21. -С. 119-121

13. Казаков Ф.Ф., Кадиров Т.Ж. Дубящее действие модифицированной карбамид формальдегидной смолы на каракулевые шкуры. "Фан ва технологиялар тараққиёти" Илмий–техникавий журнал. ISSN 2181-8193. Бухоро: 2017. №2. 135-138 б.

14. Rashit N., Khudayberdiev M., Abdullaev A., Sharofov O., Aripova O. Improvement of product drafting process in drafting devices of the spinning machines with the application of straps. **APITECH III 2021 IOP Publishing**

15. Xudoyberdiev M. R., Raximov X.K., Aripova O.A. Change in Unfairness Indicators of Cooked Yarn with Different Composition Vital Annex: International Journal of Novel Research in Advanced Sciences (IJNRAS) Volume: 01 Issue: 04 | 2022 ISSN: 2751-756X http://innosci.org

16. F.F.Kazakov, N.N.Sattarova and O.A.Aripova. Metallized fabrics for environmentally safe applications in textile industry and filter production. ETESD-2022 IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 1112 (2022) 012143 IOP Publishing doi:10.1088/1755-1315/1112/1/012143 https://doi.org/10.1088/1755-1315/1112/1/012143

17. ТИКУВЧИЛИК ИПЛАРИНИНГ СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИГА ТОЛА ТАРКИБИНИНГ ТАЪСИРИ. М.Худайбердиев, О.Арипова,Т.А.Очилов. "Экономика и социум" №4(95) 2022 www.iupr.ru

18. Farkhot Kazokov and Tulkin Kodirov. Mathematical modeling of factors influencing the process of filling karakul semi-finished products. APITECH-IV - 2022 Journal of Physics: Conference Series 2388 (2022) 012129 IOP Publishing

doi:10.1088/1742-6596/2388/1/012129 https://doi.org/10.1088/1742-6596/2388/1/012129

19. Изменение технологических расстояний основных рабочих органов современных чесальных машин и их анализ Ф.Ф. Казаков, Н.Н. Саттарова, Ж. Умиров, И. Ражабов. УДК: 677.02 EDN: AYQVWF DOI: https://doi.org/10.47813/2782-2818-2022-2-2-0401-0408

20. Исследование неравномерности линейной плотности нити и выбор единичных показателей качества нити Ф.Ф. Казаков, Н.Н. Саттарова, М. Аслонова, З. Мухторов. УДК: 677.02 EDN: AXIOAC DOI: https://doi.org/10.47813/2782-2818-2022-2-2-0162-0168

21. Farxot Kazakov, Izzatulla Rajabov, Jamshidjon Umirov, Dilafruz Ruziyeva and Aziza Aripova. Methods to improve hackles in the production of quality yarn. APITECH III 2021 Journal of Physics: Conference Series 2094 (2021) 042091 IOP Publishing https://doi.org/10.1088/1742-6596/2094/4/042091

22. Казаков Ф.Ф., Мухторова З.Н., Арипова О.А., Аслонова М.Ш., Сатторова Н.Н.ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЯЖИ ИЗ ШЕРСТЯНЫХ СМЕСОВЫХ ВОЛОКОН НА КОЛЬЦЕВОЙ ПРЯДИЛЬНОЙ МАШИНЕ. "Фан ва технологиялар тараққиёти" Илмий – техникавий журнал №2/2022 https://journal.bmti.uz/

23. ANALYSIS OF THE PHYSICAL AND MECHANICAL INDICATORS OF FABRICS MADE OF COTTON AND LYCRE FIBERS Kazakov F.F.,Ubaydov Z.K.,Safarova D.H.,Aripova O.A., Aslonova N.R. "Фан ва технологиялар тараққиёти" Илмий–техникавий журнал №4/2022 https://journal.bmti.uz/

24. S.E. Mardonov., R.Kh. Nurboev., F.F. Kazakov., M.C.Khidoyatova. Development of a new composition for sizing the warp thread. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Vol. 7, Issue 6 , June 2020 http://www.ijarset.com/

25. Shokirov Laziz, Ubaydov Qodir Zokirovich, Kazakov Farkhod Farmonovich. TO STUDY THE EFFECT OF FILLING PARAMETERS ON THE EFFICIENCY OF THE COTTON YARN SPINNING PROCESS. European Journal of Research Development and Sustainability (EJRDS) Vol. 2 No. 4, April 2021, ISSN: 2660-5570 Available Online at: https://www.scholarzest.com/

26. Interact of modified carbamide formaldehyde resin with collagen of karakul s skin of fur. Kazakov Farkhod Farmonovich, Kadirov TuLkin Zhumaevich. ISSN 2072-0297 молодой учёный Международный научный журнал Выходит еженедельно № 21 (155) / 2017 http://www.moluch.ru/

27. Ф.Ф. Казаков, Н.Н.Саттарова, Н.И. Ширинова**.** PROSPECTS FOR HIGH-QUALITY PRODUCTION OF ROVING MACHINES ON ROVING MACHINES. http://www.archivarius.org.ua/

28. The main combing organs of the carding machine F.F.KAZAKOV, N.N. SATTAROVA. International Journal of Advanced Research in Science, Engineering and Technology Impact Factor: 6.126 Volume 6, Issue 11 November 2019. http://www.ijarset.com/

29. *Info.schlafhorst@saurer.com*

30. *16 .www.saurer.com*

THE ROLE OF IMAGINATION IN THE CREATION OF LITERARY WORKS

Mohammad Naeim Nazari
Assistant professor Department of Pashto
Faculty of literature Balkh University
E-mail: naeemnazari770@gmail.com

Summary: Imagination is an essential source of the Arabic language. Every human being has some desires in life that are impossible to achieve, but imagination is the power of human beings that helps man to achieve his desires, even if they are impossible. In real life, not all human desires are fulfilled, but if a human being uses the wings of imagination, he will be satisfied in that moment. Critics have written extensively on this basic element of creative writing. The understanding of the identification and research of imagination in the critical observations of East and West is still very old. But the best definition of imagination has cooled, Hali, Shibli and later critics in Urdu poetry have shed some light on it, but Hali and Shibli have paid close attention to the subject.

In this article, an attempt has been made to clarify the concept of imagination in a comprehensive way, to study the views of internal and external scholars, and then to divide it systematically and systematically for each type. Give convincing examples.

Key terms: image, imagination, creativity.

Introduction:

Reading creative text is said to be a form of struggle. If this is true, then why? To understand this issue, it is necessary to look at the creation of creative text. First of all, we need to know which elements are important in this structure, and which one is the main one, without which there is no possibility of literary creation. There is a formula related to action based on imagination based on the creation of a writing. My classical poets also say that the rhyme of imagination is poetry. Harmony in poetry is not a definite, but a characteristic, so imagination is the foundation.

In this short essay, after the summary, key terms, introduction, background, research objectives, method or method, problems encountered during the work, research questions, brief introduction of imagination, main topic, subsequent debate, conclusion, suggestions And reference letters are mentioned.

Background:

The subject is similarly cursed as a title in other languages, but there is no specific research in Pashto that answers the relevant questions. To fill this perceived

gap, I set out on this topic for a short study to pave the way for more research for me and other lovers of literature in the future.

Objectives:

Introduce the imagination to the lovers of literature.

Filling this perceived void of Pashto language and literature.

Exploring the ideas of great writers related to imagination.

Method or procedure:

The method of writing this is descriptive. Each important point is explained in its place as much as possible.

Problems at work:

Lack of sufficient material in Pashto language compared to other languages related to imagination.

Look at Arabic and Persian sources to improve writing.

Questions:

What is imagination?

What is the difference between imagination and imagination?

How to distinguish between simple, authoritative and open-minded?

The role of imagination in the creation of literary works

Imagination is one of the basic elements of poetry, it is a force that discovers the relationship between the ideas in the poet's memory through similarities or even contradictions and then combines different ideas based on these relationships and creates a new one. Take a picture The components of imaginative imagery are derived from the imagery of natural elements, but this new synthetic image is such that it cannot be found in nature; Yes, just like in water, the properties of oxygen and hydrogen disappear. (Poetry, page 43, Dr. Ehsanullah Darmal, Kabul: Soroush Bookstore, 1397 second edition)

Literature has many important elements but; Thought is then the key element that, if not present in any literary work, is not worth reading the bones of the work, all of these elements go hand in hand with each other to provoke emotions. But without a doubt the idea plays an important role in this.

In the initial discussion of imagination, we can say that a kind of word has a static meaning. That static meaning is the same for everyone in every age and is related to reason.

The second type of words, on the other hand, are those that have a dynamic meaning, have more than one meaning, and are closer to imagination than to reason.

The second type of concept is primarily related to the imagination, rather than going a little further, so it may be appropriate to say that when a Yux or an artist recounts his past in beautiful and heartwarming events, The artist has also added

additional material of his own feeling and has given a new order and arrangement to the events. This new order and arrangement is the result of an act of imagination.

1۷۱ Critical Literature Hanif Khalil ۲۰۱۷ Peshawar University Publishers

In all the literature of the world there is a formula related to creative action which is based on imagination based on the creation of a writing. But according to Lou Johns, the attribute (imagination) is not teachable, so according to his interpretation, imagination is a divine gift and a completely natural thing. Coleridge, meanwhile, calls imagination a subject, descending to its essence and grading it.

Coleridge states in chapter 14 of his book, Biographia Literaria:

If poetry is considered a body, then good feeling can be considered his body, illusion his clothing (adornment), movement his life and imagination his soul.

Coleridge considers the imagination to be the artistic spirit and the power of the mind, recognizing it as a bridge or connection between knowledge and ignorance whose primary action is to shift attention from ignorance to knowledge. According to him, the axis of definition of imagination is its nature and genesis.

Literary theories

In literature, imagination is a special item that has a great influence on emotions and feelings. News events will give a new shape to human perceptions in interpretation, poets and writers find them in their words in the form of similes and metaphors.

Hamid Mashokhel says:

Sanam came to the front of the letter if the moon became in the hall

The mother's teeth were in her mouth and she was gnashing her teeth

In the above verse, Hamid Mashokhel uses imagination which is called creative thinking.

۱۱۰ Pages Literary Foundations Professor Mohammad Rafiq Rafiq ۱۳۹۵ Jalalkot East Publishing Society

According to Ustad Shamisa, the most important discussion in literature is the discussion of imagination. He writes: Imagination is the center of discussion of literature and literature has defined it in terms of imagination. Hoff writes in a discussion of critique that Aristotle says that literature is a metaphor, that is, it has the nature of imagination. There are four possible causes for this. The material cause of imitation is imagination. The active cause, called passion and inspiration, is in a sense the same imagination, because in unconsciousness the intellect is not active, but the imaginary force is active.

The figurative cause, though more or less the same in each language, is generally based on weight and rhyme, which are related to the persuasion of the word. But the ultimate cause of the poem, which is said to be the effect on the people, is the provocation.

The term imagination is a mental force from literature. Objects, situations, actions, and things that are not sensed and analyzed in the senses, create fresh mental images or compositions. Imagination is the personal shaping force for creation and creativity.

Shafi'i Kad-e-Kani writes in his book (Sur Khayal in Persian Poetry): All the logic books of the Islamic period have called poetry poetry and considered it the basis of poetry (imagination).

Page Images in Persian Poetry

Sometimes in the literature, imagination is used instead of imagination but some critics believe that imagination refers to the presence of a phenomenon in the mind without sensory perception; That is to say, when we are not facing Galat but the image of the Glap is shining on the mirror of our mind, he calls it imagination, and Callaj also distinguishes between imagination and imagination. It's about inventing something new and it's a concept against talent. He adds: that the genius is imaginative and talented. Imagination creates new designs from experience and sensory perception, but imagination is a state of memory in which sensory images reproduce and replicate without regard to the original text. Imagination connects phenomena like a self-contained machine with no logical connection between them, but the imagination unites phenomena on the basis of a logic and order and therefore imagination is inferior to imagination.

Shair estaanشعرستان

As you said, the purpose of art and literature is to influence the feelings of the readers and listeners and therefore rely on the imagination both in the general composition of a work and in its singular and structural elements. When we read news about a fire or an earthquake or an avalanche. Reading this news alone does not affect us much. That is enough to say that thousands of homes were destroyed and thousands of people lost their lives in the incident. But a fictional story is more provocative than real news. In this way the story that is embodied in the form of a show before our eyes brings us under its influence.

What draws our attention to this show or story is the power of the author's imagination. And this power must be present in the writer, whether he is a poet or a storyteller or ... "

"Imagination is the language of poetry," says Shelley.

Page 4 Pashto Literature, Sahar Gul Katozi Peshawar: University Publishers

This mythical power, unique to man, paves the way for artistic and literary creations, inventions and inventions. "Anything a person imagines can be turned into a reality by other people," says Jules Verne. And this is one of the hallmarks of the value of imagination. In some places you relax. Your thoughts fly like a light-winged bird and travel back and forth in the sky of imagination. And sometimes it is possible

to find yourself in this situation when you are sitting in the middle of a human society or preparing to travel in any direction or whatever activity you are engaged in. All people are familiar with this experience and face it every day and call this imagination, passive imagination. In this case, although man intends to get rid of it, he still prefers to associate with this bird of the mind. Lack of such imagination is more beneficial for human health, because human beings can, with the help of this inner bird, in times of hardship, trouble and distress, escape from some trouble and get the time to get tired. And don't get tired. But if it is repeated too much and takes too much time, man becomes incapacitated and instead of struggling with problems, he tries to escape from the problems with this imaginary bird. Whenever you fall asleep, you find yourself flying all over the place like a captive in the hands of an imaginary mighty bird, without intention and without any time or place. There is resentment, but nothing can be done. Because human will is imprisoned. You dream at this stage and only by waking up can you get rid of it and sometimes a person in a dream encounters something that is interesting to him and that is what gives birth to new ideas, but This situation is rare. Now you have to get acquainted with another type of imagination and that is active imagination and leads to achievements that are transformative for human life. William Blake says: Whenever we can use the power of the imagination to the same extent as we can use the power of the visual, everything is possible.

"Imagination is the force that connects the mind and nature," says one commentator.

"Imagination is more important than knowledge," says Evanistin.

Man, by the power of his imagination, can travel to the future and pursue research and discover new things. By detecting them and planning for the present, they can prevent future dangers.

But what is the idea?

Definition of Imagination: This definition is as difficult as any other definition. One of the reasons for this difficulty is the use of this word (idea). Because the word imagination is used in relation to the various functions that the intellect performs. As Ruskin puts it, "The queen of imagination is hidden and complex, and its definition is impossible. But it is possible to identify it with the help of effects and signs." Let's get to know each other. If we imagine in our minds the form of an animal whose head is that of a plane, and whose body is that of a dog, this mental image is called an "idea," and such an example is an example of a simple idea. Because we've already seen the bird's head and the dog's body and it's a fantasy to do a combination of the two here.

Similarly, if we imagine a piece of land in which there is a hill next to a house with a stream of water, there is also a hill with a stream of camels grazing along the

stream, and we Before, this scene has not been seen, and our work is not just a record of previous visits, it is a mental embodiment, a fantasy.

But all the examples given are weak. Because its foundation is theoretical perceptions, that is, done by the eye. But there are also examples of ideas that are more powerful than these and have an artistic environment.

It is here that interpretations such as the creative idea or the creative idea emerge. Like the writer who in his imagination finds persons from male and female and gives each one a proportionate, personality of the story. That in principle there is no external existence and if these images, due to many visions and experiences, enter the mind of the narrator, this creation is a kind of unintentional creation. Which draws on the author's observations and experiences and not on his intentions and multiplicity of thoughts.

Ruskin, in his analysis of Khayal's character, says:

"Every poet or illustrator collects and preserves all that he has heard and seen all his life, and he does not lose any of them, not even the tiniest stain of his clothes and the sound of the leaves of the trees."

Statements utilize the power of imagination after storing these hearings and visions, and at the right time, in a timely and proportionate manner, bring forth proportional and orderly forms, thoughts and opinions.

From this we get the conclusion that the images that give birth to the idea are innumerable. Thought is more or less involved in our mental work. Imagination is the queen that connects the separate and bitter realities of life. Some types of literature require imagination. For example, poets and storytellers need this element more than proverbs and thinkers. As a human being, the power of thought is always in the process of connecting things to each other and creating new and complete forms of bones. But most people think that they do not have the power to influence the emotions of others. This is possible only with a small number of people, ie writers. And they are the ones who can bring the world of their imagination to life in a way that is more powerful and influential than the real world.

One thing I think is important here is that if we want our creations to be the best and most interesting we must have the best feeling, the best feeling is the most essential of fancy.

The power of illusion must be subject to imagination and it must be clear that the structure of the secondary imagination is carried out by the power of illusion. If this power remains subject to the imagination, it is a good proof for healthy poetry and creativity, and whenever it goes beyond the realm of the imagination, man is not only harmed and purposeless, but he is of no value. Longanus, like Coleridge, considers imagination to be the basic condition of any kind of creation.

Metaphor, Imagination and Creativity, page 3, Moeed Rashidi, translated by Abdul Jameel Mumtaz, Nangarhar: Evening Bookstore

There is another type of idea which is called "author idea". Because this kind of idea connects different types of scenes to each other, composes. In this way, the poet receives information in a work and this awareness affects his conscience and gives him another form of information and a similar understanding of this information, which has already occurred. The narrative poet, the new perception with the old perception, connects and composes one another in a kind of metaphor.

If the poet does not have a sharp understanding of the power of beauty and beyond, in addition to the perception of beauty overpowering him, the intellect overpowers him and as a result his imagination becomes weak and the poetry becomes baseless and tasteless.

And some of the poems of the Sufis are from this group. In Ibn al-Farid's poems, many instances are found for the concept that the intellect dominates the perception and feeling of beauty.

Another type of idea is the idea of discovery or the idea of inspiration and gestures. And differs from the author's idea as to why, in such an idea, the poet, instead of associating one image with another, gives attributes and spiritual meanings to the observed image. In other words it enters the interior of objects, and thereby gains access to the place of life. Rahavard then introduces himself to others through this profound journey into the womb of objects. The writer thus gains access to the spiritual peak of things and then reveals their attributes. The act of imagination, in this place, is the description of everything that these observations have given to the soul of the poet.

For example, if we look at the document, we see nothing but a series of selected colors that every human being, but also every animal, can see. This is an initial observation and the narration in the poem cannot affect the reader. Also, if we analyze the components of objects whose blood is nothing more than a certain amount of green color or large tablets of rocks, rocks or water obtained with the help of certain chemical elements. And all these things cannot reveal the hidden power in this observation, but this observation and the product of it can only be achieved by everything that the poet mixes with his soul. And it is through spirituality and the spirit in which poetry is absorbed that the idea that gives shape to this action penetrates into the interior of things in order to understand their spirit and meaning.

It should be noted that this idea is not limited to the appreciation of natural landscapes but also the appreciation of the personality and morals of the people. When the narrator becomes oblivious to this important principle and begins to analyze individuals and to carry out the method of chemical analysis in the

experimental space, he has in fact abandoned his art, even as we One of the readers of the work, his sad and heartbreaking writings, is left in a pit of indifference.

if we divide the idea into three parts and define it as "simple" idea, "author" idea, and "discovery" idea, most of the purpose is to analyze, clarify and identify the idea. But we must always remember that these three types of thought are never separate and distinct from each other during the course of action. On the contrary, each of them has a hint and color of a different kind of characteristic, and in almost all imaginary acts, this threefold idea has some effect.

There are also different theories about the difference between imagination and imagination, some of which are metaphors, some of which are images and some of which are images, but the author of the book (Poetry and Imagination) says: And to put it into words is called imagination.(٣٢ Page Poetry and Imagination)

The result

After writing this short article, I came to the conclusion that the Queen of Imagination is not one of the most powerful, but one of the most important. Imagination gives spirit to a literary work and moves it, and all branches of literature, need this important element. And the higher the literary point, the clearer the need for thought. Poetry and fiction in this regard, which is one of the most important instances of literature and in which the sparkle of the spirit of beauty is more evident than any other category, the need for an element of imagination, is in fact the expression of a known and revealed thing. .

Imagination can manifest itself in different parts of literary works, manifesting its power and function in any literary work in one form or another. And stimulates the literary work.

Debate

One of the most important formulas for creating a literary work in all the literature of the world is based on imagination. Some writers are of the opinion that the more a writer writes, the more he will learn imagination and the better he will be able to write, but Lou Johns believes that this quality (imagination) is not teachable. Therefore, according to his interpretation, imagination is a divine gift and a completely natural thing. Coleridge, meanwhile, calls imagination a subject, descending to its essence and grading it.

Coleridge considers imagination to be the force that connects mind and nature.

And Einstein believes that imagination is superior to knowledge and more important than knowledge.

Although imagination and allegory are apparently among the elements of poetry, why is poetry really nothing more than imagination? Because whatever elegance is seen in the allegory also arises from the imagination and the allegory cannot be done without imitation. The function of imagery is to convey to us what is seen or heard

through words and phrases. Why is the function of imagination so much better and more valuable, that is, to create order in words? Making, using proportions and harmonies, painting in different colors, decorating and beautifying and ... are all from the special power of imagination.

"Imagination is more important than knowledge," says Evanistin.

If poetry is considered a body, then good feeling can be considered his body, illusion his clothing (adornment), movement his life and imagination his soul.

The result

From this article it can be deduced that Kazim Khan Shaida in his half-life did not spare his poetic and mystical words to the best of his ability in every aspect of the demands of humanity. If justice is not taken away, from the point of view of Sufism and faith, Kazim Khan Shaida Kalam can be considered as an interesting source for the disciples in Naqshbandi way. It can be done, especially by those who are familiar with Pashto culture and have a radiance of Sufism in their hearts.

Suggestions

2. All freedom-seekers must first and foremost work for their freedom.

2. Every single nation should not sell its freedom at any cost.

2- All citizens of the nation should be made aware of the importance of freedom.

References:

1. Saleh, Mohammad Rasikh, (1390 AH). Literary theories. Balkh: Culture Publishing Society.
2. Shafi'i kadkani photos in Persian poetry
3. Poetry, page 4, Dr. Ehsanullah Darmal, Kabul: Soroush Bookstore, 2nd edition
4. Critical Literature Hanif Khalil-Peshawar University Publishers
5. Pages 1 - 2 Page Foundations of Literary Education Prof. Mohammad Rafiq Rafiq - Jalal Kot East Publishing Society
6. Metaphor, Imagination and Creativity, page 3, Moeed Rashidi, translated by Abdul Jameel Mumtaz, Nangarhar
7. Katozi, Sahar Gul (3rd year). Pashto Literature. Peshawar: University Publishers.
8. Tanvir, Younis. Poetry and imagination. Kabul: (?) 3 p

АҲМАД ЗИЁУДДИН АЛ-КУМУШХОНАВИЙНИНГ МАЪНАВИЙ МЕРОСИ

Гуламова Мавжуда Тошпўлатовна
Кимё фанлари номзоди, доцент,
Бухоро давлат тиббиёт институти, Ўзбекистон
mavjudagulamova54@gmail.com

Аннотатция: Мақолада Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг маънавий мероси ўрганилган. Нақшбандия-холдия-кумушхонавия тариқатининг асосчиси Кумушхонавийдан (1813 – 1893 й) турли хил мавзуларда араб тилида 60 га яқин қимматли ва улуғ асарлар қолган. Кумушхонавий илмий фаолияти давомида ҳадис ва фиқҳга оид 30 та, ахлоқ ва тасаввуфга оид 15 та, тафсирга оид 8 та китоб ва бошқа турли асарлар ёзган. Кумушхонавий ҳаёти ва ижодининг энг ишонарли ва объектив манбалари бўлган “Жомиул-мутун”, “Жомиул-усул фил авлиё ва анвоихим”, “Ромузул-аҳодис” ва “Катта дуолар ва зикр” китобларининг қисқача маъноси келтирилган.

Калит сўзлар: Нақшбандия, тариқат, тасаввуф, Қуръони карим, Ҳадиси шариф, Мотуридия, эътиқод, дуо, амал.

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ АХМАДА ЗИЯУДДИНА АЛ-КУМУШХАНАВИ

Гуламова Мавжуда Тошпулатовна
кандидат химических наук, доцент,
Бухарский государственный медицинский институт, Узбекистан
mavjudagulamova54@gmail.com
тел: +998914126248

Аннотация: В статье исследуется духовное наследие Ахмада Зияуддина ал-Кумушханави. Кумушханави (1813-1893), основатель учения Накшбанди-Халди-Кумушханавия, оставил около 60 ценных и больших работ на арабском языке на различные темы. Кумушханави написал 30 книг по хадисам и юриспруденции, 15 книг по этике и тасаввуфу, 8 книг по тафсиру и различные другие работы за свою научную деятельность. Представлено краткое содержание книг «Джамиул-мутун», «Джамиул-усул фил авлия ва анвоихим», «Ромузул-аходис» и «Большие молитвы и зикр», которые являются наиболее достоверными и объективными источниками жизнедеятельности и творчества Кумушханави.

Ключевые слова: Накшбандия, тарикат, суфизм, Священный Коран, хадис Шариф, мотуридия, вера, молитва, практика.

Ключевые слова: Накшбандия, тарикат, суфизм, Священный Коран, Хадис Шариф, Мотуридия, вера, молитва, практика.

SPIRITUAL HERITAGE OF AHMAD ZIAUDDIN AL-KUMUSHKHANAVI

Gulamova Mavjuda Toshpulatovna
Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor,
Bukhara State Medical Institute, Uzbekistan
mavjudagulamova54@gmail.com
phone: +998914126248

Annotation: The article explores the spiritual heritage of Ahmad Ziyauddin al-Kumushkhanavi. Kumushkhanavi (1813-1893), the founder of the Nakshbandi-Khaldi-Kumushkhanavia doctrine, left about 60 valuable and large works in Arabic on various topics. Kumushhanavi wrote 30 books on hadith and jurisprudence, 15 books on ethics and tasawwuf, 8 books on tafsir and various other works for his scholarly activities. A summary of the books “Jamiul-mutun”, “Jamiul-usul fil avliya va anvoihim”, “Romuzul-ahodis” and “Big prayers and dhikr”, which are the most reliable and objective sources of life and creativity of Kumushkhanavi, is presented.

Key words: Naqshbandiyyah, Tariqat, Sufism, Holy Qur'an, Hadith Sharif, Moturidiya, faith, prayer, practice.

Инсониятнинг маърифий тараққиётда жуда катта аҳамиятга эга мезонлари олимлари яратган китоблардир.

XIX асрга келиб Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ўрта Осиёда бутун мусулмон дунёсининг қатор қомусий алломалари, илоҳиёт назариётчилари, машҳур адиб ва шоирлари етишиб чиқган. Улар ўзларининг кашфиётлари яратган асарлари билан дунё илм фани ривожига улкан ҳисса қўшган[64].

Ана шундай миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш, дунё илм-фани ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган аждодларимизнинг бебаҳо илмий меросини ўрганиш, унинг асосида ёшларни комил инсон этиб тарбиялаш бизнинг бурчимиздир.

[64] Gulamova M.T. Idei Axmada Ziyouddina al-Kumushxonaviy o znanii [The ideas of Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhanaviy about knowledge] // Universum: Obshestvenniye nauki: elektron. nauchn. jurn. 2020. № 3 (63). – Pp.7. URL: http://7universum.com/ ru/social/archive/item/9169 (Ideas of Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhonavi about knowledge)

Бухоройи шарифда Баҳоуддин Нақшбанд[65] томонидан асосланган, ислом олами миқёсида шуҳрат қозонган, асарлари бутун дунёда машҳур бўлган, Қуръони карим ва Ҳадиси шарифга асосланган Нақшбандия тариқати, жаҳон илм-фани, маданияти, тараққиётига, ривожига маънавий мерос бўлиб хизмат қилмоқда[66].

Нақшбандия тасаввуфий таълимотини дунё бўйлаб кириб боришига сабабчи бўлган “Силсилаи шариф” “Олтин занжир”да 32 - ҳалқанинг пири муршиди Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий (1813 – 1893 й)[67] асарларининг кўп қирралиги яъне ҳадис, фиқҳ, сарф, наҳв ва бошқа мавзуларда араб тилида 60 га яқин қимматли ва улуғ асарлар битган табаррук инсон ҳисобланади[68].

Ана шу буюк тасаввуфий нақшбандия тариқатини умуминсоний қадрият сифатида ўргансак бўлади.

Тадқиқотимиз натижасида аниқладикки Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг шахсий кутубхоналарида 18 жилд асар бўлган. Бу асарларнинг қўлёзма ва бошқа нусхалари Туркия, Миср, Европадаги катта кутубхоналар фондларида, шу қатори Республикамиз Фанлар академияси ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида ҳам сақлаган [69] . Кумушхонавий илмий фаолияти давомида ҳадис ва фиқҳга оид 30 та, ахлоқ ва тасаввуфга оид 15 та, тафсирга оид 8 та китоб ва бошқа турли асарлар ёзган[70].

Кумушхонавийнинг қуйида айрим асарларининг номини келтирамиз:

1. "Мажмуатул-аҳзоб". Уч жилдлик дуо китоби. Ҳошиясида алоҳида дуо ва махсус изоҳ мавжуд.

2. "Жомиул-мутун". Асосан ақоидга доир ва аҳли суннат вал-жамоат мазҳабининг аҳамияти ва куфр лафзлар хақида маълумот берган. Шунингдек, Аллоҳнинг сифатларини ҳам кенг баён этган. Мукаммал бир ақоид китобдир.

3. “Жомиул-усул фил авлиё ва анвоихим”. Бу китобнинг хошиясида суфийларнинг истилоҳоти ва бошқа фойдалари баён этилтан. Тасаввуфга оид мўътабар манбадир.

4. "Ромузул-аҳодис ала тартиби хуруфул ҳожа". Бу китоб фихрист

[65] Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси// –Тошкент: “Фан”, 2021. – 7 б.
[66] Gulamova M.T. 2020. Ahmad Ziyouddin al-Kumushxonaviyning Moturidiy ta’limoti to‘g‘risidagi sharhlari.[Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhanavi's commentary on the Moturidi doctrine] // Falsafa va hayot xalqaro jurnal. № 1. Maxsus soni – Pp. 285.
[67] Гуламова М.Т. Кумушхонавийнинг валийлик ва унинг даражалари ҳақидаги ғоялари // Ислом тафаккури. – Тошкент: 2021. 3-сон. -43 б.
[68] Гуламова М.Т. Мушку анбар ҳидли валоят ғунчаси Зиёуддин Аҳмад Кумушхонавий // Имом Бухорий сабоқлари журнали. – 2020. - № 2. -29 б.
[69] Gulamova M.T. 2020. Ahmad Ziyouddin al-Kumushxonaviyning
Moturidiy ta’limoti to‘g‘risidagi sharhlari.[Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhanavi's commentary on the Moturidi doctrine] // Falsafa va hayot xalqaro jurnal. № 1. Maxsus soni – Pp. 285.
[70] Rukiyl AY. Doğdu Demir. Ahmed Z1yâedd1n Gümüşhânevî. 2. Baskl, Ankara Temmuz 2019 pP 45-62

усулида ёзилтан, ҳадислар алифбо тартибида берилган.

5. "Лавомиул-уқул". Беш жилд. "Ромузу-аҳодис...’'нинг шарҳ.

6. "Ғарибул-аҳодис"‧Ибратомуз ва хусусан, тафаккурга чорловчи хадиси шарифлар мажмуасидир.

7. "Ҳадиси арбаийн". Қирқ хадиси шариф. Тошбосма ва кулёзма нусхалари бор.

8. "Нажотул ғофилийн". Бу китоб ғафлатга кетганлар учун огоҳномадир.

9. "Руҳул орифийн ва иршоду толибийн". Тасаввуфий асар бўлиб, қалбнинг жилосига ва руҳнинг покланишига ёрдам беради.

10. "Жомиул маносик ала ахсанил-масолик". Ҳажга оид масалаларни баён этувчи китоб.

11. "Натойижул-ихлос фи ҳаққид дуо". Ихлос билан қилинадиган дуолар китоби.

12. “Зубдатул-ақоид ва нуҳбатул-фавоид”. Ақиданинг моҳиятини тушунтирувчи асар.

13. “Усулу туруқул олия”. Тариқатлар ҳақида батафсил маълумот берувчи китоб.

14. “Ажоибун-нубувва ва дақоиқул-валоя”. Нубувватнинг ажиб жиҳатларини ва валийликнинг нозикликларини баён этувчи асар.

15. “Маносикул –Ҳаж”. Ҳажга оид яна бир китоб.

16. “Риҳватул-орифийн”

17. “Мустағниш-шуруҳ минат-тасриф”. Бу китоб сарф грамматикага оиддир.

18. “Китабул обир фи ансор вал муҳожир”. Ансор ва муҳожирларнинг фазилатларига доир асар.

19. “Латоифул- ҳикам” . Ҳикматли латифалардан баҳс юритувчи асар.

20. “Рисола фит-тасаввуф”. Тасаввуфга доир асар.

21. “Асрорур-торик”. “Йўлларнинг сирлари” номли бу китоб жуда қизиқарлидир.

22. “Лавомиул фусул”. Фаслларнинг товланишини эслатувчи ва баён этувчи асар.

23. “Милҳақоту ғароибул -аҳодис”. Ғариб ҳадисларга доир китоб.

24. “Мутаммиму Жомиъил усул”. “Жомиъил усул” китобини якунловчи китоб.

25. “Даъвул муслимийн”. Ваъзга доир китоб.

Дарҳиқат инсонни унуттирмайдиган, асрлар давомида тилдан тилга, кўнгилдан кўнгилга ўтказувчи нарса қолдирган асарларидир.

Комил улдир қўйгай ерда бир асар,

Асари йукнинг ерида еллар эсар.

Зиёуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий ҳаёти ва ижодининг энг ишонарли ва объектив манбалари бўлган айрим асарлари тўғрисида қуйида маълумот келтирдик:

1. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий “Ҳидоят йўлининг имоми” ва “Мутакаллимлар имоми” мартабасига муяссар бўлган, Самарқанд калом илмини яратган машҳур аллома Абу Мансур Мотуридий таълимотини ўрганиб, уларни чуқур англаб моҳиятини изоҳлаш мақсадида шарҳлар ёзган.

Мустақиллик берган улуғ неъматлардан бири жуда кўп исломий манбаларнинг ўзбек тилида таржима қилиниб, нашр этилишидир. Ана шулардан бири Кумушхонавийнинг “Жомиъ ул-мутун” номи билан наш этилган асаридир. “Жомиъ ул-мутун фий ҳаққи анвоис-сифатил илоҳиййа вал-ъақоидил Мотуридия ва алфозил куфри ва тасҳиҳил–аъмолил-ъажибиййа”– “Аллоҳ таолонинг анвойи исм-сифатлари, Мотуридия эътиқоди, куфр сўзлар баёни ва амалларнинг дуруст бажарилиши ҳақида матнлар тўплами” асарини Мирзо Кенжабек ўзбек тилига ўгириб, 2000 йил Тошкентдаги “Мовароуннаҳр” нашриётидан чоп этган. Бу асарнинг бошқа тилларда ҳам нашрлари мавжуд.

Ушбу асар жаҳондаги жуда мўътабар манбалардан бўлиб, халқимиз тарихи ва маънавий-маърифий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди. Асар Мотуридия эътиқоди асосида ёзилган бўлиб, унда Имом Аъзам ва Имом Мотуридий асарларидан то XVIII асрга қадар эътиқод ҳақида ёзилган китоблардан матнлар олинган. Китобда Аҳли суннат ва-л-жамоат ақоидига асос бўлган Мотуридия эътиқоди, яъни соғлом эътиқод тамойиллари ҳамда бузуқ ақидалик оқимларнинг ҳоллари матн ва шарҳлар асосида батафсил баён этилган[71],[72].

Мотуридия эътиқод таълимини ўз ичига олган Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг ушбу асарини, бизнинг фикримизча, қайта–қайта ўқиган ва моҳиятини англаган киши икки дунё саодатига эришади. Айниқса, эътиқодда адашиб турли нотўғри оқимларга кириб бораётган инсонлар учун жуда зарур деб биламиз.

2. “Жомиъул - усул Фий - л - авлиёи ва анвоиҳим”. Асар номи четига: “Ас - суфийяту ва фавоиди соир” деб қайд этилган. Ҳозир турк тилига таржима қилиниб, нашр этилган. Жомиъул-усул асарида Кумушхонавий ўзи яшаган даврнинг тасаввуфий тушунчалари ва тариқатлари ҳақида батафсил ва қимматли маълумотларни келтирган. Айниқса, Нақшбандия тариқати ва бошқа тариқатларда сайр-у сулукнинг усули ва одоблари ҳақида муҳим маълумотларни берган. Кумушхонавий бу асарни яратишда деярли барча

[71] Зиёвуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий,таржимон Мирзо Кенжабек, Жомеъ ул-мутун. Т.:Мовароуннаҳр; 2000 й.313 б.

[72] Гуламова М.Т. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг “жомиъ ул-мутун” асари тўғрисида//. Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар. Андижон 2022/3 (63) -11 б.

тариқатларнинг энг қадимги ва ишончли манбаларидан фойдаланган ва бу манбаларни номлари билан атаган. Умумий қилиб айтилганда: “...бу асар тасаввуфий терминология, назарий билимлар, давлат ва мақомларда тартиб, амалий ва имкон доирасида келтирилган[73].

3. Кумушхонавийнинг кўпгина асарлари қатори Ўзбекистон Фанлар Академияси ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтидаги қўлёзмалар фондида сақланаётган Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг “Ромузул-аҳодис” – “Ҳадислар денгизи” асари Баҳриддин Умрзоқ томонидан таржима қилиниб, 2007 йил Тошкент, Мавароуннаҳр нашриётидан чоп этилган.

Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг икки марта ҳаж сафарида бўлганида, уч йилдан ортиқ Носирия ва Жомиъ ул-Азҳар дорилфунинида қолиб, ўз таснифлари бўлган “Ромузул аҳодис” –“Ҳадислар денгизи” китобидан талабаларга сабоқ бериб, бу асарни етти марта ўқитиб, юзлаб араб олимларини шайхлик даражасига етказиб, илм йўлига ижозат берган.

Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий “Ромузул-аҳодис” – “Ҳадислар денгизи” китобини талабалари ва яқин дўстларининг илтимоси билан ёзган.

Китобда инсонларнинг фойдси, манфаати учун қисқа, ёдлаш осон, тушуниб амал қилинадиган ҳадислар жуда кўп ҳадис китоблардан саралаб олинганини муаллиф китобнинг муқаддимасида келтирган.

Одилжон ибни Сафар ан-Нурий ал-Ҳанафий “Ромузул- аҳодис” китобига ёзган тақризида китобга қуйидагича баҳо бераган: “ У Аллоҳга ҳамду сано сўзларидан кейин: китоб, “Ромузул-аҳодис”-дейди, “Қутуб-и тисъа”нинг, қолаверса, бошқа барча ҳадис китобларининг мағзи, қаймоғи, деб таърифланса, асло муболаға бўлмайди”[74].

Пайғамбаримиз (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) гапирган, йўл- йўриқ ва тавсия кўрсатмаларига сидқидилдан ихлос билан амал қилганлар Машҳар куни Расули акрам (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг улуғ шафоатларига, албатта, биринчилардан бўлиб ноил бўлурлар[75].

Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг “Ромузул- аҳодис” асарларида пайғамбаримиз Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг суннатларини ўрганиб унга амал қиладиганлар учун яна бир чиройли муборак ҳадиси шариф келтирилган.

Абу Абдураҳмон ас –Сулламийдан: “Мен Абу Усмон Саъид ибн Жаъфардан эшитдим. У “Мен Зуннуни Мисрийдан қуйидагиларни эшитдим”,

[73]Ahmed Zivaüddin Gümüşhanevi Vel1ler ve Tar1·katlardo UsOI'u bizgi - Baskı : GÜL Matbçıası Gazisinan Paşa. Sokağı, No istanbul - 1977

[74] Зиёуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий “Ромузул - аҳодис” – Ҳадислар денгизи, таржимон Баҳриддин Умрзоқ // -Тошкент: “Нур сеҳри ошиёни” МЧЖ компютер маркази, 2007.-Б.4

[75] Зиёуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий “Ромузул - аҳодис” – Ҳадислар денгизи, таржимон Баҳриддин Умрзоқ. -Т.: “Нур сеҳри ошиёни” МЧЖ компютер маркази. 2007 –Б. 4.

деди: “Аллоҳнинг Ҳабиби (Ҳазрати Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам)нинг хулқларига, феълларига, ул зотнинг тавсияларига ва (муборак) суннатларига мутобаат қилишлик Аллоҳга маҳбуб бўлганлик аломатларидандир”[76]

4. Кумушхонавийнинг бебаҳо қимматли китобларидан бири “Катта дуолар ва зикр” китоби ўзбек тилида бир гуруҳ таржимон олимларимиз: Абдумурод Тилавов, Сумайро Холмуродова ва Мубина Холмуродовалар томонидан таржима қилиб нашрга тайёрланган ва 2014 йил Тошкент шаҳар “Шарқ” нашриёти матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти босмахонасида чоп этилган. Бу китобда Аҳмад Зиёуддин Кумушхонавийнинг “Мажмуатул –аҳзоб” номли икки минг саҳифалик дуо китобидан энг зарурий дуо саралаб олинган[77].

Китобда тақдимот, йигирма саккиз бўлим, иловалар, Имом Шаъронийнинг “Ибодат ва зикр аҳлига тавсиялар”и ва Алишер Навоийнин “Муножот”и келтирилган.

Тақдимот қисмида Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг файз ҳалқаси мавзусида “олтин занжир”да пайғамбаримиз (с.а.в.)дан ҳазратгача бўлган пиру-устозларни номлари, у кишидан саккиз хос дуо ва Ҳазрат Одам Атонинг уч дуоси келтирилган.

Тақдимот қисмида дуога қуйидагича таъриф берган: “Дуо-моддий ва маънавий жиҳатдан Аллоҳу Зулжалолдан паноҳ сўраш ва У зотга ёлворишдир”[78], деб ёзилган.

Қуръони Каримнинг “Фурқон” сурасини 77-оятида: “Агар дуоларингиз бўлмаганда Парвардигорингиз сизларга парво қилмас эди”. Бу билан Аллоҳ даргоҳида дуогўйнинг даражаси баландлиги кўрсатилган.

Шайхнинг дуоларидан бири: “Йа муқоллибал қулуб, саббит дийника ва тоатика. (Маъноси: Эй қалбларни бургувчи, қалбимни динингва тоатинг узра собит айла)” [79] . Бу дуо билан инсоннинг иймони мустаҳкам, тақводор бўлишини билиш мумкин. Аллоҳ таоло ҳадиси қудсийда: **“Мўминнинг қалби Раҳмоннинг ҳукмидадир. Уни хоҳлаган томонга ўгиради”**, – деб марҳамат қилган[80].

Биринчи бўлимга: дуонинг қабулига оид сабаблар, вақтларнинг дуога таъсири, қийматли маконларнинг дуо қабулига сабаб бўлиши, дуонинг хусусияти жиҳатидан қабул бўлишига сабаблар келтирилган.

[76] Ўша асар. –Б.5.
[77] Зиёвуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий Катта дуо ва зикр// Тошкент Шарқ, 2014.-Б.1
[78] Зиёвуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий Катта дуо ва зикр// Тошкент Шарқ, 2014.-Б. 3
[79] Зиёвуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий Катта дуо ва зикр// Тошкент Шарқ, 2014.-Б.10
[80] Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам энг кўп ўқиган 2 дуо. https://islom.uz› maqola

Ҳазрати Али (р.а.) бир кишига бундай деди: Расулуллоҳ менга ўргатган дуони сенга ўргатайми? “Аллоҳуммаакфиний би ҳалалика ъан ҳаромика ва ағниний би фазлика ъамман сивака”. Маъноси: “Аллоҳим, ҳалолинг билан мени қондир, ҳаромингдан мени узоқлаштир. Фазлинг ила мени бой қил ва Ўзингдан ўзгага мени муҳтож этмагин”[81]. Бу билан инсонларни Аллоҳдан фақат ҳолол нарсаларни сўраш, ҳаромдан ҳазар қилишга чақирилади.Чунки ҳалолда барака бўлади, ҳаромда эса барака бўлмайди.

Иккинчи бўлимга: Қуръони Каримдан дуо оятлари, Маслан: “Анбиё” сураси 89-оятда “Эй Роббим! Мени ёлғиз ташлаб қўйма (меросхўр фарзанд ато эт!) Сен Ўзинг ворисларнинг яхшироғидирсан”[82]. Бу билан ёлғизлик фақат Аллоҳга хослиги, инсоннинг ёлғиз яшай олмаслиги, ҳамма вақт дўст-ёрларга муҳтожлиги уқтирилган.

Кумушхонавийнинг ҳамма асарлари ҳали тўлиқ ўрганилмаган.

Қилинган ишлар юзасидан қуйидагича хулоса келдик:

1. Зиёуддин Аҳмад ал-Кумушхонавийдан бой маънавий мерос сақланган
2. Бу асарларнинг бир қисми ўзбек тилига ўгирилган бўлсада, кўпчилиги илмий жамоатчиликга маълум эмас.
3. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавий таълимотини ўрганиш ислом тарихини ёритишда ёрдам беради.
4. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг маънавий мероси Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренессанс пойдеворини қуришда ёшларни баркомил инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Gulamova M.T. Idei Axmada Ziyouddina al-Kumushxonaviy o znanii [The ideas of Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhanaviy about knowledge] // Universum: Obshestvenniye nauki: elektron. nauchn. jurn. 2020. № 3 (63). – Pp.7-9 URL: http://7universum.com/ ru/social/archive/item/9169 (Ideas of Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhonavi about knowledge)
2. Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси// –Тошкент: “Фан”, 2021. – 244 б.
3. Gulamova M.T. 2020. Ahmad Ziyouddin al-Kumushxonaviyning Moturidiy ta’limoti to‘g‘risidagi sharhlari.[Ahmad Ziyouddin al-Kumushkhanavi's commentary on the Moturidi doctrine] // Falsafa va hayot xalqaro jurnal. № 1. Maxsus soni – Pp. 284-292.

[81] Зиёвуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий Катта дуо ва зикр// Тошкент Шарқ, 2014.-Б.25
[82] Ўша китоб –Б.29

4. Гуламова М.Т. Кумушхонавийнинг валийлик ва унинг даражалари ҳақидаги ғоялари // Ислом тафаккури. – Тошкент: 2021. 3-сон. 43-46 б.

5. Зиёвуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий,таржимон Мирзо Кенжабек, Жомеъ ул-мутун. Т.:Мовароуннаҳр; 2000 й.313 б.

6. Гуламова М.Т. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг “жомиъ ул-мутун” асари тўғрисида//. Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар. Андижон **2022/3 (63)** 11-17 б.

7. Rukiyl AY. Doğdu Demir. Ahmed Z1yâedd1n Gümüşhânevî. 2. Baskl, Ankara Temmuz 2019 pP 45-62

8. Зиёвуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий,таржимон Мирзо Кенжабек, Жомеъ ул-мутун. Т.:Мовароуннаҳр; 2000 й.313 б.

9. Гуламова М.Т. Аҳмад Зиёуддин ал-Кумушхонавийнинг “жомиъ ул-мутун” асари тўғрисида//. Илмий хабарнома. Серия: Гуманитар тадқиқотлар. Андижон 2022/3 (63) -11 б.

10. Ahmed Zivaüddin Gümüşhanevi Vel1ler ve Tar1·katlardo UsOI'u bizgi - Baskı : GÜL Matbçıası Gazisinan Paşa. Sokağı, No istanbul – 1977

11. Зиёуддин Ахмад Ал-Кумушхонавий “Ромузул - аҳодис” – Ҳадислар денгизи, таржимон Баҳриддин Умрзоқ // -Тошкент: “Нур сеҳри ошиёни” МЧЖ компютер маркази, 2007.-Б.608

12. Зиёвуддин Аҳмад ал-Кумушхонавий Катта дуо ва зикр// Тошкент Шарқ, 2014.-Б. 592

13. Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам энг кўп ўқиган 2 дуо https://islom.uz › maqola

ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСКИХ РАБОТ В РАЗВИТИИ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Алавутдинова Н.Г.
кандидат педагогических наук, доцент, Национальный университет Узбекистана
alavutdinovanodira@gimail.ru

Аннотация. В данной статье приведены практические рекомендации по совершенствованию речевой компетенции учащихся на занятиях по родному языку, их письменной грамотности, а также методические рекомендации по их использованию в ходе урока.

Ключевые слова: родной язык, творчество, текст, лексика, письменная речь, устная речь, грамматические знания, межклассовые отношения.

В целях проверки и оценки знаний учащегося на занятиях по родному языку, а также совершенствования навыков, ведущих к творческому мышлению, таких как умение наблюдать, связывать события и ситуации, делать выводы из рассказа, то есть в целях совершенствования навыков, ведущих к творческому мышлению, таких как умение делать выводы, будут проводиться краткие учебные, творческие высказывания, сочинения по картинкам, диктанты со специальными заданиями. Целью проведения данного вида письменной работы является формирование навыков применения теоретических знаний и речевых компетенций, полученных в ходе урока, к речевому процессу.

Безусловно, развитие письменной речи учащихся связано с умением применять теоретические знания на практике. Выполняя упражнения, данные на основе специально подготовленных вопросов, учащийся пытается применять грамматические правила на практике. Эти вопросы и задания обеспечивают направление для учащегося. В таких работах учащийся старается работать самостоятельно в относительно узком кругу, то есть на ранее знакомую тему, в знакомой ему среде, и успевает добиться творческих результатов. Потому что творчество в широком диапазоне требует умения мыслить в таком же масштабе. Учащийся с повышенной способностью мыслить будет более эффективен в создании творческого текста. С 1 класса ученика учат составлять предложения, связанные между собой предложения, сжатый текст, повествование, рассказы.

Составлению краткого текста первоначально обучают в форме написания полных ответов на дополнительные вопросы, заданные учителем в письменной форме. Количество вопросов может быть увеличено и усовершенствовано

учителем с учетом мастерства и возможностей учащихся. В ходе наблюдения за учебниками «Родной язык» и «Чтение» в 1-4 классах мы обращали внимание на ясность и лаконичность мыслей в данных текстах с целью развития письменной и устной речи учащихся. На наш взгляд, четкие и лаконично структурированные тексты очень важны для раннего периода обучения. Но не следует забывать, что начинать развивать этот комфорт от простого к сложному необходимо с начальной школы. Учащихся 1-4 классов следует научить писать высказывания по текстам, приведенным в учебнике на уроках родного языка, составлять письменные и устные рассказы на темы, дающие им возможность излагать свои мысли. Важно не забывать, что каждое творческое произведение должно быть написано на основе специально подготовленного плана. Этот план должен быть составлен учителем очень тщательно. Мы имеем в виду здесь план-проект. План–проект это запланированное образование. Для формирования письменной и устной речи учащегося в составляемый план-проект должны быть включены и перспективные цели. Темы, выбранные для развития устной и письменной речи учащегося, не должны служить для качественного и продуктивного проведения 40 минут. Это время должно служить для формирования умения учащегося выражать свое мнение в знакомых и незнакомых условиях. Это основная задача, стоящая перед учителями начальных классов, родного языка и литературы, а также всех предметов, и ее выполнение начинается не со школы, а с членов семьи и коллектива дошкольного образования. Именно таким образом необходимо проектировать и развивать речевую компетенцию учащегося.

Развитие речи школьника не ограничивается обогащением его словарного запаса. Развитие речи, прежде всего, тесно связано с такими психологическими факторами, как мышление, восприятие, сознание. [Юсупова :4]

В целях развития речи учащегося целесообразно учить его сначала создавать устные рассказы, а затем письменные тексты на темы, заставляющие его наблюдать, думать, рассуждать.

В 4 классе тексты, написанные на общие темы, такие как «Весна», «Ташкент», «Моя школа», в 5 классе делятся на относительно частные темы под названием «В одном из весенних дней», «Улицы Ташкента», «Вечерний Ташкент», «Праздник в школе», когда рекомендуется составить письменный или устный текст, у учащегося поначалу возникнут определенные затруднения в освещении темы. Читателю придется наблюдать уже не общие сведения, которые он уже знает о городе или времени года, а о конкретных обстоятельствах, дне, ситуации и так далее, которые от него требуются; констатирует выводы, сделанные в результате личных наблюдений. Даже констатируя, он излагает его упорядоченно на основе заранее составленного

плана. В результате обучения учащегося выражать свое мнение таким способом совершенствуется культура письменного и устного выражения мнения.

Известно, что в основе создания текста лежит творчески-практическая работа. Создание текстов является наиболее сложным этапом творческо-практической работы, требующий от студента сначала определить, о чем писать, а затем уже как высказать свое мнение. Это, наряду со знанием правил, требует наличия определенного уровня словарного запаса, умения употреблять словосочетания, выражения, фразеологизмы, омонимы, паронимы, синонимы, иметь глубокое представление и знание окружающего и действительности, быть наблюдательным. Если какая-либо из этих функций отсутствует, качество текста будет не на должном уровне.

Одной из основных целей обучения является формирование у учащихся навыков самостоятельного мышления и творческого письма на занятиях по родному языку. Именно поэтому, особенно в последние годы, большое внимание уделяется самостоятельной и творческой работе на уроках родного языка. Для формирования навыков творческой работы у студента могут быть использованы различные средства, методы и источники.

Целью творческих работ, проводимых средствами наглядной выставки, является развитие у учащихся умения письменно или устно описывать описываемое событие, ситуацию. Рекомендуемые изображения для данного вида творчества соответствуют следующим требованиям:

а) фотографии должны быть цветными;

б) воспитательная ценность (предусматривается обогащение духовного мира учащегося, обучение видеть и чувствовать красоту, умение выражать чувства словами);

в) предоставить возможность ознакомиться с видами, жанрами и авторами художественных произведений;

г) должны предоставлять неограниченную свободу творчества и другие.

Процесс подготовки к созданию творческого текста по картинке, на наш взгляд, следует организовать поэтапно: На первом этапе перед созданием текста проводится беседа по картинке, создается словарь, а на втором этапе следует проводить словарный диктант с участием слов из словаря (в целях обогащения словарного запаса и улучшить грамотность). На заключительном - третьем этапе самостоятельная работа по замене слов, которые могут быть изменены в словаре, словосочетаниями, их синонимами, создание ряда вложенных слов. [Долимов:1]

Такая предварительная подготовка к творческому письму побуждает учащихся серьезно относиться к творческой работе. Также такой сложный процесс, как создание творческого текста по картинке, требует определенной

подготовки (увеличения словарного запаса, создания логических связей). Специальная подготовка к процессу творческой работы по различным темам вызовет у учащихся ответственный подход к этой работе. Поэтому создание творческого текста обеспечивает сочетание у учащегося самостоятельного мышления и грамотности.

Если выбранная нами картинка является цветным изображением, необходимо сообщить учащимся названия цветов и составить специальный словарь. Иногда одну и ту же картинку предъявляют сначала в черно-белом, а затем в цветном виде, что дает возможность проверить умение учащегося использовать цвета вместо них и исправлять свои ошибки.

На этом этапе мы бы предложили составить тексты устно и письменно. Текст создается на основе определенной темы или изображения. Во многих случаях текст по картинке, письменный или устный, может быть более кратким и ясным по сравнению с текстами по темам, где на доске написаны только названия, например «Зимний день», «На перемене». Наши наблюдения показали, что в большинстве случаев, когда учащийся создает текст по картинке, он воспринимает и описывает отраженный в ней момент так, как он предстает перед его глазами. В то же время ситуация, изображенная на картине, в определенной мере ограничивает создаваемый текст. Рассказываемая ситуация: пространство (s), времена (V), время (t) как единое целое, проясняет и облегчает мыслительный процесс учащегося. В текстах, созданных на основе картины, не нарушение границы ситуации наглядно показывает, как этот момент проявляется в мышлении учащегося, и служит раскрытию личного мира и духовного образа учащегося. В процессе создания текста по картинке для дальнейшего развития навыков самостоятельного мышления учащихся, на наш взгляд, процесс творческой работы целесообразнее разделить на три этапа:

1 этап: высказаны логические мысли и мнения по поводу событий, имевших место до описываемой ситуации;

2 этап: описание ситуации на предложенной картинке и реакция на нее;

3 этап: творческое высказывание учащегося о развитии данной ситуации.

Эта 3-этапная работа расширяет рамки наблюдения и мировоззрения ученика.

Учащийся обращает внимание на последовательность событий. Он ищет единства между ними. Так, организуя творческую работу, учащемуся предоставляется творческая свобода, развиваются навыки самостоятельного мышления.

В процессе развития речевой компетенции учащихся необходимо формировать и развивать такие умения, как понимание мира, чувство прекрасного, видение трагедии в контрасте красок и образов, умение выражать

свои чувства, эстетической стороне воспитания также придается значение с использованием произведений искусства, созданных такими художниками, как Урол Тансикбоев, Чингиз Ахмаров, Рахим Ахмедов, Рози Чориев, Азиза Маматова. Эти усилия в определенной степени способствуют становлению выпускников школ как всесторонне развитых, духовно зрелых, образованных и совершенных людей. Она играет важную роль в становлении ученика как личности.

Безусловно, при выборе картины необходимо учитывать множество аспектов, таких как уровень знаний, мировоззрение, интересы учащихся. Кроме того, будет уместно, если будут рассмотрены воспитательные аспекты картины (нравственные, эстетические и другие), отношение к труду, Родине, природе и так далее. Выбираются живописно-пейзажные изображения, связанные с природными сценами, общеизвестными произведениями художников, создается почва для творческого мышления школьника. Итак, хорошие результаты творческих письменных работ во многом зависят от особенностей выбранных картинок, их качества, характера и так далее.

Использованная литература:

1. Долимов У. Педагогика национального возрождения – Ташкент: 2012.
2. Государственные образовательные стандарты на основе компетентностного подхода, 2017 г.
3. Максумов М. Педагогические взгляды и просветительская деятельность Абдуллы Авлони. Диссертация кандидата педагогических наук - Ташкент. 1967.- С. 16.
4. Юсупова Ш. Внедрение передовых педагогических технологий для повышения эффективности обучения на родном языке. Автореферат диссертации кандидата педагогических наук, -Ташкент: 1998. 2-6 с.

MUNDARIJA / TABLE OF CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

1.	ТЕХНОЛОГИЯ ДАРСЛАРИДА ТЕХНИК КОНСТРУКСИЯЛАШ ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЕЛЕМЕНТАР ГЕОМЕТРИЯ БЎЛИМИНИНГ АХАМИЯТИ С.Қ.Убайдуллаев Ф.Э.Турсунов	4
2.	INGLIZ TILINI CHET TILI SIFATIDA O`QITISHDA MADANIYATLARARO MULOQOT KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING O`RNI Alimjanova Mehriniso	12
3.	INGLIZ XALQ DOSTONI "BEOWULF" VA DOSTONNING LINGVOPOETIK JIHATDAN TAHLILI Mirzayeva Moxigul Baxromjon qizi Toirova Nargiza Isakovna	17
4.	THE PRAGMATIC OCCURRENCE AND MENTAL PROPERTIES OF COLOR COMPONENT UNITS IN CONTEXT Israilova Saodat Turapovna	25
5.	БЎЛАЖАК ТЕХНОЛОГИЯ ТАЪЛИМИ ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ОМИЛЛАРИ Ф.Э.Турсунов Ш.Х.Жалодинова	35
6.	ОСОБЕННОСТИ И ЗНАЧЕНИЕ ПРИНЦИПОВ УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ПЕНИТЕНЦИАРНОЙ СИСТЕМЫ А.А. Шамансуров	40
7.	ЖАЗОНИ ИЖРО ЭТИШ ТИЗИМИНИ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАШ ШАРОИТИДА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ТАРМОҚЛАРИ ВА ТИЗИМЛАРИНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ Шамансуров Абдугапар Абдусаттарович Нарбаева Д.	47
8.	OCHIQLIK, SHAFFOFLIK VA XALQ BILAN MULOQOTNI TA'MINLASHDA «ELEKTRON PARLAMENT»NING O'RNI Bobir-Mirzo To'xtayev	51
9.	MIFOLOGIK AFSONALARDA EPIK HOMIYLIK MOTIVI TIPOLOGIYASI Shirinova Fotima Shuhrat qizi Rizayeva M.A	58
10.	MOTIVATION FEATURES OF FORMATION OF PLANT NAMES IN ENGLISH LINGUACULTURE Latipjonova Malikakhon Odiljon qizi	62
11.	O'ZBEK VA NEMIS TILLARIDA RAVISHNING TUZILISHIDAGI TAFOVUT VA O'XSHASHLIKLAR Buranova Nafisa	66
12.	LEARNING ENGLISH THROUGH POETRY Н.Хошимова М.Мадаминова	70
13.	BUXORO SHAHAR GODONIMLARINING AYRIM LISONIY XUSUSIYATLARI Uchqunova Aziza Sulaymonovna	76
14.	MATEMATIKA DARSLARIDA AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH	83

	Muattar Tuxtabayeva	
15.	АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ ҒАЗАЛИЁТИДА "ИНСОН ГЎЗАЛЛИГИ" КОНЦЕПТИ Мажитова Сабоҳат Жамиловна	91
16.	ЛЕКСИК КОМПЕТЕНЦИЯНИНГ КОММУНИКАТИВЛИККА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ТАМОЙИЛЛАРИ Ачилов Шохрухбек Шарибжон ўгли Эргашева Сайёрахон	98
17.	TRICHODERMA ASPERELLUM ZAMBURUG'I, UNING IKKILAMCHI METABOLITLARI, BIOLOGIK FAOLLIGI Shomurodova Marjona Zarif qizi Raupova Bahor Sherzod qizi Ro'ziyeva Zarnigor Qahramonovna	105
18.	AFG'ONISTON O'ZBEKLARI MAZORI SHARIF SHEVASIDA FONETIK JARAYONLAR Parvin Salihi	111
19.	ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА НАРУШЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В АГРАРНОЙ СФЕРЕ Нематов Нурсултан Шавкатвеч Назаров Эльбек Алимович	118
20.	MAKTABGACHA TA'LIMDA O'QUV FAOLIYATINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI Ibragimova Xurshida Xusanbayevna	123
21.	ЧИСЛЕННОЕ РЕШЕНИЕ ОБРАТНОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ СИСТЕМЫ ДИРАКА Абдуназаров Рабимкул Маматов Аброр Номоз угли	130
22.	SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF TRANSLATING LITOTES IN ENGLISH AND RUSSIAN Abdusamatova Omonabonu Gulomjon qizi	136
23.	REPRESENTATION OF THE CONCEPT GOD/XUDO IN ENGLISH AND UZBEK PROVERBS Xudoyberdiyeva Nilufar Sayfullo qizi	144
24.	TA'LIM JARAYONIDA O'QUVCHILARNING FAOLLIGI VA MUSTAQILLIGINI SHAKLLANTIRISHDA GRAFIK ORGANAYZERLARNING O'RNI Tursunova Dilbar Zafarovna Turdiyev Namozbek Baxriddin o'g'li	149
25.	"JÚKLEW" TEXNOLOGIYASÍ – DIDAKTIKANÍŃ TIYKARǴÍ MÁSELELERINEN BIRI SÍPATÍNDA Dauletmuratova Bayramgúl Maxsetbay qızı	155
26.	IJTIMOIY TARAQQIYOT QONUNLARINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI Kimsanboyeva Zuhra Saminjon qizi	161
27.	LEKSIKOLOGIYA VA SO'Z YASALISHI Tursunova Nigora	166
28.	REKLAMA MATNLARINI MAQOLLAR YORDAMIDA IFODALASH REKLAMA MATNLARINING O'ZIGA HOS XUSUSIYATLARI D.A. G'ofurova	170
29.	KICHIK MAKTAB YOSHIDAGI BOLALARNING INTELLEKTUAL SALOHIYATINI OSHIRISHDA NEYROPEDAGOGIK, NEYROPSIXOLOGIK YONDASHUV IMKONIYATLARI Ataxanova Dildoraxon Avazbekovna	178

30. O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ETNOREALIYALARINING TARJIMADA BERILISHI VA BADIIY XOSLIGI
Muhammad Humayun Nadim 182
31. SUDYA SHAXSINING O'ZIGA XOS IJTIMOIY – PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
Rahimova S.O. 191
32. TORCH INFEKTSIYASI VA UNI XALQ TABOBATI USULLARI YORDAMIDA DAVOLASH
Ibrohimjon Rahmonovich Asqarov
Mirjalol Muqumjon o'g'li Mo'minjonov
Durdona Ma'murjon qizi Ma'murjonova 196
33. EKSPERTLIK-TAHLIL MARKAZLARINI TADQIQ ETISHNING NAZARIY-KONSEPTUAL JIHATLARI
Jasur Turg'unboyev 200
34. SPECIFIC CHARACTERISTICS OF PUBLICISTIC PAMPHLETS
Gulshoda Khusniddinova 208
35. БАҲОУДДИН НАҚШБАД КАМОЛОТИ АСОСЛАРИ
Наврўзова Гулчеҳра Неъматовна 211
36. USAGE OF MYTHOLOGEMES IN CREATING THE STORYLINE IN ENGLISH LITERARY WORKS
Yakhyoeva Gulkhumor 221
37. "SUDXO'RNING O'LIMI" ASARIDAGI ANTROPONIMLAR TAHLILI
Odinayeva Mohinur 226
38. МИЛЛИЙ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФА ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ ВА НАМОЁН БЎЛИШ СОҲАЛАРИ
Атаджанов Мамиржон Юсупович 231
39. МАЛАКА ОШИРИШ ТИЗИМИ РАҲБАРЛАРЛАРНИНГ МЕНЕЖЕРЛИК КЎНИКМАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ
Байбаева Мухайё Худайбергеновна
Имомов Инъомиддин Абдулхамидович 244
40. ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА РАҲБАРНИНГ БОШҚАРУВ ЖАРАЁНИДАГИ МАДАНИЯТИ
Зухра Исмаилова Карабаевна
Байбаева Мухайё Худайбергеновна 248
41. ЗАМОНАВИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСА РАҲБАРЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ ФАОЛИЯТИНИ САМАРАЛИ ШАКЛЛАНТИРИШ
Каримова Махбуба Муқимжоновна 255
42. PREPARING STUDENTS OF GRADE 7-9 FOR INTERNATIONAL PISA STUDIES
Rakhmonov Sh.T., Ikhtiyarova G.A. 258
43. INGLIZ ADABIYOTIDA "SUV" BILAN BOG'LIQ LISONIY OLAM MANZARALARINI IFODALOVCHI BIRLIKLAR
Haydarova Umidaxon
Dumachova Ozoda 264
44. O'ZBEK ETNOSI – ETNOLINGVISTIK BIRLIK SIFATIDA
Ravshanova Feruza Murodullayevna 268
45. SHAXS MOTIVATSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK, PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
Yuldashova D.Sh 274
46. PEDAGOGICAL TASKS OF PREPARING MATHEMATICS TEACHERS FOR CREATIVE ACTIVITY IN THE CONTEXT OF INTERDISCIPLINARY TEACHING 280

	Yusupova N. V. Muxtoraliyeva M.A	
47.	DEVELOPMENT OF A METHOD FOR DETERMINING DURABILITY AND THE IMPACT OF THE AGGRESSIVE FACTOR ON MADE ASTRACT FILLED WITH MODIFIED UREA FORMALDEHYDE RESIN Kodirov Tulqin.Jumayevich Kazokov Farxot Farmonovich Sattarova Nodira Nasilloyevna	289
48.	FACTORS OF DEVELOPMENT OF CREATIVE ABILITIES OF STUDENTS OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS Mamatkulova M.V Holmatova G.O	299
49.	REDUCED ROVING BREAK AND SLEEVE WAVING WITH AN ADDITIONAL SUPPORT INSTALLED ON THE ROVING MACHINE Kazokov Farxot Farmonovich Sattarova Nodira Nasilloyevna Aripova Olima Azimovna	307
50.	THE ROLE OF IMAGINATION IN THE CREATION OF LITERARY WORKS Mohammad Naeim Nazari	314
51.	АҲМАД ЗИЁУДДИН АЛ-КУМУШХОНАВИЙНИНГ МАЪНАВИЙ МЕРОСИ Гуламова Мавжуда Тошпўлатовна	323
52.	ЗНАЧЕНИЕ ТВОРЧЕСКИХ РАБОТ В РАЗВИТИИ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ Алавутдинова Н.Г.	332

Eslatma! **“Interpretation and researches”** xalqaro ilmiy jurnaliga kiritilgan maqolalardagi raqamlar, ma’lumotlar haqqoniyligiga va keltirilgan iqtiboslar to’g’riligiga mualliflar shaxsan javobgardirlar.

International scientific journal

“Interpretation and researches”

xalqaro ilmiy jurnal

2023-yil 5-son

© Mualliflar jamoasi, 15.04.2023. 341 bet.
© O’zbekiston Respublikasi, Farg’ona viloyati
© interpretationandresearches.uz